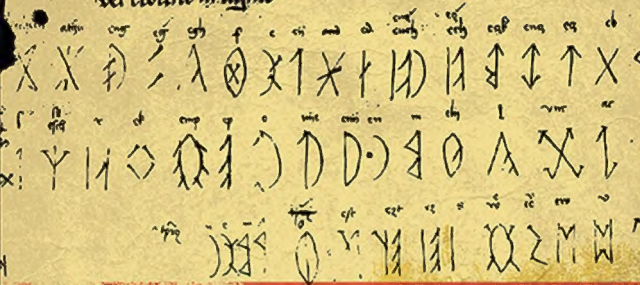
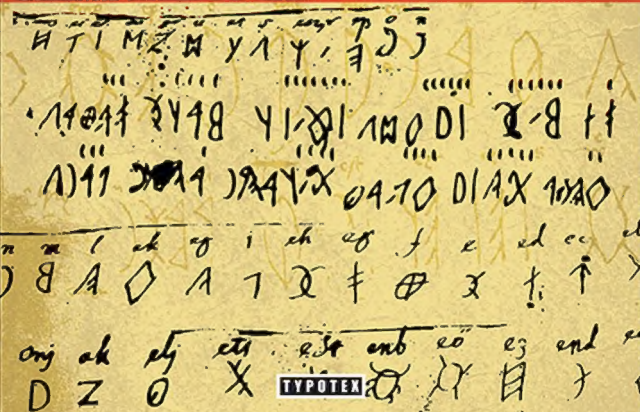

litterae Simulacrum quas sculpsit
vel cadunt in lignis

Sándor Klára

A SZÉKELY ÍRÁS NYOMÁBAN

TYPOTEX

Sándor Klára

A SZÉKELY ÍRÁS
NYOMÁBAN

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Sándor Klára, Typotex, 2014

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 387 0

Témakör: *nyelvtörténet, írástörténet, a székelyek története*

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról

a www.typotex.hu és a facebook.com/typotexkiado

oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

Felelős vezető: Votisky Zsuzsa

Szerkesztő: Jutai Péter

A borítót tervezte: Nagy Norbert

Nyomta a Séd Nyomda Kft.

Felelős vezető: Katona Szilvia

*Zsuzsának és Csabának,
akik ott voltak, mikor mindez kezdődött,
és szerencsére itt vannak most is*

Tartalom

MEGLEHETŐSEN ELFOGULT ELŐSZÓ – ÉS EGY KIS TECHNIKAI SEGÍTSÉG	9
MIÉRTEK ÉS HOGYANOK	17
<i>Miért „székely” és miért nem „rovás”?</i>	18
<i>Kóros információfőlösleg és krónikus tudáshiány</i>	23
<i>Akadémiai hiedelmek</i>	27
<i>Miért érdemes foglalkozni a székely írással?</i>	31
MEDITERRÁN KÖRÚT	37
<i>Egy kis nyelvészeti kitérő: hang, fonéma</i>	37
<i>Betű és graféma</i>	43
<i>A képelektől a betűírásig</i>	44
<i>Nyelv és írás</i>	48
<i>A legtermékenyebb íráscsalád</i>	50
<i>Az európai írások</i>	55
<i>És a tanulság</i>	61
BELSŐ-ÁZSIÁTÓL A KÁRPÁT-MEDENCÉIG	63
<i>Száműzöttek és expedíciók</i>	64
<i>A keleti türk írás</i>	67
<i>A keleti türk írás sajátosságai</i>	71
<i>A keleti türk írás eredete</i>	73
<i>Török írások Belső-Ázsiától...</i>	75
<i>...a Kárpát-medencéig</i>	80
<i>Erdélyi feliratok</i>	90
<i>Sokféle írás – közös alap?</i>	92
TISZÁN INNEN ÉS DUNÁN TÚL	95
<i>Módszer és fantázia</i>	95
<i>Magyar sírban török szöveg?</i>	97
<i>Kincs a szemétben</i>	103
<i>Az írástudó őskohász üzenete</i>	107
<i>Összmagyar írás-e a székely írás?</i>	111
A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK...	117
<i>A székely ábécé</i>	118
<i>Grafotaktikai jellemzők</i>	120
<i>A székely írás eredete: a türköktől a kazárokon át az avarokig – és tovább?</i>	123
<i>Még tovább: a galagy betűktől a koholmányig</i>	131
<i>Tovább – de hogyan?</i>	136
<i>A székely írás rétegei</i>	137
ÁRPÁD NÉPE VAGY CSABA NÉPE?	147
<i>Betűt írtak</i>	147

<i>Hol kezdődik a Csillagösvény?</i>	151
<i>Őrök, szegélyen élők, eszközök</i>	155
<i>Törzsökös magyarok</i>	157
<i>Bűnbakok, hősök, kiváltságosok: Csaba népe</i>	161
<i>A gordiuszi csomó átvágásának módozatai</i>	168
<i>Segít-e a székelyek írása a székelyek eredetének kutatásában?</i>	172
TEMPLOMI ŐSGRAFFITIK	175
<i>13–14. század: Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelydália</i>	177
<i>15. század: Székelyderzs, Gelence, Bágy</i>	184
<i>16. század: Csíkszentmihály, Dálnok, Bögöz, Berekeresztúr</i>	189
<i>17–18. század: Homoródkarácsonyfalva, Rugonfalva, Énlaka, Erdőszentgyörgy</i>	198
<i>Nehezen datálható feliratok: Alsószentmihályfalva, Moldvabánya, Kilyén</i>	203
A SZÉKELYEK BETŰI, AMELYEKET FÁKBA RÓNAK	209
<i>Magyar ferences naptár Bolognából</i>	210
<i>Székely és héber ábécé Nikolsburgból</i>	220
<i>Az isztambuli követek viszontagságai</i>	225
<i>Szamosközy István titkos följegyzései</i>	231
<i>Telegdi János „rovástankönyve”</i>	236
<i>Farkaslaki Mátyás átka</i>	246
<i>Bonyhai Moga Mihály bejegyzései</i>	248
<i>Kájoni János ábécéi</i>	253
A SZÉKELY ÍRÁST ÍRNI KEZDIK	257
<i>Székelyföldi használat</i>	259
<i>László király hű papja</i>	260
<i>Attila secundus és a ferencesek</i>	264
<i>Szkíta örökség, héber rokonság</i>	267
<i>Peregrinus ínyencség</i>	271
<i>A székely írás a magyar nyelvtanokban</i>	274
<i>Lelkészek, szerzetesek és egy mítosz születése</i>	276
<i>Anyakönyv, névnapi köszöntő, titkos levél</i>	279
<i>A „gellei imádságoskönyv”, a „túróci fakönyv”, az „élő rovás” és a cserkésző</i>	280
<i>A „nép között élő” rovásírás</i>	284
EGY KIS KUTATÁSTÖRTÉNET	289
<i>A hőskor: a kezdetektől a kiegyezésig</i>	290
<i>Álmodozások kora</i>	296
<i>Kételyek és bizonyosságok</i>	299
<i>Szorgos évek</i>	303
<i>Csendes kor</i>	306
<i>Új idők, új emlékek</i>	310
IDÉZETT IRODALOM	315
ÁBRÁK ÉS FORRÁSAIK JEGYZÉKE	347
MUTATÓ	349

MEGLEHETŐSEN ELFOGULT ELŐSZÓ

Félig-meddig véletlenül kerültem kapcsolatba a székely írással.

Minden bizonnyal egy szeptemberi péntek délutánon történt, az órák után, a „beszélgetős sávban”, amikor az adott szemeszterben esedékes szemináriumi dolgozatunk témáját volt szokás egyeztetni. Negyedéves voltam, addigra már minden tanárom tudta, hogy a szakdolgozatomat majd a honfoglalás előtti török-magyar kapcsolatokról akarom írni – hiszen eleve ezért kezdtem altajisztikát tanulni a szegedi egyetemen. Erre készültem az előző három évben, ehhez igazodott féléves dolgozataim zöme – a félévente írt „szemináriumi dolgozat” afféle hallgatói kis tanulmányocská volt, fölkészülés a későbbi kutatói létre: önálló munkára épült, rendes irodalomjegyzékkel, jegyzetekkel, miegymással, kellett valami kis önálló kutatási eredményt is tartalmaznia, bármilyen aprócskát. Természetesen a tanszék vezetője, Róna-Tas András is pontosan tudta, mit tervezek szakdolgozati témának, éppen ezért, amikor azon a szeptemberi délutánon azt kérdezte tőlem, nem érdekelne-e ebben a félévben a „székely rovásírás”, némiképpen meglepődtem. Merthát a negyedik év elején már illetett elkezdeni a szakdolgozatot, legalábbis az előkészítését, és nem akartam időt vesztegetni, olyan témákra meg pláne, amikről fogalmam sem volt.

Márpedig fogalmam sem volt, mi az a „székely rovásírás” – reguláris tanulmányainkban azért nem esett szó róla, mert mi ótörök, esetleg közép-török szövegekkel foglalkoztunk, a székely írással pedig magyar szavakat írtak le. Így aztán arra sem tudtam azonnal válaszolni, hogy érdekelne-e. De elsőre nem hangzott rosszul. Minthogy az „etimológiai gyakorlatok” című tárgyon rég túlvoltunk – demonstrátorként éppen negyedévtől már tanítottam is –, és különben is, gimnazista koromtól kezdve mások számára érthetetlen szenvedéllyel vonzódtam a szavak eredetének és történetének megismeréséhez, azt természetesen tudtam, hogy a betű, ír és szám szó a magyarba a honfoglalás előtt, török nyelvből került – így első gondolatom ez volt: csak nem a székely írás ősének átvételével együtt? A furcsán kinéző betűkhöz bármelyik orientalista-tanonc gyorsan hozzászokik, mi is olvastunk már addigra mindenféle – manicheus, ujjur, arab – írásos szöveget, és persze az orhoni feliratokkal kezdtük. Ráadásul előző

évben volt egy nagyon izgalmas óránk – ha az etimológiákkal ápoltságos kapcsolatom után ez még meglepné a kedves Olvasót, elárulom, hogy a török összehasonlító hangtörténetért is odavoltam, tehát sajátos magándefinícióm van az „izgalmas”-ra –, na tehát egy kifejezetten izgalmas szemináriumon végigkövettük azokat a módszertani lépéseket, ahogyan Róna-Tas tanár úr az avar korból származó, számos jelet tartalmazó Nagyszentmiklósi Kincs és a frissen talált, szintén avar kori Szarvasi Tűtartó feliratait próbálta megfejteni. Mindent összevetve egész reménytelenség látszott az ismeretlen téma, így aztán valami olyasmit válaszoltam, hogy „jó, megnézem”, és nem különösebben hosszú beszélgetés után átsétáltunk a szomszéd szobába, a könyvtárba.

A szegedi Altajisztikai tanszék könyvtárának alapja Németh Gyula hagyatékkönyvtára volt. „Gyula bácsi” fényképe kint lógott a falon, nemcsak írásait ismertük, hanem számos anekdotát hallottunk róla – Németh Gyula 1918-tól 1965-ig volt az ELTE Török Tanszékének egyetemi tanára, a nyolcvanas években kevés olyan turkológus volt, akit ne tanított volna. 1976-ban halt meg, gazdag életművet hátrahagyva. Könyvtárát 1978-ban a szegedi egyetem vásárolta meg, és az akkor már négy éve altajisztika szakos képzést folytató Altajisztikai Tanszéki Csoportnál (később tanszéknél) helyezte el – az új egyetemi könyvtár megépültével annak Keleti Különgyűjteményébe került. Mi viszont még benne nőttünk föl: nagy áldás volt, hogy egy nemzetközi hírű gyűjtemény vett körül, a négy és fél ezer kötetten kívül mintegy ötezer különnyomattal. Különösen ez utóbbiakért és a régebbi kiadású munkákért voltunk hálásak, ezekhez más könyvtárakban lehetetlen volt hozzájutni, de ettől függetlenül is jó volt kézbe venni, lapozgatni a régi könyveket. Óráinkat a könyvtárszobában tartották, és ugyanott készültünk, olvastunk, általában a többi egyetemi óránk közötti szünetekben is oda mentünk tanulni, vagy egyszerűen csak beszélgetni, teázni. Szóval meghitt viszonyban voltunk Gyula bácsi könyveivel.

A szürke, márványmintás kartonnal átkötött, nagy alakú kötet a táblától balra, alulról a második polcon volt, a különlenyomatok fölött. Tanár úr ezt ajánlotta első, tájékozódó olvasmánynak a székelyek írásáról.

Az ismerkedés a ma már kissé nehézkesnek tűnő tudományos prózástílus és a tömény tartalom ellenére is jól sikerült: Sebestyén Gyula könyve, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* elvarázsolt. Krónikák részleteit, humanisták tudós leveleit, hamisítók leleplezett szélhámosságait ismertem meg, és kiderült, hogy a székely írásnak csaknem minden emléke kalandos történetű. Az egyiket állítólag az a lovász írta, akit Vad Szelim szultán tartott fogva évekig, a magyar követség többi tagjával együtt. Egy másik papírra másolva fennmaradt ugyan, de nem tudjuk, melyik csíki falu templomában volt eredetileg, a harmadik könyvnek készült, de nem derült ki, nyomdába

került-e valaha, szerzőjéről gyakorlatilag semmit nem tudunk, a negyediket egy olasz gróf másolta le és küldte Bolognába, mikor Thököly ellen harcolt Erdélyben... Miért nincsenek korábbi emlékek, és miért csak a székelyek használták ezt az írást? Hogyan és mikor került hozzájuk, vannak-e további, fölfedezetlen emlékei, a már ismertek megvannak-e még eredeti helyükön? Izgalmas kérdések, megoldandó problémák tömkelege bontakozott ki – jóformán csak az.

A következő pénteken igennel válaszoltam.

És ezzel lavinát zúdítottam a nyakamba. Kutatói pályámon csaknem minden vonatkozásban a székely írás volt az „első”, annak ellenére, hogy soha nem volt kizárólagosan ez a kutatási területem. Előbb tudományos diákköri dolgozatot és szakdolgozatot készítettem ebből a témából, majd egyetemi doktori értekezést, kandidátusi disszertációm a Bolognai Rovásleírásról 1991-ben megjelent – első – könyvem lett. A székely írásról tartottam első előadásomat a Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatában, erről beszéltem életem első magyar és első nemzetközi konferenciáján, ebből született első magyar és első angol nyelvű publikációm, ehhez kötődik az első konferencia, amelyet szerveztem, és az első kötet, amelyet szerkesztettem. Életem első tévészeresplései is a székely íráshoz kapcsolódtak, a tudományos ismeretterjesztést is ezzel kezdtem.

A kutatói pálya megszokott feladatainak teljesítésénél persze jóval többet jelent a székely írással való foglalatosságot. Jelenti a „varázslatos”, „vadregényes” és „elbűvölő” Székelyföld bejárását, nem is egyszer – a jelzőket azért tettem idézőjelbe, mert közhelyesek, ami igen nagy kár, mert Székelyföld történetesen tényleg varázslatos, vadregényes és elbűvölő. Akkor is az, ha az ember leveszi a rózsaszín szemüveget, és látja a gazdasági bajokat, a szegénységet, a szétbarmolt városközpontokat, a politikai feszültségeket, mert a táj attól még lélegzetelállító marad, mert szinte minden falun ott tapad a magyar kultúrának és történelemnek egy-egy nevezetes darabkája, mert az erődtemplomok és freskók olyan módon és töménységben jelenítik meg a magyar középkort, ahogy Magyarországon ritkán találkozunk vele. Jelenti a székely írással kötött barátság segítőkész lelkeszkek, tanítók és családjuk megismerését. Jelenti Bolognát, az első egyetem árkádos városát, elmerülést egy nyomasztó gazdagságú kézirat-gyűjteményben, amely egy 17–18. századi polihisztor munkáját, tudását őrizte meg. Jelenti egy soha nem feledhető nap emlékét a szárhegyi ferences kolostorban.

Jelenti az „igazi”, terepen megélt fölfedezés izgalmát. 1992 nyarán nemcsak azokat a templomokat jártam végig, amelyekben akkor ismert feliratokat láthattam, fényképeztem, rajzoltam, de minden olyan templomba

is elmentem, ahol a szakirodalom szerint valamikor volt székely írásos felirat, de elveszett. Ezért mentem el Háromszékbe is, Gelencére. Gelence katolikus erődtemploma minden felirat nélkül is érdemes a látogatásra, tömzsi kaputornyával, vaskos kerítésével, a templomkertben dülöngélő sírköveivel, kétsoros freskójával, de én kifejezetten azért mentem oda, hogy megnézzem egy rég elveszett felirat hűlt helyét: 1941-ben K. Sebestyén József említett egy korábban fölfedezett vakolatföredéket, amelyen székely betűk voltak, de a vakolatdarab is, rajza is elveszett később. A templomba Sántha Tibor, a helyi iskola igazgatója segített bejutnunk. Mikor elmeséltem neki, mi járatban vagyok – azaz nem filosz- vagy régészember számára lényegében értelmezhetetlen okból jöttem, *megnézni az elveszett felirat helyét* –, csodálkozva mutatta meg az egyik falképen Mária könyökénél azt a pár jelet, amelyről a helyiek régen tudtak, a szakirodalom meg egyáltalán nem tudott, noha, mint később kiderült, a jelek már a 19. század végén előkerültek, amikor Huszka József föltárta a templom falképeit. A felirat nyúlfarknyi, egy bizonyos *Pál pap* nevét örökíti meg, de készítője a firkálás évét is mellé írta – 1497 –, és így a legkorábbi, pontos évszámmal datálható emlék. Ráadásul már ott helyben látszott, hogy az évszám vagy hiteles, mert korabeli szokás szerint félbevágott nyolcassal jelzi a négyet, vagy kiváló tudású és körültekintő hamisítója volt, aki még ilyesmire is ügyelt, de akkor meg miért nem egy egész székely eposzt karcolt a falra, ha már egyszer szenzációt akart kelteni. A feliratról 1996-ban, mai mércével mérve elképzelhetetlenül hosszú „átfutási idő” után jelent meg végre a közlemény a *Magyar Nyelvben*.

Akkortájt jelent meg az *Erdélyi Múzeumban* is egy írásom, tulajdonképpen egy programcikk arról, amit akkor a legfontosabb lépéseknek tartottam a kutatás folytatásában: hogy mielőbb szükség van alaposan megrostált, de minél teljesebb emléktárra; hogy a székely írás eredetéhez csak akkor juthatunk közelebb, ha előbb az emlékek alapos filológiai kritikájával földerítjük az emlékek egymáshoz való viszonyát, az írás változatait, visszabontjuk az ábécé belső történetét, és rekonstruáljuk legkorábbi állapotát; hogy a székely írás használatának története legalább olyan fontos, mint a betűk története, és hogy a mai használat antropológiai vizsgálatára is szükség van.

A „programcikk” valójában egy-másfél évtizedre szóló búcsú lett. Ki akartam szabadulni a magamra omlasztott hótömeg alól, és végre valóban a nyelvi változással akartam foglalkozni, hiszen ez a világ bővült el már gimnazistaként: miért és hogyan változik a nyelv, mit mesél el a régiek életéről? Aztán kiderült, hogy a maiak életéről is olyan dolgokat mesél a nyelv, amit más forrásból nem tudnánk, így jutottam a nagyon korai nyelvtörténeti érdeklődéstől a nyelv evolúciós elméletéig, benne a nyelv

társas beágyazottságával, nyelv, kultúra, társadalom, hatalom viszonyával, a magyar iskolákban intézményesen, sőt előírás szerint zajló nyelvi diszkriminációval, s ezekből leágazó melléktémaként a 21. századi, hálózott társadalom kommunikációjával, a csángók nyelvi jogainak lábbal tiprásával.

Aztán másfél évtized után kiderült, hogy nem lehet szabadulni a székely írástól, hiszen ha a nyelv és a nyelvet fizikailag megjelenítő írás mai kulturális jelenségeit vizsgáljuk, fölértezve immár az antropológiai nyelvészet szemléletével, akkor lépten-nyomon belebotlunk a székely írásba is meg a székely írás keltette társadalmi vitákba is. A mai használat értelmes elemzése viszont lehetetlen a székely írás történeti használatának, művelődéstörténeti vonatkozásainak ismerete nélkül – és máris ott voltam, ahol 1996-ban abbahagytam.

Nem tűnt könnyűnek a választás, mivel is kezdjem. Pár éve készülök már arra, hogy folytassam az 1996-ban fölfüggesztett munkát. A székely írásról tervezett kötethez készített bevezető tanulmány azonban akkorára nőtt, hogy behabzsolta a tervezett anyakötet kezdeményeit, és önálló életre kelt – ebből született a hunhagyományról és a korai magyar történelem nomád hátteréről szóló könyv, a *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Az nyilvánvaló volt, hogy a székely írás művelődéstörténete olyan gazdag, hogy biztosan nem fér el egyetlen kötetben – ezért kellett (volna) végiggondolnom, hogy mivel kezdjem, a székelyföldi feliratokkal vagy a kéziratos emlékekkel. Minthogy mindkettő egyformán érdekes, nehéz lett volna a választás, de a könyvvé nőtt „bevezetés” csaknem eldöntötte helyettem: a hunhagyomány tárgyalásának természetes folytatása, ha a korai kéziratos emlékeket vesszük sorra. Csakhogy egy ilyen kötet könnyebb követéséhez jól jött volna, ha Olvasóimnak tudok egy olyan könyvet ajánlani, amelyben egyben megtalálják a szükséges háttérismerteket – de nem könnyű a székely írást illetően megbízható ismertetésekhez jutni, különösen nem egybegyűjtve. Van néhány lexikonszócikk, két-három rövid, pár oldalas általános bemutatás, de egyébként sokszor nehezebben előkeríthető tudományos cikkek tömegét kell elolvasni a hiteles kép kialakításához. Elérhető közelségben leginkább csak laikus „monográfiák” állnak rendelkezésre, különböző mértékben keverve tényeket, álmokat, ábrándokat, hipotéziseket és félreértéseket. Az interneten terjedő információk zöme tévhit, a kedvelt tájékozódási pontként használt Wikipedia ide tartozó szócikkeinek jelentős része jelenlegi állapotában – 2013 őszén – szintén egészen biztosan nem minősül komolyan vehetőnek.

Így aztán a 15–16. századi emlékek kalandos történeteinek bemutatásával még várnom kell kicsit, ez a kötet – terveim szerint csak első lépésként – a székely írás általános ismertetését tartalmazza. Azzal kezdjük majd, hogy

egyáltalán miért érdemes foglalkozni ezzel az írással – tapasztalataim szerint sokan nem értik, mi szükség erre –, miért volt sokáig a magyar bölcsészettudomány mostohagyereke. Mit jelent az, hogy a székely írás betűírás, és főníciai eredetű, ahogy sokan büszkén hirdetik; hogyan illeszkedik a török írások közé; milyen jellegzetességei és emlékei vannak, mit tudunk eredetéről és használatáról.

Néhány fejezet akkor lesz igazán jól követhető, ha Olvasóm ismeri a történeti székely ábécé jeleit – ez egy székely írásról szóló könyvben nyilván nem meglepő. A mai ábécék ismerete is segít valamelyest, de csak korlátozottan, sőt olykor talán még kifejezetten zavaró is lehet, mert a ma használt ábécék többsége sok szempontból eltér a történeti székely ábécétől. Segítségül melléktünk egy ilyen rekonstruált ábécét a kötethez, rögtön ez után az előszó után. Nem kötelező persze megtanulni, de ismerkedni mindenképpen érdemes vele, és nem olyan rettentően nagy munka fejben tartani sem egy betűírás ábécéjét – és akkor még lapozgatni sem kell majd...

Végül köszönetet szeretnék mondani a formálódó könyv előolvasóinak, akik végigkövették a kézirat születését: Zsádon Bélának, kollégáimnak, Monok Istvánnak és Zvara Edinának. Köszönettel tartozom Ilia Mihály tanár úrnak nemcsak azért, hogy ennek a kötetnek is előolvasója volt, hanem azért a megtisztelő érdeklődésért is, amellyel szakdolgozatom megszületése óta követi és támogatja munkámat. Köszönöm a szerkesztők, Horváth Balázs és Jutai Péter türelmét és gondos munkáját, Jutai Péternek külön köszönettel tartozom a történeti székely betűkészlet digitális előállításáért.

A kötet létrehozását a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú, „Kutatóegyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen” című pályázat is támogatta.

– ÉS EGY KIS TECHNIKAI SEGÍTSÉG

A kötetben használt történeti székely ábécé elsősorban a korai székely emlékek betűformáinak segítségével rekonstruált jeleket tartalmaz. A rekonstrukció alapja a székely írás leghosszabb emléke, a Bolognai Rovásemlék naptári része volt, ez a 15. század második felében keletkezett, és jelhasználati módjait tekintve a legarchaikusabb hosszú emlék, „helyesírása” valószínűleg korábbi állapotot tükröz. Természetesen figyelembe vettem a székely írás ma ismert legkorábbi ábécéjét, a szintén 15. századi Nikolsburgi Ábécét, illetve azoknál a jeleknél, amelyeknél mód volt erre, a Vargyasi és a Karácsonyfalvi Feliratot.

A történeti betűformák rekonstrukciójában a székelyföldi feliratok nagyobb szerepet kaptak, mint az esetleg valamivel korábbi, de csak kéziratban fennmaradt emlékek (a bolognai és a nikolsburgi emlék kivételével), mert mind az Isztambuli, mind a Csíkszentmihályi Felirat másolatában látszik a másoló interpretációinak és a latin írásbeliségében való jártasságának a hatása. (A Nikolsburgi Ábécé székely betűit próbálták „rovásszerűre” rajzolni, vélhetően hűen követték a lemásolt ábécét, és a Bolognai Rovásemlemben sem látszik nyoma a betűformák újraértelmezésének.)

E rekonstrukció szerinti történeti székely ábécé a 15. századi állapothoz közelít – nem azért, mert a székely írás története akkor kezdődött volna, hanem mert ebből az időből származnak azok a hosszabb emlékek, amelyek minden betűt tartalmaznak, tehát használhatók kiindulópontul.

1	a, á	3	m
X	b	)	n
↑	c	D	ny
H	cs	)	o, ó
†	d	Q, k	ö, ő
Q	zárt ë	1	p
2	e, é	H, /	r
0	f	Λ	s
Λ	g	I	sz
#	gy	Y, Y	t
X, Q	h	X, X	ty
1	i	Q	u, ú
1	j	2	ü, ű
◇	k	M	v
1	ak	H	z
Λ	l	Y	zs
0	ly	Q, Q	mb
		T, F, 3	nt

A kötetben néhány olyan latin betű, illetve egyéb jelzés is előfordul, amelyeket török vagy régi magyar hangok jelölésére szoktunk használni.

Ezek a következők:

ä	rövid, illabiális <i>a</i> (mint a németben, franciában)
ā	hosszú, labiális <i>á</i> (mintha a magyar <i>a</i> -t hosszan ejtenénk)
ä	nyílt <i>e</i>
ë	zárt <i>e</i>
ï	mély <i>i</i>
β	két ajakkal képzett közelítőhang (mint az angol <i>w</i>)
χ	a <i>k</i> -val azonos helyen képzett réshang (hasonló a német <i>ach</i> -ban ejtett hanghoz)
γ	a <i>g</i> -vel azonos helyen képzett réshang
ŋ	a <i>g</i> -hez közel képzett orrhang (mint az <i>ing</i> szóban)
č	cs
ń	ny
q	a mély hangrendű szavakban álló <i>k</i> átírása
š	s
ś	palatalizált sz („pösze”, az <i>s</i> és az <i>sz</i> között képzett hang)
y	j
ž	zs
//	a fonémák jelölésére szolgáló jelzés
⟨⟩	a grafémák jelölésére szolgáló jelzés
*	rekonstruált alak

A székely betűs emlékek átírásában a nagybetű a kiírt betűt jelöli, az aláhúzás a ligatúrát. A nagybetűk közé írt kisbetűk a ki nem írt hangokat jelölik. A zárójel azt jelzi, hogy a latin írásban két elemből álló betűt a székely írásban egy betű jelöli.

MIÉRTEK ÉS HOGYANOK

Úgy egy éve, egy rádióbeszélgetés után, amelyben elsősorban a székely írás mai használatáról kérdeztek, de szó esett persze a történeti háttéréről is, kaptam egy nagyon kedves és jó szándékú, ám elég meglepő levelet egy méltán nagyrabecsült magyar bölcsészprofesszortól: ne vegyem már annyira komolyan, óvott, ezt a „rovásírást”, mert csak a humanisták találták ki. Nem volt kétséges, a professzor úr a „humanista koholmány”-elmélet terjeszkedésének esett áldozatul, és mit sem tehet róla: elvégre kézikönyvben olvashatta ezt a nézetet, ha nem is hagyományos szerkesztésűben, és ki gondolná, hogy oda nem csak stabil alapokon álló, nagyjából konszenzusosnak mondható nézetek kerülnek be?

Körülbelül ekkortájt érkezett egy másik levél is az Egyesült Államokban élő és kutató sinológus-altajista barátomtól, akinek megírtam, hogy ezen a könyvön dolgozom: bárcsak tudna magyarul, írta, mert nagyon érdekelné őt ez a téma.

Amerikában élő barátomnak nincsenek magyar gyökerei, természetesen nincs köze se a nacionalizmushoz, se a szélsőjobbhoz, se az ábrándos őstörténet-teremtéshez, igen jól ismeri viszont a steppe korai történetét, Kína ősi északi ellenségeit, a nomád népek államszerveződési mintáit, és így persze a magyar nomád múlt is érdekli. Noha szűkebb területe nem a turkológia, tisztában van a székely írás lehetséges török írástörténeti kapcsolatainak jelentőségével. Így aztán neki magától értődik, miért kell ezzel az írással foglalkozni, itthon viszont olyan mértékben ellepi a székely írás kérdését a dilettantizmus, valamint az ezzel sokszor, de nem mindig összekeveredő politikai és ideológiai ragacs, hogy sokan válogatás nélkül szemétdombra hánynának mindent, ami szegény székely ábécével kapcsolatos. Ebben a fejezetben szó esik majd ennek okairól – kezdjük azonban az elején, az írás elnevezésével, hiszen ez is része a székely írás körüli misztériakeltésnek.

Miért „székely” és miért nem „rovás”?

Azt az írásrendszert, amelyet ebben a könyvben *székely írás*-nak nevezek – és egy ideje így nevezik mások is, akik ezzel az írással foglalkoznak –,¹ más neven is ismerik. Hívják *magyar*-nak, *régi magyar*-nak, *hun*-nak, *hun-szkitá*-nak és *hun-magyar*-nak is – attól függően, ki milyen álláspontot foglal el a magyarság korai történetét illetően.

A *hun* és a *szkita* elnevezés értelemszerűen arra utal, hogy a szerzők a magyarságot e népek utódának tartották, illetve tartják. Ez a nézet a 19. század közepéig teljes jogú tudományos álláspontnak számított, a 19. század előtt pedig csaknem kizárólagosnak, így semmi habókosság nem volt abban, hogy a kiváló történész és filológus Szabó Károly 1866-ban megjelent munkájában *hun-székely*-nek hívta a székely írást.² Ma már természetesen más ugyanennek az elnevezésnek a megítélése, hiszen időközben a tudományos gondolkodásból kikerült a hun származás tana: 2013-ban és a megelőző évtizedekben a székely ábécét *hun*-nak legfőljebb ideológiai okok miatt lehet nevezni, tudományos megközelítéssel nem.

Ma talán a *magyar rovásírás* megnevezés a legelterjedtebb. Ez lehet szintén ideológiai alapú, ha valaki azért használja így, mert szeretne rámutatni arra, hogy a székely írás a magyarok különleges kincse – hogy ki meddig megy el a kincs értékének megállapításában, az igen széles skálán mozog. Vannak, akik magyar művelődéstörténeti szerepe miatt tartják értékesnek – azt remélem, már ez az elsőnek szánt kötet is igazolja majd, hogy ez ellen igazán szemellenzős bugyutaság tiltakozni. Vannak, akik kivételesen egyedinek vélik – ez már csak annyiban igaz, amennyire minden írás kivételesen egyedi. De a skála ennél jóval messzebbre nyúlik, tulajdonképpen az univerzum végtelenjébe, hiszen vannak, akik egyenesen az emberiség legősibb írásának, netán valami űrből kapott sugallat megtestesülésének tekintik. Ezeket a részben politikai, részben politikától független ideológiai, de mindenképpen igazolhatatlan, naív és álmodozó ezoterikus elméleteket egyszer majd érdemes lesz számbavenni, mert a laikus elméletalkotás megismerésére kiválóan alkalmas a téma – de ebbe a könyvbe ez nem fér bele.

Mindezzel együtt, maradva persze a földön, annak lehet alapja, hogy *magyar*-nak nevezzük ezt az írásrendszert – a székely írás kutatástörténetében Szabó Károlyhoz hasonlóan kiemelkedő hatású Sebestyén Gyula is

¹ L. Vékony 2004; Benkő 2014 – de ugyanígy nevezte már Melich János (1925) is. Szintén e mellett az elnevezés mellett foglalt állást az MTA Bölcsészettudományi Központjának Magyar Őstörténeti Témacsoportja 2012. június 14-én. A nyilatkozat letölthető: <http://www.tti.hu/images/esemenyek/nyilatkozat.jpg>.

² Szabó 1866a, 1866b.

így nevezte egyébként –, mert ezzel az írással eddigi ismereteink szerint kizárólag magyar nyelvű szövegeket jegyeztek le. Mégis van egy súlyos ellenérv, amely a *székely* javára billenti a mérleget: a *magyar* jelző félrevezető, mert azt sugallja, hogy a szóban forgó ábécét valamikor a magyarság egésze ismerte. Ezt ugyan logikailag kizárni éppenséggel nem lehet, de alátámasztani semmivel sem tudjuk. A krónikákban mindvégig kifejezetten a székelyek írásaként szerepel, és erős érv, hogy eddig csak Székelyföldről kerültek elő korai emlékek, s amelyik nem ilyen, azt is székely származásúak írták. Az egyetlen nem székely területről előkerült korai emlék egy somogyi lelet, ez nagy valószínűséggel a székely írás – vagy talán a székely írás előzményének – ma ismert legkorábbi emléke. Ez a lelet viszont olyan vidéken bukkant föl, ahol a később keletre telepített székelyeknek is voltak szállásai.³ Ráadásul van olyan, írást tartalmazó emlék is, amely bizonyosan honfoglaló magyar sírból került elő, de nem a székely ábécé betűivel készült – ezt sokkal több joggal nevezhetjük *magyar*-nak, még akkor is, ha egészen bizonyossá válik, amit ma nagyon valószínűnek tarthatunk, hogy nem magyar nyelvű szöveget tartalmaz.⁴ Mindezek alapján a szintén közkeletű *székely-magyar* elnevezést is jobb kerülni, ezért döntöttünk többen, egymástól függetlenül a *székely* elnevezés mellett.

Na és miért nem *rovás*, ha egyszer mindenki így hívja, és kutatótársaimmal együtt magam is így neveztem korábban? Mert korábban csak ártalmatlan – bár fölösleges – jelző volt, újabban azonban kifejezetten félrevezetővé kezd válni.

Bármennyire úgy tűnik is ma, mintha a székely írást öröktől fogva *rovásírás*-nak nevezték volna, nem így van: a jelző Sebestyén Gyula megnyerő lendülettel, sokszor és hosszasan kifejtett elmélete alapján ragadt rá. Csakhogy Sebestyén ezt a terminust nem abban a jelentésben használta, ahogyan később szokássá vált. Sebestyén, a *rovás* szó eredeti jelentésének megfelelően, csakis a fába rótt betűket nevezte *rovásírás*-oknak, azt viszont valamennyit. Elmélete szerint a székely, a keleti türk, a germán rúna azért érdekesek, mert sok mindent megőriztek a föníciai írás korai sajátosságaiból, amely szerinte eredetileg szintén „rovásírás” volt, azaz fába rótták a betűiket.

A néprajzkutató Sebestyén Gyula fába rovás iránti vonzalma a számrovás tanulmányozásában mutatkozott meg először. Egy 1903 és 1906 között írt cikksorozatban hosszasan tárgyalta a számrovások funkcióját és változatait.⁵ Fába rótt számjeleket sokfelé alkalmaztak – Sebestyén többek

³ Ez az alsóbbíi lelet, visszatérünk rá a későbbiekben.

⁴ A homokmég-halomi tegezborító lemezről van szó, erről az emlékről is esik még szó.

⁵ Ezeket az írásokat 1909-ben könyvvé szerkesztve is megjelentette: Sebestyén 1909.

között jakut, mongol, obi-ugor, zürjén, csuvas, magyar, szláv példákat mutatott be –, és sok minden számontartására: adó kirovására és aztán lerovására, kölcsönök föltüntetésére, pásztorok a jószág nyilvántartására, molnárok a leadott gabona mennyiségének elszámolására, volt, ahol a learatott keresztek, volt, ahol a menyasszonyért fizetendő javakat rótták pálcákra, botokra. Sebestyén a 20. század első évtizedében még talált, bár gyéren, recens magyar alkalmazást is.

Sebestyén az általa rovásírásoknak nevezett írások alaptulajdonságait az Ázsia- és Európa-szerte elterjedt számrovások sajátosságaihoz találta hasonlóknak: a rovók kerültek a vízszintes vonalakat, hogy a fa rostjai ne szakadjanak ki, a körívek helyett inkább többször is megtört jelformákat használtak, mert körívet nehéz fába róni, és igyekeztek takarékoskodni a hellyel. Sebestyén szerint a főníciai utódírások, többek között a görög, a latin és az etruszk is rovásírás volt kezdetben (ismét: ez nála pusztán annyit jelent, hogy 'fába rótt írás'), s még sokáig használták is őket fába róva, akkor is, amikor más, könnyebben írható felületekre is írtak már.

Sebestyén a fába rovásból vezette le a korai görög, latin, etruszk feliratokon gyakori busztrufedon sorrendet. A görög szó 'ökörforduló'-t jelent, s a szántáskor megszokott fordulókhöz hasonlóan vezetett, váltott írásirányt jelöli: úgy alakul ki, hogy az első, jobbról balra haladó sor végén az író nem lép vissza a felület jobb széléhez, hanem az előző sor vége alatt kezdi a következő sort. Ilyenkor a páratlan és páros sorokban a betűk egymás tükörképei, mert mindig az írás irányába néznek. Előfordul az is, hogy a páros sorok fejjel lefelé állnak (azaz ilyenkor megint jobbról balra haladnak, csak az író a felület szemközti oldalát fordítja maga felé). Sebestyén szerint a busztrufedonok eredetileg úgy alakultak ki, hogy szolgálai lemásolták az eredetileg botokra írt sorokat: a rovó bal kézben tartotta a botot, jobbról kezdte a sort, és mikor a bot közepe tájára ért, kénytelen volt megfordítani a botot, s a másik végét a kezébe venni, hogy a keze által korábban eltakart részre írhasson. Ilyenkor a betűk megfordultak, s ha később valaki egyszerűen lemásolta a rovásbot egy-egy lapját, akkor a sor második fele – a feliratokon a második sor – fejjel lefelé állt.⁶

Sebestyén rovásírás terminusa – szórványos, és végül föladott ellenállás mellett⁷ – szélteben elterjedt a szakirodalomban, a *magyar rovásírás* név megkezdte gyorsan felívelő és fényes karrierjét. Ebben óriási szerepe volt 1915-ben kiadott, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című könyvének,⁸

⁶ Sebestyén 1909. Busztrufedon azonban nemcsak betűírásokkal írt emlékeken fordul elő, hanem hieroglifákat tartalmazó egyiptomi feliratokon is, s nem az hozta létre, hogy eredetileg fába rótták ezeket az írásokat, sokkal inkább az, hogy az írásirány még nem rögzült.

⁷ Németh 1917–20.

⁸ Sebestyén 1915a.

hiszen a mai napig Sebestyén monográfiája a bizonytalan kezdőlépéseket segítő kályha a székely írást tudományosan tanulmányozni szándékozók számára. Thuróczy János krónikája nyomán egyébként is általánosan elfogadták, hogy a székelyek a legkorábbi időkben fába rótták betűiket, így Sebestyén újíttása kényelmesnek és találónak tűnt, annál inkább, mert a korai székely emlékek szögletes betűi valóban a rovó technikával írott feliratok betűire hasonlítanak.

A *rovásírás* terminus hamarosan önálló életet kezdett élni. Az 'eredetileg fába rótt írás' értelmezés észrevétlenül átcsúszott egy elmosódó jelentésbe, amely elsősorban a betűk szögletes formájára látszik vonatkozni: amikor egy szöveget nem tollal írnak papírra, hanem valamilyen keményebb anyagba – fába, kőbe, csontba, fémbe – rónak, vésnek vagy karcolnak, akkor a betűk szögletesek, merevek lesznek, bármilyen, akár a leggömbölydedebb jelekkel rendelkező ábécét használunk is, egyszerűen azért, mert a kemény anyag konokul ellenáll a könnyed vonalvezetésnek, így volt ez például a kőbe vésett latin szövegekkel is. Ennek a 'szögletes betű' értelmű használatnak éppen ezért nincs sok teteje, hiszen egy lényegtelen külső tulajdonság alapján hoz létre semmire nem használható álkategóriát. Nem sokra mennénk azzal, ha a kőbe vésett latin betűs feliratokat pusztán a szögletes betűformák miatt „rovásírásnak” kellene neveznünk, viszont ki kellene dobunk a „rovásírás” dobozból a székely írás emlékei közül azokat, amelyek betűit már tollal kanyaríttatták, sokszor kifejezetten cikornyásra rajzolva.

A *rovásírás* szó gyakoribb jelentése viszont némiképpen szűkebb ennél az elmosódó, leginkább a betűformákra utaló jelentésnél: a betűk szögletességére való utaláshoz idővel társult egy genetikussá váló összetartozást sejtető jelentésem is. A kiindulópontja ennek is a formai hasonlóság – és Sebestyén „rováselmélete” volt. A félreértelmezésre már Németh Gyula fölhevítette a figyelmet: „Sebestyén úgy tünteti fel a dolgot – írta –, mintha a rovásírás történeti egység volna, s egyik fejlődése volna a magyar”.⁹ A magyar szakirodalom Németh bírálata ellenére elkezdte *rovásírás*-nak hívni a székely írás mellett a keleti türk írást is¹⁰ – noha ennek más nyelvekben 'orhoni ábécé', 'orhoni írás', 'ótörök írás' a neve –,¹¹ s később a nyugati törökség területein fölbukkant emlékek ábécéit is. A hasonló-

⁹ Németh 1917–20, 35. Püspöki Nagy Péter (1984) szintén helytelenítette a *rovásírás* kifejezés használatát, nem az itt leírtakhoz hasonló megfontolásból, hanem saját, nehezen védhető elmélete keretében.

¹⁰ Sőt, később Németh maga is használni kezdte a *rovásírás* terminust.

¹¹ Például angolul *Old Turkic script*, *Orkhon script*, németül *alttürkische Schrift*, törökül *Orhun alfabesi* a neve. Németül a szögletes írásformára utalva előfordul az *Orchon-Runen* megnevezés is, oroszul Древнетюркское руническое письмо, azaz 'ótörök rúna formájú írás', illetve орхоно-енисейская письменность, azaz 'orhoni-jenyiszeji írás'.

képpen szögletes germán rúnákat azonban, darabosság ide vagy oda, nem nevezték „rovásírásnak”, minthogy azoknak van saját nevük. Így a „rovásírásnak” nevezett kategória olyan ábécét fogott egybe, amelyek valamilyen módon kapcsolódtak a törökséghez: a keleti türköket, a kazárait, az avar kori emlékek írását, illetve összefoglaló névként a „kelet-európai rovasírásokat”, beleértve a székelyt. Ez a véletlenül kialakult mentális doboz egy ideig egyszerűen tévedéseket generált, mert azt sugallta, mintha a rovasírás önálló írástörténeti kategória volna – újabban azonban már egész elmélet épült rá.

Eszerint a „rovásírás család” az európai törökség területén előkerült írások összessége, ezek mindegyike a „protorovásból” származik, amelyet iráni népek (történetesen az ászok) hoztak volna Belső-Ázsiából Kelet-Európába az 1. században. A „protorovás” a kelet-európai steppe írása volt, s akkor vált két ágra – a székelyre és a Kárpát-medenceire –, amikor az onogurok a 7. században elfoglalták a Kárpát-medencét.¹² A külső hasonlóságon megpróbált túllépni az elmélet kidolgozója, de ez azért nem olyan könnyű. Egyrészt nehéz elsiklani afölött, hogy egy több évszázadon át használt írásnak (ez lett volna a „protorovás”) egyetlen szál emléke sem maradt fenn, noha a kelet-európai steppéről egyre-másra kerülnek elő írást tartalmazó leletek. Másrészt amíg a székelyen kívül e föltételezett íráscsalád egyetlen tagja sincs megfejtve – és egyelőre sajnos nincs –, magyarán nem ismerjük az emlékeken látható betűk hangértékét – és egyelőre sajnos nem ismerjük –, addig bizony nagy bátorság kell ahhoz, hogy az ismeretlen ábécéből rekonstruáljunk egy még ismeretlenebbet. Azt persze a nyugati törökség területén előkerülő, írást tartalmazó emlékek gyarapodása óta sok mindenki mondta már, sőt, ez a szakirodalomban az általános vélemény, hogy a székely írás *vélhetően* a nyugati törökség írásaival áll kapcsolatban (erre később visszatérünk), de magára valamit adó filológus ennél tapodtat se lép addig tovább, amíg nem ismerjük a szóban forgó ábécék betűinek hangértékét, amíg az emlékeken látható ábécék egymás közötti viszonyainak tisztázásában nem jutottunk előbbre, s egyáltalán, amíg a nyugati török területekről származó emlékek nincsenek megbízható rajzokkal, fotókkal, a leletkörülmények leírásával együtt kiadva. Mert a számítógép ugyan a barátunk, de sem a filológiai aprómunkát, sem az elemző értékelést nem képes helyettünk elvégezni – egyszerűen nem lehet összevissza, esetleges betűformákat betáplálni, hogy ezek alapján ő majd megbízhatóan kimutatja a „leszármazási vonalakat”.

Ha azonban egyszer majd, már valódi adatok és megfelelő érvek segítségével bebizonyosodik az a már most is erős sejtés, hogy a Kelet-Európá-

¹² Hosszú 2011, 30.

ban és a Kárpát-medencében, illetve Ázsiában egykor használatos, török ábécék, valamint a székely írás szoros viszonyban állnak egymással, akkor sincs értelme ezt az esetleges íráscsoportot „rovásnak” nevezni, hiszen a germán rúnák szintén szögletesek, Sebestyén eredeti értelmezése pedig még ennél is tágabb volt. Összefoglaló névnek megteszi majd a valóságot legjobban fedő (ó)török írások elnevezés.

Végül ne felejtsük el azt sem, hogy van a rovásírás-nak még egy elég elterjedt használata: vannak, akik egyszerűen azonosítják a székely írás mai, modernizált változataival, számukra ez „a” rovásírás, s nem tudnak arról, hogy mások számára ez egy írástechnika, s megint mások számára egy föltételezett íráscsalád megnevezése. Ez a szűk értelmezés szorosan összekapcsolódik a székely írás használatának identitásjelző szerepeivel: a rovásírás önmagában, jelző nélkül a székely ábécét mint a magyarok „másik”, saját, esetleg „igazi” írását jelöli, az Európához, a kereszténységhez kapcsolódó latin írás alternatíváját, az egykori nomád múlt emlékét – vannak aztán, akiknek szintén ilyesmit jelent, csak mindezt elutasítva.

Ezzel el is érkeztünk ahhoz a sokszor föltett kérdéshez, hogy tulajdonképpen mi értelme egyáltalán foglalkozni a székely írással? A válasz röviden: mert tévhitke tömege kering vele kapcsolatban, mert a „hivatalos” tudományos közéletben is keveset tudnak róla, mert szerteágazó szálakkal kötődik a magyar művelődéstörténethez, identitástudathoz, hunhagyományhoz, és mert a 8–10. századi steppetörténet és a turkológia számára sem közömbös, mit tudunk meg róla. A válaszok hosszabban alább következnek.

Kóros információfőlösleg és krónikus tudáshiány

Zuhatagként ömlik ránk mindenféle a székely írásról – olvasunk, hallunk róla a hírekben, hol állítottak éppen újabb helynévtáblát, hol rendeztek gyerekeknek rovásírásversenyt, időnként még a parlamenti tudósításokba is bekerül. Szembejön az utcán pólóingfelirat és tetoválás formájában, találkozunk vele mesekönyvben, kiadnak kedvelt regényeket – az Egri csillagokat, A tizennégy karátos autót, Dickens Karácsonyi énekét, rengeteg más – székely írásra áttéve, de olvashatjuk így akár az Újszövetséget is, készítenek belőle társasjátékot, díszítenek vele ékszer. Az interneten meg aztán végképp burjánzik, számtalan oldal foglalkozik vele, többféle fontkészletet is letölthetünk, s akár a böngészőnket is beállíthatjuk úgy, hogy eleve írjon át mindent székely betűkre.

Csak hát mindezzel nem sokra mennek azok, akik nem a székely írás mai használatára kíváncsiak, hanem a történetére vagy az eredetére, mert arról összehasonlíthatatlanul több fantazmagória és csacszkodás terjed,

mint hiteles, megbízható, igazolt ismeret. Abból fakad ez, hogy a székely írás iránti érdeklődés soha nem volt még annyira élénk, mint a harmadik évezred elején, a tudományos munkálkodás azonban egyelőre nem tudja megfelelően kiszolgálni azokat, akik lelkesen vetnék magukat bele a komoly irodalomba. Mint az előszóban írtam, alig van olyan könnyen hozzáférhető összefoglalás, amelyik megbízható térképként vezetné ki az érdeklődőket abból a dzsungelből, amit a dilettantizmus, az álomkergetés, a vágyak és a tények tudattalan vagy szándékos összekeverése növesztett e téma köré. Ezért aztán a legtöbb embernek legfeljebb benyomásai, érzései vannak a székely írással kapcsolatban: szereti, tetszik neki, nagyra becsüli, fontos nemzeti értéknek tartja, vagy ellenkezőleg, bosszantja a felújított használat, a székely írás mai kultiválását avíttnak, fölöslegesnek, sőt károsnak gondolja. A két nagy tömbhöz tartozók tényleges tudásában általában nincs nagy különbség – akik becsülik a „rovásírást”, azok persze jóval több mindent vélnek tudni róla, de kérdéses, hogy ezek között az ismeretek között mennyi az igazolható tartalom.

A székely írásról kieszelt ábrándos teóriák számbavétele nemcsak mulatságos vagy bosszantó – kinek-kinek vérmérséklete szerint –, de nagyon érdekes is, mert sokat elárul a laikus népi elméletek keletkezéséről, terjedéséről, más ezoterikus fantáziákkal való összefonódásáról. Mint az imént írtam, áttekintésükre ebben a könyvben sajnos nem vállalkozhatunk – nehéz volna pár mondatban összefoglalni a székely írásról összeeszkábált téveszmék sokaságát. Csak egy-két példa: vannak, akik a világ bármely részén, bármely nyelvű feliraton képesek székely betűket fölfedezni, más Európa ősrésének tartja, s ezzel a magyarság Kárpát-medencei eredetének bizonyítékát látja benne. Nyilván nem lepődünk meg, hogy származtatják közvetlenül a főníciaiból, a sumer írásból, az egyiptomi hieroglifákból, továbbra is él az a nézet, hogy a székely írás a hunoktól, illetve a szkítáktól megőrzött örökség. Vannak, akik az egyes betűkbe képjeleket látnak bele – persze mai magyar hangalakok, jelentések, sokszor kölcsönszavak alapján –, mondjuk, hogy a *c* hangértékű jel, amely egy fölfelé mutató nyíl, a *cél* képjele volt egykor, és egyfajta erkölcsi-metafizikai célt mutat, nevezetesen hogy a jóságra kell törekednünk... (Az elmélet kiagyalóját nem zavarja, hogy a *cél* egyébként német eredetű szó a magyarban, és a *c* sem ősi eleme a magyar hangkészletnek.) Tulajdonképpen természetes, hogy itt is – mint a magyarság eredetét búvárló laikus nézetek között – megjelenik a szíriuszi származás hite, s ennek megfelelően az, hogy a székely írást is a csillagködös messzeségből hozta magával a magyarság, amely természetesen a föld nagy kultúráinak alapítója (Egyiptomban őseink még villannyal is világítottak), és így nem

meglepő, hogy az egyiptomi feliratoktól mindenféle gall leletekig mindent magyarul kell elolvasni.¹³

Van a székely íráshoz kötődő hiedelmeknek egy sajátos vonulata, nevezetesen hogy a magyaroknak nem egy, hanem két „rovásírásuk” lett volna. Az egyik a székely írás, a másik egy úgynevezett „pálos rovasírás”. Ennek emlékei zömmel dél-amerikai barlangokban maradtak volna fenn, s az ott térítő pálos szerzetesek írták volna őket – de olykor a „pálos emlékek” közé sorolnak mindenféle, egymással egyébként nem egyező és ismeretlen ábécékkel írt feliratokat is. A „pálos emlékeknek” nevezett kaotikus hal-mazba gyömöszölt feliratokat mindössze az köti össze, hogy írásuk ismeretlen (kivéve, mikor közéjük kevernek egy-egy székely írásos emléket), „pálos rovasírás” pedig egyszerűen nem létezett.

A székely íráshoz tapadt politikai-ideológiai asszociációk mellett ezeknek a naiv meséknek szintén nagy szerepük van abban, hogy sokan magát a székely írást is nevetségesnek tartják, kutatását pedig értetlenkedve fogadják. A vérmes „nemszeretést” azonban többnyire szintén súlyos ismerethiány kíséri: visszatérő tévedés, hogy a székely írást ékírásnak nevezik – természetesen semmi közük egymáshoz;¹⁴ hogy „primitív kutya-/macskakaparás”-nak tartják; hogy nem tudnak különbséget tenni nyelv és írás között, s kijelentik (nem csak viccből), hogy nem tudnak „rovásul”. Előfordul, hogy nyilas és neonáci szimbólumként értelmezik, s bár az igaz, hogy Szálasi első, 1935 és 1937 között működő pártjának (Nemzet Akaratának Pártja, NAP) jelvényében, a párt ideológiájának magyarságát hangsúlyozandó a székely írás *h*, *i* és *t* (azaz a *hit* szó) betűjéből alkotott kép szerepelt, és más szélsőjobb csoportok is szívesen használták a székely írást magyarságszimbólumként, a köztudatban szerencsére nem asszociálódott olyan szorosan a náci ideológiához, mint a germán rúnák a német nácizmushoz.¹⁵

¹³ Az itt bemutatott elméletek zöme szorosan kapcsolódik a magyar nyelv eredetéről alkotott fantáziákhoz, ezek típusairól l. Sándor 2011, 45–68.

¹⁴ Az ékírás betűinek sajátos formájáról kapta a nevét: a puha agyagba nyomott írónád vágott, háromszög alakú végének jellegzetes ék formájáról. Több mezopotámiai kultúra is használt így kialakított jeleket, elsőként a sumerok. Eredetileg képírás volt, de a jelek hangrögzítő funkciója is megjelent már a sumer írásbeliségben is. Később különféle nyelvek – többek között az akkád, babilóni, asszír, méd, óperzsa, hettita – lejegyzésére használtak ékírást, és az eredetileg piktografikus (azaz jelentésrögzítő) írásból fokozatosan hangrögzítő írás alakult ki.

¹⁵ A német nácizmusban fontos szerepet kapott a germán őskultusz ezoterikus változata, s a hozzá szorosan kötődő, korábban mágikus célokra is alkalmazott rúnáírás, pontosabban a rúnabetűk (Goodrick-Clarke 2004). A székely írásnak még a két háború közötti turanizmus szélsőjobb ágában sem volt kiemelten fontos szerepe, noha a csodaszarvashoz vagy a turulhoz hasonlóan (de azoknál sokkal gyengébb szimbolikus erővel és kevesebbszer) jelen volt a magyar nacionalizmus ikonográfiájában.

A csekély tudás és a polarizált, erős érzelmi kötöttség természetes következménye, hogy a székely írás „kérdése” könnyen válik politikai ütközőponttá – hasonlóan más, a székely íráshoz egyébként művelődés-történetileg is szorosan kapcsolódó hagyományokhoz, a csodaszarvas legendájának vagy a hunhagyománynak az értékeléséhez.¹⁶ Ennek egyik megnyilvánulási módja, hogy az összeesküvés-elméletek hívei a tudományos nézetek képviselőit sokszor egyszerűen lehazaárulózzák, pusztán mert nem az ő, többnyire dicsőséghajhász nézeteikkel értenek egyet. Mások meg ellenkező előjellel hiszik azt, hogy a székely írás iránti érdeklődés egyben politikai állásfoglalás. Van ennek alapja, hiszen van olyan párt, amelyik szívesen köti magához, emeli témái közé a „rovásírás ügyét”,¹⁷ de akkor is durva túlzás a székely írás iránti érdeklődést kizárólag szélsőjobbos attitűdnek gondolni, mint az sokszor történik – gyakran kérdezik értetlenkedve, miért töltjük az időnket ilyen „zűrzavaros” és „rosszhírű” dolgokkal. Kívülről persze nehéz észrevenni, hogy a székely írás „kedvelésében” nemcsak a legharsányabban mutatkozó tényező, a politikai és ideológiai identitás fölmutatása játszhat szerepet, hanem a hagyományörzés vágya és a legtisztább szándékú kíváncsiság is – mi ez, amiről tíz-tizenöt évvel ezelőttig csak szűk csoportok tudtak, most meg lépten-nyomon belé botlunk? A hagyományörző lelkesültségnek szintén rengeteg változata van a romantikusan ábrándos, mondhatni gyermeteg szerepjárástól az egykori technikák és ismeretek rekonstruálására tett, komoly fölkészültséget igénylő kísérletekig.

Az mindenesetre egészen biztos, hogy égető szükség volna a mai használatot leíró szociológiai és antropológiai kutatásokra, hogy föltárjuk a székely írás iránti érdeklődés motivációinak sokféleségét, a hozzá kapcsolódó (pozitív és negatív) attitűdöket, a róla szóló diskurzusokat, a hozzá tapadó társadalmi és társas jelentéseket, az írás identitásképző funkcióit, a székely írást használó csoportok közötti, korántsem mindig egymást támogató (olykor kifejezetten ellenséges) viszonyokat. Ez nemcsak a tár-

¹⁶ Erről részletesen I. Sándor 2011, különösen 12–29 és Sándor 2013.

¹⁷ A Jobbik meglehetősen aktív szerepet játszott a helynévtáblák kihelyezésében, és a 2010–2014-es parlamenti ciklusban több parlamenti akciót is indított a székely írás tárgyában: ezek között voltak írásbeli kérdések (K/2645, K/3056, K/3057, K/6129), javaslat az Alaptörvény módosítására annak érdekében, hogy az alkotmányba kerüljön be, hogy „Magyarország védi és ápolja a székely-magyar rovásírást, mint az ősi magyar kultúra jelenben is élő részét.” (T/7015), illetve hogy az Alaptörvény nevezze meg – más szimbólumokkal együtt – kiemelten védendő értéként a „rovásírást” is (T/10484). A hungarikum-törvény vitájában (2012. február 28.) a Jobbik képviselője azt fogalmazta meg, hogy a „székely-magyar rovást” törvényben kellene hungarikummá nyilvánítani, s ennek érdekében módosító javaslatot nyújtott be a törvénytervezethez (T/5539/42); ennek megfelelően javasolták módosítani a nemzeti örökségről szóló határozati javaslatot is (H/6548/3), egy másik képviselőjük a Ptk. általános vitájában (2012. október 3.) szorgalmazta, hogy lehessen „rovásírással” végrendelkezni.

sadalmi feszültségforrások egyikének jobb megismerését – s ezzel talán kikapcsolását – jelenthetné, de önmagában is érdekes egyedi jelenség egy régi, széles körben soha nem használt írás újjászületése és ilyen mértékű virágzása.

Akadémiai hiedelmek

A székely írástól való távolságtartás azonban mintha nemcsak a közgondolkodásban lenne jelen, kitapintható a tudományos életben is: kevesen foglalkoznak vele érdemben.

A magyar nyelvtörténeti irodalom eddig alig vett tudomást arról, hogy a székely írás emlékei magyar nyelven íródtak, noha Sebestyén Gyula már a 20. század első két évtizedében írott cikkeiben szorgalmazta a nyelvtörténészek bekapcsolódását az emlékek földolgozásába: „A mi belőlük mohácsi vész előtti, az egyben magyar nyelvemlék is. Még pedig olyan nyelvemlék, a melynek szövegét a megfejtő epigraphus megfelelő nyelvtörténeti tájékozottság nélkül egyáltalán nem tudja pontosan megállapítani. Ez az oka, hogy e téren végzett előmunkálataimra a magyar nyelvtudomány figyelmét most tisztelettel felhívom és ellenőrző kritikáját magam szorgalmazom.”¹⁸

A székely írással írt emlékek azonban azóta sem különösebben keltették föl a magyar nyelvtörténészek figyelmét, Pais Dezső, Jakubovich Emil és Melich János kivételével – a székely írás kutatóinak kiindulópontja hagyományosan a turkológia vagy a régészet, a kutatók háttérismereteiket innen hozzák, szempontjaikat ennek megfelelően jelölik ki. Továbbra is jellemző, hogy amikor a nyelvtörténeti kézikönyvek „magyar nyelvemlékekről” beszélnek, a magyar nyelv latin betűs emlékei – érthetően – kiemelt szerepet kapnak. A latin betűs emlékek túlsúlya miatt azonban az egyéb (görög, cirill, arab) írással készült szórványok általában elsikkadnak, a székely írással írott emlékeket pedig még rövidebben intézik el, ha egyáltalán említést tesznek róluk. Tény, hogy ezek az emlékek általában rövidek, csak néhány szóból állnak, így a vizsgálható anyag mennyisége szempontjából nem hasonlíthatók össze az egykorú latin betűs kódexekkel, szójegyzékekkel. Ez azonban nem ment föl az alól, hogy a székely írás emlékeit is számon kellene tartanunk a magyar nyelvemlékek között. Az új egyetemi nyelvtörténet-tankönyv dicséretes előrelépést mutat a magyar nyelvtörténet korábbi, hosszú évtizedeken át használt egyetemi tankönyvéhez képest. Abban a „székely rovásírás” csak néhány sort kapott, s azt

¹⁸ Sebestyén 1915a, 62.

sem hiba nélkül,¹⁹ az újabb tankönyvben már három oldalt, s bár ez sem feszegeti éppen az átadható információmennyiség határait, és sajnos egyetlen emléket sem mutat be a könyv, az összefoglalás sok szempontot figyelembe vesz, és pontos.²⁰

Az érdeklődés hiányának egyik oka a „furcsa” írás, a riasztóan idegennek látszó jelek – legalábbis annak furcsa és idegen, aki legfeljebb görög vagy cirill betűkkel találkozott korábban a latinon kívül. A nyelvörténeti idegenkedésben valószínűleg szintén közrejátszhat, hogy sokáig makacsul tartotta magát az a hiedelem, amely szerint a székely írással készült emlékek magyar nyelvtörténeti szempontból nem sokat érnek, mert hiszen a magánhangzókról *semmit* nem mondanak. Így aztán a magyar nyelvtörténeti vizsgálódásokban nem is vették őket figyelembe, hiába volt a székely írás akár már a 13–14. században alkalmas a magyar hangrendszer pontos visszaadására, szemben az évszázadokon át bicegő latin betűs magyar írásbeliséggel. A székely írás korai szakaszában valóban nem írtak ki minden magánhangzót – ez azonban nem jelenti azt, hogy egyiket sem írták ki, ráadásul az írás belső szabályosságaiból kiindulva az esetek nagy részében a ki nem írt magánhangzók meghatározása is lehetséges.

Ez a magánhangzónélküliségi babonáság ma már kevésbé divatos, de született helyette két másik hiedelem, s nem is akárhol jelentek meg. Az egyik tulajdonképpen mindjárt több tévedés együttese, és ezek egyike sem aprócska. A magyar nyelvről szóló, mérvadónak szánt kézikönyv magyar írásbeliségről szóló fejezetében²¹ meglehetősen állítások sorozatát olvashatjuk: hogy a „székely rovásírást” „az ótörök népek használták”, és „a magyarok az ótörököktől tanulták el még a honfoglalás előtt s alkalmazták magyar szavak lejegyzésére, szükség szerint kiegészítve görög, majd – a honfoglalás körüli időkben – szláv betűkkel. Mint minden rovásírást, kőbe vagy fába vésték, így nemigen volt alkalmas összefüggő szövegek vagy irodalmi művek lejegyzésére, inkább csak adatrögzítésre (pl. kié egy tárgy, mikor épült valami), illetve vallási és mágikus célokra (imák, felajánlások, jelmondatok, áldások, átkok). [...] A latin betű a legtöbb helyen kiszorította (pontosabban fölöslegessé tette) a rovásírást, csak a székelyeknél élt tovább a 17. sz. végéig (ezért hívják »székely« rovásírásnak). Levélírássra vagy szövegek lejegyzésére ekkor sem használták, csak egy-egy név, évszám vagy mondat bevésésére.” Végül mutatványként az Isztambuli Felirat első sora következik, annak föltüntetése nélkül, hogy ez csak az emlék egyharmada, de egyébként is elég szerencsétlen példaválasztás: az emlék betűit jobbról balra

¹⁹ Benkő 1967, 49. Az isztambuli felirat készítője nem *Etei*, hanem *Ketei Székely Tamás*.

²⁰ Kiss és Pusztai 1993, 103–105. A fejezetet Korompay Klára írta.

²¹ Nádasy 2006, 912.

nyomtatták, holott ez az egyetlen székely írásos felirat, amelyet történetesen balról jobbra írtak.

Nem csak a szövegmutatvánnyal van azonban baj: ennek az összegzésnek sajnos egyetlen állítása sincs, amely ne lenne téves. A székely írást soha nem használták az „ótörök népek”, legfeljebb az előzményét, az pedig nyilván nem volt még hozzáidomítva a magyar hangrendszerhez. Aztán az ótörök egy nyelvtörténeti korszak neve, s több török nép sokféle nyelve tartozhat ide, így „ótörökök”, akiktől a magyarok „eltanulhatták” volna a székely írás előzményét, nem voltak, csak türkök, ujgurok, kirgizek, kazárok, onogurok, bolgárok és így tovább – közülük az első három keleti, a második három nyugati ótörök nyelvet beszélt. Másrészt azért megtévesztő ez a megfogalmazás, mert *ótörök feliratok*-nak viszont az orhoni írással írt emlékeket szokás nevezni, márpedig a kötet megjelenésének idején, sőt, már évtizedekkel korábban sem származtatta senki a székely írást közvetlenül a keleti türk feliratok ábécéjéből.²² Semmilyen bizonyítékunk nincs rá, hogy a magyarság egésze ismerte és használta volna a székely írás előzményét, ennek inkább az ellenkezője látszik valószínűnek. A székely írásnak az elterjedt nézet szerint valóban van két, esetleg három betűje, amely a végső forrást nézve a görögből származik, ezeket sokáig tényleg görög eredetűnek gondolták, de csak a cirillből juthattak a székely írás előzményébe. A „szláv betű” kifejezés csak nagyvonalú lezserséggel értelmezhető, a cirill mellett viszont a glagolita ábécé szintén fölmerült mint két betű lehetséges forrása. Több mint meglepő kijelentés, hogy a fába rótt vagy kőbe vésett „rovásírások” nem alkalmasak hosszabb szövegek megörökítésére. Elméletileg sincs akadály, hogy egy írással bármilyen hosszú szöveget lejegyezzenek, és bőven van tárgyi bizonyítékunk is, hogy ez szögletes betűkkel is lehetséges, elvégre a keleti türk írásnak igencsak terjedelmes emlékei vannak.²³ Egyetlen olyan emléke sincs viszont a székely írásnak, amely azt örökítené meg, hogy valami mikor épült, nincs közöttük ima – kivéve amikor a Miatyánkot írták le vele szövegmutatványként –, nincs felajánlás, jelmondat (?) vagy áldás sem. Igaz, legalább tulajdonosjelzés és egyben átokszerűség tényleg van, egy.²⁴ A székely írás használata valószínűleg soha nem volt széles körben elterjedve, így a latin írás nem fölöslegessé tette – igazá-

²² Korábban, az orhoni feliratok jeleinek megfejtése után, Nagy Gézát (1895) követve, többben is kapcsolatba hozták a székely írást az orhonival (például Német 1917–1920, 1934; Ligeti 1925a), de a nyugati ótörök emlékek ismertté válása után az a nézet vált általánossá, hogy a székely írás elődjét elsődlegesen a nyugati törökség írásai között kell keresnünk, erről alább lesz még szó.

²³ Az orhoninak nevezett sírfeliratok a türkök történetét mesélik el, a következőkben kicssivel több is kiderül majd róluk.

²⁴ Farkaslaki Mátyás „átka” 1624-ből.

ból azt látjuk, hogy a ma, ha halvány fénnel is, de mégis bevilágítható korokban a székely írást olyanok ismerték, akik valószínűleg egyébként is írástudók (papok, mesteremberek) voltak. Levélírássra, igaz, már az írás későbbi korszakában, de éppen használták, legalábbis néhány korabeli följegyzés kifejezetten a levélírást emlegeti mint az írás egyik megszokott funkcióját.²⁵

A másik hiedelem voltaképpen nem új, mert már a 19. század végén kifejtette Réthy László, de ma mintha nagyobb hatású lenne, mint akkoriban, legalábbis most a közbeszédnek is részévé vált. A teória fölújítója Horváth Iván volt, aki először 2006-ban fejtette ki, hogy a székely írás talán nem is létezett a humanizmus kora előtt, a 15. vagy még inkább a 16. században alkothatták lelkes tudósok. Egy évvel később a tanulmány megjelent az „Új Spenótban”, azaz a megújított magyar irodalomtörténeti kézikönyvben is.²⁶ A Horváth által nem teljes határozottsággal állított, igaz, igen erősen sugallt nézet némi egyszerűsítő folklorizálódással biztos kijelentéssé válva átszivárgott a székely írást szélsőjobbós mániának tartó, elsősorban baloldali és liberális értelmiségi diskurzusokba is, ráadásul a nézet hívei joggal érezhetik, hogy tudásuk stabil és megkérdőjelezhetetlen, hiszen tudományos kézikönyvből származik.

Miért botladoznak még a bölcsészek is ezen a terepen? Kétségtelen, nincs könnyű helyzetben, aki arra vállalkozik, hogy – bármilyen rövid legyen is – összegzést írjon a székely írásról, de nem mélyült el alaposan a székely írás irodalmában: már jól tudjuk, megbízható összefoglalást keveset talál. De azért találhat. Németh Gyula 1934-ben írt könyvecskéje sok szempontból továbbra is jó kiindulópont, bár hiányos, sok új emlék került elő megjelenése óta. Vásáry István 1974-ben, Ferenczi István és Ferenczi Géza 1979-ben készített jól használható összegzést, de szerencsére azóta szintén gyarapodott az emlékek száma. 1996-ban Benkő Elek egy rövidebb összefoglalást publikált, magam egy hosszabbat. Rövid, de az alapinformációkat tartalmazza a *Néprajzi Lexikon*, a *Korai Magyar Történeti Lexikon* (KMTL), illetve a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (Maműl) „székely rovásírás” szócikke.²⁷

S vajon miért alakult így, hogy még neves kutatóknak is ennyire nehéz kiigazodni a székely írás körüli bonyodalmakban? A magyar tudományos élet egy részének vonakodása a székely írás kutatásától – sőt a kutatási

²⁵ Ezt írta Oláh Miklós a 16. században, és maradt olyan följegyzés is Lisznai Kovács Páltól 1692-ből, amely szerint ő maga is ismert olyan székely és erdélyi prédikátorokat, akik székely írással írtak egymásnak (Sebestyén 1915a, 111).

²⁶ Horváth 2006, 2007.

²⁷ Németh 1934, Vásáry 1974, Ferenczi és Ferenczi 1979, Benkő 1996c, Sándor 1996a; Vásáry 1981, Róna-Tas 1994, Sándor 2010. A székely írás feliratait legújabban Benkő (2014), fontosabb kéziratos emlékeit Sándor (2014b) mutatta be egy 2013-ban rendezett konferencián.

eredmények alkalmazásától – stabil hagyományként öröklődik nemzedékről nemzedékre, s részben valószínűleg abban a 19. század végén kialakult előítéletben gyökerezik, amelyet a hamisítványok gyártása váltott ki. Az akkori kételkedés sem volt előzmények nélkül, a 18–19. században többen is úgy vélekedtek, hogy a székelyek írása csak legenda. Ez a vonakodás a 20. század utolsó évtizedeiben, a 21. század elején átformálódott, és föl is erősödött az időközben könyvtárnyivá duzzadt műkedvelő munkáknak köszönhetően: elővigyázatos kutató nehezen köti a nevét olyan tárgyhoz, amelyről jobbra csak tudománytalan, délibábos írások jelennek meg. Legalább ilyen fontos visszatartó erőnek tűnik az, hogy a székely írás a magyarországi tudományos köztudatban a nagyon felületesen ismert témák közé tartozik, éppen mellőzöttsége következtében – és a kör ezzel be is zárul.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a székely írás részletkérdéseivel ne foglalkozna szekénderéknyi irodalom. Érdemes megismerkedni vele, legalább vázlatosan – hamarosan megtesszük.

Miért érdemes foglalkozni a székely írással?

Nem kell különösebben szemfülesnek lenni ahhoz, hogy „a téma iránt érdeklődő olvasó” – azaz a minden szerző íróasztalán ott ücsörgő kis törpeműzsa, aki az írással bajmолódók kabalája és egyben virtuális közönsége – szoros egyezéseket fedezzen föl az alábbiakban írottak és egy 1996-ban megjelent írásom között. Az időközben eltelt csaknem két évtizedben sok új emlék került elő, de az akkor megfogalmazott programból lényegében semmi nem teljesült még.

És ez nagy kár.

A székely írás kutatása ugyanis nemcsak saját jogán fontos – bár az is elég volna –, hanem a már említett tény miatt, hogy a 20. században egyre több olyan írást tartalmazó emlék került elő elsősorban Európa keleti feléből, illetve a Kárpát-medencéből (az utóbbiak az avar korból és a honfoglalás korából), de Ázsiából is, amelyek írásrendszereivel a székely írás valószínűleg közelebbről is összefüggésbe hozható – lesz még róluk szó bőven. A székely írás kutatásának eredményei közvetetten segíthetnek ezeknek az emlékeknek a megfejtésében, ábécéik belső kapcsolatainak föltárásában. Ehhez azonban először is a székely írás saját történetét kell tisztáznunk, visszabontanunk történeti rétegeit, és rekonstruálnunk legkorábbi változatát.

Legalább ilyen fontos a székely írás kutatása a magyar művelődéstörténet számára is.

A székely írásnak a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepét két oldalról érdemes megközelíteni. Az egyik az, amire a kutatás eddig is törekedett: meghatározni az írásrendszer eredetét, belső változásait, tisztázni emlékeinek filológiai adatait. A másik oldalt, a használat történetét meglehetősen elhanyagolták, noha a kutatástörténetben a kezdetektől fogva jelen vannak az erre vonatkozó adatok is, időnként zavarokat keltve. Merthogy attól az időtől kezdve, amikor a székely írás kommunikációs funkciójához egy másik funkció is társult, nevezetesen az, hogy használói csoportidentitását is jelölte/jelöli, a székely írásnak „két” története van: az írás rendszerének a története és az írás használatának, illetve elfogadásának vagy elutasításának története. E két szálon futó történet valójában persze szorosan egymásba kapaszkodik, s ennek a kutatásban is tükröződnie kell: a használat történetét nyilvánvalóan lehetetlen megírni a rendszer történetének ismerete nélkül, de a rendszer története is csonka vagy inkább torz a használat története nélkül.

Mindez nem kis munka, de cserébe szórakoztató: ha hajlandók vagyunk kicsit alaposabban beleásni magunkat az egyes emlékek keletkezésének történetébe, megismerjük készítőiket, nézeteiket, munkáikat, vibrálóan izgalmas művelődéstörténeti kapcsolatrendszer bontakozik ki előttünk. Ezeknek az összefüggéseknek a föltárása kifejezetten élvezetes – ez a kutakodó saját személyes jutalma. A székely írás használatának a története azonban távolabbra mutat, hiszen nagyon szorosan be van ágyazva a hunhagyományba, s rajta keresztül kapcsolódik a magyar identitás formálódásához, annak ellenére, hogy a reformkori nemzettudat ikonikus elemei közé nem került be.

Elengedhetetlenül szükséges a mai tudományos követelmények szerint összeállított emléktár. A székely írás emlékei közül együttes kiadásban eddig csak azok jelentek meg, amelyek már 1915 előtt ismertté váltak – az emlékeknek kevesebb, mint a negyede tartozik közéjük.²⁸ A többi emlék leírása, jobb-rosszabb rajza szétszórta, különböző folyóiratokban, esetleg napilapokban jelent meg, jó minőségű, a további kutatásokra alkalmas fénykép és részletes leírás alig van az emlékközlésekben. Az emléktár csak a kiindulópont: szükség van az emlékek alapos, a részletekre kiterjedő filológiai elemzésére, ebből eddig alig néhány készült el²⁹ – pedig csak a teljes korpusz alapos ismerete, filológiai, írás-, nyelv- és művelődéstörténeti elemzése után kerülhet sor a székely írás eredetének komolyan vehető

²⁸ Forrai Sándor összefoglalása (1985) megbízhatatlan, és a fényképek minősége sem megfelelő.

²⁹ A Bolognai Rovásemléké (Sándor 1991) és az Énlaki Feliraté (Ferenczi 1936). Természetesen ezek sem a kutatás lezárását jelentik, a bolognai emlékekkel kapcsolatban vannak új részeredmények, és hasznos volna felülvizsgálni, esetleg kiegészíteni az Énlaki Feliratról írottakat is.

kutatására, a székely írás legkorábbi változatának rekonstruálására, rétegeinek, használatának, változásainak megállapítására. Az írás gazdag mentalitástörténeti vonatkozásainak föltárása, a tágabb művelődéstörténeti háttér kibontása is részben az emléktár összeállításával, részben a székely írással foglalkozó irodalom belső összefüggéseinek föltárásával, az irodalomban megjelenő nézetek hagyományfolyamának megrajzolásával válik lehetővé.

A filológiai kritika azonban némiképpen eltér attól, amit a latin betűs emlékek elemzésében megszoktunk. A kiadásban egyszerre kell érvényesülniük az írástípus sajátosságai által támasztott követelményeknek, valamint nyelvészeti és régészeti szempontoknak. Az eltérések egyrészt az írástechnikából adódnak (hiszen többnyire még a kései, kéziratoss emlékek betűinek írását is befolyásolta valamelyest, hogy eredetileg kemény anyagba rótt, vésett, karcolt írásról van szó), másrészt az írástípusból következnek, azaz az olvasatok megállapításakor több segítséget jelent más török írások ismerete, mint mondjuk, a latiné. Az egyes emlékek jellegétől függően további gondok is adódnak. Ha az emlék vésett felirat, akkor leggyakrabban a kő repedései vagy a vésetek feltöltődései zavarhatják a betűk pontos lerajzolását; elképzelhető, hogy a felirat csak töredék, de mivel az írást hordozó követ, eredeti helyéről kiemelve, máshová építették be, az előzmény vagy a folytatás nincs meg, vagy nem látszik. Ha kőbe, vakolatba karcolták a feliratot, zavaróak lehetnek a vakolat repedései, az esetleges egymásra karcolások (ha több felirat került egymásra). Becsaphatja a kutatót, ha a repedések feltöltődtek mésszel, és ezért nem létező vonalakat vélünk látni, de akkor sem könnyű a dolgunk, ha a karcolat vonalai töltődtek föl porral, szennyeződéssel vagy koptak meg, ezért fontos vonalakat csak meghatározott szögből érzékelünk, ha egyáltalán kivehetőek még. Különösen óvatossá kell lennünk a feliratok betűformáinak megállapításakor, mert egy-egy betű formája olykor nem szándékosan tér el a szokásostól, hanem pusztán a hordozóanyag keménysége miatt hosszabb vagy rövidebb, törik más szögben egy-egy vonal. A kései kéziratokban kiváltképpen gyakran kell számolnunk a betűk alakjának egyéni alakításával, mivel ezek írásának korában már az volt a jellemző, hogy a székely jeleket csak kuriózumként használták.

A székely írás használatának történetére vonatkozóan még alig készült összefoglalás,³⁰ az egyes kutatók ezt a kérdéskört érintő megállapításaikat többnyire egy-egy közbeékelte megjegyzés vagy lapalji jegyzet formájában fejtik ki. Általában nemigen lép tovább a kutatás két-három megállapításra. Ilyen például, hogy a humanisták szerették valamiért ezt az írást,³¹

³⁰ Sándor 2014b.

³¹ Tarnai 1984b, 10; Róna-Tas 1985-86; Horváth 2006.

vagy az, hogy előfordult, hogy titkosírásként használták: Szamosközy Istvánt, Kedei Tamást, az Isztambuli Felirat föltételezett szerzőjét és Zakarjás Jánost lehet itt említeni.

A használat történetének azonban a székely írás funkciójának és terjedésének, átörökítésének változásait is föl kell tárnia: hogy milyen időszakokban kik és milyen célra használták, mennyire volt elterjedt, milyen volt a társadalmi megítélése, presztízse, használata, mióta rendelkezik ideológiai töltéssel, és így tovább. Ezeknek a viszonyoknak a kibogozása igazi történeti antropológiai – vagy mondjuk egyszerűen azt, hogy művelődéstörténeti – csemege. Már csak azért is, mert a székely írásról szóló legkorábbi híradásokból arra lehet következtetni, hogy ez az írás lényegében kezdettől a székely népcsoport egyik identitásjelző szimbóluma volt. Ez a szimbólumszerep azonban bonyolult átalakulásokon ment át: 'a székely etnikum tagja' kiindulásból így jutott el – többek között – a 'művelt értelmiségi', jóval később a 'cserkészcsapat tagja' jelentéseken keresztül addig, hogy mára Magyarországon egyesek szerint a nemzeti, mások szerint a szélsőjobboldali identitás kifejezőjévé vált. Más a székely írásnak és a használatának a szimbólumértéke Székelyföldön, és más Székelyföldön kívül; másként értelmeződik egy helynévtábla egy olyan településen, amelynek templomában is van egy 15–16. századi felirat, s más egy nem székely nagyváros közepén vagy egy dunántúli sváb falu határában.

Mindennek értelmében a székely írással foglalkozó kutatások történetét értelmezhetjük úgy is, mint a használat történetének részét: a kutatás föllendülése-lecsendesülése, a tárggyal szemben megnyilvánuló tudományos érdeklődés részben függvénye, részben alakítója annak az attitűdegüttesnek, amely a székely írást körülveszi. Már szinte tudjuk előre: a részletes kutatástörténeti áttekintés sem készült még el. A székely írással foglalkozó irodalomban időnként – többnyire a székely írás átfogó ismertetését célzó munkákban – találunk rövidebb kutatástörténeti áttekintéseket. Van, amikor ez csak a legfontosabb munkák megemléítését jelenti,³² van, amikor részletes elemzés: ilyen volt Cornides Dániel összefoglalása 1780 körül – kétségtelen, neki könnyebb volt a dolga, mint nekünk –, majd Szabó Károlyé 1866-ban, jórészt az ő tanulmánya nyomán készült Fischer Károly Antal áttekintése 1898-ban, végül Sebestyén Gyuláé 1915-ben. Ez azt is jelenti, hogy 1915 óta alapos kutatástörténetünk sincs, noha ebben az időszakban az emlékek száma megsokszorozódott, és új nézetek váltak uralkodóvá a székely írás eredetének kérdéséről is. Egy modern kutatástörténet már természetesen nem elégedhet meg az adatok felsorolásával, eszmetörténeti keretbe kell illeszkednie.

³² Németh 1934, Vásáry 1974, Vékony 1987.

Ha a használat történetét, az írás funkció- és értékváltozásait is kutatjuk, az adatokat jóval szélesebb körből kell merítenünk, mint ha csak a rendszer történetét vizsgáljuk: „emléknek” számít minden olyan följegyzés, amely a kutatott írásrendszerről szól (tehát a krónikások híradásai is), és minden olyan ábécé vagy hosszabb-rövidebb szöveg (felirat, bejegyzés, glossza, firkálás), amelyet székely betűkkel írtak (beleértve a két háború közötti időszakban, valamint napjainkban megjelent „tankönyveket”, cserkészévkönyveket, újságokat, rejtvényeket, társasjátékokat). Az írás mint rendszer történetének emlékei ennek az átfogó kategóriának csak egy részét ölelik föl: a 18. század előtti időkből azok az ábécék és szövegek tartoznak ide, amelyek Telegdi János ábécéskönyvétől függetlenek (a szakirodalomban sokszor ezt a csoportot értik emléken), hiszen a székely írás legkorábbi változatát ezek alapján lehet majd rekonstruálni. Nyilván mondani sem szükséges, hogy élesen el kell választanunk egymástól a 20. századtól terjedő, modernizált ábécéket és a székely írás történeti változatait.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Telegdi könyve nyomán kisarjadó székely írásos kultusszal vagy a mai használattal nem kell foglalkoznunk. Ellenkezőleg: mindkettő igen fontos. A 18–19. századi kéziratos emlékek a székely írás használat-történetének fontos elemei, és a 20. század, illetve a mai használat elemzése, szociokulturális vonatkozásainak föltárása semmivel nem kevésbé érdekes, mint a történeti elemzés. Végülis valóban egyedi jelenséggel állunk szemben: a 8–10. század sokféle európai ábécéjéből alig van, amelyik ma is használatos (ilyen a cirill), a nyugati ótörök ábécék között sincs egy sem, sőt, ismeretük sem maradt folytonos, így aztán egyelőre nem is tudjuk megfejteni a velük készült feliratokat. A székely ábécé ismerete sosem szakadt meg, volt, hogy majdnem, de ez végül mégsem következett be, legnagyobb részét a tudósi érdeklődésnek köszönhetően. Nyelvek újraélesztésére több példát tudunk, írásokéra jóval kevesebbet, s Európában mindenképpen különleges a régi, lényegében elfelejtett, és széles körben sosem használt írás ma megfigyelhető új használata, még akkor is, ha ez a használat nem terjed ki tömegekre, és továbbra is elsősorban szimbolikus és nem ismeretrögzítő jellegű – a latin betűs írásbeliség ereje mellett nem is várhatjuk, hogy ez a helyzet megváltozik. De még így is igaz, hogy valószínűleg soha nem ismerték annyian a székely írást, mint ma, és soha nem tapadt hozzá annyiféle értelmezési lehetőség, nem váltott ki olyan indulatokat, s nem volt identitásjelző szerepe sem olyan sokféle, sem olyan intenzív, mint ma.

Végül pedig: kétségtelen, hogy a székely ábécé általunk ismert formájában valóban a magyar kultúra sajátja – a magyar hangrendszert tükrözi, magyar szövegek lejegyzésére használták, és a magyar művelődéstörténet

fonja körül ezer szállal. A 15. század végétől a nem nagyon sűrű székelyföldi használat mellett megjelenik magyarországi kultusza is – de mindvégig csak tudományos érdeklődés formájában, azaz még szűk körű „népi” használatba sem került a 20. századot megelőzően.

Van tehát bőven értelmes tudományos kérdés, ami miatt érdemes a székely írással foglalkozni.

MEDITERRÁN KÖRÚT

Érthető, hogy a dilettantizmus a székely írás eredetének kérdését szövi körül a legsűrűbben: vannak, akik a nyelv származásához hasonlóan az írás eredetét is arra akarják használni, hogy valamiféle dicsőségtáblára juttassák vele a magyarokat vagy a székelyeket. A legmesszebb merészkedők egyenesen minden írások őséneke teszik meg, mások ugyanúgy az előkelő rokonságra áhítoznak, mint amikor a magyar nyelvet a sumer, az egyiptomi, az etruszk közvetlen rokonának szeretnék tudni. Írás és nép eredete természetesen ugyanúgy nem azonos, ahogy nyelv és nép eredete sem az – s tegyük hozzá, a nyelv és az írás története szintén nem azonos egymással, főleg tehát csak azért zűrzavaros elméletekbe bocsátkozni, hogy minél fényesebben ragyogjon a dics. Gyakran hivatkoznak arra, hogy a székely írás különleges, egyedi, sokatmondóan utalnak föníciai kapcsolataira, vagy azt bizonygatják, hogy betűi egykor hieroglifák voltak. Minthogy az írástörténet nem iskolai tananyag, kívülálló nehezen igazodik el a rázúdított habókos teóriák között.

Ezért látszik hasznosnak, hogy még mielőtt megismerkedünk a székely írás sajátosságaival és emlékeivel, megismerjük néhány alapfogalom jelentését és a legfontosabb írásrendszerek alapvető jellemzőit. Már minimális írástörténeti ismeretek birtokában is világossá válik majd, miért tökéletesen semmitmondó az a „fölfedezés”, hogy a székely írás a föníciai ábécéből származik. Először a nyelvészetben kevésbé járatos olvasók számára következik néhány alapfogalom, amelyre a későbbiekben szükségünk lesz, aztán egy szélesebb írástörténeti tabló – vázlatosan, csak az alapok és csak a betűírásokról. A közelebbi rokonságnak tartott török írások rövid bemutatására a következő fejezetben térünk majd rá.

Egy kis nyelvészeti kitérő: hang, fonéma

Közhely, hogy az írás a beszéd rögzítését szolgálja – némelyik írás a fogalmaknak feleltet meg jeleket, és ezekkel a jelentést rögzíti, a betűírások

viszont a beszéd hangjait feleltetik meg betűknek. Pontosabban: a *fonéma*-kat *grafémák*-nak feleltetik meg. De mi a *fonéma*?¹

Beszéd közben sokkal többféle hangot ejtünk ki, mint amennyit egy-egy nyelvben a szavak fölépítéséhez használunk. Ez azért van, mert a szomszédos hangok befolyásolják egymást – egyszerűen azért, mert a beszédben nem egyes hangokat, hanem hangsorokat ejtünk, s a hangok kiejtésékor minden hang alkalmazkodik egy kicsit a környezetéhez. Fiziológiai értelemben így könnyebben „pörög a nyelvünk”: sőt tulajdonképpen csak így lehet folyamatos beszédet létrehozni. Az így megváltoztatott kiejtésű hangokat mégis azonosnak érzékeljük: például ha a *j* hangot *p* után ejtjük ki (például a *kapj, lépj* szóban), akkor az egyébként zöngésen² ejtett *j* az utána következő zöngétlen *p* hatására szintén zöngétlenné változik, és valahogy úgy hangzik, mint a német nyelvben a magas magánhangzók mellett álló, *ch*-val jelölt hang (például az *ich* 'én' névmásban), mégis úgy „halljuk”, mintha *j* lenne. A beszédben ténylegesen kiejtett, mérőműszerekkel mérhető „zajokat” *hang*-nak nevezzük, a hangok kiejtési sajátosságaival a fonetika foglalkozik. A számos kiejthető hang közül sokról úgy érzékeljük, hogy lényegében azonosak – például a magyarban a *j* kétféle kiejtett változatáról. Az azonosnak hallott hangokat azért értelmezzük lényegében egyformának, mert ugyanannak a *fonémának* a megvalósulásai.

A fonémáknak fontos tulajdonságuk a szavak jelentésének megkülönböztetése. Az előbb említett kétféle *j*, bár kiejtés szempontjából két eltérő hang, mégsem két önálló fonéma, mert a magyarban nincs példa arra, hogy két szó jelentése csak azért térne el egymástól, mert az egyikben a *j* zöngés, a másikban a *j* zöngétlen változata állna. Másként fogalmazva: a magyarban nincs példa arra, hogy a *j* zöngés, illetve zöngétlen ejtésének jelentésmegkülönböztető szerepe lenne.

Más esetekben viszont a zöngésség nagyon fontos elem a fonémák fölépítésében. Csak az utolsó hang zöngésségében tér el egymástól a *láp* – *láb*, a *vét* – *véd*, illetve az *ék* – *ég*, és e szópárok (minimálpároknak is nevezik őket) tagjai természetesen mást-mást jelentenek. A magyarban tehát önálló fonéma a *p* – *b*, *t* – *d*, a *k* – *g*, és még egy sor ilyen, csak a zöngésség szempontjából különböző párost lehet mondani: *f* – *v*, *sz* – *z*, *s* – *zs*, *cs* – *dzs*, *ty* – *gy*. Ezeknek a pároknak a tagjai mindössze annyiban térnek el egymástól, hogy első

¹ Az alábbi összegzés a fonológia számos aspektusát nem tárgyalja, és a képzési jegyek közül is csak azokat említem, amelyek a magyarban lényegesek. Alapszintű fogalmakról és magyarázatokról lesz szó, a különféle fonológiai elméletek és iskolák eltérései és vitái nem ide tartoznak. A *fonéma* fogalmi felfogása az eredeti, strukturalista koncepciót követi, minthogy a grafémával ez állítható párhuzamba.

² Zöngés egy mássalhangzó akkor, ha kiejtése közben hangszalagjaink rezegnek – ezt könnyen érzékelhetjük akár tapintással is, ha egy hang kiejtésékor ujjunkat a gégenkre tesszük –, zöngétlen akkor, ha nem.

tagjuk zöngétlen, a második zöngés – de azonos helyen és azonos módon képezzük őket.

A képzés helye és módja is fontos szempont a fonémák megkülönböztetésében. A mássalhangzók – egy speciális hang, a *h* kivételével – abban különböznek a magánhangzóktól, hogy képzésükkor a tüdőből kiáramló levegő a szájüregben valamilyen akadályba ütközik. Azt, hogy végül milyen hangot ejtünk ki, meghatározza, hogy a levegő útját képező akadály a szájüregnek melyik részén keletkezik: egészen elől, a két ajak alkotja, esetleg a felső fogsor és az alsó ajak, a nyelv és a fog, a nyelv és a fogmeder vagy a nyelv és a szájpadlás elülső, középső vagy hátulsó része hozza létre. A másik meghatározó a képzés módja, azaz hogy ez az akadály milyen jellegű: teljes zár, amikor a hang lényegében a zár megszűnésekor válik hallhatóvá (*p, b, k, g, t, d, ty, gy*: zárhangok, azaz explozívák), rés, amikor lényegében folyamatosan ejthető az adott hang (*f, v, sz, z, s, zs*: réshangok, azaz spiránsok vagy frikatívák), vagy olyan zár, amely azonnal réssé nyílik (*c, dz, cs, dzs*: zár-rés hangok, azaz affrikáták).

Hagyományosan mássalhangzónak szokás tekinteni olyan hangokat is, amelyek képzésekor a szájüregben kialakított akadály alig állja útját a levegőnek. Ilyen az *l*, melynek ejtésekor a nyelv elülső része ugyan folyamatos zárat képez a fogmederrel, de a nyelv két oldalán a levegő mindeközben szabadon áramlik. Hasonló az *r* képzése, azzal a különbséggel, hogy a nyelv és a fogmeder közötti zár a magyar *r* ejtésekor többször egymás után, nagyon gyorsan kinyílik és bezáródik, ez adja a jellegzetes „pergő” hangot. Gyakran hívják „félmássalhangzónak” a *j*-t, mert ejtése igazából alig különbözik az *i* magánhangzó ejtésétől: a különbség mindössze annyi, hogy a *j* ejtésekor szűkebb az a rés, amelyen a levegő kiáramlik. Ugyanez a helyzet az *u*-nál valamivel szűkebben képzett, az angolban *w*-vel jelölt hanggal: kiejtésekor két ajkunkat nem érintjük össze, de jobban közelítjük egymáshoz, mint az *u* ejtésekor.³ (Az ilyen hangokat approximánsnak, közelítőhangnak nevezik.) Végül ide tartozik a már említett *h* hang: ennek képzésekor a szájüregben ugyanolyan szabadon áramlik a levegő, mint a magánhangzók képzésekor, az „akadályt” a hangszalagok viszonylagos közelsége hozza létre (10–15 fokos szögben állnak a *h* kiejtésekor).

Az említett tényezőkön kívül – hol képződik az akadály és milyen jellegű, rezegnek-e a hangszalagok vagy sem – az is meghatározza a mássalhangzók milyenségét, hogy a levegő a száj- vagy az orrüregben keresztül áramlik ki. Ha az orrunkon keresztül, akkor az adott hangokat orrhangnak, nazálisnak nevezzük – ilyen a magyarban az *m*, az *n* és az *ny*. Minden nyelvben vannak olyan képzési sajátosságok is, amelyekkel jellemezhetők ugyan a hangok,

³ A mai magyarban nincs ilyen hang, de az ómagyarban még volt, a nyelvtörténettel foglalkozó írásokban *β* a jele.

de egyetlen fonémapárt sem hoznak létre: a magyarban ilyen például, hogy mennyire feszesek vagy lazák a hang kiejtése közben a hangszalagok, hogy a mássalhangzókat „hehezettel” ejtik-e és így tovább.

A sztenderd magyar magánhangzó-rendszerben fonémaépítő szerepe van annak, hogy a magánhangzó képzése közben a nyelvünk a szájüreg első vagy hátsó részében van-e, az előbbiek a magas magánhangzók (*e, é, i, í, ö, ő, ü, ú*), az utóbbiak a mélyek (*a, á, o, ó, u, ú*); szerepe van annak, hogy ajakréssel (*e, é, i, í, á*) vagy az ajkak kerekítésével képezzük (*ö, ő, ü, ű, a, o, ó, u, ú*); szerepe van, hogy a hang képzése közben a nyelvünk a szájüregben magasan (*i, í, ü, ű, u, ú*), középen (*é, ő, ő, o, ó*) vagy alul (*e, a, á*) helyezkedik el; és szerepe van annak, hogy röviden vagy hosszán ejtjük a hangot. Ennek megfelelően alakíthatók ki minimális párok: például a *bor* – *bór* magánhangzója csak a hosszúságban különbözik, a *bór* – *bőr* csak a nyelv vízszintes állásában, a *bór* – *búr* csak a nyelv függőleges állásában, a *bér* – *bőr* csak az ajkak formálásában. Más fonémaépítő képzési jegy nincs a magyarban (mindegy például, hogy nazálisan, vagyis orrhangúan ejtünk egy magánhangzót vagy sem), e négy tulajdonsággal minden magánhangzó fonémát egyértelműen le tudunk írni.

A fonémapárokat létrehozó képzési sajátosságokat *releváns* jegynek szokás hívni, megkülönböztetve a képzés mellékes jegyeitől. Most már látjuk, hogy a fonémák fizikai értelemben nem léteznek: mentális konstruktumok, „minták”. Kiejteni nem tudjuk őket: abban a pillanatban, ahogy hangzó fizikai megtestesülést nyernek, már hangról beszélünk, és ez a hang az adott fonéma egyik, az éppen adott hangkörnyezethez leginkább alkalmazkodó változata. Egy fonéma tehát többféle változatban jelenik meg a beszédben, ezeket a fonéma *fón*-jainak, azaz hangváltozatainak vagy gyakran *allofón*-jai-nak hívják.⁴

Kénytelen vagyok most átmenetileg kissé bonyolultabbá tenni a képet, és azzal folytatni, hogy nemcsak egy fonémának vannak különböző megjelenési módjai (például a *j*-nek zöngés és zöngétlen), de előfordul, hogy különböző fonémák egyes fónjai viszont fizikai értelemben azonosak. A magyarban két külön fonéma az *m* és az *n* (hiszen mást jelent az *ím* – *ín*, *mégy* – *négy* stb.). De ha az *n*-t *b* vagy *p* előtt ejtjük ki (pl. *színpad*), akkor ott bizony *m* hangot ejtünk: ez az *m* azonban ebben az esetben nem az *m* fonéma fónja, hanem az *n* fonémának az *m* hangváltozata, amely a legjobban alkalmazkodik a következő hanghoz. A *b* és *p* hangokat ugyanis úgy képezzük, hogy összezárt ajkainkat hirtelen „fölpattintjuk” – a *b*, *p* két ajakkal képzett, vagyis bilabiális zárhang, csakúgy, mint az *m*. Amikor *m* hangot ejtünk, szintén összezárjuk ajkainkat, de nem pattintjuk föl,

⁴ Az *allofón* eredetileg a fónokat egymáshoz viszonyítva nevezte meg, azaz azt jelölték vele, hogy két hang egymás allofónja, de ez a megkülönböztetés sok leírásban – például ebben is – lényegtelen.

a szájüregben teljes zárat képezünk. Azért válik az *m* mégis hallható hanggá, sőt azért tudjuk hosszú ideig is folyamatosan mormolni, mert a levegő az orrüregen keresztül távozik: az *m* orrhang, azaz nazális. Az *n* hangot úgy képezzük, hogy a nyelvünket a felső fogsor medrébe (alveolum) illesztve zárjuk el a levegő útját, a levegőt ebben az esetben is az orrüregen át engedjük ki, vagyis az *n* szintén nazális hang. Így érthető, az *n* fonémának miért az *m* allofónját ejtjük a bilabiális (két ajakkal képzett) mássalhangzók előtt: mert az *n* képzése közben már a következő hang kiejtését készítjük elő. És ha egy felső fogmederben (dentialveolárisan) képzett nazális (orrhang) képzése a bilabiális képzés irányába csúszik el, abból bilabiális nazális (két ajakkal képzett orrhang) – azaz *m* lesz.

Annak ellenére, hogy beszédünkben hangok jelennek meg, a maguk kisebb-nagyobb fonetikai módosulásaival, a szavak építőelemei a fonémák. Amikor mások beszédét hallgatjuk, akkor természetesen beszédhangokat hallunk, de agyunk ezeket a hangokat azonnal a megfelelő fonémákhoz rendeli, így lehet, hogy nem azt „értjük”, amit hallunk: a *kapj* végén a fülünk egy zöngétlen, a *j*-vel azonos helyen és módon képzett hangot hall, elménk mégis *j*-t ért. Nemigen szoktunk arra gondolni, hogy ha nem így volna, tragikusan rugalmatlanná válna a nyelv. Először is: azt a hangsort, amit agyunk mostani nyelvünkben ugyanazon szónak ért, mert eltekint a hangkörnyezet okozta módosulásoktól, egy fonémák nélküli, beszédhangra alapuló nyelvben eltérő szóként értené. Ez azt jelenti, hogy minden szót annyiféle változatban kellene megtanulnunk, ahányféle hangkörnyezet-variációban előfordulhat. Képzeld el, mennyire korlátozott lenne annak a nyelvnek a szókincse, amely memóriánkban elsősorban nem a szavak jelentését tárolná, hanem emlékezetünket ugyanannak a jelentésnek a megszámlálhatatlan hangkörnyezetben kiejtett hangsorváltozatával tömködné tele. Egyenként kellene megjegyeznünk minden egyes ragozott és képzett szót, az összetett szavakban nem ismernénk föl, hogy összetett szó, így nem támaszkodhatnánk az elemek ismert jelentésére és így tovább. Míves szónoklatokat, eleven szófűzésű szépirodalmi műveket, de még egy élénkebb beszélgetést sem tudnánk létrehozni ezen a nyelven. Szerencsére az emberi nyelv egyik alap tulajdonsága jelenik meg, amikor a sokféle beszédhangot képes egy elvontabb szinten csomópontokba sűríteni – ez egyébként az emberi elme egyik legjellemzőbb tulajdonságának, a kategorizációnak egyik megnyilvánulása.

Mindezek után most már meghatározhatjuk, mi a fonéma: ezt a terminust a nyelvészek azokra a nyelvi egységekre használják, amelyeknek jelentésmegkülönböztető szerepük van. Egyfajta elvont mintaként, prototípusként élnek a tudatunkban, és különböző hangváltozatokban valósulnak meg a beszédünkben. A fonémák rendszerével, azzal, hogy mely hangképzési sajátosságok lényegesek egy adott nyelvben, melyek nem, a fonológia foglalkozik.

Fülünk tehát beszédhangot hall, de elménk fonémát ért. Ezért értjük meg a racsoló beszédet, kisgyerekek pösze mondatait és az akcentussal beszélő külföldieket: annak ellenére, amit hallunk, értjük, a másik mit akar kiejteni. Ezért értjük meg a suttogó és a náthás beszédet is. Noha suttogás közben egyáltalán nem ejtünk zöngés hangokat – ez képtelenség lenne ugyanis, a hangszalagok ilyenkor zárva vannak, a levegő a kannaporcok közötti nyíláson át áramlik ki –, többnyire nem okoz különösebb gondot megérteni, mit sugdosnak a fülünkbe. Ilyenkor ugyan orientálnak valamelyest olyan másodlagos tulajdonságok, mint a hangszalagok laza vagy feszes állása – a zöngés hangokat laza, a zöngétleneket feszes hangszalagokkal képezzük –, de alapvetően mégis az segít, hogy a fonémák egyébként is többféle beszédhangban valósulnak meg. Ugyanígy a náthás beszéd megértésekor: ha bedugul az orrunk, a nazálisokat nem tudjuk kiejteni, hiszen a levegő nem tud kiáramlani az orrüregén keresztül – így azt a hangot ejtjük helyettük, amelyet ugyanazon a helyen, szintén teljes zárral képezünk, csak éppen nazalizáció nélkül. Elménk azonban ilyenkor is fordít, és hiába hall *b*-t, *m*-et ért. Leírva ezért furcsa, de fölolvassa azonnal érthetővé válik Varró Dániel náthás verse, a *Bádatos dapok*:

Hideg dovebber csípős szele jó
biatta bost biddeb bező kopár,
oda az etyhe, őszies idő,
s elbúlt a Gyár.

Bost búcsú déked, trillázó patak,
ti rózsák, badarak, te tarka rét,
búcsú déktek, artikulált szavak,
áldott beszéd!

Deb tudob, bilyed erős akarat
lelkesít, hogy daloljob bég a száj,
bégis dalolok, bitt a badarak,
bert hát buszáj.

Zöld gyp, árgyas erdő, búcsú déked,
búcsú déked, vidáb, gyári lagzi,
begtört szívvel sebbi bást deb kérek,
csak hogy – hapi!!!⁵

A beszédhangok és fonémák közötti különbségekről beszélve többször hangsúlyoztam, hogy a konkrét példák a mai sztenderd magyar változatra érvényesek. Erre azért volt szükség, mert nyelvenként, de akár nyelvváltozatonként és koronként is változik, milyen képzési jegyek hoznak létre fonémapárokat, melyek nem, s az is, hogy a nyelv fonémarendszerében

⁵ A *Túl a Maszat-hegyen* című verses meseregény részlete (a *Belagcholy days* c. angol vers nyomán). A versben, minden kiválósága ellenére, volt négy aprócska hiba: a *csípős* helyett a szerző indokolatlanul írt *dzsípős*-t, hiszen a *cs* nem nazális hang, náthásan sem ejtjük más-ként. Másrészt a *minden mező* és a *daloljon még* szókapcsolatokban a második szó *m* kezdőhangja miatt az első szó *n* fonémájának *m* allofónja jelenik meg (*mindem mező*, *daloljom még*), tehát náthásan *b*, és nem *d* hangzik a szókapcsolatok első elemének végén. Az *enyhe* náthás ejtése *egyhe* volna, de a *h* zöngétleníti az előtte álló *gy*-t, ezért *ty*-t ejtünk helyette. A szerzőtől bocsánatot kérve ide javítva írtam a verset, hogy pontos illusztrációként tudjam használni.

hány fonéma van, és ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz. Magyarán nem valami kényszerűség dönti el, hogy a nyelvekben hogyan épül föl a fonémák rendszere: az egyik nyelvben lehet két eltérő fonéma az, ami a másik nyelvben ugyanakkor a fonémának két változata, fónja.

A magyarban például egyszerűen pöszének minősül az, aki az *sz* hangot úgy képzi, hogy a nyelvét nem a fogmederhez (alveolum), hanem a két fogsorhoz közelíti. Az angolban viszont ez két különböző fonéma, ezért van jelentésbeli különbség a *sink* ('süllyed') és a *think* ('vél, gondol') között. (És ez a nyelvi eltérés az oka, hogy a magyar beszélők tömegei „süllyednek” angolul, mikor arról beszélnek, mit gondolnak.) A japán nyelvben viszont ugyanannak a fonémának két lehetséges változata a magyarban két különböző fonémaként használatos *l* és *r*, a japánok tehát „nem hallják” (a fülükkel igen, de az elme értelmezésében mindaddig nem, amíg ezt külön meg nem tanulják) a *világ* és a *virág* közötti különbséget. Ezért töprengtem másfél órán keresztül életem első (és lényegében utolsó) japán óráján, miért beszél a japán lektor – aki persze magyarul tartotta az órát – folyton „arab betűkről”, ha egyszer a japán ábécéről magyaráz: neki mindegy volt, *arap* vagy *alap*, de nekünk persze nem, különösen hogy a *betű* szókezdő *b*-je miatt az „arap” *p*-je is *b*-nek hangzott....

Hasonló különbségek akár egy nyelven belül is előfordulhatnak. A magyar anyanyelvűek jelentős része nem is érzékeli a *ment* ('megment valakit') és a zárt *ē*-vel ejtett *mēnt* ('elment') közötti különbséget, míg más magyar nyelvváltozatok beszélői nemcsak hallják, de ejtik is a kétféle *e*-t. Számos nyelvjárási eltérést sorolhatnánk még: a palócban nem labiális az *a*, hanem illabiális (*ā*, mint az európai nyelvek többségében, azaz a sztenderd hosszú *a* rövid változata; a hosszú *ā* viszont nem illabiális, mint a sztenderd *a*, hanem labiális, mintha a rövid *a*-t ejtenénk hosszan. Vannak nyelvjárások – például a Dunántúlon vagy Debrecen környékén –, melyekben kettőshangzókat (diftongusokat is ejtenek), a Dél-Dunántúlon és Vajdaságban az *e* ejtése nyíltabb, mint a sztenderdben; és így tovább.

S hogy a történeti változásra is legyen példa: az *ő* csak a kései ősmagyarban kezdett – fokozatosan, nyelvjárásról nyelvjárásra terjedve – önálló fonémává válni, előtte az *ü* és az *ē* kiejtészváltozata lehetett. Az ómagyar kor elején nem volt még *v*, volt viszont két ajakkal képzett réshang (*β*), ez zárult *b*-vé, illetve *v*-vé.

Betű és graféma

Sokáig időztünk a fonémáknál, de ennek jó oka van: jelentősen leegyszerűsödött a dolgunk, amikor most a betű és a graféma viszonyát kell megma-

gyarázni. Az írásban a betű a hangnak, a graféma a fonémának a megfelelője. A különböző tipográfiával nyomtatott és a rendkívül változatos kézírással írt szövegeket azért tudjuk elolvasni, azért vagyunk képesek azonosítani a gömbölyded, a szálkás, a kusza, az ákombákom írással készült betűket, mert az írásjegyeknek is vannak lényeges és lényegtelen tulajdonságaik, mint a hangoknak. Lényeges tulajdonság például a latin *k*, *h*, *b*, *l*, *f* betűknél, hogy függőleges vonaluk fölfelé nyúlik, de kézírásban sem lényeges, hogy egyszerű egyenes-e ez a vonal, vagy hurkot képez, ahogy kisiskolásként írni tanultuk. Hurokkal vagy anélkül, a megfelelő grafémával azonosítjuk őket. Nem számít, a *k* felső jobb oldali vonala egyenes, vagy hurkolt, de számít, hogy a jobb oldali alsó vonallal nem folyhat annyira össze, hogy ne zárjanak be szöveget: ha túlságosan lezser *k*-t írunk, azt könnyen olvassák *h*-nak. A lényeg tehát, még egyszer: a különböző betűképeket az írásjegy lényeges sajátosságai segítségével azonosítjuk egy-egy grafémával, amely a fonémához hasonlóan egyfajta elvont prototípusként létezik az elménkben. Amikor erről az elvont prototípusról, a grafémáról beszélünk, csúcsos zárójellel jelezzük: a ⟨*k*⟩, ⟨*h*⟩ stb.

A képjelektől a betűírásig⁶

Sokszor hallottuk: az írás a hangzó nyelvet rögzíti. Jól ismerjük azokat a szélteben elterjedt legendákat is, hogy az egyiptomi hieroglifák viszont fogalmakat jelöltek: a bagoly alakú baglyot, a nád formájú nádat vagy nádast, a láb rajza a lábat és a járást jelentette. Az állítás első része igen pontatlan – a betűírás legjobb esetben is a hangzó nyelv fonémáit rögzíti, de távol van attól, hogy a hangsúlyt, a hanglejtést, a hangerőt, a beszédtempót, a szünetet jeleznénk vele. Ami pedig a hieroglifákról kialakított hiedelmeket illeti: az említett „jelértelmezések” bizony elég távol esnek az igazságtól.

E népi nyelvészeti mítoszokból szépen kirajzolódik viszont az a két alapelv, amely az írásrendszerek kialakításában szerepet kaphat: az írások alapulhatnak a jelentés és a kiejtés rögzítésén is. Ennek megfelelően szokás jelentésrögzítő, illetve hangrögzítő írásokról beszélni – jóllehet egyik ma ismert írás sem sorolható be kizárólagosan ezekbe a kategóriákba. Csak jelentést rögzítő írást nem ismerünk, a legközelebb talán a közép-amerikai

⁶ Az itt kövekező, a betűírásokat és az európai írásokat ismertető összefoglalás Coulmas (1989, 1999, 2003), Coulmas és Ehlich (szerk. 1983), Gaur (1984) Houston (szerk. 2004), Fisher (2004) és Rogers (2005) alapján készült, a magyarul olvasható írástörténeti könyvek közül jól használható Robertson (2003), Man (2000), elég jól Lacza (2004), Várkonyi (2001), Kéki (2000) és Benczik (2001).

indián írások álltak ehhez az állapothoz. De ezek is és a sokkal régebbi megfejtett írások is jócskán tartalmaztak hangrögzítő elemeket, ugyanakkor a majdnem teljességgel hangrögzítő írásokban is használnak jelentésre vonatkozó szimbólumokat, például a számok jeleit.

Ha lennének tisztán jelentésrögzítő írások, azokat nyelvtől függetlenül lehetne olvasni: mindenki saját nyelvén nevezhetné meg azt a fogalmat, amelyre az adott írásjegy vonatkozik. A legkorábbi időkben a jelek a helyett a tárgy, állat, növény stb. helyett szerepeltek, amelyet jelöltek. Az így létrehozott piktogramok, azaz képjelek valóban hasonlítottak is az általuk jelölt dologra, azaz ikonikus természetűek voltak – az *ikonikus* a jelek és az általuk jelölt dolgok közötti lehetséges viszonyok egyik típusa. Három ilyen csoportot szokás megkülönböztetni: az ikonikus jelek esetében a jelölt és a jelölő között hasonlóság alapján jön létre kapcsolat (azaz metaforikus természetű), az indexikus jelek érintkezésen vagy ok-okozati viszonyon alapulnak (pl. a füst annak a jele, hogy valahol tűz van, a vizes háztető annak a jele, hogy esik az eső, a távolban látható vitorla arra utal, hogy ott egy hajó; stb. – a nyelvben hasonlóan jön létre a metonímia), a szimbolikus jelek pedig önkényesek, ilyenkor a jelölő összetartozása a jelölt dologgal a közösség közös értelmezésén, megegyezésén alapul.

Bár nem teljes írásrendszerként, de ma is használunk piktogramokat: ilyenek azok az egyezményes tájékoztató rajzok, amelyeket repülőtereken, múzeumokban, sok külföldit vonzó turistalátványosságok helyszínein vagy a közlekedési táblák némelyikén használnak. A régi írások történeti rétegeinek elemzése azt mutatja, hogy a ma ismert írásrendszerek ma még föltáratlan elődei valószínűleg ilyenek, azaz piktografikus elven alapulók voltak: az első írásjegyek lényegében a jelölt tárgynak a többé-kevésbé sematizált rajzából születtek. Ezek az elő-írásszisztemek, erre fontos még egyszer föl-hívni a figyelmet, még azokkal a dolgokkal voltak közvetlen kapcsolatban, amelyeket jelöltek, nem pedig azok nevével – másképpen fogalmazva, az írásjegyek közvetlenül a világra és nem a világ nyelvi leírására vonatkoztak, a nyelv mellett élő, önálló, attól független jelrendszert alkottak.

A nagy áttörés, amely lehetővé tette a rugalmas írásrendszerek kialakítását, éppen akkor következett be, amikor ez a viszony megváltozott, s a jelek többé nem a világra, hanem a világ nyelvi leképezésére kezdtek vonatkozni: az írás innentől kezdve nem a nyelv alternatívájaként szereplő, különálló jelrendszerként működött, hanem a nyelvi világ megjelenítésére szolgáló eszközként. A piktografikus elv nem változott meg azonnal, de az írásjegyek már nem közvetlenül az általuk „mutatott” dologra vonatkoztak (a tényleges bagolyra a fán), hanem annak nyelvi megfelelőjére – arra a szóra, amely az adott valóságelemet jelentette (a 'bagoly' jelentésű hangsorra).

A ma ismert legrégebbi, megfejtett írásrendszerek már mind ezt a fázist mutatják, pontosabban ennél jócskán továbbléptek a nyelv minél teljesebb leképezését illetően: jelentésrögzítő jeleik már nem piktogramok, hanem ideogramok, szavakat, fogalmakat jelölnek, és vannak hangrögzítő elemeik is. Az egykori piktografikus elv viszont legrégebbi rétegeikben még kimutatható: a legkorábbi írásrendszerek mindegyikében, a sumer, az egyiptomi és a kínai jelkészletben is maradt nyoma az egykori piktogramoknak. Sőt, szükség esetén évezredekkel később is jól jött ez az elv, úgy tűnik, ezt alkalmazva bővítették ábécéjüket a keleti türkök, de ők már nem jelentésrögzítésre, hanem hangjelölésre alkalmazták a piktografikus elv alapján megalkotott betűket, erről a későbbiekben esik szó.

Az ideogramok akkor jöttek létre, amikor a jelek folyamatos egyszerűsödése miatt a piktogramok elvesztették ikonikus jellegüket, azaz már nemigen hasonlítottak arra, amit jelöltek. Ha az ikonicitás, azaz a hasonlóság követelménye megszűnik, akkor lehetővé válik az elvont fogalmak, tulajdonságok jelölése is – mivel azonban a jelek számának határt szab a jeleket írók és értelmezők memóriája, az egymással jelentésben összekapcsolható fogalmak jelzésére sokszor ugyanazt a jelet alkalmazták. A 'napkelte' jelentésű írásjegy így jelenthetett 'világos'-t és 'fehér'-et is, míg az 'éjszaka' jelentésű ideogram jelölte a 'fekete' és a 'sötét' fogalmát is. Ekkortól kezdve egy másik problémával szembesültek a korabeli írástudók: valahogyan jelezniük kellett, hogy a többféle lehetőségből az adott helyzetben az olvasónak melyiket kell értenie. A megoldást a sumer és az egyiptomi rendszerben is hasonló eszközzel érték el: külön jelekkel, ún. determinatívumokkal jelölték, hogy a fogalom milyen kategóriába tartozik, növény, állat, férfi, nő stb.

Nagyon korán jelentkeztek azonban más gondok is. A sumer agglutináló nyelv volt, azaz toldalékokat használt a nyelvtani viszonyok kifejezésére. Kezdetben, amikor jórészt gazdasági célú listákat írtak a sumer ékírással, toldalékok jelzésére nem volt szükség, később azonban, ha valódi szövegek írására akarták használni, amelyben sok nyelvtani elem is volt, ki kellett találniuk valamit. A nevek, különösen az idegen nevek pedig mindvégig fejtörést jelenthettek az írnokoknak, hiszen ezeket nem lehetett a megszokott fogalomjelekkel leírni. A megoldást mindkét esetben a hangrögzítés felé való elmozdulás jelentette.

Az átmenetet a jelentésrögzítéstől a hangrögzítés felé a rébuszelve fedezése szolgáltatta. Rájöttek, hogy az ideogramokat nemcsak az általuk jelölt fogalom rögzítésére lehet használni, hanem annak a hangsornak a jelölésére is, amelyet a jel kiolvasásakor kiejtünk, s ezt akkor is megtehetjük, ha az adott hangsor más szónak a része. A képrejtvények, azaz

rébuszok ma is ezen az elven alapulnak, innen az elv megnevezése: ha például a *napló* szót úgy írjuk le, hogy egymás mellé tesszük a 'nap' és a 'ló' rajzát. Az így egymás mellé kerülő jelek már természetesen nem jelentést, hanem hangsort rögzítettek, s ezzel megtörtént a másik nagy lépés az írás történetében: megjelent a hangjelölés elve, egyelőre úgy, hogy az írásjegyek hangsorok helyett álltak (azaz logogramok voltak).

Innen már csak egyetlen lépés a fonémák jelölése – ehhez az akrofonikus elv alkalmazásával jutottak: az egyes logogramok nemcsak hangsort, hanem azt a hangot is jelölhették, amellyel az általuk jelölt szó kezdődött. Az olvasástanításban ma is alkalmazzák ezt a módszert, amikor egy-egy betűt úgy tanítanak a gyerekeknek, hogy az általuk jelölt hanggal kezdődő szó képét rajzolják a betű mellé – sokan emlékezhetnek Móra Ferenc verses *Zengő ábécéjére* az ághegyen lévő aranyalmával, bégető barival, egerésző cirmos cicával és döngicsélő dongó darázzsal.

A régi írásokban lényegében ezek az elvek keverednek: a sumer ékírásra, az egyiptomi, a kínai és az azték írásra is jellemző, hogy tartalmaznak piktografikus eredetű ideogramokat, de – talán az egyiptomit kivéve – fogalomjeleik többsége már eleve szimbolikus jelként, azaz nem hasonlóság alapján született. Ezek az írások alkalmazzák a rébuszelvet és vannak olyan jeleik, amelyek bizonyos helyzetekben hangokat jelölnek.

Olykor ma is keverjük ugyanezeket az alapelveket. Nemigen gondolunk erre, de amikor SMS-ezés közben például azt az üzenetet kapjuk vagy írjuk, hogy *+1eztnk :)*, akkor ugyanezek a kevert elvek érvényesülnek: a + és az 1 elvileg jelentésrögzítő elemek ugyan, de itt a rébuszelv alapján az az érdekes, hogy kiejtve *meg*, illetve *egy* hangsornak olvassuk ki őket. A szó többi részét kénytelenek vagyunk hangrögzítő jelekkel leírni, de az utolsó szótag magánhangzója el is maradhat, úgyis egyértelmű, hogy többes szám, első személyű igealakot írtunk le. A mosolyt, meglegedettséget jelző hangulatjel piktografikus eredetű ideogram, nem is kell nagyon erőlködnünk, hogy fölfedezzük benne az ikonicitás maradványait.

A hangsorokat és a betűket jelölő írások között helyezkednek el a szilabikus, azaz szótagírások: ezekben az írásjegyek nem egyetlen fonémát, hanem egy mássalhangzó és egy magánhangzó kapcsolatát jelölik. A szilabikus írások közül a legismertebb a japán katakana és hiragana, de ide tartozik a bráhmí és több utódírásrendszere, például a tibeti és a khmer. Vannak olyan írások is, amelyek fogalom- és szótagjeleket tartalmaznak, ilyen például a nemrégiben még sok fejtörést okozó krétai lineáris B.

Az elterjedt nézet szerint az első ismert tisztán betűírást az akrofonikus elv alkalmazásával alkották meg a föníciaiak – ezeknek az írásoknak a neve, az *alfabetikus* is őrzi a keletkezés történetét. Az ábécé első jelei ugyanis az

'alef 'ökör',⁷ bet 'ház', gimel 'teve' és a dalet 'ajtó' voltak – az ezeket jelölő fogalomjelekből vonták el az első hangot a főníciaiak, az egykori hangsorok pedig a betűk nevéként éltek tovább. Vannak azonban, akik szerint ezek a szavak pusztán a betűk nevének megkönnyítését szolgálták, ezért vannak olyan betűk is, amelyek neve nem értelmes szó. Akárhogy keletkeztek is a betűnevek, az írást a főníciaiaktól megismerő görögök, bár kissé megváltoztatva, de megtartották a betűk nevét.

A főníciaiak nyelvében csak mássalhangzóval kezdődő szavak voltak, így írásuknak is csak a mássalhangzókra voltak betűi. Ez nyelvük szerkezetéből adódóan nekik nem okozott gondot, jól megvoltak csak mássalhangzókat jelölő írásukkal (az ilyen írásokat az arab ábécé első betűiből alkotott szóval *abdsád*-nak nevezzük), ahogyan később más sémi nyelvek is. Mindez sajátos szerkezetüknek köszönhető: e nyelvek szavai ugyanis mássalhangzók-ból álló gyökökre épülnek, úgy, hogy az ugyanabból a (többnyire három) mássalhangzóból épülő szavak azonos jelentéskörbe tartozó fogalmakat, illetve ezek különböző idejű, számú, nemű alakjait jelölik. A gyök jelentését módosíthatják a gyök elé, illetve utána vagy bele illesztett nyelvtani elemek, vagy akár a középső mássalhangzó megkettőzése is. Az írás fogalmkörének példájával: a sémi nyelvekben a *ktb* gyök kapcsolatos ezzel a tevékenységgel, az arabban például a *kataba* 'ír' (hímnemű), a *katabat* 'ír' (nőnemű), a *kitaḅ* 'könyv', a *kutub* 'könyvek', *kātib* 'írnok', a *maktub* 'levél' stb. jelentésű. Annak, aki ismeri a nyelvet, nem jelent nagy gondot, hogy a kontextusból kikövetkeztesse, mikor milyen magánhangzót kell a mássalhangzók közé olvasni.

A mássalhangzós írás tehát nehézség nélkül alkalmazható volt valamennyi sémi nyelvre, a bajok akkor jelentkeztek, amikor a sémitől eltérő hang- és alaktani struktúrájú nyelveket próbáltak így lejegyezni. Az eltérő szerkezetű görög beszélőinek zavaró volt a magánhangzók hiánya, ezért bizonyos betűket magánhangzójelként kezdtek használni. Ezzel létrehozták az első teljes, mássalhangzókat és magánhangzókat is kötelezően jelölő alfabetikus írást.⁸

Nyelv és írás

Sokan hiszik, hogy a különféle írásrendszerek között egyfajta fejlődési rend, hierarchia van: mintha a betűírások fejlettebbek volnának, mint a többi,

⁷ Az 'alef szóban az a előtt álló jel gégezárhangot jelöl – ilyet ejtünk például a németben az igekötők végén álló és a szókezdő magánhangzó között, például a *beantworten* szóban –, tehát az 'alef szó eredetileg mássalhangzóval kezdődött. A görögben nem volt ilyen hang, ezért nem is „hallották”, számukra az *alef* magánhangzóval kezdődött, ezért válhatott az *a* jelévé.

⁸ A magánhangzók jelölése mindenképpen könnyebbé, a sémi nyelvek lejegyzésére kialakított későbbi ábécékben is kidolgozták a magánhangzók jelölésének módjait.

s mintha minden írással szemben valamiféle teleologikus elvárás lenne, hogy előbb-utóbb betűírássá váljon. Marshall McLuhan egyenesen „törzsinék” nevezte azokat a társadalmakat – beleértve a kínait és a japánt –, amelyek nem betűírással írnak. Követőivel együtt úgy vélte, a betűírás megalkotásával, bevezetésével és elterjedésével hozható kapcsolatba az elvont gondolkodás, a racionális tudomány, a tudás objektivitásának igénye, azaz a nyugati típusú kultúra, a természettudományok kialakulása. Mindez szerintük elősegítette a bal agyféltekére jellemző lineáris megértés és gondolkodás dominánssá válását, s e hatásokat még fokozta a betűszedés elterjedése és az olvasás gyakorlattá válása.⁹

Az értékítélet – az erősen etnocentrikus látásmód, az európai kultúra felsőbbrendűségének hite és a kínai írás nem megfelelő ismerete mellett – abból is táplálkozhat, hogy sokan a „gazdaságosságot” tekintik a hatékony, a közösség számára jól működő írásrendszer egyetlen fontos tulajdonságának. A betűírások valóban sokkal kevesebb jelből állnak, mint a szótagírások, nem beszélve a több ezer jelet tartalmazó ideografikus és logografikus írásokról. A „gazdaságossággal” azonban gondok vannak. Először is: gyakran ütközik más, szintén nagyon lényeges szempontokkal. Ilyen lehet az írás identitásjelző szerepe, az egyértelműség az azonos hangalakú, de több jelentéssel bíró szavak esetében, az írást író, olvasó és tanuló kényelme, az, hogy egy írás mennyire áll közel ahhoz az írásrendszerhez, amely az adott területen a legfontosabb nagy, sokak által ismert rendszer, és így tovább.

Másrészt a nyelvek alapstruktúrái nagy szerepet játszanak abban, hogy milyen típusú írásrendszer illeszthető hozzájuk jól vagy kevésbé jól: az írásrendszer „alkalmassága” tehát nagyban függ a rögzítendő nyelv szerkezetétől. Ez akkor derül ki igazán, amikor egy adott rendszert egy másik nyelvre kezdenek alkalmazni, hiszen az írásrendszerek jelölési módja szoros kölcsönhatásban alakul ki annak a nyelvnek a szerkezetével, amelynek jelölésére elsőként alkalmazták. Az ideogramok, illetve a hangsorjelölés elve nem okoz gondot az izoláló kínai nyelv rögzítésekor, jócskán megnehezítette viszont az írás alkalmazását a toldalékokat használó japán vagy a koreai nyelvre. A szótagírás használata kézenfekvő az olyan nyelvek rögzítésére, amelyek jellemzően egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álló szótagokból építkeznek, de gondot okoz akkor, ha a szótagok fölépítése az adott nyelvben sokféle lehet. A mássalhangzógyökökre épülő sémi nyelvek jól elvannak a magánhangzók jelölése nélkül, az eltérő szerkezetű iráni és török nyelvek lejegyzésekor azonban a magánhangzók jelöletlenül hagyása megnehezíti az olvasást és értelmezést.

⁹ McLuhan 2001, McLuhan és Logan 1977.

Harmadszor pedig: a „gazdaságosság” még az azonos betűsört használó nyelvek lejegyzésekor is nagyon különböző lehet. Akkor lenne igazán „gazdaságos” egy ábécé, ha minden fonémát önálló graféma jelölne, s egyben minden graféma csak egy fonémát jelölne – ebben az esetben az írás és a nyelv hangrendszere teljesen átlátható. Ez a teljes transzparencia jóformán egyetlen ábécében sem érvényesül, a legközelebb a nagyon tudatosan kialakított, általában az egészen fiatal ábécék állnak hozzá, például az 1928-ban megalkotott török betűsor. Az ábécé kora azért lényeges, mert minél régebben használnak egy betűsört, annál nagyobb az esélye, hogy a helyesírás nem követte a nyelvi változásokat, így az írás messze távolodott a kiejtéstől, mint például a francia és az angol esetében. Különböznek egymástól a helyesírási eljárások abból a szempontból is, hogy milyen arányban tartalmazzanak a fonológiai mellett morfológiai információkat – másként fogalmazva, hogy inkább a kiejtés vagy inkább az alaktani szerkezet tükrözését célozzák meg. Ennek megfelelően szokás megkülönböztetni áttetsző, köztes és mély helyesírásokat: az áttetsző rendszerekben a hangsúly a kiejtés visszaadásán van, a mély helyesírású nyelvekben a morfológiai szerkezet, illetve a hagyományok őrzése a legfontosabb, a köztes helyesírások értelemszerűen valahol a két végpont között helyezkednek el. A magyar helyesírás például köztes: viszonylag pontosan követi a kiejtést, de a kiejtés tükrözésének elvét többnyire fölülírja az alaktani átláthatóság megőrzésének igénye – ezért írjuk *láttya, haggya, küld el* helyett úgy, hogy *látja, hagyja, küldd el* stb.

A legtermékenyebb íráscsalád

Egyiptom és Mezopotámia között alakult ki az az írás, amely a kínait és annak leszármazottait kivéve valamennyi, ma széles körben használatos írásnak az őse. A mai Libanon, Szíria, Izrael, Palesztina területein, Kánaán északi részén, a tengerpart mentén húzódott a sémi nyelvet beszélő föníciai városállamok sora: az üveggyártásáról és bíborfestékéről elhíresült Szidón, aztán riválisa, a jellegzetes vörösnek nevet is adó Türosz, illetve Gebal, amit a görögök Büblosznak (azaz 'papirusz'-nak) neveztek, mert itt rakták hajóra a görög szigetekre szállítandó egyiptomi papiruszt. A föníciai városok hajóépítői, hajósai kiterjedt kereskedelmet folytattak, kolóniáik Afrika északi partvidékén egészen Gibraltárig húzódtak – legismertebb városuk Karthágó volt –, de voltak telepeik Európában is, Cipruson, Szardínián, Máltán, végig a spanyol partvidéken, sőt a mai Genovánál és Lisszabonnál. A Földközi-tenger körüli kultúra kialakulásában nem kis része volt a föníciaiak közvetítésének, és persze – szempontunkból most

ez a legfontosabb – tőlük ismerték meg a környező sémi és indoeurópai népek a betűírást.

Mivel az írásrendszerek közül egyértelműen a betűírás kötődik a legkevésbé ahhoz a nyelvhez, amelynek írására kialakították, s ezért a legkönnyebb hozzáigazítani újabb és újabb nyelvekhez, történeti léptékben nagyon rövid idő alatt, robbanásszerűen megsaporodtak az ábécék. A föníciai egyik ágából létrejött az óhéber, a moábi és a szamaritánus írás, másik ágából származik az arameus, amely őse többek között a szír – ezen keresztül a manicheus –, a héber, a nabateus (ez az arab elődje), a szogd – ez által az ujjur, a mongol –, a bráhmī – és ebből következően a tibeti és rengeteg indiai – ábécének. További alfabétumok jöttek létre a föníciaira visszavezethető görögből: a kopt, az etruszk – és ebből a latin és a germán rúna –, a grúz, az örmény, a glagolita és a cirill. Már ez a nem is teljes lista is igen tekintélyes – de lehetséges, hogy a betűírás kifejlesztésének dicsőségét elvesztik a föníciaiak.

1904-ben az angol egyiptológus, a régészeti módszertan egyik első kidolgozója, Flinders Petrie (1853–1943) a Sínai-félsziget egykor használt malachit- és rézbányáit tárta föl. Expedíciója közben jutott el a türközbanról már régen híres Szerabit el-Khadim hegyre, s ott a termékenység, szerelem, szépség, vidámság és zene egyiptomi istennőjének, Hathornak egykori templomába. A templomban talált rá arra a táblára – eredetileg valószínűleg a templom falán lehetett –, melyen az egyiptomi hieratikus íráshoz hasonló jelek voltak ugyan,¹⁰ de nem a megszokott módon kellett olvasni őket. Az elterjedt vélemény szerint az i. e. második évezred közepéről származó kőlapon – és további, a környéken talált sziklákon, köveken – olyan írást találtak, amely az akrofonikus elvet alkalmazva már hangokat jelölt, és szövegét nyugati ósémi nyelven írták (ebből az ágból származott a föníciai és a héber is), föltehetően azok a rabok, akikkel a bányákat műveltették. A feliratból azonban alig néhány szót sikerült eddig megfejteni, így újabban kétségek merültek föl a néhány évtizede még általánosnak mondható nézettel kapcsolatban – bár megalapozott alternatív magyarázat egyelőre nincs a felirat írásának eredetére és nyelvére vonatkozóan.

A Petrie által talált felirathoz föltűnően hasonló betűkkel írt, de valamivel régebbi emléket a Nílus Qena-kanyarulatánál, az előzőnél

¹⁰ A hieratikus írás a hieroglifákkal párhuzamosan kialakult egyiptomi írás. Jelei sokkal egyszerűbbek voltak, ezért gyorsabban lehetett írni (tintával és ecsettel, többnyire papiruszra vagy fára) és olvasni is. A hétköznapi életben használták gazdasági följegyzések készítésére, tanításra, jogi, adminisztratív, tudományos szövegek lejegyzésére. A hieratikus (azaz 'papi') írásból alakult ki a magánügyek, szerződések rögzítésére használt démotikus ('népi') írás.

jóval délebbre is találtak, a sivatagban, Vádi-el-Holnál. A felirat betűi a hieratikus írás i. e. 2000 körüli formáiból vezethetők le leginkább, és fölfedezői, John és Deborah Darnell amerikai régészek szerint ez az első ismert betűírás. A kutatók néhány évvel korábban bukkantak azokra a maradványokra, amelyek bizonyították, hogy az egyiptomiak nemcsak a Nílust használták közlekedésre, hanem kiterjedt szárazföldi úthálózattal is rendelkeztek. Föltárásaik során számos felajánlósszerű, utak mentén lévő felirat került elő, melyen éppen Hathort szólították meg. A fölfedezők szerint az utakon nemcsak kereskedők és katonák, hanem zarándokok is rendszeresen járhattak. Végül az adatok összességéből arra jutottak, hogy a betűírást végső soron az egyiptomiak közé állt, más népekből származó katonacsapatok mellett dolgozó írnokok fejleszthették ki az idegen nevek leírására – véleményük szerint a betűírás Egyiptomban alakult ki, onnan került a sémi kánaiták területeire. Valószínűnek tűnik az is, hogy az ékírás technikájával, de szótag- és hangjelölő jelekkel író szomszédos ugaritaiak írása is volt valamilyen hatással a kialakuló föníciai ábécére.

Akárhogyan is: nem kétséges, hogy a föníciai hajósok, kereskedők mozgékonyága nagyban hozzájárult az új kulturális találmány gyors elterjedéséhez. A föníciai ábécé ma ismert első hosszabb emléke Ahiram király Búbloszban talált szarkofágjának felirata az i. e. 2. és 1. évezred fordulójára idejéből, ekkor már kiforrott formájában használták az írást. A föníciai előkép több jellegzetessége is megmutatkozott az utódábécékben: az, hogy csak a mássalhangzókat jelölte (azaz abdsád); a betűk alakja, neve és sorrendje szintén őrzi a föníciai előkép nyomait. Természetesen idővel kisebb vagy egészen jelentős módosulások is bekövetkeztek ezekben a tulajdonságokban, de a közvetlen leszármazottak jól felismerhetően követték a föníciai mintát.

A szintén sémi nyelvet beszélő arameusok az i. e. 2. évezred végén tűntek föl. Önálló államot nagyon rövid ideig alkottak, Észak-Szíria területén, illetve a Tigris és az Eufrátesz közötti részen éltek kisebb királyságokban. Csoportjaik sokfelé megtalálhatók voltak, nyelvük pedig a térség közvetítőnyelve lehetett: valamikor az 1. évezred közepére szoríthatta ki ebből a szerepből az asszírt, s igen hosszú ideig fenn is maradt ebben a funkcióban, még a perzsák is ezen értettek szót más népekkel, egészen az arab hódításig az arameus maradt a Földközi-tengertől Perzsiáig tartó terület lingua francája. Az arameus – vagy arámi – kultúrtörténeti jelentősége óriási: az Ószövetségben Dániel és Ezdrás könyvének, a zsidó irodalom, illetve a Talmud jelentős részeinek, a Holt-tengeri Tekercsek közül néhányának a nyelve, s minden bizonnyal az arámi volt Jézusnak és tanítványainak az anyanyelve is. De írásuk legalább ilyen fontos írástörténeti szempontból: a legtöbb nem Európában használt ábécé az arameusra

vezethető vissza. Az arameus írásnak sok emléke maradt fenn feliratokon és papirusztekercsekre írva is, az elsők az i. e. 9–8. századból származnak.

Az arameus legkorábbi formája alig mutatott eltérést a föníciai ábécéhez képest. Később nemcsak a betűi váltak kerekébbé, hanem megjelent benne egy nagyon jelentős újítás is: a magánhangzók jelölése. Erre a célra az arameusban azokat a betűket használták, amelyek „gyenge” mássalhangzókat jelöltek – azaz fonetikailag a többi mássalhangzónál közelebb állnak a magánhangzókhoz. Először a szavak végén kezdték kiírni a magánhangzókat – a ⟨j⟩ az i-t, a ⟨w⟩ az u-t, a ⟨h⟩ az e-t, a gégezárhangot jelölő betű pedig az a-t is jelölte –, később a hosszú magánhangzókat is ezzel a módszerrel jelölték.

Az arameus írásnak ezt a sajátosságát valamennyi utóda megőrizte rövidebb-hosszabb ideig – legismertebb „leszármazottai”, a héber és az arab ábécé is. A héber nyelv lejegyzésére a legkorábbi időkben valószínűleg ékírást is alkalmaztak, később viszont saját ábécét alakítottak ki: ennek az óhéber írásnak a szögletes, keskeny betűivel készítették az i. e. 10. században az ún. gezeri naptárt – ez egy aprócska mészkőlap, amelyre azt jegyezték föl, hogyan kötődik a földművesmunkák rendje a hónapokhoz. A zsidó törzsek a babiloni fogság idején (az i. e. 6. században) tértek át az arameus ábécé használatára, újabb írásukat ebből alakították ki. Ezt az új héber ábécét jellegzetes, négyzetbe írható betűformái miatt kvadrátírásnak nevezik. Az arameustól nemcsak a betűk formáját illetően tértek el, a magánhangzók jelölésében szintén újítást vezettek be: az arameushoz hasonlóan jelölheti őket a vav, a jod, a hé és az alef, de a betűk alá vagy fölé írt diakritikus jelek, az ún. pontozás is.

Az i. e. 2–1. században alakították ki az arameusból saját ábécéjüket a nabateusok – azok az arabiai törzsek, amelyek birodalmának fővárosa a sziklaváros, Petra volt. A nabateusok az arámi egy dialektusát, a nabateust használták, ezen természetesen nyomot hagyott a helyben beszélt arab nyelv is. Petrán kívül Damaszkuszban és Medinában is találtak nabateus írással készített feliratokat. A nabateus ábécé továbbalakított, a 4–5. századtól használatos változata az arab írás – a 6. században már olyan betűkkel, amelyeket az arabra jellemző fonémák jelölésére vezettek be. Az arabnak a 7. században alakult ki szögletes, ünnepélyes hatású kúfi változata – nevét a Korán tanulmányozásának akkori központjáról, Kúfa városáról kapta –, ez a 11. századig volt az arab írás legelterjedtebb stílusa, később csak kerámiára, kőre, fémre írva, vésve, szőnyegbe szőve, díszes írásként maradt fenn. Levelezésre, tudományos és irodalmi szövegek írására, aztán pedig a Korán írására és a kancelláriai gyakorlatban, sőt egy idő után díszítésként is a gömbölydedebb neszhi stílust alkalmazták. A betűk, feliratok sajátos szerepet kaptak az iszlám világban: mivel az

iszlám vallás kerüli az ember- és állatábrázolást, a betűket gyakran díszítőelemként használták. Az arab írást az iszlám vallással együtt többek között a törökök és a perzsák is átvették, s némiképpen módosították is, hogy hangrendszerüket pontosabban tükrözze.

A héberen, a nabateuson és az arabon kívül sok más ábécé is az arameusra vezethető vissza. Ebből alakult ki az i. e. 2–1. században a palmirai írás, a szír ábécé, melynek sajátos változata a szír keresztények esztrangelo nevű ábécéje. Az i. sz. 3. században az iráni Mani alapította dualisztikus vallásnak, a manicheizmusnak saját ábécéje volt, ezt származtatták az arámi, a palmirai, az esztrangelo és a szogd írásból is. Az biztos, hogy ez az utóbbi, a szogd jelentős hatással volt rá. Az iráni nyelvet beszélő kereskedőnép, a szogdok ábécéje szintén arameus eredetű, és több írás előképévé vált, ebből alakult ki az ujjur ábécé, ez utóbbiból pedig a 14. században a mongolok saját írása. Jelentős hatása volt a szogd írásnak a keleti türk írásra is.

Ha „csak” ennyi ábécé származna végső fokon az arameus, illetve főníciai jelsorból, az sem volna kevés. De nagyon valószínű, hogy az arameussal kapcsolható össze India egyik legelterjedtebb írása, a bráhmī – és az ebből származó ábécék sokasága. Vannak ugyan, akik a még megfejtetlen Indus-völgyi írásban látják a mai indiai írások elődjét, azonban kétezer éves szakadék választja el őket egymástól, s az indiai írások sajátosságai is sokkal inkább az arameus eredetet valószínűsítik. A két korai indiai jelsor, a bráhmī és a kharosti nagyjából egyidős lehet, az utóbbi kicsivel fiatalabb. A két írás közül a kharosti volt rövidebb életű: körülbelül az i. sz. 4. századig használták, és utódírás sem alakult ki belőle.

A bráhmival éppen ellenkező a helyzet: Indiában és India kulturális hatósugarában árja és dravida nyelvek sokaságának ábécéje épül erre a jelsorra. Első hosszabb emléke egy Asóka királyt, a buddhizmus elkötelezett terjesztőjét dicsőítő, i. e. 3. században keletkezett felirat, de valószínűleg korábban, még az i. e. 5. század előtt jött létre ez az írás. A bráhmī a szótagírás egy speciális fajtája: a betűk inherens *a*-t tartalmaznak, azaz a mássalhangzók jelei után mindig egy *a* hangot is kell olvasni. Ha más magánhangzó olvasandó a betű mögé, azt külön jelzik, ha két mássalhangzó áll egymás mellett, akkor egybeírják a két grafémát. Még egy érdekessége van a bráhmī írásnak: a betűsort nem szakítják meg a szóhatáron, hanem folyamatosan, szóköz vagy egyéb elválasztás nélkül írják, azaz a beszédegységeket nem szavakra tördelve, hanem a beszéd ritmusát tükrözve jelenítik meg.

A bráhmī legelterjedtebb utódábécéje a dévanágari. Ezt a 11. században, szanszkrit szövegek lejegyzésére hozták létre, de később sok más nyelven is írtak vele. Szintén a bráhmiból származik a bengáli, a gudzszeráti, a tamil,

a gupta, amelyből a tibeti, illetve a buddhista szövegekre jellemző páli is létrejött, valamint a Kambodzsában használt khmer – és még számos más ábécé.

Az európai írások

Bármilyen tekintélyes az iménti fölsorolás, még nem értünk a föníciai eredetű írások listájának végére, hiszen az európai írások csaknem mindegyike szintén a kereskedőnép ábécéjével van rokonságban.

De nem mind. Arthur Evans (1851–1941) angol régész Athénban találkozott először a helyi görögök által mágikus hatásúnak vélt, írásjegyeket tartalmazó kövekkel. Amennyit csak tudott, összegyűjtött ezekből a kövecskékből, s miután kiderítette, hogy a jelekkel ellátott „varázskövek” Krétáról származnak, amint lehetett – a törökök kivonulása után –, maga is Krétára utazott, mert a legendabeli Minósz király palotájának főkutatását tűzte ki célul – s erre semmilyen áldozatot nem sajnált.

A görög mitológia szerint Minósz Kréta királya volt, Zeusz és a főisten vágya elől tehén alakjában, sikertelenül menekülő Európé fia. Minósz felesége a Nap lánya, Pasziphaé volt. A tengeristen Poszeidón rajta keresztül büntette meg Minószot, mert az a Poszeidón által jóslatul neki küldött fehér bikát nem áldozta föl. Poszeidón őrlőket bocsátott Pasziphaéra, az szerelmes lett a bikába, nászukból pedig egy embertestű, bikafejű szörny született, a Minótauros. Az ő elrejtésére építtette Minósz a labirintust – ebbe bemerészkedve ölte meg Thészeusz az athéniaktól követelt emberáldozatokat gyilkoló Minótauroszt, s a Minósz lányától, Ariadnétól kapott fonal segítségével még sikeresen ki is keveredett az útvesztőből.

Minósz útvesztő palotájára vágyott Evans annyira, hogy megvásárolta azt a területet, ahol egy korábbi ásatás eredményei alapján a knósszoszi palotát sejtették, és saját pénzéből fedezte a régészeti munkák költségeit is. De megérte: 1905-re befejezte a minósz kultúra labirintusszerű központjának föltárását, másrészt gyakorlatilag régészeti monopóliumot épített ki Krétán. A minósz civilizáció az i. e. 2. évezred első felében élte fénykorát: a knósszoszi palota 1700 és 1400 között épülhetett, ezerháromszáz termét folyosók kötötték össze. Az épületkomplexum már önmagában is csoda volt: a lakótereken kívül olaj, olajbogyó, gabona, szárított hal, bab tárolására szolgáló hatalmas raktárak, kézműves- és élelmiszer-feldolgozó műhelyek, sőt színház és fürdők is helyet kaptak benne. A palotának nemcsak vízvezetéke volt, hanem zárt csatornahálózata is, sőt alkalmazták benne a padlófűtés elvét. Az épületet úgy tervezték, hogy a lehető legjobb-

ban használják a természetes fényt, a palota falait borító freskók pedig magas szintű művészetről tanúskodnak.

Voltak ott további kincsek is: Evans a knósszoszi palota kiásása közben talált rá vagy háromezer, ismeretlen jelekkel teleírt agyagtáblára. Kétféle írást különböztetett meg rajtuk, s mivel a hieroglif írásnál jóval egyszerűbbek voltak, lineárisnak nevezte őket, az archaikusabbnak látszót lineáris A-nak, a másikat, melyet az első továbbfejlesztett változatának vélt, lineáris B-nek. A krétai írások közül eleddig csak a lineáris B-t sikerült megfejteni, s az is sokáig váratott magára, nem utolsósorban azért, mert a lord nemigen tette hozzáférhetővé mások számára az agyagtáblákat, maga pedig nem boldogult velük.

Sir Arthur szerencsére szívesen beszélt azonban erről a témáról. 1936-ban egy iskolásoknak szervezett előadáson beszélt a minószi kultúra írásairól – ezen vett részt az akkor már több nyelven beszélő, tizennégy éves Michael Ventris (1922–1956) is, aki ekkor döntötte el, hogy életét a krétai jelek megfejtésének fogja szentelni. Ez aztán valóban így történt, annak ellenére, hogy az angol fiatalember később nem klasszika-filológus vagy régész, hanem építész lett. Ventris kitartó munkával bontogatta a lineáris B jeleinek értelmét, de sokáig akadályozta a munkában, hogy a leletek nyelvét nem görögnek tartotta. A fordulatot épp ezért az jelentette, amikor elszakadt korábbi meggyőződésétől, s komolyan figyelembe vette, hogy időközben a Peloponnészoszi-félszigeten is találtak lineáris B-vel írott szövegeket – ebből kiindulva már arra alapozta megfejtési kísérleteit, hogy a krétai táblákat is görögül írták. Ventris mellett sokan mások is bekapcsolódtak a munkába, többek között John Chadwick (1920–1998) klasszika-filológus. Együtt sikerült kideríteniük, hogy a knósszoszi lineáris B-vel írt táblák az eddig ismert legarchaikusabb görög nyelvváltozatot, a mükénéit őrizték meg. A mükénéiek foglalták el Krétát az után, hogy a minószi kultúra ismeretlen ok miatt elpusztult – a kutatók sokáig elsősorban természeti katasztrófára, egy nagy thérai vulkánkitörésre és annak következményeire gyanakodtak, mások inkább a természeti források kimerülésében, illetve a mükénéiek haderejében, azaz külső támadásban látják az okot.

A lineáris B-vel írt táblácskák i. e. 1500 és 1200 között készültek, többnyire kereskedelmi tranzakciókat rögzítenek. Az írás piktogramokat, ideogramokat is tartalmaz, de alapvetően szótagírás. A lineáris B és A között nem egészen világos az összefüggés, de a két írás közötti hasonlóságok alapján elképzelhetőnek tartják, hogy a lineáris B a lineáris A-ból jött létre. A lineáris A-val készült agyagtáblákat az i. e. 1800 és 1450 közötti időkben írták, egyelőre nem tudni, milyen nyelven, mert az írást még nem sikerült megfejteni. Annyit mindenesetre lehet róla tudni, hogy tartal-

maz ideogramokat és szótagjeleket is. Szintén nem sikerült még feltörni a lineáris A előzményének tekintett krétai hieroglif írást, ez elsősorban pecsétnyomókon maradt fenn.

Krétának van egy negyedik, mind ez idáig szintén megfejtetlen írása. 1908-ban a minószi kultúra egy másik városának, Phaisztosznak a romjait kutatva találtak rá egy kiegészített agyagkorongra, melynek mindkét oldalába csigavonalban nyomtattak bele hieroglifikus jeleket. A korong kétszáznegyvenegy eleme összesen negyvenöt különböző jelet tartalmaz, ezek közül néhány az anatóliai, illetve az egyiptomi hieroglifákkal mutat hasonlóságot. A phaisztoszi korong írását a legtöbben szótagírásnak vélik, mások betűk és szójelek keverékének, és vannak, akik kételkednek benne, hogy egyáltalán írás látható-e a korongon.

A lineáris A-ból nemcsak a lineáris B-t származtatják, hanem egy másik, Cipruson használt szótagírást is. Ennek korai változatát, a ciprusi-minószi szótagírást az i. e. 16. és 11. század között használták. Egyelőre csak egy részét sikerült megfejteni, így kérdéses az is, milyen nyelvű szövegeket jegyeztek le vele. Emlékei agyagból gyúrt táblákra, golyókra, hengerekre írva kerültek elő, majdnem minden lelet Ciprusról, de találtak ilyet Ugaritban is. A 10. század közepe táján eltűnt ez az írás, és egyeduralkodóvá vált a már valamivel korábban is használt ciprusi szótagírás. A 11. és 4. század között írtak vele agyagra, emlékei között szerződések, esküszövegek is vannak, de túlnyomó többségük rövid, szinte csak az elhunyt nevét tartalmazó síremlék. A táblák nyelve a görög helyi változata, de készültek vele más, eddig ismeretlen nyelven írt szövegek is. A ciprusi szótagírás megfejtését – mint általában – egy kétnyelvű, föníciai-görög felirat tette lehetővé, és George Smithnek (1840–1876), a neves angol assziriológusnak (a Gilgames-eposz első fordítójának) köszönhető. A 4. században a ciprusi szótagírást fölváltotta a görög.

Ezzel elérkeztünk a korai Európa egyik legismertebb írásához, a görög-höz – és visszatértünk a magával nem bíró Zeuszhoz. A monda szerint Európé a föníciai Türosz királyának, Agénórnak egyetlen lánya volt. Mint-hogy szépsége megbabonázta Zeust, a főisten bika képében elcsábította és Krétára vitte, a királylány ott adott életet három gyermeküknek, akik közül az egyik Minósz volt – ezt már tudjuk. A lányáért aggódó Agénór fiait küldte Európé fölkeresésére, de az öt fiú közül csak Phoinix tért vissza – ő lett később Fönícia névadója. Az egyik fivér, Kadmosz, húga keresése közben jutott el Thérára (ma Santorini), s ott megtanította a helyieket az írásra. (E jótétemény után a delphoi jósdá tanácsára föl is hagyott húga keresésével, és megalapította Théba városát.)

A monda valós történeti tény köré szőtt mesét: a görög ábécé valóban a föníciaiból származik. Ezt egyértelműen elárulja a betűk neve – az *alef*-ből

alfa, a *béth*-ből *béta* stb. lett a görögben, s bár ezek a szavak a görögben már nem jelentettek semmit, a betűk elnevezéseként fennmaradtak. A főníciai eredetet mutatja a betűk sorrendje, s nem utolsósorban alakja, ez a kezdeti időkben sokkal közelebb állt az eredeti főníciai betűsorhoz, s az írás iránya is a főníciait követte, a betűk jobbról balra haladtak. A görögök legnagyobb újítása a főníciaiak mássalhangzó-jelölő ábécéjéhez képest az volt, hogy állandóvá tették a magánhangzók jelölését is. Ebben valószínűleg hatott rájuk a magánhangzókat bizonyos esetekben már jelző arameus gyakorlat, de már volt szó róla, hogy rá is kényszerültek erre a változtatásra: mivel a görög nyelv szerkezete teljesen eltér a sémi nyelvek mássalhangzógyökökre épülő struktúrájától, a görög szöveg érthetetlen lett volna a magánhangzók nélkül.

Az archaikus görög írások az i. e. 9–8. században alakultak ki, az alapvető egyezések mellett a főníciaiból átvett néhány betű használatában különböztek egymástól. Az írástörténész, klasszika-filológus Adolf Kirchhoff nyomán az archaikus ábécétet zöldnek, vörösnek, világos-, illetve sötétkének nevezett csoportba sorolják. Ezek közül a Krétán elterjedt „zöld” állt a legközelebb a főníciai eredetihez, a nyugaton elterjedt „vörösből” alakultak ki az itáliai írások, többek között a latin és az etruszk, és a keleten használt „kékekből” jött létre a későbbi görög ábécé az 5. században az ión ábécé alapján. A görögök agyagra, fémre, cserépre, kerámiára, fára, bőrre és viaszra is írtak, a 7. századtól kezdve azonban fölélnékült a papirusz importja, s az írás legfőbb hordozójává a papirusz vált. A görög ábécét a görögön kívül az ókorban is, később is számos nyelv lejegyzésére használták: ezek közé tartozik a trák, lúd, óromán, bolgár, macedón stb.

A görög betűsor nem egy ábécének maga is alapjául szolgált – a keresztényég megismerésével együtt számos nyelvre adaptálták, majd továbbalakították. A görögből, valamint az egyiptomi démotikus írás nyolc hieroglifájából alkották meg az egyiptomi ókeresztények, a koptok ábécéjét, nagyon sok más irat mellett ezzel írták a Nag Hammadinál előkerült gnosztikus műveket. A görög ábécét vette alapul a vizigótok püspöke, Wulfila (vagy Ulfilas, 311–383) a gót ábécé kialakításához, erre a Biblia gótra fordítása miatt volt szüksége, mert a keresztény szöveget nem akarta a pogánysághoz (varázslásokhoz is) kötődő, a gótok által korábban használt rúnákkal írni. Általános vélemény – bár van, aki eltérő álláspontot képvisel –, hogy szintén a görög alapján alkotta meg a szentté is avatott Meszrop Mastoc (362 k.–440) az 5. század elején az örmény írást. Az egyébként ma már vitatott hagyomány szerint neki köze volt az egyelőre tisztázatlan eredetű, de mindenképpen a görög hatását is mutató, szintén az 5. században megalkotott grúz íráshoz is.

A szlávok apostolai, a Thesszalonikiból, talán szláv szülőktől származó testvérpár, Metód (815 k.–885) és Konsztantin (827–869) – későbbi szerzetesi nevén Cirill – is a görög ábécére alapozva alakították ki a szlávok számára készített ábécéjüket. A testvéreket nem sokkal kazár missziójukat¹¹ követően küldték a morvákhoz, miután Rasztiszláv morva fejedelem Bizánctól kért hittérítőket, hogy erősítse függetlenségét a nyugati kereszténységet követő szomszédoktól, a frankoktól. Metód és Konsztantin a hagyomány szerint erre az útra készülődve alkotta meg a glagolita ábécét (glagolicát) a 860-as évek elején, hogy a térítendő anyanyelvére fordíthassák a Bibliát s más vallásos szövegeket. A szlávra alkalmazott glagolita írásban olyan hangok jelölésére is szükség volt, amelyek a görögből hiányoztak, ezért megalkotásakor más ábécékből is kölcsönöztek betűket – arról vita folyik, hogy melyekből, elsősorban a héber, az örmény és a szamaritánus betűsort emlegetik lehetséges forrásként.

A cirill-nek nevezett ábécét viszont nem a szerzetes testvérek alkották, hanem valamikor a 9. század végén keletkezhetett, elterjedt vélemény szerint Szimeon bolgár cár (893–927) idején a preszlávi irodalmi iskolában (mások szerint kicsit korábban, a 852-től 889-ig uralkodó I. Borisz alatt). Megalkotását a hagyomány Ohridi Kliment bolgár püspöknek (840 k.–916), Metód és Cirill tanítványának tulajdonítja. A cirill, mely szintén főként a görögre alapul, de jó néhány glagolita jel beépítésével, a 12. századra lényegében kiszorította a glagolitát, mai betűformáit pedig Nagy Péter cár (1682–1725) 1708-as rendeletének köszönhetően nyerte el. A cirillt számos szláv (például orosz, ukrán, szerb stb.) és nem szláv nyelv lejegyzésére használták és használják, a nem szláv nyelvek írására a Szovjetunió tudatos asszimilációs törekvéseinek megfelelően vezették be török, uráli, mongol és iráni nyelvek ábécéjének alapjaként.

A korai görög ábécéváltozatok nyugati (vörös) csoportja elvérzett ugyan a keletivel szemben, amikor Athénban sztenderdizálták a görög ábécét, áttételelesen mégis nagyobb karriert futott be, mint egykori riválisa. Ez lett ugyanis számos egykori itáliai, köztük az etruszk és a latin ábécé őse.

Az etruszkok eredetéről nem sok biztosat tud a történettudomány, talán őshonosak voltak Itáliában, a villanovai kultúra folytatói, talán a Közel-Kelétről érkeztek elődeik, mindenesetre az i. e. 8. századra, amikor nyugati görög gyarmatosítók érkeztek Itália déli partjaira, magukkal hozva írásukat is, az etruszkok már jelentős városokat hoztak létre a Rómától északra fekvő területeken (Etruria, azaz a nevüket mai is viselő Toszkána és Umbria területén). Jelentős katonai erővel rendelkeztek, jó hajósok és

¹¹ Cirill 861-ben a bizánci császár kérésére a kazár kagán udvarába utazott, hogy a kazárokat kereszténységre térítse, addigra azonban a kazár elit fölvette a judaizmust. (Valamivel bővebben I. Sándor 2011, 196–197, 230–231.)

kereskedők voltak, gazdagságuk alapját pedig a réz- és vasbányászat biztosította. Hatalmuk az i. e. 5. században kezdett hanyatlani – a 4. századtól Róma lassan bekebelezte a korábbi etruszk városokat, végül az 1. század elejére az etruszkok beolvadtak a Római Birodalomba. Az etruszk nyelvet sokáig rokontalannak vélték, ma a rét és a lémnoszi nyelvvel együtt a türszén (vagy türrhén) nyelvek közé sorolják. Az etruszk írás tehát a nyugati görögből alakult ki, első emléke i. e. 700 körülről maradt fenn, az utolsók pedig az i. sz. 1. századból. Etruszk feliratokból jó sok van – tízezernél is több –, de többségük nagyon rövid sírfelirat. Etruszk betűkkel vázára, szobrokra, ékszerre, tükörre is írtak, s bár hosszabb lélegzetű szöveg nem maradt az utókorra, valószínűnek látszik, hogy voltak terjedelmesebb, valóságos és történeti tárgyú írásaik, s talán hangjegyeket is használtak zene lejegyzésére.

Az etruszkok tehát a Dél-Itália partjain megtelepedett görögöktől vették át az írást, és számos népnek adták tovább, az etruszk több ábécé alapjául is szolgált. Ezek közül a legjelentősebbé a latin vált – ma ez a világ legtöbb nyelvére alkalmazott ábécé. Valószínűleg már az i. e. 7. században kialakult, első emlékei az i. e. 6. századból származnak. Története során számtalan stílusa formálódott ki, rohamos elterjedésével párhuzamosan – először a Római Birodalom terjeszkedése, majd a nyugati kereszténység, végül az európai birodalmak gyarmatosításai révén – ismerték meg szerte a világon.

Szintén az etruszk – mások a latin – egyik változatából származtatják a germán rúnáírásokat, ezek egymással szoros kapcsolatban lévő, különböző germán nyelvek lejegyzésére használt ábécék. A legkorábbi rúnáírásos emlék a 2. század közepéről származik, ezt az egészen a 8. századig használt *régebbi* vagy „*idősebb*” *futhark*-nak nevezett változattal írták (a *futhark* a rúnáábécé első hat betűjének összeolvasásából származik – a *th* ugyanazt a két hangot jelölheti, mint az angolban). Az idősebb *futhark* emlékei elsősorban ékszereken, használati tárgyakon és köveken maradtak fenn, Németország, Ausztria, Svájc és az északi germán országok területén. Ennek a kibővített változata az angol-szász rúnáírás (*futhorc*), ezt az 5. és a 8–9., szórványosan a 11. századig használták óangol és ófríz szövegek lejegyzésére, emlékeinek többsége Kelet-Angliából és Nyugat-Fríziából került elő. Az újabb vagy *fiatalabb futhark* fokozatosan alakult ki a 7. és a 9. század között, kevesebb jelet tartalmaz, mint az idősebb *futhark*. *Skandináv rúnáírás*-nak is nevezik, mert óészaki szövegek lejegyzésére használták a 11. századig, emlékei Skandináviából, a legnagyobb számban Svédország területéről ismeretesek, de találtak belőlük a vikingek távolabbi településein is. A germán rúnáírás e három ismertebb változatának is vannak

további alvariánsai. A fiatalabb futhark ismét módosított változatát a 12. és 15. század között továbbra is használták, sőt Közép-Svédország nyugati részén, Dalarnában egészen a 20. századig élt az írás, bár azt erősen vitatják, hogy folytonos hagyományként öröklődött-e, vagy a 19. században újraélesztették. Kezdetről fogva adatolható a rúnaírás mágikus szerepe. Az északi germánban a *runa* 'betű'-t, 'szöveg'-et, 'felirat'-ot jelentett, de 'titok' jelentésben is használták. Sok tárgy maradt fenn, amelyen csak néhány jel vagy értelmezhetetlen jelegyüttes látható, ezek lehetnek varázsszavak vagy valamiféle amulettek.

És a tanulság

Az talán az előbbi összegzésből is egyértelmű, hogy ha ábécék, írások rokonságát keressük, akkor igen sok szempontot kell figyelembe vennünk. Annak semmi értelme, hogy kimazsolázzunk mindenféle ábécékből mindenféle betűket, mert külalakjuk hasonlít valamelyik székely jelre. Az természetesen előfordul, hogy egy ábécé adaptálásakor egy másik ábécéből is vesznek át jeleket, például hogy az adaptálást végzők nyelvében szükséges hangokat jelölni tudják, de ez sem összeviszza történik, és minden esetben meg kell rajzolni az átvételhez szükséges reális történeti háttérrel. Azt is látjuk, hogy nem nagy szenzáció annak bejelentése, hogy a székely írás a főníciaiból származik – mert az összes itt felsorolt betűírás abból ered. Az más, ha valaki azt állítja, hogy átmenetek, közvetítő ábécék nélkül, közvetlenül származik a székely ábécé a főníciaiból – csak hol van mögüle a reális történeti háttér?

A szakirodalomban kialakult konszenzus szerint a székely írás közelebbi kapcsolatait a török írások között érdemes keresnünk, ehhez a történeti háttér is megvan. Nézzük, ismét csak vázlatosan: mit tudunk ezekről az írásokról?

BELSŐ-ÁZSIÁTÓL A KÁRPÁT-MEDENCÉIG

Szibéria nevét hallva valószínűleg nem a tudomány jut előszörre – de sokadszorra sem – eszünkbe. Sokkal a inkább a hideggel és a büntetéssel, száműzetéssel, rabsággal kapcsolódik össze a hatalmas terület neve, hiszen miután Jermak kozák atamán seregei megkezdték a szibériai hódításokat az 1580-as évek elején, elfoglalták és lerombolták a korábbi urak, a Szibériai Kánság központját, és pár évvel később erődöt építettek Tobolszkban, az új szibériai székhely készen állt a lázadók, ellenszeggülők, kegyvesztettek, bármilyen módon bűnösöknek találtak – írók, költők, művészek, politikai ellenfelek – és a hadifoglyok „fogadására”. Tobolszk hosszú időre a szibériai közigazgatás és egyben a száműzetések központja maradt: vagy úgy, hogy az elűzötteknek ebben a városban kellett tölteniük a rabság éveit, vagy úgy, hogy innen vitték őket tovább büntetésük helyére. A száműzöttek között volt Puskin kegyvesztett „szerecsen” dédapja, Dosztojevszkij, valamint II. Miklós cár a családjával – vele részben egyidőben élt Tobolszkban hadifogolyként a finnugrista Zsirai Miklós. Zsirai tisztként esett fogságba 1915-ben, és a forradalomig járhatott könyvtárba, s minden idejét önképzésre fordította: orosz és zürjént tanult, történeti, földrajzi, szépirodalmi munkákat olvasott, részt vett a hadifoglyok tábori újságjának szerkesztésében. A forradalom után kényszermunkára rendelték, de a békekötést követően latint taníthatott a helyi leánygimnáziumban.¹

A legkorábbi időkben még ennél is „szabadabban” élhettek a foglyok, legalábbis egy részük, főként a tisztek: a város határait nem léphették át, de azon belül mozoghattak. Ennek köszönheti a város legnevezetesebb szülöttjét: a periódusos rendszer megalkotója, a Tobolszkban született Dmitrij Mengyelejev őse egy Mendel nevű svéd hadifogoly volt, aki meg-nősült hadifogsága színhelyén. Egy másik svéd fogoly, legalábbis időle-

¹ Vándor 1999.

sen, ennél még nagyobb szabadságot kapott – így fedezte föl a jenyiszeji feliratokat.

Száműzöttek és expedíciók

1700-ban az akkor tizennyolc éves XII. Károly (1697–1718) svéd király a nagy északi háború egyik első jelentős csatájában, Narvánál legyőzte I. Péter (1682–1725) sokszoros túlerőben lévő seregét. Már akkor vele harcolt Philip Johan Tabbert, aki német származású volt, Stralsundban született, de a város akkoriban a svéd koronához tartozott. A fiatalember a továbbiakban is magát kitüntetve vett részt a küzdelmekben, 1703-ban kapitánnyá léptették elő, 1707-ben pedig nemességet kapott – ekkortól hívták Philip Johan von Strahlenbergnek (1676–1747). A háború kezdeti éveinek svéd sikerei 1709-ben, Poltavánál értek véget: ott I. Péter aratott megsemmisítő győzelmet a svédek fölött. A hadifogságba esett ezrek közül sokan Szentpétervár, az új főváros építésében vettek részt, másokat Szibériába vittek – Strahlenberget is, ő Tobolszkba került.

Oroszország csak ekkortájt kezdett igazán érdeklődni a korábbi két évszázadban fokozatosan megszállt hatalmas terület természeti kincsei iránt: a 18. században számos kutatóexpedíciót küldtek Szibéria fölfedezésére. Szibéria akkoriban a nyugati világ számára sem volt föltérképezve, hiányoztak róla a földrajzi, természetrajzi, etnográfiai ismeretek. A fehér föltérképezéséhez jelentős részben járult hozzá Strahlenberg: 1711-től kényszerült Tobolszkban élni, és hosszú évekig könyvekből, átutazóktól, hivatalnokoktól, diplomataktól gyűjtötte módszeresen az adatokat Szibériáról, népeinek szokásairól, nyelveiről. Az általa „boreo-orientálisnak” nevezett nyelveket hat csoportba sorolta, az első csoportban szerepelt nála többek között a magyar, a finn, az észt, a lapp, a mordvin és az obi-ugor nyelvek – nyelvhasznításához testrészneveket és számneveket is használt, és sokkal pontosabban ráértett a különböző nyelvek később igazolt kapcsolataira, mint korábban bárki. Nemcsak az uráli, hanem a török nyelveket is tárgyalta, foglalkozott például a tatárral, a baskírral, a csuvassal, a krími tatárral, a kirgizzel és a jakuttal. Ő adott először leírást arról, hogy a sámánok hallucinogén gombákat is használnak révülésükhöz. Szintén nagy szenvedéllyel végzett földrajzi kutatásokat, a fogsága idején készített térképeivel a világ leghíresebb kartográfusai közé emelkedett. Ő javasolta például azt, hogy Ázsia és Európa határvonala az Urál-hegység legyen. Ezzel jócskán eltért a korábbi, a határt a Donnál kijelölő gyakorlattól, s nem sokkal később már Strahlenberg határhúzását vették alapul a tudományos munkákban.

A svéd kapitány végül 1722-ben, a nagy északi háború lezárása után térhetett haza Svédországba, és 1730-ban jelentette meg Európa és Ázsia északi és keleti részéről szóló, több mint négyszáz oldalas leírását.² Könyvét rövid időn belül angolra, franciára és spanyolra is lefordították.

Tobolszkból viszont szerencsére pár évvel korábban elutazhatott azokra az expedíciókra, amelyeket a német Daniel Gottlieb von Messerschmidt (1685–1735) vezetett Szibériába Péter cár megbízásából, hogy természettudományos leírásokat végezzen. Messerschmidt Tobolszokban találkozott Strahlenberggel, és különleges kapcsolatainak köszönhetően sikerült elérnie, hogy vele tarthasson a svéd tisz – aki addigra már alaposan beleásta magát Kelet-Európa és Szibéria földrajzába, és kiismerte magát az ott élő népek és ott beszélt nyelvek között is. Ennek köszönhetően utazhatott Strahlenberg többek között Jenyiszejhez is, ahol számos sírkövet találtak – a különös az volt bennük, hogy nem csupasz sírjelek voltak, hanem a germán rúnákhoz hasonló szögletes betűkkel szöveget véstek a kövekre.

Ezek a feliratok azonban jó ideig némák maradtak. 1889-ben a Finn Régészeti Társaság úgy döntött, hogy kiadja a jenyiszeji feliratok sajátos „szótárát”: sem az írást, sem a feliratok nyelvét nem ismerték ugyan, de a betűket, sőt a szóelválasztó pontokkal világosan szegmentált szövegben a szavakat is tisztán el tudták választani egymástól. A jenyiszeji feliratok megszólaltatásához még ugyanabban az évben megérkezett a kulcs – de nem a tudósi szorgalom, hanem egy valamikori szibériai lázadó fenegyerek és egy német születésű szibériai tanító expedíciójának köszönhetően.

Nyikolaj Jadrincev (1842–1894) Szibéria délnyugati részén, Omszkban született. Szentpétervári diákként társaival Szibéria elszakadásáért küzdő patrióta mozgalmat szervezett: 1862-ben megszakították tanulmányaikat, és Szibéria különböző városaiban agitáltak az orosz elnyomás ellen, a független Szibéria megteremtéséért. 1865-ben letartóztatták őket, és három év börtön után Jadrincev öt évet töltött Arhangelszk mellett száműzésben, aztán 1873-ban a cár kegyelmének köszönhetően visszatérhetett Szentpétervárra, majd Omszkba. Néhány évvel később kétszer is átutazott az Altaj-hegységen, kurgánokat és más régészeti emlékeket írt le, összegyűjtötte a róluk szóló legendákat.

Jadrincev 1889-ben az Orosz Földrajzi Társasággal kötött szerződés keretében utazott Mongóliába. Az út során azonosította az ujugrok fővárosa, Karabalgaszun és a régi mongol főváros, Karakorum helyét, és ekkor találta meg az Orhon völgyében a két nagy, ismeretlen, de a je-

² Faksimile kiadása Szegeden jelent meg 1975-ben.

nyiszeji feliratokéval lényegében azonos ábécével írt szöveggel teleírt kőoszlopot is. A feliratok híre gyorsan elterjedt. Először a finnek indítottak expedíciót az írás tanulmányozására, remélve, hogy a szöveget valamilyen finnugor nyelven írták, majd egy orosz csoport indult útnak 1891-ben, ennek Jadrincev ismét tagja volt.

Az utóbbi expedíciót Wilhelm Radloff (1837–1918) vezette. Radloff akkor már jó ideje Oroszországban élt, nem hadifogságban, nem is száműzetésben, hanem saját akaratából: Németországban született, Berlinben tanult keleti nyelveket, aztán nem sokkal a diploma megszerzése után Szentpétervárra költözött, de egy évvel később már Barnaulban, az Altaj Terület központjában lévő iskolában vállalt munkát – ott élt 1859 és 1871 között. Később újra Szentpétervárra költözött, segített a Néprajzi Múzeum létrehozásában, s aztán ő lett az Ázsiai Múzeum igazgatója. Barnauli évei alatt rengeteg kisebb-nagyobb gyűjtőúton vett részt az Altaj- és a Szaján-hegységben, az Ili folyó és az Abakán vidékén, de a turkesztáni törökség tanulmányozására is módja nyílt. Nem volt tehát véletlen, hogy a törökséget akkoriban valószínűleg a legjobban ismerő tudós vezette a kutatásokat.

A két nagy kőoszlop egyike négy darabra törve várta fölfedezőit, de a másik épen állt a talapzatán: a három méternél magasabb kővön két méternél hosszabban nyújtózkodtak a sorok, három széles oldalon át – volt már tehát elegendő hosszúságú jel a megfejtéshez. Sőt: a negyedik oldalon ott volt a feliratok tartalmának kínai összegzése – a kétnyelvű vagy legalábbis kvázi kétnyelvű felirat fölbukkanása az ismeretlen írások fejtegetőinek vágyálma.

Jadrincev és Radloff is, a velük nagyjából egyidőben ott járt finn expedíció kutatói is hozzáférhetővé tették a világ tudósai számára a feliratokat, s innentől Radloff maga is sokat szöszmötölt az akkor még megfejtetlen betűkkel. Nem sok választotta már el a céltól, amikor kollégája, akivel egyébként mindvégig levelezésben állt, 1893. december 15-én bejelentette, hogy sikerült megfejtenie a szövegeket. Ezzel a versenytársal szemben nem volt szégyen minimálisan alulmaradni: a rivális ugyanis a kor egyik legsokoldalúbb nyelvésze, a török nyelveket kiválóan ismerő dán Vilhelm Thomsen (1842–1927) volt. Sőt: Radloff még csak alul sem maradt vele szemben, csak éppen kevésbé volt szerencsés: noha a két tudós egymástól függetlenül és nagyjából azonos időben fejtette meg a feliratokat, az utókor, roppant igazságtalanul, csak Thomsent tartja „a” megfejtőnek.

Annak ellenére, hogy a kínai szövegből legalább az kiderült, hogy a szöveg a kínai forrásokból egyébként jól ismert türk népről szól, az első lépések még így sem voltak könnyűek – Thomsen egy időre bele is fáradt

a kísérletezésbe, s majdnem föladata a próbálkozásokat. Azt még viszonylag könnyen el lehetett dönteni, hogy a sorokat jobbról balra írták, de a kővön „oldalra fordítva” állnak, azaz a sorok a kő felső részén indulnak. Azt sem volt nehéz megszámolni, hogy mely jelek fordulnak elő leggyakrabban, s ebből Thomsen megpróbálta kikövetkeztetni, mi lehet az *u*, *i* és *a* jele – az első kettőt jó adag szerencsével azonnal eltalálta, az *a*-t viszont nem, s ez megbosszulta magát, mert ekkor csúszott annyira félre minden megfejtési próbálkozása, hogy jó időre a fiókjába zárta az orhoni anyagot.

De aztán más módszer jutott eszébe – tulajdonképpen szintén klasszikus eszköz –, neveket kezdett keresni a szövegben (ez segítette többek között Champolliont is a hieroglifák megfejtésében). Próbálta hát a kínai szövegben előforduló török személyneveket a török szövegben azonosítani, s e közben figyelt föl arra, hogy az egyik leggyakoribb, és a jenyiszeji feliraton is sűrűn ismétlődő jelcsoport a már azonosított *i* grafémára végződik. Minthogy ugyanúgy csak nem hívhattak mindenkit, akinek sírkövet állítottak, arra gondolt, hogy ez a gyakran ismétlődő jelcsoport Tengri, a türkök Égistenének nevét rejti – így már volt néhány mássalhangzója is. Azzal a jelcsoporttal lépett tovább, amely csak az egyik feliraton ismétlődött sokat: abból indult ki, hogy ez jelölheti az elhunyt nevét, s a kínai szövegből kiderítette, hogy Kül teginről, azaz a birodalom hercegéről lehet szó. Ettől kezdve már ment minden, mint a karikacsapás: a többi betű hangértékét a török szöveg és a meglévő betűk segítségével lényegében órák alatt kibontotta.³

A keleti türk írás

A különféle török nyelveket beszélő népek sokféle írást használtak történetük során török nyelvű szövegek lejegyzésére: például a szogdot, a bráhmít, a manicheust, az arabot, később a latint és a cirillt. De voltak saját fejlesztésű írásaik is, és nekünk most ezek érdekesek, sőt ezek közül is csak azok, amelyek vélhetően közelebbi vagy valamivel távolabbi – mondjuk legalább másod-unokatestvéri – viszonyba hozhatók a székely írással. Ezért a szintén saját fejlesztésű, a szogdból származó ujjur írással nem foglalkozunk, mert biztosan nem tartozik a székely írás legközelebbi rokonságába.

Az ujjur mellett a törökség ma egyetlen biztonságosan ismert, sok emlékekkel, köztük hosszú emlékekkel is rendelkező, saját fejlesztésű

³ A megfejtésről Ligeti 1940a, 193–197.

írása a keleti türk írás.⁴ Tudatosan szervezett expedíciókat a 19. század végétől indítottak keleti türk emlékek felkutatására, ezek azóta rendszeressé váltak, és ma is folynak. A megtalált feliratok zömét múzeumokban őrzik, de néhányat eredeti lelőhelyükön hagytak. Az emlékeket földrajzi lelőhelyük szerint szokták csoportosítani – az egyes csoportokhoz tartozó feliratok betűformái között csak apróbb eltérések vannak.⁵

A legismertebb az orhoni emlékek csoportja. Hagyományosan, szűkebb értelmezésben csak a két alább ismertetendő „nagy felíratra”, Bilge kagán és Kül tegin felíratára utalnak *orhoni feliratok* névvel, mert egy ideig csak ezeket ismerték az Orhon vidékéről, ma már azonban jóval gazdagabb az Orhon környékének emléktára. Az Orhon, a Szelenga, a Kerülen és más kisebb folyók mentéről ötvennél több felíratot ismerünk – ezek egy része azonban a föltételezések szerint a keleti türk írás egységesített változatának kidolgozása (azaz a 7. század vége, a 8. század eleje) előtt keletkezett. Az ezer kilométernél hosszabban kanyargó Orhon völgye a nomád népek bölcsője volt, nemcsak a türköké, hanem előttük és utánuk más nomád birodalmaké is. A folyó mentén helyezkedett el az ujugrok fővárosa, Karabalgaszun, később a Mongol Birodalom központja, Karakorum is. A feliratok között nemcsak a türkök, hanem az őket követő ujugrok által készített feliratok is vannak.

Az orhoni feliratok egyik jellegzetessége, hogy az elhunyt emlékére nem pusztán a felíratos követ, hanem más, szintén kőből készült emlékjeleket is állítottak: sírdombot, kőszobrokat, embert formáló *balbalokat*, egy-egy emlékegyüttes tíz, de akár négyszáz darabból is állhat. A síremlékeket a türk és az ujugur birodalom magas rangú tisztviselőinek – kagánoknak, jabguknak, tarhánoknak, csoroknak – állították, de van köztük olyan is, amely szabad közrendű harcos emlékét örökíti meg.

⁴ Ennek az írásnak több neve használatos: magyarul *türk rovásírás*, *keleti türk rovásírás*, az angolt, németet, oroszot követve *ótörök írás*, *orhoni írás*. Ezek mindegyike pontatlan: az *orhoni* azért, mert ismerünk ezzel az ábécével írt emlékeket a Jenyiszej és a Talasz vidékéről is, a jelző nélküli *ótörök* azért, mert a nyugati *ótörök* nyelveket beszélő népek más ábécét alakítottak ki; a *keleti türk* azért, mert a szóban forgó ábécét a keleti türkökön kívül a türköket váltó ujugrok, majd az ujugrokat leverő kirgizek is használták. Bármelyik jelzővel kapcsolnánk össze (*orhoni*, *keleti türk*, *ótörök*), a *rovásírás* elnevezéssel ugyanaz a baj, mint a székelly esetében. Azért választottam a *keleti türk* elnevezést, mert ezt az írást valószínűleg a II. Türk Kaganátus idején szttenderdizálták (l. Vasil'ev 2005).

⁵ Az orhoni türk és az ujugur feliratok kritikai kiadása és fordítása magyarul: Berta 2004. Az alábbi leírásban az e feliratokra vonatkozó adatok szintén tőle valók. Az orhoni és a jenyiszeji feliratokból is tartalmaz szemelvényeket magyar fordításban a régi török irodalmat bemutató kötet, néhány papírra írt turkesztáni ujugur emlékekkel együtt (Kakuk 1985). A történeti háttérrel l. Vásáry 1993, 61–97 és Sándor 2011, 152–167. A keleti türk emlékek digitális katalógusa (további irodalommal): <http://irq.kaznpu.kz/?lang=e>. (Letöltés: 2013. szeptember 19.)

A keleti türk írás legnevezetesebb emlékcsoportja az a három felirat, amely a birodalom meghatározó uralkodójának, Bilge kagánnak, öccsének, Kül teginnek, azaz a hercegnek, illetve tanácsadójuknak, a több kagánt is első embereként szolgáló Tonjukuknak állít emléket. Ezek a feliratok a leghosszabbak, és mind paleográfiai, mind nyelvi szempontból a legművesebbek is. De nem a legrégebbiek: vannak 6–7. századi sírfeliratok is, és a II. Türk Kaganátus idején keletkezett feliratok közül is van náluk korábbi. 1911-ben találták meg Ulánbátortól kétszáz kilométerre délnyugatra a valamikor 720 és 725 között keletkezett Köli Čor feliratot, ennek betűkészlete a három nagy keleti türk felirat betűkészletével lényegében megegyezik. Ez is sírfelirat, az elhunyt – a kagán tanácsadója és vitéz harcosa – hősiességének dicséretét tartalmazza.

Alig néhány évvel későbbi a 726 körülre datált sírfelirat, melyet a bölcs Tonjukuk emlékére állítottak. Ezt Ulánbátortól keletre, a Tola folyó mellett fedezték föl, és a Türk Birodalom megszervezésének történetét ismerhetjük meg belőle – az ebben a munkában nyújtott nélkülözhetetlen segítség volt a bölcs idős tanácsadó legfőbb érdeme. Egyes föltételezések szerint elképzelhető, hogy a szöveget maga Tonjukuk készítette halála előtt. Bilge kagán és öccse, Kül (vagy Köli) tegin a II. Türk Kaganátus uralkodó testvérpára volt, sírfelirataik szövege nemcsak egymáshoz nagyon közeli időben keletkezett – a herceg 732-ben halt meg, a kagán 735-ben –, de nagyrészt szövegük is azonos. Egymáshoz nagyon közel, egy kilométernyi távolságra állították őket. A kagán felirata töredezett, a hercegé viszonylagos épségben maradt fenn. Mindkét sztélé fölfelé keskenyedő, majdnem három és fél méter magas faragott tömb volt, és teknőst utánzó talapzaton állt, a török jelek három oldalukon, illetve tompa éleiken helyezkednek el, a negyedik oldalra írták a kínai jeleket. A feliratok közelében talált épület- és oszlopmaradványok arra utalnak, hogy egykor csarnokkal vehették körül a sírfeliratokat, ezekben festett képek meséltek az uralkodók életéről. Az emlékhelyekhez az elhunyt kagán, illetve tegin és feleségük szobra, két-két oroszlánt, illetve juhot ábrázoló kőszobor és egyéb kőtárgyak tartoztak, és két kilométernél hosszabb sorban elosztva kétszázötvennél több balbal vezetett hozzájuk.

A türkök birodalmát megdöntő, hozzájuk nagyon hasonló dialektust beszélő ujugurok átvették a birodalomszervező elődök írását. Az ujugurok által keleti türk írással készített emlékek egy része is jó egy évszázada ismeretes már. Rövidebbek, mint a nagy türk feliratok, de tartalmuk hasonló: az elhunyt érdemeinek felsorolása, illetve a birodalomalapító esetében a birodalom megszervezésének a története.

Az ismertté vált hosszabb ujugur feliratok röviddel egymás után – egy évtizeden belül – keletkeztek, de a 9. századból van még ujugur emlék.

750-re (mások tíz-tizenöt évvel későbbre) datálják a Teszi (Tezi) Feliratot, ezt a Hangaj-hegységet nyugaton átszelő Tesz folyó forrásvidékén találta meg először 1915-ben Borisz Vladimircov, s mivel ő a feliratot nem publikálta, 1975-ben egy szovjet–mongol expedíció újra fölfedezte. A felirat meglehetősen töredékes, az eredetinek csak harmada-negyede lehet, és az El Etmış Bilge kagáni címet fölvelt uralkodó, Bajan-csor (Moyun Čor, 747–759) törzséből származó férfinak állít emléket.

A Tariat Feliratot éppen Bajan-csor állíttatta 752-ben vagy 753-ban. Ezt is rossz állapotban, négy darabra törve találták valamikor 1956-ban a Hangaj-hegység északnyugati vonulatában, a Terh folyó völgyében. A felirat rekonstruált magassága két méter, tartalmilag sok párhuzamot mutat a 759-ből származó Sine-uszu felirattal: ez a dinasztia első uralkodójának, Bajan-csornak a sírfelirata, az ujjur birodalom alapítását meséli el. A felirat négy méter magas volt, a két darabra tört kőre egy finn expedíció bukkant rá 1909-ben Észak-Mongóliában, a Sine-uszu tó mellett.

Az ujjurok uralmát megtörő kirgizek leginkább szintén sírfeliratok készítésére alkalmazták a keleti türk írást. A kirgiz feliratok jóval rövidebbek – a leghosszabb is csak mintegy négyszáz jeltől áll –, mint türk vagy akár ujjur előzményeik, számban viszont jóval több maradt fenn belőlük a Jenyiszej felső folyásának vidékén. Ma már százötvennél is több felirat ismeretes a Léna, a Jenyiszej, az Abakán és kisebb folyók vidékéről, ezeket nevezik összefoglaló névvel jenyiszeji emlékcsoportnak. Többségük a 8–10. századból származik, különböző anyagú kövekre vésték őket, de tartoznak ebbe a csoportba nemesfémbe vagy fém használati eszközökbe karcolt szövegek is. Nyelvi és írástani szempontból sem sokban különböznek az emlékeken olvasható szövegek a keleti türk írás egyéb emlékcsoportjaiban megismerttől, de betűkészletük kissé eltérő, és a betűk formája ezeken a feliratokon egyszerűbb. Ezért sokáig úgy hitték, hogy régebbiek, mint a türk feliratok. Valójában nem így van, a kevésbé míves betűvezetés és nyelvezet nem a korai készítés, hanem a kulturális értelemben periferiális helyzet miatt jellemzi a kirgizek uralma idején készült keleti türk írásos feliratokat, és ebből adódóan őrizhettek meg több archaikus vonást. A feliratok azonos tartalmi sémát követnek: az elhunyt nevét tartalmazzák, hőstetteit, végül az ő nevében szólnak az elmúlás bánatáról, búcsúznak a hátramaradottaktól.

A kirgizek által megdöntött, Kelet-Turkesztánba vándorolt ujjurok egy ideig még új helyükön megtelepedve is használták a keleti türk írást. Ezeket az emlékeket azonban már nem kőbe vésték, hanem papírra írták. Az egyik legérdekesebb, tollal írt ujjur keleti türk írásos emlék egy hatvankét oldalas jóskönyv, a British Libraryban őrzött *Irk bitig*, de számos más kézirat is fennmaradt.

A Kirgizisztánt és Kazakisztánt elválasztó Talasz és mellékfolyói mentén eddig közel harminc keleti türk írással készített, 8–10. század közé datált emlék került elő – közülük az első hármat még a 19. század végén találták, a legutóbb fölfedezetteket csak az utóbbi években. A feliratok a türk, a türges és a karluk néphez kapcsolhatók, a sírfeliratokon az elhunyt nevében vagy róla mondják el, ki volt, kitől búcsúzik. A Talasz völgyi emlékek együttese a keleti türk írás elterjedésének legnyugatibb csoportja.

Az Altaj-hegységben már 1818-ban találtak keleti türk írásos feliratokat, a 20. században pedig több szakaszban folytattak kutatásokat arra felé, ennek eredményeképpen mára három nagyobb központ különíthető el, amelyek köré az emlékek csoportosíthatók, de a kutatók szerint módszeres föltárással további emlékeket is föllelhetnek majd. Az ötvennél több felirat „műfajilag” szintén három nagyobb típusba sorolható. Az egyik, amikor a betűket sziklák alá vésték, ezek többnyire titkos jellegűek, a 9–10. századból származnak. A másik típusba a sírfeliratok sorolhatók, szintén a 9–10. századból, a harmadikba pedig azok a szövegek tartoznak, amelyeket 8–9. századi temetkezések során sírokba helyezett tárgyra vésték.

A keleti türk írás sajátosságai

A keleti türk emlékek alapján összeállítható ábécé harminckilenc grafémából áll (1. ábra). Az ótörök nyelv – a hosszúságot nem számítva – kilenc magánhangzóját öt különböző graféma jelöli: azonos jele van az *a* – *ä* és az *i* – *ı* fonémának: mindkét esetben csak abban tér el egymástól az ugyanazzal a grafémával jelölt magánhangzó, hogy az egyik mély, a másik magas, minden más képzési tulajdonságban azonosak. Szintén ugyanaz a graféma jelöli az *o* – *u*, illetve *ö* – *ü* fonémát – ezek viszont nem zártsági fokukban térnek el egymástól, megegyeznek viszont minden más képzési jellemzőben. Az ötödik jel csak a jenyiszeji feliratokon fordul elő, ez a zárt *ë* jele.

A mássalhangzók többségét két különböző graféma jelöli: az egyiket csak mély, a másikat csak magas hangrendű szavakban találjuk. Ilyen módon a keleti türk ábécének két különböző grafémája volt a *b*, *d*, *g*, *y*, *l*, *n*, *r*, *s*, *t* fonéma leírására. A *č*, *m*, *ŋ*, *ń*, *p*, *š* és *z* fonémákat egyetlen graféma jelöli, függetlenül attól, hogy milyen hangrendű szóban állnak. (Az *š* és az *s* jelölése kissé kusza a különböző korú feliratokban, az is előfordul, hogy ugyanaz a graféma jelöli mindkettőt.) A *k*-nak viszont öt különböző jele is van, attól függően, hogy *a*, *ä*, *i* – *ı*, *o* – *u*, illetve *ö* – *ü* környezetében fordul-e elő. Van három olyan graféma, amely nem egy-egy hangot, hanem egyszerre két mássalhangzót jelöl: az *ld* – *lt*, *nd* – *nt*, *nč* hangkapcsolatokat.

	orhoni	jenyiszeji	Talasz völgyi	turfáni	altáj
a, ä	𐰇	𐰇	𐰇	𐰇	𐰇
i, ĭ	𐰆	𐰆	𐰆	𐰆	𐰆
ö, ü	𐰅	𐰅	𐰅	𐰅	𐰅
o, u	𐰄	𐰄	𐰄	𐰄	𐰄
szóelválasztó	𐰃	𐰃	𐰃	𐰃	𐰃
b ¹	𐰂	𐰂	𐰂	𐰂	𐰂
b ²	𐰁	𐰁	𐰁	𐰁	𐰁
d ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
d ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
g ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
g ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
y ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
y ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
q	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
k	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
oq, uq, qo, qu, q	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
ök, ük, kö, kü, k	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
iq, iğ	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
ök, ük	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
l ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
l ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
n ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
n ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
r ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
r ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
s ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
s ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
t ¹	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
t ²	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
m	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
z	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
č	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
ŋ	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
š	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
lt	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
nč	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
? (baš?)	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
nt	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
p	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀
ñ	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀	𐰀

1. ábra: A keleti türk írás változatai

A keleti türk írásban a magánhangzókat nem mindig írták ki, ha hiányzik, akkor a betűvel is jelzett mássalhangzó elé kell olvasni őket – ezt abból a tollal, papírra följegyzett keleti türk ábécéből tudjuk, amelyben a betűk hangértékét a manicheus írás segítségével adták meg,⁶ és minden esetben a mássalhangzó elé írtak ejtéskönnyítő magánhangzót. Ezzel együtt a keleti türk írást nem gondolhatjuk szótagírásnak, több okból sem. Először is: a mássalhangzók és a magánhangzók jelei világosan megkülönböztethetők.⁷ Másodszor: a ki nem írt magánhangzó eltérhet a kiejtés megkönnyítésére az ábécékben a mássalhangzó elé olvasott magánhangzótól. Harmadszor: ha a keleti türköt szótagírásnak tartanánk, akkor valamennyi sémi típusú (abdzsád) írást szótagírásnak kellene gondolnunk, s ha így tennénk, elmaszatoznánk a betűírások és a szótagírások közötti különbségeket. A szótagírásnak ugyanis nem az a sajátossága, hogy a mássalhangzójelek elé vagy után *valamilyen* magánhangzót lehet olvasni, hanem az, hogy a betű egy mássalhangzó és egy magánhangzó *kötött* kapcsolattal jelenti, vagyis az adott mássalhangzó mellé egyetlen meghatározott magánhangzó olvasható. Ez a jelenség a keleti türk írásban mindössze a *k-t* jelölő grafémákkal kapcsolatban merülhetne föl – mint az alábbiakban látni fogjuk, a *k-t* jelölő grafémák sokfélesége a türkök írásában belső fejlődés következménye, nem az írás eredeti vonása, de alapvetően az arameus örökség furcsa továbbfejlesztésével magyarázható.

A keleti türk írás eredete

A keleti türk írás származásának kérdése – érthetően – az írás megfejtése óta foglalkoztatja a tudósokat, nem meglepő hát, hogy számos elmélet látott már napvilágot ezzel kapcsolatban. Az eredeztetés egyik vonulatához tartozók belső keletkezésűnek gondolják a türkök írását, úgy vélik, hogy a nomádok által használt tamgákból – törzsi, nemzetségi jelekből – alakultak ki a grafémák. Mások szerint a türkök egy másik néptől vették át és alakították némiképpen tovább a keleti türk írás őseit, az utóbbi csoportba tartozók többsége az arameus íráscsaládba sorolja a keleti türk írást, az átvett ábécéjelöltek között a szogd és a pehlevi került a legtöbbször szóba. Vannak olyan elméletek is, amelyek integrálják az arameus eredet és a belső keletkezés gondolatát.

Róna-Tas András abból indul ki, hogy az eredet kérdésére adott válasznak magyarázattal kell szolgálnia arra is, hogyan alakultak ki a keleti türk

⁶ Le Coq 1972, 532–537, XVII.

⁷ Ez Coulmas (1989, 153) kritériuma a kétféle írásrendszer megkülönböztetésére.

írás főntebb említett sajátosságai.⁸ A keleti türk írás története Róna-Tas rekonstrukciója szerint négy korszakra bontható. A törökök egy arameus eredetű, a szogdhoz és az arameus írás egy sajátos, az egykori Grúzia területén használt változatához, az armazihoz közel álló, de egyikkel sem azonos írást vettek át – az elmélet szerint a szogd, az armazi és a törökök által átvett írás mehetett vissza közös ősrre. Az átvett ábécében csak két *k*-t jelölő graféma lehetett, ez az arameusból származó sajátosság. Szintén az egykori arameus előkép megőrzött sajátossága volt, hogy eredetileg minden bizonyos csak három magánhangzót jelölő graféma volt az átvett ábécében: az *a* – *ä*, az *ī* – *i*, illetve a harmadik valamennyi labiális magánhangzó (*o*, *u*, *ö*, *ü*) jelölésére.

Az írás történetének második szakaszában hoztak létre önálló jelet a magas labiálisok (*ö*, *ü*) jelölésére, és ekkor alakult ki a „páros” grafémák második sora is, három a mély, öt a magas hangrendű szavakban való használatra. A rekonstrukció szerint a „páros” grafémák egyike ugyanis piktogramból alakult ki: annak a két hangból álló szónak a sematizált rajzából, amit az ejtéskönnyítővel együtt olvasott betű által megjelenített hangsor az ótörökben jelölt. A mély hangrendű sorban az *aq* 'háló', *ay* 'hold', *at* 'ló' jelentés erősen stilizált rajzából vált a mély hangrendű sor *g*, *y*, illetve *t* grafémája, a magasban pedig az *eb* 'sátor, ház', *ed* 'tulajdon, vagyon', *el* 'kéz', *en* 'lejtő', *er* 'férfi, ember' szimbólumából a magas sor *b*, *d*, *l*, *n*, *r* grafémája. Két *k*-t jelölő jel is hasonlóan alakult: az *i* és *ī* környezetében álló *k* jele az *ik* 'orsó', az *o* – *u* mellett állóé az *ok* 'nyíl' szó piktogramjából (2. ábra).

A harmadik fázisban jelent meg a *z* és az *š* graféma. Mivel a *z* jelét az *r*-ből, az *š* jelét pedig az *l*-ből alakították ki mellékvonalak hozzá-

	<i>b</i> ²		<i>n</i> ²
	<i>d</i> ²		<i>r</i> ²
	<i>g</i> ¹		<i>t</i> ¹
	<i>y</i> ¹		<i>k</i> ³ <i>k</i> ¹
	<i>l</i> ²		<i>k</i> ⁵ <i>k</i> ^u

2. ábra: A Róna-Tas szerint piktogramokból kialakított grafémák a keleti türk írásban

⁸ Róna-Tas 1987.

adásával, Róna-Tas szerint arra következtethetünk, hogy az írást eredetileg átvevő török nép r-török (azaz a bolgárral, kazárral azonos típusú) nyelvet beszélt, ebben sem z, sem š fonéma nem volt, a keleti türk feliratokat készítő törökök nyelvében viszont igen, így az ezeket jelölő betűket is létre kellett hozniuk. Ekkor kerülhetett az ábécébe a három, mássalhangzó-kapcsolatot jelölő betű, nagy valószínűséggel szogd hatásra – ezek keletkezésére a valójában nem a török, hanem a szogd nyelv sajátosságai adnak magyarázatot. Az írás történetének utolsó fázisára rekonstruálja Róna-Tas a csak a jenyiszeji feliratokból ismert «ë», illetve egy másik «š» jel megalkotását.

Róna-Tas András elegáns, és a kettős mássalhangzósor kialakulását a legvonzóbban magyarázó elméletét – elsősorban az első és a negyedik szakaszt illetően – részben valószínűleg újra kell gondolni Vasil’evnek az ázsiai és európai török írások összefüggéseit értelmező nézeteinek figyelembevételével. Később részletesen visszatérünk rá, de az érthetőség kedvéért említem itt is: Dmitrij Vasil’ev szerint a keleti türk írás előzményeit már az 5–6. században használták, és az I. Türk Kaganátus idején csak a birodalom korai szétesése miatt nem indult meg a többféle, törzsenként eltéréseket mutató írások valamiféle egységesítése. A II. Türk Kaganátus idején viszont mód volt egy egységes, ösztörök (azaz a kaganátus valamennyi török törzse által használt) írás kialakítására. A keleti türk írás tehát szorint a türkök birodalomszervező tevékenységének köszönhetően született meg, és azért mutat erős szogd hatást, mert a szogdok kiemelkedő szerepet kaptak a türk államszervezetben – a szogd írást egyébként korábban is ismerték és használták a türk közigazgatásban.⁹

Török írások Belső-Ázsiától...

Ma az látszik valószínűnek, hogy a keleti türk és a székely írás nem közvetlen, hanem közvetett rokonságban áll egymással. Általános vélemény szerint a „hiányzó láncszem” vagy inkább láncszemek vélhetően azok az ábécék lesznek, amelyek az utóbbi időben Kelet-Európából, a nyugati törökség egykori szállásterületeiről egyre nagyobb számban váltak ismertté.

Közép- és Kelet-Európából, valamint Ázsiából eddig száznál több, írásjegyeket tartalmazó, de nem keleti türk írásos emlék került elő. Északon a Volga-kanyar, keleten a Jenyiszej vidéke, délen a Kaukázus, nyugaton pedig a Kárpát-medence középső része alkotja ezeknek a leleteknek az elterjedési határait. Az emlékek nem ugyanazzal az ábécével készültek, és egyelőre

⁹ Vasil’ev 2005, 328–329.

talán egynek van meggyőző olvasata – megfejtésüket jelentősen nehezíti, hogy rövidek, a leghosszabbak is legfeljebb száz jeltől állnak. Kötötték már őket (vagy egyiküket-másikat) a kazárok, bolgárokon, avarokon kívül az alánokhoz és a besenyőkhöz, de a biztos megfejtések megszületéséig minden javaslat csak találgatás marad.

Az egykori nyugati török birodalmak területén talált emlékeket többféleképpen, de alapvetően szintén földrajzilag csoportosítják.¹⁰ A magyar kutatók közül Ligeti Lajos lényegében a Kazáriából az 1980-as évekre ismertté vált lelőhelyeket sorolta föl, így nyolc „csoportot” kapott. Róna-Tas András Volga–Don-vidéki, észak-kaukázusi, dobrudzsai, bulgáriai és Kárpát-medencei csoportot különböztetett meg, az utóbbiba a magyar és a székely is beletartozna. Vásáry István szerint a csoportok számát csökkenteni lehetne, Róna-Tas csoportjai közül az első-másodikat és a harmadik-negyediket például érdemes szerinte összevonni.¹¹ A földrajzi mellett történeti–kulturális szempontokat is alkalmazva a csoportok megnevezése is egyszerűbb: kazáriai, bolgáriai¹² és avar kori leletekről beszélhetünk. Így kiküszöböljük, hogy azonos csoportba kerüljenek az egyébként különböző ábécékkel és különböző korban keletkezett, és minden bizonnyal különböző vagy részben különböző etnikumok által írt, Kárpát-medencében talált emlékek: a legcélyszerűbb ezeket saját nevükön nevezni, avar korinak, honfoglalás korinak, illetve székelynek.

Az utóbbi időben nyilvánvalóvá vált, hogy jobb elfelejtenünk a nem keleti türk írással írt emlékek sokáig használt összefoglaló nevét, a *kelet-európai*-t, vagy legalábbis csak korlátozottan tudjuk alkalmazni: sokkal jelentősebb ugyanis a korábban „kelet-európainak” nevezett emlékek ázsiai csoportja, mint régebben bárki gondolhatta volna. 1932-ben Taskenttől északkeletre, a Talasz folyó közelében találtak egy írást tartalmazó fapálcát.¹³ Az emlék két szempontból is igen fontos volt. A kőbe vésett, fémbe karcolt feliratokon kívül addig nem volt tényleges nyoma annak, hogy a törökök fába is róttak betűket, noha a kutatók föltételezték, hogy így lehetett – csak a fa eltörik, elég, elkorhad, nagyon kicsi tehát az esélye, hogy fennmaradjon egy fába rótt emlék. A Talasznál talált pálcát öt méter mélységben őrizte meg a talaj, viszonylag jó állapotban, de egyik vége így is letört. Másik értékét a rajta lévő jelek adják: ezek nem a keleti türk ábécé betűivel készültek, hanem egy ismeretlen írással, amely a Kelet-Európában talált leletek ábécéihez áll közel.

¹⁰ L. pl. Kyzlasov 1994, Vasil’ev 2005.

¹¹ Ligeti 1986, 491–493. Róna-Tas 1988, 490–491; Vásáry 1988.

¹² A *bolgáriai* nem a mai Bulgáriát, hanem a dunai bolgárok egykori területeit jelenti.

¹³ Malov 1936, 1959; Németh 1971.

Minthogy a Talasz völgye egyébként a keleti türk írás elterjedésének nyugati határa, a pálcáról sokáig azt gondolták, hogy kereskedők, utazók által kerülhetett lelőhelyére Kelet-Európából. Vélekedhettek hasonlóan még a 20. század derekán Dél-Szibériában, Minuszinszk környékén talált feliratos orsóról is, ennek betűi a Talasz menti rováspálca írásával – azaz a kelet-európai leletekkel – mutatnak hasonlóságot.¹⁴ Az 1980-as években azonban Dmitrij Vasil’ev két feliratos sziklát talált a Jenyiszejhez közel, ugyanezzel az ábécével írva, és elméletileg ezeket is írhatták volna arra kőszáló, valamilyen nyugati török törzsből való írástudók, csak hogy azóta igencsak sok új emlék került az ázsiai, de nem keleti türk emlékek listájára. Vasil’ev a következőket említi: a Léna völgyéből és a Bajkál vidékéről húsznál többet, a Szaján és az Altaj vidékéről legalább húsz kőbe véselt feliratot és több, csontba, fémbe karcolt szöveget, Kelet-Turkesztánból egy szoborra írt feliratot és a tunhuangi barlangból egy falra írt szöveget, Délnyugat-Szibériából a Talasz menti rováspálcán kívül még néhány kőbe véselt feliratot, Közép-Ázsiából (Fergana, az Aral vidéke, Észak-Tokharisztán) kerámiába és agyagtáblákba karcolt feliratokat és egy kőbe véselt feliratot a Kizil-kumból.¹⁵ Mindezek előállításához már kőbor nyugati törökök tömegének kellett volna Ázsiába járniuk feliratokat készíteni.

A *kelet-európai* tehát már nem vonatkozhat minden nem keleti türk írással készült emlékre, csak egy részükre. Ezt a részüket én – követve a kazáriai, bolgáriai, avar kori emlékek megnevezésének logikáját – szívesebben nevezném összefoglaló névvel nyugati ótörököknek, elvégre erről van szó: ezek az emlékek az egykori nyugati törökség területeiről kerültek elő. Van ebben az elnevezésben némi kockázat, mert különösen a kazáriai emlékek között lehetnek más nyelven – elsősorban alánul – írottak is. Az viszont biztosnak látszik, hogy a feliratok akkor készültek, amikor az adott területeket török nyelvű népek uralták.¹⁶

A nyugati ótörök írások emlékeinek masszív tömbjét az egykori Kazária területén találjuk: a Volga és a Don vidékén, illetve a Kaukázus északi részén is kerültek elő írást tartalmazó leletek. Az itt következő felsorolás messze nem teljes, csak példákat szeretnék mutatni az emlékek típusaira.

Elég sok feliratot találtak például erődök tégláiba karcolva. A Don mellett, Voronyezstől nyolcvan kilométernyire délre található majackojei erőd romjai közül már 1899 óta kerültek elő különböző feliratok, a tég-

¹⁴ Vasil’ev 1983, 40.

¹⁵ Vasil’ev 2005, 323–324.

¹⁶ A nyugati török törzsek, törzsszövetségek nem azonosak a korábbi nyugati türkökkel – az előbbibe (csak a nagyobbakat hozva példának) a kazárokat, bolgárokat, onogurokat, avarokat sorolhatjuk, a nyugati türkök viszont kezdetben a türk kaganátus nyugati szárnyát alkották, később önálló államot hoztak létre, l. Vásáry 1993, 61–76, 130–145; Sándor 2011, 153–202.

lákba karcolt, lovakat ábrázoló rajzok, ezek a jelcsoportok többnyire csak néhány betűből állnak, az egyik felirat viszont a leghosszabb nyugati ótörök írással készült feliratok egyike. A majackojei betűkhöz és rajzokhoz nagyon hasonlítanak a talán leghíresebbé vált kazár erőd, Sarkel tégláiba karcolt ábrázolások és feliratok. Szintén egy kazár erődítmény, a biljari erőd ásatása során került napvilágra 1983-ban több írást is tartalmazó lelet: egy birka lapockacsontján, egy agyagedény alján, egy korsó fülén is találtak pár jelet. Ezeket az emlékeket meglehetősen kései időpontra, a 11–12. századra keltezik, és a volgai bolgárokhoz kötik. Agyagedénybe karcolt jelek máshol is fölbukkantak. A Don torkolatától körülbelül száz kilométerre fekvő Novecserszk múzeumában két feliratos agyagkulacsot őriznek, az egyiket 1896-ban találták, ez tizenhat jelet tartalmaz, a másik 1942-ben került a múzeumba, ezen harmincegy jel látható. Mindkettőt a 8–10. századra keltezik, és kazárnak vagy bolgárnak tartják. Szintén agyagba karcolták a 8–9. századra datált majaki amforatöredék jeleit.¹⁷

A nyugati ótörök írások egyik leghosszabb emlékét csontba karcolták. A közismert nevén Elisztai Bikakoponyának nevezett lelet egy kurgánból került elő 1971-ben, de mivel a sírt korábban rablók dúlták föl, a koponya is összetört. Tizenhat darabjából tizenegy tartalmaz betűket, összesen nyolcvan jelet. Ezek nem teljesen azonosak a talaszi rováspálca ábécéjével, de jelentős hasonlóságot mutatnak vele. A felirat készítését a 8–9. századra teszik, és a kazároknak tulajdonítják. Egy másik, Zsitkov melletti kurgánban 1986-ban találtak egy szarvból készült íjmerevítő lemezt, amelyen huszonhárom jel látható – ezt a 8. század első harmadára datálják.¹⁸

A nyugati ótörök írás elterjedésének északi határát az eddig ismertté vált emlékek alapján a Volga kanyarulatának környékére tehetjük. Itt, Mikuskinónál volt egykor az a felirat, amely csak papírra jegyezve maradt fenn: az elmondások szerint eredetileg egy másfél méter magas, nagy, lapos szikldarabon két sorban szerepeltek a jelek, de a második világháború után a környékeliek darabokra törték, és építkezésekhez hordták szét a követ.¹⁹

A kazáriai írások elterjedésének déli határa az Észak-Kaukázus. A humarai erőd területéről több feliratos kő is előkerült, a kalezsi erődből egy kétsoros felirat maradt fenn, bár a beszámolók szerint korábban több, azóta megsemmisült kőtáblán is voltak betűk. Humarához közel, a karakenti erődben hat jelből álló feliratot találtak, az arhyzi erődből szintén felirat, az ullu dorbunlai erődből egy jeleket tartalmazó orsókarika vált ismertté. Az erődökön kívül több helyen sziklába vájt barlangokban is találtak betűket, általában vésve

¹⁷ Németh 1971; Turčaninov 1971; Kyzlasov 1990; Bajčorov 1989.

¹⁸ Kljaštornyj és Vásáry 1987; Kyzlasov 1990.

¹⁹ Róna-Tas 1976.

vagy karcolva, de van közöttük festett is. Van olyan sziklasír, amelyben ujjur írásos szöveget is találtak.²⁰

Érdekes, de eddig érdemben föltáratlan kapcsolatokra utal két, Stockholmban őrzött, a 9. század elejéről származó érme. Ezeken a 818-ban megölt arab Al-Fadl ibn Szahl arabul írt uralkodói címe mellett ismeretlen ábécéhez tartozó betűk is láthatók, a kettőn együtt összesen ötvennégy – az uralkodó több török törzsszel, többek között a kazárokkal is kapcsolatban állt. A jelek az elisztai és a nagyszentmiklósi-szarvasi ábécével is mutatnak formai egyezéseket.²¹

A kazáriai emlékek zöme a 8. és a 10. század között keletkezett (de mint láttuk, vannak köztük valamivel későbbiek is), és a kazárokhoz, bolgárokhoz, volgai bolgárokhoz kötik őket, egyes kutatók némelyiket az alánokhoz kapcsolják. Van azonban egy olyan, különlegesen érdekes kazáriai emlék is, amelyről nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy magukhoz a kazárokhoz köthető, és keletkezésének idejét is pontosabban meg tudjuk határozni. A levelet héberül írták 930 körül, a kijevi zsidó közösség egy szerencsétlenül járt tagja érdekében: Jakob ben Hanukkah testvére kölcsönt vett föl, és Jakob vállalt kezességet fivéréért. Szegény testvért azonban kirabolták és megölték, így Jakob börtönbe került az örökölt adósság miatt. Közössége azonban kiváltotta, és azzal is segíteni akarták, hogy ajánlólevelet írtak neki pénzgyűjtő útjához. Ennek a levélnek az alján néhány nem héber betű is olvasható, a jelek nem azonosak a keleti türk betűkkel, de némelyik annyira emlékeztet rájuk, hogy a kontextusból és a hasonló jelek segítségével sikerült megfejteni a szót. Kiderült, hogy a bizánci kancelláriai gyakorlathoz hasonlóan tulajdonképpen láttamozták a levelet, a levél alá írt 'olvastam' jelentésű török szóval hagyták jóvá.²²

A dunai bolgárok egykori területeiről több helyről is kerültek elő írást tartalmazó leletek, szórványos kivételektől eltekintve valamennyi a 8–9. századi központ, Pliska környékéről – ma ez részben Bulgária, részben Románia területére esik. A lelőhelyek között szerepel Madara, Krepča, Ravna, Popina és a Várna közelében lévő Bjala, illetve Asparuhovo. Az egykori bolgár fővárosból először egy hétágú bronz rozetta vált ismertté, ennek egyik oldalán tizennégy, ismeretlen ábécével írt jel látható. Később a romok között feliratos köveket is találtak.²³

²⁰ Németh 1971; Kyzlasov 1990; Bayçarov 1996.

²¹ Göbl és Róna-Tas 1995.

²² Golb és Pritsak 1982; Ligeti 1981; Erdal 2007. A szónak több olvasata van, *hoqurüm* (Pritsak), *oqurüm* (Ligeti), *haqurüm* (Erdal – ő nem a kazárokhoz, hanem a bolgárokhoz kapcsolja a levelet). A jelentés nem kétséges, és az sem, hogy a szó egyértelműen a török nyelvek r-töröknek nevezett ágába tartozó nyelvből való, ezt a köztörök *d* helyén álló *r* mutatja. A török nyelvek fölosztásáról Johanson és Csató (1998), röviden Sándor (2011, 269–270).

²³ Tryjarski 1985.

A leggazdagabb dunai bolgár emlékcsoport a mai Románia területén, a dobрудzsai Murfatlarban található, Constanța szomszédságában. Az 1950-es évek második felében tártak itt föl egy egész sor sziklába vájt kápolnát és templomot. A templomok falán szentek, keresztek és állatok rajzain kívül hatvannál több felirat került elő. Nagyobbik részük görög, cirill és glagolita írással készült, de van közöttük hét, amelyet egy eddig megfejtetlen ábécével írtak. Ezek a feliratok rövidek, csak néhány jelből állnak. A leletegyüttest a 9–11. századra keltezik, az ismeretlen írással készült feliratokat a 9. századra.²⁴

...a Kárpát-medencéig

Ha már így földrajzilag hazaértünk, pihenjünk egy kicsit – egyébként sem bírnám ki, hogy a Kárpát-medencében talált leletekről ne írjak valamivel bővebben. Nem pusztán azért, mert egészen sok van belőlük – hiszen most is csak párat emelek ki, a jelentősebbeket –, hanem mert egyikről-másikról végre történetet is lehet mesélni, és az előző tömény fölsorolás után igazán megérdemljük.

Elsősorban a nyugati ótörök írások legrégebben ismert emléke, egy páratlanul gazdag aranyelet, a Nagyszentmiklósi Kincs története regényes – tulajdonképpen furcsa is, hogy nem használták föl nyersanyagként, Mikszáth kellemesen csípős tollán minden bizonnyal élvezetes művé formálódott volna a susmákoló gazda és cserfes asszonya meg az ügyeskedő görög kereskedők végül aztán mindenkinek szerencsés véget érő története. A míves edényegyüttes (potenciális regényhőshöz méltón) nem adja könnyen meg magát: a kincssel, lehetséges tulajdonosaival, a rajta olvasható feliratokkal, régészeti párhuzamaival foglalkozó irodalom több száz tételt tesz ki, mégis csak az utóbbi években jutottunk valamivel közelebb a kincs tényleges történeti hátterének megrajzolásához, régészeti meghatározásához és titokzatos jeleinek megfejtéséhez. Ebben egy saját korában szinte értéktelen, picike tárgy, egy juh sípcsontjából készített tűtartó nyújtotta a legnagyobb segítséget. De kezdjük előbb a tömény arany leletegyüttessel.²⁵

²⁴ Tryjarski 1985; Bajčarov 1996.

²⁵ A Nagyszentmiklósi Kincsről rendkívül sok munka született, a korábbi főbb nézeteket röviden összefoglalva Bálint (2002) ismerteti, szintén tőle származik a korábbi irodalom részletes bemutatása és a lelet legalaposabb elemzése is (2004). A feliratok paleográfiai elemzését legutóbb Göbl és Róna-Tas (1995) végezte el, a felirat megtalálásának történetét Prohászka (2002, 2005), a kincs föllelése körüli legendákat és az eredeti történet folklorizálódását Jung (2007) foglalta össze. A kincsről korábban László és Rácz (1977) közölt színes képeket. 2002-ben a Nemzeti Múzeumban is kiállították az aranyedényeket, az alkalomra készült katalógus (Kovács 2002) kiváló minőségű képekkel mutatja be a leletet. Bálint (2004) monográfiájában nem csak a kincsről és az egyes részletekről (nagyításban) találhatók képek, hanem sok régészeti összehasonlító anyagról is.

Az Alföld délkeleti részén, Bánátban, a Marostól délre az Aranka folyó ölelt körül egy valaha sással, náddal benőtt halmot. Itt rejtette el valaki, minden bizonnyal menekülés közben, azt a zsákot, amelybe huszonegy-néhány aranyedényt kötött – visszatérni érte, kiásni már nem volt módja. Hogy ki volt a gazdag menekülő, nem tudjuk. Nem tudjuk azt sem, ki fenyegette, csak azt, hogy valamikor a 8. században ásta el az aranykincset. Az edénygyűjteményt a vízfolyáshoz közel helyezte a földbe, valószínű tehát, hogy gondosan megválasztotta a rejtekhelyet, biztos helyen akarta tudni vagyonát.

És a parti rejtek valóban jó páncélszekrénynek bizonyult: az elásott kincs csak egy évezred múltán került újra elő. Az akkor még magyarországi Nagyszentmiklóson (ma Sânnicolau Mare, Románia) 1799. július 3-án egy Neca Vujin nevű szerb földműves szorgoskodott fiaival a ház melletti szőlőskertben. Egy árkot szélesítettek éppen, mikor fél láb mélységben, azaz alig tizenöt-húsz centire a talaj felszíne alatt egy edény „esett ki” az árok oldalából. Földművesünk szerencsés szegényembernek érezhette magát, mikor kiderült, hogy a „jó nagy csésze” – a jegyzőkönyv fogalmaz így – aranyból volt. A meglepetésnek ezzel nem volt vége, újabb és újabb aranyedények fordultak ki a földből, még mélyre sem kellett ásni értük, a legalul lévő is csak úgy nyolcvan centiméterre volt a felszíntől. Végül huszonhárom edény került elő: hét korsó, egy ovális és négy kerek tálka, három ivócsanak, két-két nyeles tálka, talpas kehely és pohár, egy ivókürt és egy kisebb méretű szilke – összesen alig pár grammal volt mindez kevesebb, mint tíz kilogramm arany. A kincset megtaláló földműves felesége fecsegett még valami beolvasztott fülbevalókról is egy hónapokkal később tett vallomásában, de elképzelhető, hogy csak azért, hogy minél becsületesebbnek tüntesse föl magát, s így megkapják mégis a jutalmat, amitől eltiltották őket – éppen mert nem siettek bejelenteni a hatóságoknak a kincs megtalálását.

Merthogy a megtalálók igyekeztek mielőbb pénzzé tenni az aranytárgyakat: két helyi görög kereskedőt fizettek le a kincs egyharmadával, hogy nekik se járjon el a szájuk, a többi pedig a segítségükkel és egy helyi aranyművesen keresztül akarták eladni. Az aranyműves azonban több tárgyat is vételre kínált egy Naum Nitta nevű bécsi görög kereskedőnek, akinél gyapjúmosóként dolgozott, s miután Nitta értesült a kincsről, nem nyughatott, míg alkalmi munkásából ki nem szedte, honnan valók a vételre kínált aranytárgyak, s míg aztán végül nagy rábeszélésekkel meg nem szerezte őket a szerencsés gazdától. Az üzlet nyélbeütése után a három görög kereskedő Pestre utazott, értékesíteni az aranyedényeket. Csakhogy a faluban készséges „királyhú” ember is volt, aki levélben hívta föl a hatóságok figyelmét az elhallgatott „szörnyű nagy kincsré”, meg

a falu is pletykált – és ez esetben jól tette, mert így a kincstalálás híre eljutott a föld birtokosának, Nákó Kristófnak a gazdatisztjéhez, aki azonnal intézkedett, s némi csavarok után Boráros József, Pest városbírája végül mindhárom görögtől be tudta gyűjteni az aranyedényeket. Néhány héttel később a mesés aranykincs már Bécsben volt, a császári-királyi Régiségtárban – a Nagyszentmiklósi Kincset azóta is az osztrák fővárosban őrzik, a Kunsthistorisches Museumban.²⁶

A steppei világban páratlan aranyelet érthető módon sokak fantáziáját megmozgatta. Meg sem lepődünk azon, hogy hosszú ideig „Attila kincsének” nevezték, s nemcsak hírlapi cikkek foglalkoztak vele, de rákerült szobrokra, sírkövekre, festményekre, például Székely Bertalan *Vérszerződés* című képén a borral kevert vért tartalmazó csanak mintája a Nagyszentmiklósi Kincs bikafejes ivóedénye. A romantikus származtatási kísérletek azonnal megjelentek, ezektől a kincs Bécsbe szállítását intéző és föllemelésének körülményeit vizsgáló Neumann abbé már 1799-ben próbált óvni – arra figyelmeztetett, hogy a Nagyszentmiklóson talált aranyedényeket lehet ugyan regényesen a hunokhoz, gótokhoz, longobárdokhoz vagy avarokhoz kötni, de akkor „csak egy apróság hiányozna: az igazság”.²⁷

Az abbé meglátását csak egyetlen vonatkozásban kellett módosítani: mára bizonyosra vehetjük, hogy a kincs készítettői és tulajdonosai az avar korban éltek. Ennek kiderítése azonban nem volt egyszerű feladat. A nagyszentmiklósi leletet kezdetben leginkább azoknak a feliratoknak a segítségével próbálták etnikumhoz kötni, amelyek a tárgyak nagyobbik részén fölűnnek, mivel azonban a megfejtési kísérletek sorra kudarcba fulladtak, egy idő múlva más – művészettörténeti, régészeti – szempontokat kezdtek inkább alkalmazni, elsősorban az edényeken található díszítések, képek alapján. Az utóbbiak között szerepel többek között ellensége levágott fejével együtt ábrázolt győztes harcos, griffel viaskodó dāmavad, szárnyas oroszlánon ülő vadász és két tárgyon is az úgynevezett „égberagadási jelenet” – ez egy hatalmas méretű madarat és egy emberalakot mutat. A díszeket, jeleneteket kalapálással, poncolással formálták ki.²⁸

Az egyik uralkodó álláspont sokáig az volt, hogy az aranyedényeket a 9. században készíthették a dunai bolgárok, ebben az időben az ő ellenőrzésük alatt állt az Alföld délkeleti része és Dél-Erdély. Míg azonban Erdélyben megvannak a dunai bolgárok régészeti nyomai, az Alföldről nem ismerünk ilyesmit, s a nagyszentmiklósi lelethez hasonló ötvösmunkának sincs párhuzama a dunai bolgárok hagyatékában.

²⁶ Prohászka 2002, 2005.

²⁷ Idézi Róna-Tas 1988, 496.

²⁸ Bálint 2002. A poncolás ötvöstechnikai eljárás: a fémre vitt mintát, ábrát egy hegyes végű pálcika segítségével formálják meg.

Egy másik népszerűvé vált nézet szerint – ezt László Gyula dolgozta ki²⁹ – a kincs a magyarokhoz köthető, és a 10–11. században készíthették. László két részre osztotta az edényeket: az egyik csoportot a „fejedelemszony kincsének”, a másikat a „fejedelem kincsének” nevezte, ez utóbbi csoportba sorolta a kincs írást tartalmazó elemeit. A fejedelem az István által legyőzött Ajtony lett volna, mert egykori vára csak tíz kilométernyire volt Nagyszentmiklóstól, az „égberagadási jelenet” pedig László szerint lehetne Emese álmának, azaz az Árpád-ház eredetlegendájának az ábrázolása.

A magyar származtatás romantikája megkapó, de a gazdag honfoglalás kori régészeti anyag tanúsága szerint nem több ennél: a kincs díszítőmotívumai eltérnek a jellegzetes magyar ornamentikától, a nagyszentmiklósi edényeken látható emberábrázoláshoz hasonló nem fordul elő a magyar anyagban, az állatábrázolás is ritka. Más díszítésként használt képek viszont a steppe bármely pontjáról származhatnak, mert széles körben elterjedtek voltak. Ami pedig a „turult” és „Emese elragadását” illeti: a nagyszentmiklósi tárgyak közül kettőn is szerepel a jelenet, az egyikén női, a másikon férfi alakkal. Az ábrázolás közép-ázsiai eredetű, a hellénizmussal odakerült Ganümedesz-legenda eredetijét a férfi, átköltését a női változat mutatja.³⁰

Az aranykincset először Bóna István azonosította egyértelműen avar leletként, feliratait is avarnak tekintette.³¹ Mára sikerült kizárni a többi lehetőséget. Bálint Csanád szerint a kincset hosszú idő alatt gyűjtötte össze egyetlen család – amelynek szilárd politikai hatalommal kellett rendelkeznie, hogy erre lehetősége legyen –, ezzel magyarázható, hogy a tárgyakon több, különböző tudású ötvös munkája látható, s hogy a tárgyak nem is egy időből származnak.³² A kincs tulajdonosa egy 7–8. századi avar részfejedelmi család lehetett, talán a bojla – ez a nomádoknál általános, magas rangot jelölő tisztségnév két, különböző időben készült nagyszentmiklósi edényen is szerepel. Ez a részfejedelmi család a Kárpát-medence keleti vagy déli felén uralkodhatott, s olyan bizánci kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek révén kiváló ötvösöket foglalkoztattak. Hogy

²⁹ Több munkájában is olvasható, ezt fejtette ki 1977-ben is (László és Rácz 1977).

³⁰ A görög mitológia szerint Zeusz beleszeretett az Ida-hegyen nyáját legeltető fiatal pásztorfiúba, Trósz király fiába, és sas képében alászállva magához ragadta az Olümposzra. A fiú pohárnokként szolgált az isteneket, míg Zeusz, féltve kedvesét felesége, Héra féltékeny haragjától, csillagképpé nem emelte – így keletkezett a Vízöntő csillagkép.

³¹ Bóna 1984.

³² Bálint 2004. Bálint Csanád minden részletre kiterjedő, vaskos monográfiájában véleményének alapos alátámasztását is megtaláljuk. A Nagyszentmiklósi Kincs korábbi értelmezésére vonatkozó nézetek és cáfolatok itt olvasható összegzésében, és a kincsnak, régészeti kapcsolatainak leírásában, értelmezésében az ő munkáját vettem alapul.

végül ki és miért ásta el a kincset, talán soha nem derül ki – az ok lehetett valamelyik avar belháború a 8. század végén, de akár az Avar Kaganátust megrendítő dunai bolgár támadás is a 9. század legelején.

A nagyszentmiklósi lelet sok szempontból egyedülálló. A steppei nomádok körében nem volt divat nagy értékű nemesfém edényeket készíttetni, bár vagyonuk elégséges lett volna hozzá – az avaroknál viszont kialakult ez az igény. Ezzel együtt a nagyszentmiklósi edénygyűjtemény a régió leletanyagában páratlanul gazdag. A kincs nem kapcsolható közvetlenül a keleti fémművességhez, és bár a bizánci ötvösmunkák hatása egyértelmű rajta, nem másolat, nem utánérzés, hanem egyedi és kiemelkedő mestermunka. A tárgyakon látható görög és ismeretlen írással írt jelsorokból Bálint arra következtet, hogy az ötvös a bizánci és az avar kultúrában is jártas volt valamelyest, de ő maga avar lehetett: a görög nyelvű felirat sok bizonytalanságot mutat, az ismeretlen írással vésett feliratok viszont arról tanúskodnak, hogy abban a nyelvben, írásban otthonosan mozgott a vésnök.

A mi szempontunkból éppen a feliratok és ez a bizonyos ismeretlen írás a legérdekesebb, de van a Nagyszentmiklósi Kincsnek még egy különlegessége: olyan görög betűs felirata is van, amely nem görög nyelven készült.

A leletegyüttes huszonhárom tárgyából tizenhárom darabon van felirat. Két kerek tálkán azonos görögbetűs, görög nyelvű felirat olvasható. A görög szöveg készítője azonban nem mondható különösebben iskolázottnak, sem a betűvetést, sem a nyelvi megfogalmazást illetően, ebből is adódik, hogy a görög feliratnak is számos olvasata létezik. Az azonban biztosnak látszik, hogy a felirat valamilyen módon a keresztelkedéssel kapcsolatos – összhangban van ezzel, hogy a tálkák közepén keresztábrázolás látható.

A másik két kerek tálkapár közül az egyikén szintén görög betűs, de nem görögül, hanem valamilyen más nyelven – minden bizonnyal avarul – írt felirat található (3. ábra).

Ezt a feliratot egyik, azonosíthatónak látszó szaváról *Boyla-felirat*-nak is nevezik. A felirat másik valószínű olvasatú szava a *žoapan*: ez egy szláv eredetű méltóságnév avarba került változata lehet.³³ A felirat harmadik, talán biztosítható olvasatú eleme a *Butaul* – ez olyan összetett alak lehet, amely a *bota* 'tevecsikó', később 'kölyök, gyerek' jelentésű szóból keletkezett személynévből, illetve a török *ogul* 'fia valakinek' szó avar, egyébként szabályos hangváltozással kialakult *ul* alakjából áll.³⁴

³³ Ugyanez a szláv méltóságnév *špan* formában a magyarba is bekerült, ebből származik az *ispán* szó.

³⁴ A *Boyla-felirat* itt ismertetett három szaváról l. Göbl és Róna-Tas (1995, 22–24).

3. ábra: A Nagyszentmiklósi Kincs Boyla-felirata

A nagyszentmiklósi edények többségén azonban eddig megfejtetlen írással készített feliratok találhatók. A jelek nagyobbik részét poncolással vésték a tárgyakba, néhány jelsort azonban csak karcoltak – ez utóbbiak írója láthatóan kevésbé biztos kézzel írta a jeleket, mint a mívés betűket kialakító ötvös. A jelsorok között van olyan, amely ötször is előfordul, az ivókürtön, a két talpas kelyhen és két kerek tálkán – ez talán a kincs egyik tulajdonosának neve lehet (4. ábra). Más jelsorok is ismétlődnek: ugyanazok a betűsorok szerepelnek két korsón, azonos a két nyeles tálka felirata is, van azonban több, csak egyszer szereplő jelsor is.³⁵

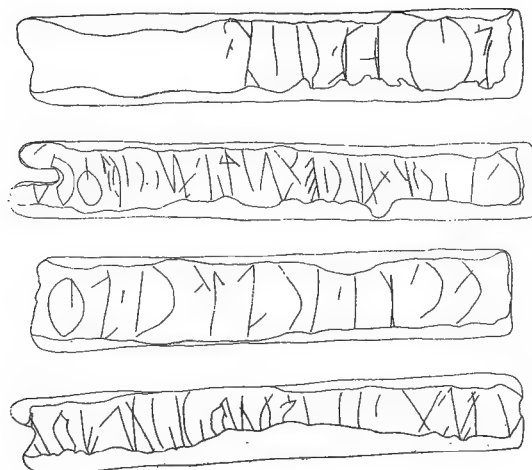

4. ábra: A Nagyszentmiklósi Felirat öt tárgyon is olvasható jelsora

Az avar kori írással készült nagyszentmiklósi feliratok mindeddig makacsul ellenálltak minden megfejtési kísérletnek, noha ezekből szép számmal van. Próbálkoztak már többféle nyelven elolvasni a jeleket – kísérleteztek többek között besenyővel, magyarral, nyugati ótörökkal –, de egyik javaslat sem meggyőző. Már-már úgy tűnt, ha kétszáz év alatt nem sikerült közelebb jutni a megoldáshoz, erre nem is lesz sok esély a továbbiakban sem. A reményt egy aprócska, hétköznapi tárgy adta vissza, kétszáz évvel a gazdag aranyelet fölbukkanása után: ez segített végleg abban is, hogy az esetleg még kétkedők is kétségeiket eldobva avarnak tekintsék a nagyszentmiklósi leletet.

³⁵ A jelsorok ismétlődéseit és a tárgyakkal való kapcsolatukat szemléletesen mutatja Göbl és Róna-Tas (1995) VII. táblája.

1983-ban Juhász Irén, a szarvasi múzeum régésze Nagyszentmiklóstól úgy száz kilométernyire, Szarvas mellett végzett ásatásokat egy nagyobb avar temetőben (1984-ig négyszáztizenhárom sírt azonosítottak benne). Ekkor került elő egy 40–45 éves nő sírjából egy 6–6,5 cm hosszú, négyszögletesre csiszolt, juh sípcsontijából készített tűtartó (5. ábra).³⁶

5. ábra: A Szarvasi Tűtartó felirata

A tűtartók és orsógombok az avar női sírok megszokott mellékletei – a sírban ez alkalommal szintén találtak orsógombot is. A tűtartók hasznos hétköznapi alkalmatosságok voltak: az övről lelógatott vászoncsíkba szúrt tű alá csomót kötöttek, a tűre hengeres vagy négyszögletesre csiszolt üreges csontdarabot húztak, ez azt is megakadályozta, hogy a tű elveszen, s meggátolta azt is, hogy a tulajdonost megszúrja. Korábban is ismertek már olyan tűtartókat Jánoshidáról és Körös-Cebepusztáról, amelyeken karcolt jelek látszottak – önmagában nem emiatt került az érdeklődés középpontjába a szarvasi lelet. Csakhogy azok pár jelet tartalmaztak mindössze, nemigen lehetett mit kezdeni velük. A Szarvason talált tűtartónak viszont mind a négy oldalán elég jól olvasható jelek vannak, két oldala teljesen ép, a harmadik kopottabb, a negyedik széle erősen erodálódott – de még így is csaknem minden jel világosan látható.

A tűtartón ötvenkilenc jelet lehet elkülöníteni, összesen tizennyolcféle grafémát, és a szöveget egyértelmű szóelválasztással tagolták. A 8. század második felére keltezett sírból származó tűtartó betűi nemcsak másik két,

³⁶ Juhász 1983, 1985.

szintén avar kori tűtartó jeleivel mutatnak hasonlóságot, de egyértelmű, hogy a Szarvasi Tűtartó ugyanazzal az ábécével készült, mint a nagyszentmiklósi edényekbe vésett feliratok. A szarvasi lelet tizennyolc betűjéből tizenöt párhuzama megvan a nagyszentmiklósi ábécében is (6. ábra).

	Előfordulások száma	Nagyszentmiklós	Szarvas	Előfordulások száma
1	10	1	1	3(4)
2	4	0	0,0	3
3	10	>	>	4
4	4	≡≡≡	≡	1
5	2	∪	∪	5
6	3	∪	∪	6
7	3	∪	∪	2
8	3	N, H	X	5
9	3	D	D	3
10	3	Y	Y	2
11	4	I	I	9
12	1	⋈	⋈	2
13	2	3	3	1
14	1	∪	∪	1
15	2	∪	∪	1
16	3	∪	-	-
17	2	∪	-	-
18	2	□	-	-
19	1	†	-	-
20	2	⋈	-	-
21	1	B	-	-
22	2	8	-	-
23	1	Y	-	-
24	1	Y	-	-
25	-	-	X	1
26	-	-	↑	1
27	-	-	X, Y	2

6. ábra: A nagyszentmiklósi és a szarvasi grafémakészlet összevetése

A szarvasi betűk között csak három olyan jel van, amely a nagyszentmiklósi feliratokban nem fordul elő, a nagyszentmiklósi jelek között pedig öt graféma, amely a tűtartón nem szerepel. Megegyezik a két emlék tíz leggyakrabban használt jele is.

A Szarvasi Tűtartó felirata eddig ugyan még nem rendelkezik elfogadható olvasattal,³⁷ de kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a nagyszentmiklósi aranyedényekre avar betűkkel írtak. Bizonyossá teszi azt is, hogy az avarok rendelkeztek saját írásbeliséggel – de legalábbis egy csoportjuk használt saját írást –, s valószínűsíti, hogy a korábban talált, néhány jelet tartalmazó avar tárgyak – orsókarikák, bogozótűk, fémtárgyak, gyűrűk – betűi szintén ennek az ábécének a jeleit tartalmazzák.³⁸

Az avar kori emlékek száma a tűtartó fölfedezése után is gyarapodott hosszabb – nem egy-két betűs – leletekkel. Juhász Irén 1990-ben egy valamivel későbbi, a 9. század elejére datált övveretes férfisírban újabb, a korábban ismert jelsorokhoz képest hosszabb feliratot talált. A tizen-nyolc betűt a síjvég oldalába karcolták – pár írást tartalmazó avar síjvéget már korábban is találtak, de azokon alig néhány jel látható.³⁹

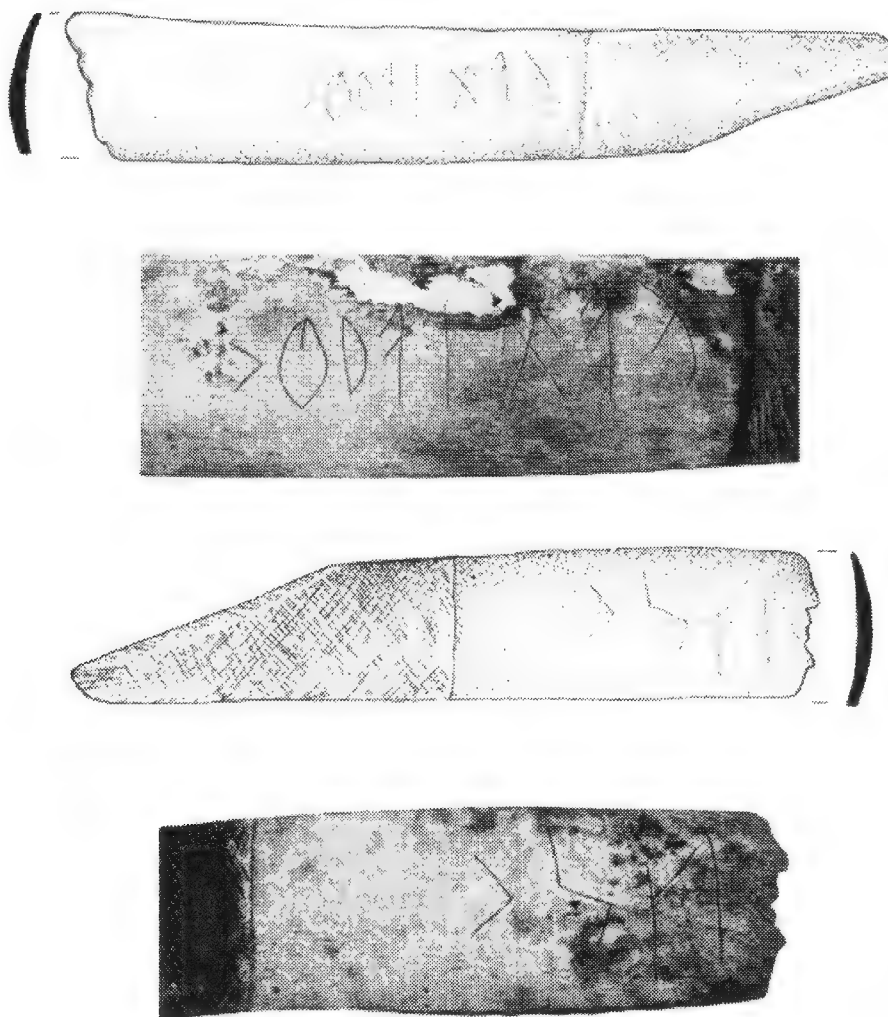
A Szegedhez tartozó Kiskundorozsmától északra több régészeti föltárást is végeztek már, a 2000-es években többek között két, egymás melletti avar temetőben. Ezekbe nagyjából ugyanabban az időben temetkeztek, de a két temető világosan elkülönült egymástól; a nyugati oldalon lévőben kétszázkilencvennyolc, a keletiben negyvenhárom sírt tártak föl. Az utóbbiakat sírrablók csúnyán fölforgatták, de a hátrahagyott anyagból és a sírok kialakításából mégis lehet bizonyos következtetéseket levonni, és viszonylag jól datálhatók a sírok is. A kisebbik, keleti temető egyik sírját a rablók teljesen tönkretették, a csontokat szétszórták, s nem sok mindent hagytak benne, ott maradt viszont egy különleges, bizánci és avar ötvösjegyeket is mutató aranyozott övcsat, és ott maradt néhány csontlemez is az egykori harcos íjáról. A temető többi sírja is arra utal, hogy a keleti sírcsoport magasabb társadalmi rangúak, jó módúak temetkezésére szolgált, az ő egyik vezetőjük lehetett az a 40–45 éves, antropológiai azonosítása szerint mongoloid férfi, akit a 8. század végén temethettek el, és akinek a sírjában írást tartalmazó lapocskákat találtak. A csontdarabok íjmarkolat borítására szolgáltak, mindkettő töredék: az egyik a törés láthatóan nem csonkította a feliratot, ezen nyolc betű látható, a másikon

³⁷ Többen próbálták elolvasni a feliratot (pl. Róna-Tas 1985a, 1985b, 1990; Vékony 1985a, 1985b), de megnyugtató olvasatot eddig nem sikerült találni.

³⁸ Az avar kori, írást tartalmazó leletek áttekintése: Vásáry 1972; Vékony 1987; Harmatta 1992. Harmatta több írásában is megpróbálkozott az avar kori emlékek megfejtésével, ezeket ismerteti Göbl és Róna-Tas 1995.

³⁹ Juhász 1992.

viszont igen, ott egy négybetűs felirattöredékkal van dolgunk (7. ábra). A betűk igen hasonlítanak a nagyszentmiklósi és szarvasi leletek ábécéjéhez, megkockáztathatjuk, hogy ugyanazzal az írással készültek.⁴⁰

7. ábra: A Kiskundorozsmai Felirat

Az avar jelkészlet mutat valamicske egyezést a keleti türk írással, a székellyel is, de mindkettőtől jelentősen el is tér – nagyobb fokú a hasonlóság az avar és a többi nyugati ótörök ábécé között. A betűk hangértékét

⁴⁰ Szalontai és Károly 2013.

még nem sikerült megfejteni, s így a feliratokat sem tudjuk értelmezni. Érdekes viszont odafigyelni valami másra is: a pár jeles megjegyzéseket és a hosszabb feliratokat, több kazáriai emlékhöz hasonlóan, a hétköznapi életben használt tárgyakra írták, nem sírkövekre, nem sziklákra, mint a keleti türk feliratok többségét és a kazáriai feliratok jelentős részét.⁴¹ Hogy értelmeznünk hogyan kell ezt az eltérést, azt az emlékek megfejtéséig természetesen nem tudjuk, eligazítást a szövegek tartalma adhat majd. Az ilyen rövid, egy-két szóból álló, használati tárgyakra karcolt szövegek elsősorban talán szakrális, mágikus célra vagy tulajdon jelzésére lehettek alkalmasak.⁴²

Erdélyi feliratok

Erdélyben az utóbbi száz évben fölbukkant néhány titokzatos, valamiféle jeleket tartalmazó kő, szikla – eddig nem volt közöttük értékelhető hosszúságú, a közelmúltban némiképpen változott a helyzet.

1913-ban a Gyergyóditró melletti Tászoktetőn Kémenes Antal, majd Kovács István talált hatalmas köveket, ezek közül az egyikén volt néhány olyan jel, amely betűként is értelmezhető. Kovács már csak tizenegy követ talált a lelőhelyen, volt ott korábban több is, de Attila sírját remélve alatta, a többi követ elhordták, megsemmisültek. A maradék tizenegyből is csak kettő maradt ránk (ezeken nincs írás), a többi elveszett, a jeleket Kovács fényképei és rajzai őrizték meg.⁴³ A kétjeles „felirattal” nem sokat lehet kezdeni – azt sem tudjuk, nem tulajdonjegy-e.⁴⁴

Még bizonytalanabb annak a három jelcsoportnak a felirat mivolta, amelyeket Ferenczi Géza talált a Farkaslakához közeli Firtos-tetőn. Ferenczi szerint egykor vár állt a magaslaton, és a várfal omladékából került elő két kőtömb, mindegyiken két-két jellel, nem messze a vártól pedig egy földből kiálló kövön látható két vésett jel. Ez utóbbiak emlékeztetnek a székely írás <ṭ> és <sz> grafémájára, de mivel igen egyszerű formák, nem-

⁴¹ A Nagyszentmiklósi Kincs aranyedényei természetesen nem hétköznapi használati tárgyak. Valószínű azonban, hogy azért írtak rájuk betűket, mert más tárgyakra is szokás volt rövid szövegeket írni.

⁴² Tárgyakra természetesen más török írásokkal is írtak, a kazár területről sok ilyen lelet van, de van archaikus ázsiai, dunai bolgár és keleti türk is – az avaroknál azonban, legalábbis egyelőre, hiányoznak a sírfeliratok.

⁴³ Kovács 1914; Ferenczi 1992, 54.

⁴⁴ Ferenczi (1997, 18) hivatkozik Ferenczi Sándor kéziratban maradt megfejtési kísérletére. Ráduly (2008, 30–34) szerint a kövekről maradt rajzokat újra át kell vizsgálni, hogy elkülöníthetők legyenek a rajzok és ábrák között a székely betűk – kicsi az esélye, hogy egyáltalán vannak a köveken ilyenek.

igen lehet őket jószívvel feliratnak tekinteni. A másik két kötömbön lévő jelek értelmezése még ennél is kétségesebb: nem pusztán azért, mert tulajdonjegyek is lehetnének, hanem mert a roncsolódások miatt leginkább csak vonaltöredékeket lehet látni a köveken.⁴⁵

A földbe mélyedő kő valamivel érdekesebb, nemcsak mert sokkal karakteresebb jeleket mutat, hanem azért is, mert 2006-ban a felsősófalvi Fülöp Sándor a Görgényi-havasok erdeiben egy emberes méretű kötömbre bukkan, amelyen végre nem egy-két jel látszik csak (8. ábra).

8. ábra: Az egyik szertő-tetői felirat

A falu református lelkészét, Szász Tibor Andrást értesítette fölfedezéséről, akinek híradására aztán Berta Árpád és Károly László utazott a Sziertő-tetőre kőnézőbe. Berta és Károly összesen tizennégy jelcsoportot azonosított a földbe úgy fél méterre süllyedő, csaknem két méter magas és másfél méternél szélesebb sztélén. Ezek egy része nyilvánvalóan egyetlen jelből álló tamga (azaz tulajdonjegy), másik része több betűből álló jelsor. A tizennégy jelcsoportból kilencet markánsan véstek a kőbe, ezeket Berta és Károly a „kelet-európai rovásírás” emlékei közé sorolja, a maradék öt hovatarozását nem tartják azonosíthatónak, de megjegyzik, hogy több bennük a betűösszevonás, mint a másik csoport jelei között, s ez talán arra utalhat, hogy a székellyel lehetnek valamiféle kapcsolatban.⁴⁶

Mindösszesen negyvenöt-negyvenhat jelet számoltak meg a kövön, ezek huszonhét grafémát testesítenek meg. Ha csak a biztosabb vonalvezetésű jelcsoportokat nézzük, akkor tizenhét grafémát megjelenítő huszonöt-huszonhét jelet vehetünk számba. A jelek kevesebb hasonlóságot mutatnak az avar kori írás ábécéivel, viszont föltűnően sokat a jenyiszeji és a székely írással: az előbbivel tizenöt, az utóbbival tizenkét grafémát tart azonosnak a szerzőpáros.⁴⁷

Ferenczi Géza óvatosan a besenyőkhöz kötötte a firtosi jeleket – besenyők egykori jelenlétére helynévi adatokból következtetnek azon a vidé-

⁴⁵ Fölfedezzük, Ferenczi Géza (1992, 52–53) betűként értelmezi őket.

⁴⁶ E jelcsoportok felirat mivolta egyelőre kérdéses, az érintett jelek pedig vagy ligatúrák, vagy sem, így érdemes egyelőre némi tartózkodással kezelni a kövön látható kisebbik emlékcsoportot.

⁴⁷ Berta és Károly 2006.

ken. A szertő-tetői lelet ismertetői nem térnek ki arra, kik készíthették a rövidke feliratokat. A 9. század első harmadában Omurtag dunai bolgárjai foglalták el Dél-Erdély sóbányáinak vidékét – és nem ideiglenesen rendezkedtek be, hanem komoly bolgár telepeket hoztak létre –, de a legészakibb és legkeletibb bolgár temető is délebbre és nyugatabbra van a Sóvidéknél, ahol a szertő-tetői követ találták.⁴⁸

Sokféle írás – közös alap?

Az archaikus jeleket tartalmazó ázsiai leletek és a nyugati törökség írásait őrző emlékek sokasága megkerülhetetlenné teszi a kérdést, hogy milyen viszonyban vannak egymással a különféle török ábécék. Van, aki szerint az európai és a keleti türk ábécéknek nincs közük egymáshoz, de a kutatók többsége úgy gondolja, hogy a törökök által használt ábécék valamilyen közös ősből származtathatók.

A sokféle javaslat bemutatása érdekes és persze fontos, de túl messzire vinne eredeti tárgyunktól, így csak Dmitrij Vasil’ev elméletét ismertetem részletesebben – nem titkolva, hogy azért, mert a jelenleg forgalomban lévő nézetek közül ezt találom a legmeggyőzőbbnek. Vonzerejét – Vasil’ev tárgyismeretén kívül – az adja, hogy egységes keretben rendezi el a törökséghez kötődő írásokat.⁴⁹

Vasil’ev kiindulópontja az, hogy a nem keleti türk írással írt emlékek láncolatot alkotnak a Jenyiszejtől az altaji és a kizil-kumi feliratokon és a Volgához közel talált elisztai koponyán át a kazáriai emlékekig, s ennek a láncnak a legnyugatibb vége a halomi tegezborító felirata (a következő fejezetben alaposabban megismerkedünk vele). Úgy véli, a nomád őshazában, a türkök törzsszövetségének formálódása helyén, az Altaj környékén tulajdonjegyekből, törzsi jelképekből kezdtek létrejönni etnikai és regionális jellegzetességeket mutató írásváltozatok – ezeknek a protoábécéknek a nyomai, kőbe vésett tamgák, törzsi jelek, betűk együttese ezen a területen található a legsűrűbben. A 6. század közepén alakult I. Türk Kaganátus túl rövid életű volt ahhoz, hogy a többféle írásból egy egységesen használható rendszert hozzanak létre, a korábban kialakult ábécéket azonban az ősbolgár török törzsek továbbvitték nyugatra. Később, mint fontosabb volt már szó róla, a II. Türk Kaganátus erőteljes államszervező céljainak megfelelően, a törzsek saját írásai helyett – erős szogd hatás alatt – létrehozták a keleti türk írást. A nyugati törökségnél viszont elmaradt az egységesítés, itt a helyi hagyományokkal kölcsönhatásban változtak

⁴⁸ Vö. Makkai és Mócsy 1988, 189–194.

⁴⁹ Vasil’ev 2005.

tovább a törökök keletről magukkal hozott ábécéi. A török ábécék közötti eltérések egy részét a regionális újítások okozzák, hasonlóságaik pedig lehetnek megőrzött archaizmusok. Ez utóbbiak is eltéréseket hozhatnak viszont létre a megújított keleti türk íráshoz képest. Ezzel a változatos, de sok vonatkozásban közös alappal magyarázható, hogy van olyan rövidke kazár emlék (a kijevei levél), amelyet a keleti türk ábécé segítségével sikerült elolvasni, és hogy egymástól óriási távolságra talált emlékek között szorosabb viszony mutatkozhat, mint a földrajzilag egymáshoz közelebb esők között.

Közelebb jutottunk-e a székely írás eredetének megfejtéséhez a keleti türk, az archaikus ázsiai, a nyugati ótörök leletek föltérképezésével? Az mindenesetre nyilvánvalóvá vált, hogy a jobbról balra olvasandó, szögletes, egykor rótt, vésett betűkből álló ábécék igen elterjedtek voltak a keleti és a nyugati törökségben. Az is egyértelmű – ezt egy ideje nem is gondolja senki másként –, hogy székely betűsort nem lehet közvetlenül a jól ismert keleti türk ábécéből levezetni.

Nem találtuk meg a székely írás közvetlen előzményét, de naivitás is lett volna ezt várni: ennek a lehetőségéig csak akkor jutunk el, ha előbb viszsza bontogatjuk a székely ábécé rétegeit, s a legrégebbi betűsort, az alapot tudjuk más ábécékkel összevetni. Azt tudjuk viszont, hogy abban a török közegben, amelyben a magyarok a honfoglalást megelőző évszázadokban, illetve a honfoglalást közvetlenül megelőző időkben éltek, számos török csoport használt saját írást: a kazárok, bolgárok, dunai bolgárok, avarok bizonyosan. A magyarok ezek mindegyikével kapcsolatba kerültek történetük során.

Az is kiderült, hogy a székely írás furcsa jenyiszeji kapcsolata – mint látni fogjuk, a székely ábécében vannak olyan betűk, amelyek azonos hangértékben a jenyiszeji keleti türk feliratokról ismertek – nem föltétlenül zavarja össze a képet. Ellenkezőleg: lehet, hogy ez lesz az a szál, amelyet követve közelebb jutunk a székely ábécé eredetének földerítéséhez.

TISZÁN INNEN ÉS DUNÁN TÚL

Már csak két fontos emléket kell megismernünk, mielőtt átlépünk a következő fejezetbe, hogy megnézzük, hogyan illeszkedik a székely írás az előzőekben bemutatott keretbe.

Ezek az emlékek korban nagyon közel állnak egymáshoz, talán ha néhány évtized – vagy akár csak néhány év – választja el őket. A földrajzi távolság sem nagy a lelőhelyük között: mindkettőt a Kárpát-medencében találták, az egyiket Kalocsa mellett, a másikat a Duna másik oldalán, alig száz kilométerre, Kaposvártól északra. Mindkettő bizonyosan magyarok emléke – a *magyarok* itt politikai szervezetet, s nem nyelvet, nem is etnikumot jelent. Ezzel tehát nemcsak földrajzilag, de történelmi folytonosságban is hazaértünk.

Módszer és fantázia

Legfőbb ideje, hogy mondjak valamit arról, miért írtam az előző fejezetben mindvégig azt, hogy a nyugati ótörök írások még megfejtetlenek, miközben sokan vannak, akik szerint el lehet olvasni a Nagyszentmiklósi Kincs, a Szarvasi Tűtartó és lényegében az összes többi avar emlék feliratait, és vannak javaslatok a kazáriai, bolgáriai emlékek értelmezésére is. Miért mondják nyelvészek, történészek, régészek egy-egy felíratra, hogy megfejtetlen, holott van olvasata – sokszor nem is egy? A válasz azt is fölfedi, miért olyan óriási a szakadék a kutatók és a laikusok által összeállított emléklisták között.

Az akadémiai – azaz az egyetemek, kutatóintézetek, neves kiadók által szentesített, ezek „minőségbiztosítási” követelményeinek megfelelő – tudományosságot gyakran éri az a vád, hogy emlékkatalógusai nem teljesek. Ez vérmérséklettől függően megfogalmazódhat úgy, hogy az akadémiai tudományosság „túlságosan kritikus”, de sokan valamiféle összeesküvést sejtetnek a háttérben: hogy a „hivatalos tudomány” képviselői „elhallgatnak” bizonyos leleteket, hogy „gyávák” szembemenni az elfogadott „akadémiai dogmákkal”, hogy – esetleg „idegen érdekek”

képviselésében – „tudatosan torzítják a történelmet”, hogy a magyarságot kisebbsítsék, értékeitől megfosszák.

Minderről természetesen szó sincs. Egyszerűen az a helyzet, hogy az akadémiai, ha tetszik, a „hivatalos” tudománynak meglehetősen szigorúak a szabályai: sokkal kevesebb találgatást enged meg, és sokkal több bizonyítékot követel, mint a hétköznapi beszélgetésekben megszoktuk. Ahhoz hasonlít ez – hiszen ugyanarról a folyamatról van szó –, ahogyan például egy gyógyszert valóban gyógyszernek, s nem egyszerűen gyógyhatású szernek (vagy még annak se) minősítenek: hosszas, körülményes, igen alapos bizonyítási eljárás szükséges hozzá. Ettől még rengetegen vannak, akik hol ezt, hol azt a növényt nevezik ki aktuális csodatevőnek, és közülük sok valóban segít néhány bajon, de a gyógyszernek minősítéshez stabil, megalapozott bizonyítékok szükségesek, nem elég hallomásból tudni, hogy a szomszéd unokahúgának is jót tett. A tudomány kritériumai szerint a vágyak és álmok nem írhatják fölül a bizonyítás követelményét.

Még így sem egyformák a kutatók sem: vannak közöttük, akik nehezen mondanak le arról, hogy minden kérdésre választ adjanak, ezért több hipotézissel dolgoznak, és készséggel bízzák a fantáziájukra a hiányzó adatok pótlását. Nem szívesen hagynak olvasat nélkül egy-egy emléket, abból indulnak ki, hogy később majd vagy ők maguk, vagy mások legfeljebb pontosítják, vagy akár teljesen megváltoztatják az értelmezést. Mások óvatosabbak, jóval szigorúbban rostálják saját ötleteiket, és mindaddig megfektetés nélkülinek tekintenek egy-egy emléket, amíg nincsenek szilárd bizonyítékaik, hogy az olvasat jó. Javasataik természetesen nekik is vannak, de ezek visszafogottabbak, kevesebb képzelőerő kell elfogadásukhoz, és kevesebb föltételezés, mint a „romantikusabb” kollégáikéihoz, és nem rejtik el akár a saját megoldásaikkal szemben kialakult kételyeiket sem. Megfektettnak akkor tekintenek egy-egy feliratot, ha a szakmában viszonylagos konszenzus alakul ki azt illetően, hogy melyik betű milyen hangot jelöl, s hogy egyáltalán milyen nyelven készült a felirat. Természetesen még az ilyen konszenzus kialakulása után is jócskán lehetnek kisebb olvasati eltérések – különösen az olyan írások esetében, amelyek nem jelölnek minden magánhangzót, mint akár a keleti türk, akár a székely írás –, és akkor is, ha egy graféma több fonémát jelölhet, illetve egy fonémát több graféma jelölhet, mint a korai magyar latin betűs írásbeliségben.

Sem az óvatosabb, sem a merészebb kutató nem rosszabb vagy jobb ember, csak másképp viszonyulnak a tudományosság előírásaihoz – de az alapvető szabályokat mindkettő betartja, szemben a laikus ötletelésekkel. A merészebbek rengeteg, kevésbé ellenőrzött ötlettel állnak elő, és messzebbre engedik fantáziájukat, így nagyobb az esélyük arra is, hogy elsőként legyenek, de arra is, hogy tévedjenek. Az óvatosabbak inkább a kontroll-

ban, az ötletek megtisztításában, igazolásában vagy cáfolatában játszanak nagyon fontos szerepet – de nem egyszer ők azok, akik végül a sok „bátor” javaslat helyett sokkal lassabb, szisztematikusabb munkával rátalálnak a jó megoldásra.

Ne felejtsük tehát el: a nyugati ótörök írások birodalmának földje rögzös, nem vezet át rajta királyi út, „biztos tudásról” ritkán beszélhetünk. Legyünk óvatosak, és gyanakodjunk, ha valakinél ilyesmiről olvasunk. Gondoljunk csak arra: a Nagyszentmiklós Kincs egyik feliratát nem görögül, de görög betűkkel, tehát egy kiválóan ismert ábécével írták; az egyik szó, amelyet így jegyeztek le, a *boyla* méltóságnév szélteben ismeretes különféle nomád népek nyelveiből – és ennek az ismert írással írt ismert szónak eddig tizennégy olvasata született.¹

Magyar sírban török szöveg?

A magyar honfoglalás korából, illetve a korai Árpád-korból nagyon kevés olyan tárgy ismeretes, amelyre jeleket karcoltak, és nem is igen lehet eldönteni, hogy ezek betűk vagy tamgák. Békés-Povádon például olyan íjcsontborítás maradványai kerültek elő (markolat- és íjvéglemez), amelyeken mindössze egyetlen jel van – ez elméletileg lehetne betű, de valószínűbb, hogy tamga. A főntebb leírt kétféle kutatói mentalitás bemutatására kiválóan alkalmas ennek a jelnek a kezelése: Dienes István tamgának tekinti, Vékony Gábor viszont a török *oq* 'nyíl' szó bolgár-török megfelelőjének, *ux*-nak olvassa, 'lő' jelentésűnek értelmezi, és ebbe az egyetlen jelbe kisebb mitológiát olvas bele: szerinte olyan mágikus feliratról van szó, amelynek célja az íj zavartalan használatának biztosítása.²

Kerek magyarázat – de egyetlen elemét sem lehet bizonyítani, már a jel hangértékét sem, a többi megállapítás pedig erre a bizonytalan alapra épül. Ettől még valamikor majd kiderülhet, hogy Vékonynak igaza volt, de egyelőre semmilyen érveléssel nem tudjuk alátámasztani értelmezésének egyetlen pontját sem. Ilyen erővel számos más olvasatot és történetet magyarázhatunk bele ebbe az egyetlen jelbe.

Szerencsére van már hosszabb jelsorunk is a honfoglalás korából. Az eddigi egyetlen, kétségtelenül betűket tartalmazó honfoglalás kori leletet már több évtizede fölfedezték, a betűket is észrevették rajta, mégis csak az 1990-es évek elején kaphatott igazán figyelmet: jó sokáig dobozfogságra volt kárhoztatva ez az igen fontos emlék, mert elkeveredett egymástól a feliratot őrző tárgy és ennek dokumentációja.

¹ Göbl és Róna-Tas 1995, 18–19.

² Dienes 1962, Vékony 2004, 214–216.

Dienes István 1964-ben vett át a Nemzeti Múzeum restaurátoraitól egy a műhelyben kallódó, öt darabra tört díszes csontlemezt. A karcolt jeleket természetesen azonnal fölfedezte rajta, az is látszott, hogy a csontlap eredetileg egy nyíltartó tegez fedélburkolata volt, mintázata alapján bizonyosan mondható, hogy honfoglaló magyar csontfaragó mester keze alól került ki – különleges értéke tehát nyilvánvaló volt. Dienes mégsem tudott semmit kezdeni a tegezborítóval és jeleivel, mert negyedszázadon át sehogyan sem sikerült kiderítenie, melyik ásatás során került elő a lelet. Végül egy szerencsés véletlen fújta le a port a régóta hánykódó emlékről.

De mintha Dienes István egy kicsit meg is idézte volna a szerencsét.

A nyolcvanas években az új avar emlék – a Szarvasi Tűtartó – élénk érdeklődést keltett, és reményt adott a rég óhajtott tudományos fordulatra, előrelépésre az avar írás kutatásában, megfejtésében. Talán innen kapta Dienes István az inspirációt, hogy huszonöt évnyi türelmes várakozás után, akár a leletkörülmények nélkül is, de megmutassa néhány kollégájának a tegezborítón látható karcolásokat. A fölkért kutatók már fogalmazták nézeteiket, mikor egy szakdolgozati konzultációnak köszönhetően eloszlott végre a homály, és sikerült azonosítani az írást tartalmazó tegezborító lelőhelyét.

Horváth M. Attila a Kecskemét környéki honfoglalás kori temetőkből írta diplomamunkáját, ezért vizsgálta meg a Homokmégy melletti halomi temető anyagát. Egy konzultáció alkalmával épp erről a temetőről beszélgetett Dienes Istvánnal, megmutatta neki a dokumentációt is, és a papírokban éppen egy olyan tegezborító leírása szerepelt, amelyet Dienes a szekrényében őrzött. Miután kiderült, hogy a dokumentációban szereplő csontfaragvány nincs meg a temető leletei között, már nem volt nehéz összekapcsolni a dokumentációban szereplő, de a leletgyűttesből hiányzó tegezborítást a leírás nélkül hányódó csontdarabbal. Majdnem négy évtized után végre ismét egymásra talált a tegezfedelet borító csontlemez és a honfoglaló sír leírása.³ Immár biztos volt: a tegezborító a halomi temetőből került elő.

A Kalocsa melletti Homokmégyhez tartozó Halom nevű szállás egy dombocskáról kapta a nevét – ennek a dombnak az egyik oldalán Fettich Nándor és László Gyula már az 1930-as években megkezdte az ott talált, 7–8–9. századi sírokat rejtő avar kori temető föltárását. A domb másik oldalán az 1950-es években homokbányát szándékoztak nyitni, ekkor bukkantak a munkások a gerinc táján újabb, ezúttal honfoglalás kori sírokra. Egymást követően több régész is végzett mentőásatásokat, de módszeres, alapos föltárásra nem hagytak időt nekik, így mindössze nyolc sírt siker-

³ A történetet Dienes (1992a, 31–34) írta le részletesen.

rült föltárniuk. Az viszont ebből is kiderült a sírmellékletek – övveretek, ékszerek, az íjak és tegezek megmunkáltsága, a lovastemetkezés nyomai – révén, hogy jó módú magyar közösség temetkezett ide. 1952-ben az egyik, lovával, tarsolyával, fegyvereivel, nyilakkal eltemetett harcos sírjában találták az írást tartalmazó faragott tegezborítót, neki különleges csont szíjvége is volt – de aztán a temető leletanyaga részben szétszóródott. A csontlapok a Nemzeti Múzeum restaurátorműhelyébe kerültek, de mint-hogy csak ideiglenesnek volt szánva ott-tartózkodásuk, a leletkörülmények leírása nem utazott velük, az Kecskeméten maradt. Komáromy Józsefet, a sír föltárását vezető régészt közben a kecskeméti múzeum éléről Miskolcra helyezték, utódai pedig láthatóan mit sem tudtak a Nemzeti Múzeumnak restaurálásra átadott tegezborítóról.⁴

A lelőhely az egykori Fejér megyéhez tartozott, vélhetően az Árpádok kezén volt a terület – ezért Dienes szerint a csontborítású tegez tulajdonosa akár Árpádot vagy a fejedelmi család más tagját is szolgálhatta. Megvolna a régen vágyott bizonyíték, hogy a székely írás mégsem csak a székelyeké volt, hanem a teljes magyarság ismerte? Dienes István szerint igen: úgy vélte, a „Kalocsa környéki felirat az első kétségbevonhatatlan bizonyosság arról, hogy az ősmagyarság átvette, és új – Kárpát-medencei – hazájába magával hozta, majd itt is használta ezt az írást”.⁵ Vékony Gábor szintén a székely írás közvetlen előzményének gondolta a halomi emléken használt ábécét.⁶ Úgy tűnik azonban, mégis csalódnuk kell azoknak, akik a székely elődírás megtalálását remélték a halomi emléktől: első ránézésre is nyilvánvaló, hogy a tegezborítón látható jelek nem egyeznek meg a székely írás betűivel.

A betűk a törött csontlemez alsó szélén láthatók (9. ábra). A felirat tizenegy vagy tizenkét jelből áll.⁷ A jobb oldalon letörött rész után látható első – vagy első két – betű csonka, alsó része (részük) a letörött csontdarabon lehetett. A letört részen lehettek még további jelek is, a felirat tehát nem föltétlenül a csonkán maradt résszel kezdődött.⁸ A szavakat szóelválasztó pontokkal különítették el egymástól – ezek jól ismertek a keleti türk emlékekből. Az első jelcsoport három vagy négy betűből áll (de lehet, hogy ezek is két szóra bontandók), a következő egység ötből, az utolsó egység háromból.

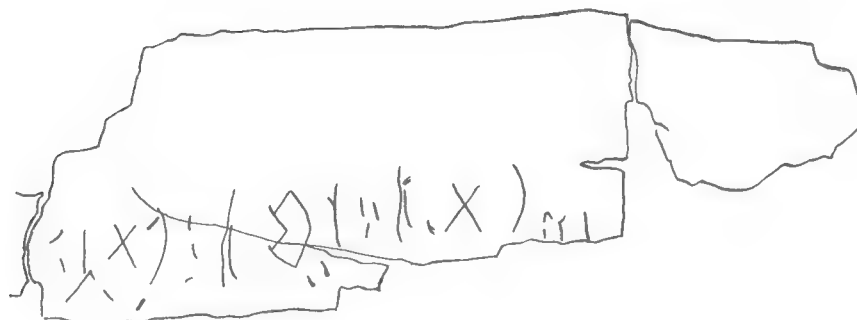
⁴ Az előtörténet leírása: Dienes 1992a, 34–36.

⁵ Dienes 1992a, 38.

⁶ Vékony 1992a, 46.

⁷ Vasil'ev (1994, 189) szerint tizenkettő, Vékony (1992a, 41) szerint tizenegy.

⁸ Vékony (1992a, 41) szerint teljes a felirat, az elején és a végén is világosan lezáródik – ez azonban nehezen igazolható. Folytatása valóban nincs, de azt nem tudhatjuk, hogy az első, csonkán maradt rész előtt nem voltak-e további betűk.

9. ábra: A Halomi Felirat

A felirat betűi tehát nem a székely, sokkal inkább a nyugati ótörök ábécék jeleire emlékeztetnek, egy-két jel formai párhuzamát pedig a keleti türk írásból ismerjük, ebben nagyjából egységes volt a Dienes által megkérdezett szakemberek véleménye. A nyelvet és az olvasatot illetően már nem egyeztek a nézetek: az iranista Harmatta János és a régész Vékony Gábor szerint biztosan török nyelvű a felirat, és szerintük máris meg tudjuk fejteni az értelmét. A turkológusok ennél óvatosabbak voltak: Vásáry István inkább csak valószínűnek vélte, hogy a felirat nyelve török, Róna-Tas András szerint viszont a felirat nyelve egyelőre nem állapítható meg.⁹

Vékony Gábor részletesen is kifejtette véleményét, a törött csontdarabról leolvasott történet ismét a romantikus történelemalkotás klaszszikus példája. Szerinte köztörök nyelvű a felirat – ő a turkológusokkal ellentétben a kazárok nyelvét is köztöröknek tartotta –, s ez máris olyan föltételezés, amelyet semmivel nem tud alátámasztani. A jelek olvasata *onoqlıy saydağın bas* volna, értelme pedig az, hogy 'tíznyilas tegezzel győzz'. Vékony szerint a Halomi Felirat valamiféle mágikus tartalmú szöveg volna, sőt, egy kései, dzsingiszida párhuzam visszavetítésével és némi értelmezési nagyvonalúsággal egészen oda jut, hogy a halomi vitéz tegeze méltóságot jelölt, és a díszes csontborítású nyíltartót a harcos magától a fedelemtől kaphatta.¹⁰

Vékony megfejtésével azonban bajok vannak, a török olvasattal mindjárt több is. Igen nehéz volna például kimutatni a *bas*- ige 'győz' jelentését. A szintén csak föltételezett 'tegez' jelentésű török **saydağ* szóhoz Vékony sokszoros hipotézisláncon keresztül jutott el. Ezt ő maga sem titkolja: a szó a török nyelvekből nem adathozható 1500 előtről, a későbbi alakok pedig mongolból való kölcsönzések. az ő levezetése szerint viszont a **saydağ* előzménye a perzsából került volna a törökbe, ezt azonban semmivel sem lehet

⁹ Dienes 1992a, 33.

¹⁰ Vékony 1992a, 2004, 49–59, 122–125.

bizonyítani. Ráadásul az eredetinek a perzsában 'felszerelés', esetleg 'fegyverzet' lett volna a jelentése, tehát annak is módosulnia kellett volna, és még egy hanghelyettesítésre is szükség van a gondolatmenet végigviteléhez.

Ezek közül a föltételezések közül viszont egyet sem lehet igazolni. De a török szövegig tulajdonképpen el sem jutunk, hiszen a csontlemezen lévő jelek hangértékét sem ismerjük. Igaz, a felirat tartalmazza azt a két betűt, az *l* (hangértéke *sz*) és az *ɔ* (hangértéke *n*) jelét, amely a keleti türk és a székely írásban azonos, és megvan, vélhetően ugyanezzel a hangértékkel a Nagyszentmiklósi Kincs és a Szarvasi Tűtartó feliratain is. A többi betűt Vékony a keleti türk ábécé jenyiszeji változatából, illetve a Nagyszentmiklósi Kincs, valamint a kazáriai feliratok ábécéiből vezeti le – csakhogy ez utóbbiak egyelőre megfjtetlenek.

Nézzük, hogy jutunk el oda, hogy Árpád maga adományozta a halomi „tegzés” vitéznek a díszes nyíltartót. Van egy hipotézistorony csúcsán billegő török mondat, annak egy metaforikus jelentése – hiszen a „tíznyilas tegezt” nyilvánvalóan nem lehet szó szerint venni. Vékony azonban szó szerint értelmezi, sőt, a következő föltételezést már erre alapozza: minthogy a sírból nem tíz, csak négy vagy hat nyílhegy került elő, arra gondol, hogy a tegez valójában méltóságjelvény volt – ehhez el kell felejtenie, hogy a föltárás nem a legkedvezőbb körülmények között zajlott, s ezért, mint Dienes István fölhívta rá a figyelmet, meglehetősen kusza és hiányos a sír dokumentációja. Innen már valóban egyetlen lépés, hogy egy ilyen méltóságjelvényt ki más adományozhatott volna derék harcosának, mint maga a fejedelem – csak éppen ehhez az utolsó lépéshez légből épített lépcsősoron kellene fölkapaszkodnunk, már ha ez a fantázia világán kívül máshol is lehetséges volna.

A Halomi Felirat másik megfejtése nem mesél kerek történetet, Árpádot legfeljebb a távolban mutatja meg – csak amennyire a történeti adatok engedik –, sőt a jelek közül se mindegyikkel tud mit kezdeni. De éppen óvatossága miatt látszik valószínűbbnek, hogy közelebb áll az igazsághoz.

Ezt a megfejtést Dmitrij Vasil'ev, a korai török írásbeliség kiváló ismerője javasolta.¹¹ Sem az első, sem a harmadik jelcsoporttal nem kísérletezik: azt mondja, nincs elég biztonságos információk ahhoz, hogy megalapozottan olvassunk bele valamit e jelekbe. Mindenekelőtt azt állapítja meg – s ebben egyezik Vékony véleményével –, hogy a Halomi Felirat jelei részben a Kelet-Európában talált leletek ábécéivel, részben viszont a jenyiszeji jelsorral mutatnak egyezéseket.

A középső, öt jelből álló csoport betűit egyenként veszi sorra. Az első és az utolsó betűt a mély hangrendű szavakban használatos keleti türk

¹¹ Vasil'ev 1994.

⟨k⟩-ként azonosítja, igaz, a halomi emléken a megszokott keleti türk graféma tükörképe szerepel, de ugyanez a tükörkép ugyanebben a hangértékben nem ritka a jenyiszeji feliratokon. A második jel szerinte a mély hangrendű ⟨g⟩. A harmadik betű ugyan a keleti türk feliratokban az η jele, de a jenyiszeji feliratokon toldalékok előtt gyakran bukkan föl *n* hangértékben, Vasil'ev szerint itt is *n*-t jelöl. A negyedik betű szintén kötődik a jenyiszeji jelsorhoz, ott *m* lehet a hangértéke, ez a betű egyébként a nagyszentmiklósi és a szarvasi feliratban is szerepel.

Érdemes idézni, hogy a betűk precíz meghatározása után Vasil'ev még mindig milyen visszafogottan javasol olvasatot: „ha ez a szövegrészlet a belső-ázsiai rovásírás valamely kevésbé szabályozott, például jenyiszeji vagy Altaj vidéki emléken szerepelne”, akkor „bizonyos fenntartásokkal” olvasható lenne úgy is, hogy *qaqanımqa*, azaz 'kagánomnak' (esetleg 'kagánomhoz', 'kagánomra'). Ez egyben azt is jelentené természetesen, hogy a halomi magyar sírból török nyelvű szöveg került elő.¹²

Vasil'ev szerint a halomi tegezborító jeleinek egyik közvetlen párhuzama a tuvai Ajmürlügnél föltárt 7–8. századi temetőből került elő, ott az íjat borító csontlapra karcolták a jeleket. A halomi emlék másik közeli párhuzamát egy Donhoz közeli, 8. századi kazáriai sírből ásták ki. Vasil'ev úgy véli, a halomi tegezborító jelei a kelet-európai írások korai, protobolgár csoportjához hasonlítanak leginkább, és a tegez tulajdonosa maga írhatta a betűket, már a tegez használatba vétele után. A tulajdonos harcost török anyanyelvű zsoldosnak tartja, aki valamelyik kazár törzs tagja lehetett, a kabarokkal csatlakozott a magyarokhoz, és a magyar fejedelmet tekintette kagánjának.¹³

Kalocsa a fejedelem egyik központja volt, valószínűleg több nyelven beszéltek és írtak itt – egyáltalán nem lehetetlen tehát, hogy a jelek valóban török, és nem magyar szöveget rejtenek. Sőt, még akkor is lehet török a rövidke felirat, ha készítőjének egyik anyanyelve a magyar volt, hiszen jócskán lehettek még kétnyelvűek a honfoglaló magyarok között, és nem is csak a honfoglalás előtt kevéssel csatlakozott kabarok és utódaik.

A halomi tegezborító felirata nem segít eldönteni, vajon volt-e a honfoglaló magyarságnak saját írása. A sír, amelyből a jeleket tartalmazó tegezborító előkerült, kétséget kizáróan honfoglalás kori, és a benne lévő tárgyak magyarok. A Halomi Felirat azonban fájóan magányos: furcsa, hogy szemben például az avar sírokból előkerült, írást tartalmazó használati tárgyak viszonylagos bőségével, a sok ezer föltárt honfoglaló sírből miért nem került már elő sokkal több, de legalábbis még néhány emléke ennek a föltételezett írásnak? Továbbra is nyitott marad az a kérdés is,

¹² Vasil'ev 1994, 190.

¹³ Vasil'ev 1994.

hogy ha a honfoglaló magyarok használtak valamilyen saját írást, milyen kapcsolatban volt ez az ábécé a székely írás előzményével.

A Halomi Felirat jelkészlete túlságosan szűkös ahhoz, hogy betonszilárd kijelentéseket alapozzunk rá. A székely } (n)-nel azonos formájú jelet megtaláljuk a tegezborítón, és valószínűleg itt is *n*-t jelöl – ez azonban a legkevésbé specifikus egyezés, minthogy ez a jel minden ázsiai és európai ótörök ábécében megvan. Ugyanakkor a jelenleg megfejthetőnek látszó négyféle grafémából (a *k*, *g*, *n*, *m* jelei) egy sem egyezik az azonos hangértékű székely grafémákkal. Azaz: a halomi ábécé aligha lehet a székely írás közvetlen előzménye.

Kincs a szemétben

Mindeddig tehát nem sikerült nyomára akadni az elődnek. Az első reménysugár akkor csillant föl, amikor egy szemetesgödör alól, egy régi kohó törmelékéből előkerült egy tökéletesen értéktelen, egyszer használatos tucattárgy törött darabja. Merthogy ezen végre olyan betűk vannak, amilyeneket a székely írásból ismerünk.

Stamler Imre, a somogyjádi iskola igazgatója gyakran járta a határt, hátha talál valami árulkodó nyomot, hol érdemes ásni, hol rejteget a föld olyasmit, amiből a régiek életéről tudhatunk meg többet. A Somogyjád és a Bodroghoz tartozó Alsóbú¹⁴ közötti területeken érdemes volt keresgélnie, hiszen már 1979-ben elkezdődtek azok az ásatások, amelyek föltárták a helység nevét adó Bő nemzetség egykori szállásterületét. 1982-ben azonban a régészek megfelelő támogatás híján kénytelenek voltak fölfüggeszteni a további ásatásokat, de sejteni lehetett, hogy nem jutottak még munkájuk végére. Messze nem: 1988-ban az alsóbú-i Temető-dűlőben Stamler Imre újabb nyomokra lett figyelmes, és bejelentésére a régészek ki is szálltak megnézni a terepet, rögzítették egy római kori és egy középkori lakóhely nyomait, a domb oldalában pedig két vaskohó maradványait. Föltárássra azonban nem volt lehetőség egészen addig, amíg Stamler Imre ismét nem jelentette, hogy a mélyszántás igen pusztítja a tíz évvel korábban megismert lelőhelyeket.

A munka nyögvenyelősen, de végre megindult: 1998 májusában próbaásatásokat folytattak, s minthogy ezek 10. századi vaskohók nyomait hozták felszínre, a következő év tavaszán Magyar Kálmán és Gömöri János vezetésével megindulhatott végre a tényleges föltárás. A munka második fázisára ősszel került sor, fontos eredményekkel, de minket a tavaszi

¹⁴ A hely nevét kötőjellel is írják, az egyszerűség kedvéért az egybeírt változatot használom.

ásatások érdekelnek jobban. A régészek március 24-én lettek figyelmesek egy különös cserépdarabra: egy fúvóka töredéke volt, ilyeneket tömegével találtak, de erre valaki díszítő mintát nyomott. A leletet az ilyenkor megszokott módon mosásra küldték.

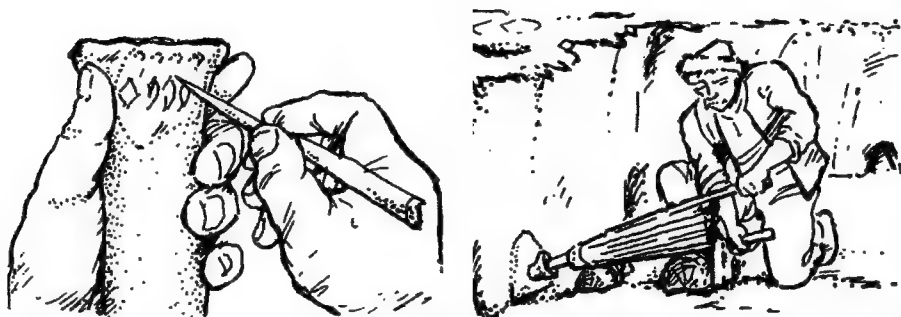
A tisztogatás után nemcsak a gödrös díszítés látszott jobban, hanem néhány írásjegynek látszó vonal is előtűnt. Ez – érthetően – igen nagy izgalmat keltett a mosást végző, a jeleket először megpillantó segítőkben, és a lelkesültségéből nem kis kalamajka keletkezett, merthogy a férjével együtt szélteben terjeszteni kezdte a hírt, mit „fedezett föl”, s nemcsak írásban publikálták a szenzációt, de még országjárásba is kezdtek vele, megelőzve a kutatást végző szakemberek közleményeit. A hírlapi cikkek keltette porvihar csak lassan ülepedett le, de közben legalább megkezdődött a pár betűből álló emlék tudományos vizsgálata is.¹⁵

Nézzük, tulajdonképpen mi is ez az emlék – mert többségünknek elsőre nem sokat mond sem a „fúvóka”, sem az, hogy „őskohó”.¹⁶ Az alsóbüi kohászok – egykori nevükön vasasok – úgy alakították ki kemencéiket, hogy egyetlen közös munkagödröt, műhelyt ástak a földbe, s ennek oldalfalába vájtak bele további üregeket, ezek szolgáltak vasolvasztó kemenceként. A kohóüreg műhely felé eső (nyitott) oldalát mellfalazattal zárták le, de hogy be tudják juttatni az égéstérbe a levegőt, egy agyagból készült, az egyik végén tölcsérré szélesedő csövet helyeztek a falazatba – ez a fúvóka. A fúvóka munkagödör felé álló szélesebb végéhez illesztették a fújtatót, így juttatták be az égéshez szükséges levegőt a kohóba. Alsóbüi pirosra pörkölt hematitos ércből nyerték ki a vastartalmat, a kemencét tölgyből előállított faszénnel fűtötték, és elég hatékonyan folyhatott a munka, magas hőmérsékletet tudtak elérni, legalábbis a megmaradt nyomok alapján erre következtetnek.

Ahhoz, hogy a kiolvasztott, összegyűlt vasat – a bucát vagy vascipót – kiemeljék, le kellett bontani a falazat alsó részét, ahol a fúvóka is volt, ezért a fúvókák egyszerűhasználatosak voltak, kifelé néző, tölcséres részük meg sokszor már korábban is letört, ha nem jól illeszkedett a fújtató fa kivezetéséhez. De egyes módot eszeltek ki tömeggyártásukra: egy néhány centiméter átmérőjű, hántolt ágra tapasztották a kohók kialakításakor kinyert agyagot, így kaptak egy 2–2,5 centiméter átmérőjű csövet, és az ágon könnyebb volt kiformálni a tölcsért is. A megszikkadt, 15–17 cm hosszú fúvókákat lehúzták az ágról, és előégették, hogy be tudják illeszteni a falazatba. Alsóbüi úgy kétszázötven ilyen fúvóka töredékét gyűjtötték össze (10. ábra).

¹⁵ A kutatástörténet részletes leírása: Magyar 2000.

¹⁶ Az alsóbüi őskohó és a korabeli technológia részletes leírása: Gömöri 2000.

10. ábra: Óskohókhoz használt cserépfúvóka

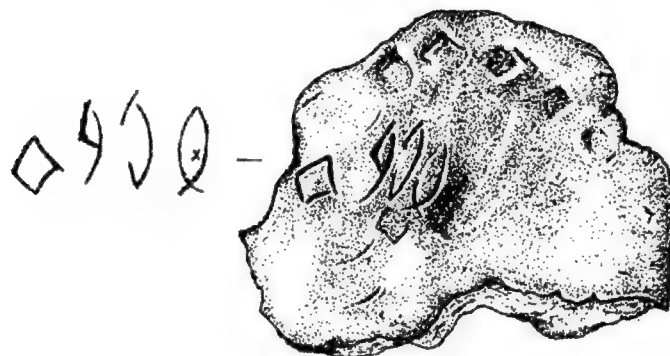
Egy-egy olvasztókemencét nem lehetett a végtelenségig használni, egy idő után meg kellett újítani őket, illetve újabbakat kellett kialakítani. Ehhez sokszor a munkagödröt is szélesíteni kellett – Alsóbűn három, talán négy műhelyt hoztak létre, és legalább tizenöt-husz bővítés is lehetett, ezért a műhelykomplexum igen nagy, huszonnégyszer tizenhat méteres. Negyvenkét olvasztókemencét találtak benne, de ezek nem egy időben működtek: a bővítések után a régebbi kohókat és műhelygödröket már nem használták, az éppen használatban lévő kohók salakjával és a munka közben keletkezett törmelékkel töltötték föl őket. Szerencsére – mert ennek köszönhetően őrződött meg a betűkkel ékesített alsóbűi fúvóka: egy régebben használt műhelygödör feltöltésére összehordott törmelékben találták.

A vasolvasztás csak egy-két hónapig folyt évente. Az alsóbűi műhelyegyüttest körülbelül húsz évig használhatták, egyszerre átlagosan két-három kohót működtetve. Amikor több vasra volt szükség, akkor valószínűleg több kohót használtak egyszerre, máskor csendesebb volt a munka. A műhely működésében négy-öt évente volt nagyobb változás: előbb bővítés, majd újabb bővítés – azaz a termelés fokozása – következett, ekkor egy kenyérsütő kemencét is építettek, ez jó sokáig szolgálta a bűi vasasokat, csak újabb 4-5 év múltán hagytak föl a használatával, akkor, amikor csökkent a termelés. Azt nem lehet pontosan tudni, mi határozta meg, mikor mennyi nyersvasra volt szükségük a kovácsoknak – akik természetesen nem a kohóknál, hanem a szállásokhoz közel dolgoztak –, nyilván szerepet játszottak ebben a bő, azaz a nemzetségfő szükségletei, és a mezőgazdasággal foglalkozóknak is szükségük volt vasra (sarlóhoz, ekéhez). Talán éppen a gazdálkodás ciklusai (a földváltás) miatt építették a kenyérsütő kemencéket, akkor, amikor a vaskohó éppen távol esett azoktól a földektől, ahol a mezőgazdasági munka folyt, s ahová a lakóterület is

került olyankor. Ezekben az időszakokban nők is dolgozhattak a vasolvasztóban, s talán a fúvókagyártásba, de akár a fújtatásba is besegíthettek.¹⁷

Amikor csökkent a vastermelés intenzitása, kevesebb ember dolgozott a műhelyben, megszüntették az elsőként épített kemencét, és ugyanebben az időben töltötték föl a legkorábban használt műhelyrészeket is, valamikor a műhelykomplexum használatának tizenegyedik és tizenhatodik éve között – ekkor készült és került nemsokára a törmelékbe a különleges, de a többihez hasonlóan szintén kérészetű, írást tartalmazó fúvóka is.

A nevezetessé vált cserépdarab, azaz az Alsóbúti Felirat névre szert tett emlék egy méter mélyről került elő, a C jelű műhelygödör törmelékéből, amit a korábbi, már nem használt B gödör rész feltöltésére használtak.

11. ábra: Az Alsóbúti Felirat

A fúvóka tölcséres végének egy letört, 6–7 cm-szer 4–5 cm-es darabján vannak a jelek (11. ábra),¹⁸ a tölcsér külső felületén, a mellfalazatba való beépítés után tehát nem a vasasok, hanem a kohó felé nézett az írás. A betűket még a kiegészítés előtt írták a szikkadó agyagba, már miután lehúzták a fúvókát a formázást segítő fáról. Az íráshoz valamilyen vékony íróeszközt, nádat, fapálcikát használtak, esetleg körömmel nyomták a vonalakat puha agyagba, ugyanekkor készült a perem gödröcskés díszítősora is. A cse-

¹⁷ Gömöri 2000, 169.

¹⁸ Magyar (2000, 125) szerint 6,2×4,2, Vékony (2000, 119) szerint 6,9×5,5 cm-es a töredék. Nem könnyen mérícskélhető tárgyról van szó, a hozzávetőleges értékek alapján azonban a nagyságrendet jól el tudjuk képzelni.

répdarabon a felirat betűi alatt, illetve fölött látható egyéb vonalak nem tartoznak a felirathoz, esetleg körömnymok lehetnek.¹⁹

A betűk aprók, 9 és 13 mm között van a méretük, az egész felirat pedig alig 2 cm hosszú. Ezzel együtt a betűk vonala az első jel mellékvonalai kivételével tiszta, jól olvasható.²⁰ Az agyagon egy bal hüvelykujj-lenyomat is megmaradt – vélhetően annak a nyoma, ahol az írás közben fogták a fúvókát.²¹ A felirat valószínűleg nem teljes: az elejét ismerjük, mert az első betű előtt jól láthatóan nem volt más jel, az utolsó jel viszont a törött perem mellett van, távolabb az előző három betű csoportjától, így elég valószínű, hogy a letört részen további jelek voltak. Ez azt jelenti, hogy az emlék legalább két szóból állt, ezek közül az elsőt három betűvel jegyezték le, a másodiknak viszont csak az első betűjét ismerjük.²² Igaz, nem mindenki gondolja így: Vékony Gábor ebben az esetben is teljes feliratnak tekinti a négy jelet, szerinte nem letört a fúvóka tölcserének hiányzó része, hanem eleve ott sem volt, csak a tölcser pereme volt egyenetlen. Az utolsó jel különállását azzal magyarázza, hogy az író észrevette, hogy nem fut majd ki az írás a peremig, ezért „kihúzta” a sort, s ebből Vékony – a tőle már ismerős, szabadra engedett fantáziával – azonnal azt a következtetést is levonta, hogy eszerint a betűsor készítője jártas volt a latin írásbeliségben is.²³

A hipotézistorony csúcsára helyezett elem abszurditása nyilvánvaló, de kétes biztonságú az összes többi építőelem is. Elég, ha az alapot nézzük: ritka hullámos peremű tölcser választott volna az egykori kohász díszítő- és írókedve kielégítésére, ha valóban nem törés, hanem a tölcserkészítő avantgarde vonalvezetése okozta volna a tölcser csonkaságát. Igen csekély a valószínűsége, hogy a vasolvasztó mester ilyen művészi különckedésben lelte volna kedvét, sokkal nagyobb az esélye, hogy a feliratnak lehetett folytatása, csak letört és elveszett a további betűket hordozó rész (12. ábra).

Az írástudó őskohász üzenete

Az alsóbüi lelet méltán keltett nagy lelkesedést, amikor a fúvókatöredék mosása után előtűntek az agyagba karcolt jelek: a Halomi Felirattal ellentétben ugyanis a fúvókán látható valamennyi jel megvan a székely ábécében is.

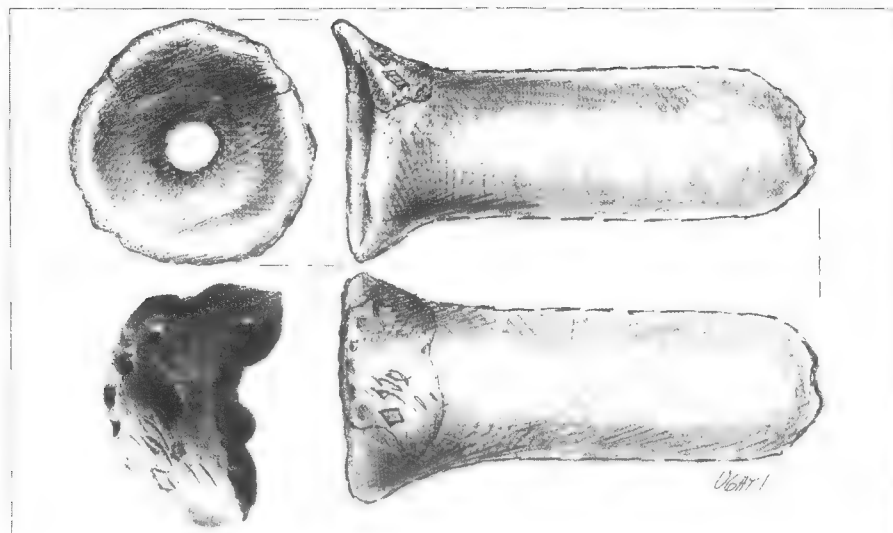
¹⁹ Gömöri 2000, 168. Erdélyi István (1999) szerint a felirat egyáltalán nem létezik, minden vonala pusztán körömnym. Véleményét arra alapozza, hogy a betűk szárai nem egyenes vonalúak, nem veszi azonban figyelembe, hogy a tölcser formájú felületen az egyenesnek szánt vonalak is könnyen íveltté válnak.

²⁰ Vékony 2000, 220.

²¹ Gömöri 2000, 168.

²² Ugyanígy Gömöri 2000, 168–169.

²³ Vékony 2000, 220.

12. ábra: Az Alsóbüi Felirat rekonstruált helye a fúvókán

Az első jelet először nehezen értelmezték, mert csak később – mikroszkóppal – vette észre Vékony Gábor, hogy a „szilvماغ” közepében $\times$ alakban két kis vonás is volt egykor, de ezek nem voltak olyan mélyek, mint a többi vonal, és elmaszatolódtak. Vékony értelmezését általában elfogadják, az első jelet tehát θ betűként azonosíthatjuk.²⁴ A második jel egy $\mathcal{D}$, a harmadik lehet az $\mathcal{J}$ és az $\mathcal{f}$ jeléből összevont ligatúra – lehet egyszerű $\mathcal{f}$ is, amelynek a szára a tölcser homorú alakja miatt görbül. A negyedik, kissé távolabb álló jel egy $\diamond$.

Nehezebb arra válaszolni, hogyan kell olvasni a jeleket. Mert az ugyan igaz, hogy a négy jel mindegyike ismeretes a székely írásban, de ezt egyelőre csak a formájukról mondhatjuk – hogy a hangértékük mi, azt egészen pontosan csak akkor tudjuk majd, ha a föltételezett hangértékek értelmes olvasatot adnak, és ilyesmiről egyelőre nem beszélhetünk az Alsóbüi Feliratot illetően. Éppen ezért nem jelenthetjük ki teljes biztonsággal, hogy Alsóbűn a székely írás eddigi legkorábbi emléke került elő, hiszen nem tudjuk egyelőre, hogy a székely jelekkel formailag valóban azonos betűk hangértéke is ugyanaz-e, mint a székely ábécében.

Sőt, egyelőre azt sem tudjuk minden kétséget kizárva kijelenteni, hogy a feliratot magyarul írták. Hibás ugyanis Vékony Gábor gondolatmenete,

²⁴ Vékony 2000, 119. Az 1999. november 3-án rendezett kerekasztalvitán Benkő Loránd és Harmatta János elfogadta Vékony értelmezését, Róna-Tas András nem. Szerinte a jelnek nincs párhuzama a székely ábécében, előfordul viszont kétszer a szarvasi, egyszer a nagyszentmiklósi emlékekben (idézi Magyar 2000, 128–129, 36. j.).

amely szerint az alsóbűi leleten a székely írás jeleit látjuk, és mivel székely írással csak magyar szövegeket írtak, az alsóbűi jelsor is magyar szavakat rögzít.²⁵ A székely írás és az általa rögzített nyelv összefüggését csak fordított irányban lehet megállapítani, azaz azért mondjuk, hogy székely írással csak magyar szövegeket jegyeztek le, mert eddig csak ilyen emlékeket ismertünk meg, de egy ismeretlen emléket nem lehet magyar nyelvűnek minősíteni csak azért, mert székely írással írták, elvégre az írás nem határozza meg a nyelvet.

Sokat segítene, ha más emlékek is lennének ugyanebből a korból, ugyanezzel az ábécével, hiszen egy rövid felirat megfejtése sosem egyszerű, akkor sem, ha nem töredékes, különösen ha magánhangzókat is többféleképpen olvashatunk a leírt jelek közé. Az Alsóbűi Felirat eddig még nem adta meg magát, igazából megfejtési kísérlet sem sok született: néhány komolyan vehetetlen próbálkozáson kívül²⁶ csak Vékony Gábor javasolt megfejtést.

Vékony tehát a székely ábécé jeleinek hangértékével olvassa a feliratot, és teljesnek, nem töredéknek tekinti, így a következő jelsort kapja: FONAK. (A nagybetűs írás azt jelzi, hogy ezek a betűk ki vannak írva, az aláhúzás pedig azt, hogy a harmadik betű ligatúra, azaz két betű összevonása.) Eszerint összesen öt hangot tudunk biztosan azonosítani a feliratban. Vékony úgy gondolta, hogy az Ƨ ⟨o⟩ betű ebben az időben még az ú hangot is jelölte, s a később ismert, a Ƨ ⟨v⟩ jellel szoros rokonságban álló Ƨ ⟨u⟩ betű csak később alakult ki. Az olvasat tehát *fúnák*, ez Vékony szerint egyes szám, első személyű igealak, amely formailag feltételes, de funkcióját tekintve óhajtó módú. (Ma a felszólító móddal fejeznénk ezt ki: olyasmi, mint Erdélyben a „menjek már”, vagy a „dolgozzunk”.) Vagyis a szöveg értelme „fúnék”, és egyfajta „serkentő mágikus felirat”, a munka elősegítésére szolgált. Mivel a vasat régi szóhasználat szerint *fújták*, a felirat tényleges jelentése olyasmi lehet, hogy *fújjak, fújtassak*, azaz ’hadd olvasszak!’²⁷

Vékony nem állt meg a jelek megfejtésénél, további következtetéseket vont le a rövidke szövegből. Arra építve, hogy a Ƨ ligatúra ilyen jelzése a bolognai rovásnaptárból ismeretes, igazolva látta, hogy a naptár előzménye már a 10. században meglehetett. Szerinte a fúvóka megerősíti saját korábbi föltételezését, hogy a székely írás a Kárpát-medence nyugati részén alakult ki a 9. században – meglehetősen pontosan véli tudni ennek idejét is –, 864 és 873 között. (Erre visszatérünk még bővebben.) Mindezt kiegészítette még azzal, hogy a lelőhelyen talált cserepek és

²⁵ Vékony 2000, 221.

²⁶ Magyar Kálmán (2000, 127) említi például a fúvóka mosását végző Kiss Ágota férjének, Berkesi Gyulának a „megfejtését”, eszerint a fúvókán az olvasható, hogy *anyónak papa*.

²⁷ Vékony 2000.

kerámiák díszítése, illetve a vasolvasztás módja a korábbi helyi anyagi kultúra folytatása, azaz a vaskohók a korábbi lakosok emlékei – s *mivel* a fúvóka felirata magyarul van, nyilvánvaló, hogy a korábbi lakosok nyelve is a magyar volt, *tehát* magyarul nem a 9. század végétől, a honfoglalástól beszéltek a Kárpát-medencében, hanem már előtte is. Ezzel Vékony vissza is tér az általa máshol is védelmezett kettős honfoglalás elméletéhez.²⁸

Vékony olvasatát azonban nemigen fogadják el, bár Gömöri János sem tartja kizártnak, hogy az igen nehéz, 10–12 órás munkához hasznosnak tarthatták a vasolvasztók magasabb hatalmak erejét és jóindulatát is segítségül hívni, azt ő is elfogadja, hogy éppenséggel akár valamiféle varázsszöveg is lehet a fúvókán. Arra is föl hívja azonban a figyelmet, és valóban nem mehetünk el szó nélkül e tény mellett, hogy a sok ezer többi fúvókamaradékon nincs nyoma semmiféle mágikus serkentésnek.²⁹

Meglehetősen élesen bírálta viszont Vékony Gábor megfejtési kísérletét a régész Fodor István.³⁰ Ő azt olvassa ki Vékony írásából, hogy Vékony szerint a felirat készítője „jártas volt a glagolita, görög, avar és cirill írásban” – Vékony azonban ezt sehol nem mondta (írásait ismerve tudhatjuk, hogy nem is mondhatott ilyet). Vékony Gábor azt állította, hogy a székely írás az avar írásból alakult ki, és kölcsönzött betűt a cirill ábécéből. Azt, hogy a székely és az avar írás(ok?) között mi volt a kapcsolat, egyelőre pontosan nem tudjuk, egyáltalán nem biztos, hogy közvetlen leszármazásról beszélhetünk. Azt azonban nem csak Vékony gondolja, amit a cirillből (és glagolitából) kölcsönzött jelekről ír, a következőkben látni fogjuk, hogy ez ma az általánosan elfogadott nézet – Vékony az Alsóbúí Felirat θ ⟨f⟩ jele kapcsán beszélt arról, hogy ez a graféma a székely ábécébe a cirillből kerülhetett.

Fodor azt is föl rója Vékonynak, hogy módszertanilag helytelen a búí felirat egyik betűjét „a szarvasi avar felirat, a másikat a görög és glagolita, a harmadikat pedig az 1690-es székely rovásemlék betűivel egybevetni”. Csakhogy Vékony nem ezt tette, hiszen valamennyi betűt a székely ábécé megfelelő jelével azonosította. Vékony nem a fúvóka egyes jeleit bogarásztta össze más ábécékből, hanem a fúvókán látható *székely* jelek eredetéről, kapcsolatairól beszélt: hogy a székely ábécé θ ⟨f⟩ jele a cirill írásból származik, az ʸ ⟨n⟩ jelét megtaláljuk a szarvasi és a nagyszentmiklósi avar kori feliratokon (ez is így van), valamint hogy a ⟨na⟩ ligatúrát ismerjük a Bolognai Rovásemlékből. Ez szintén igaz. Tegyük azt is hozzá: jóllehet a bolognai naptár fennmaradt kézírata valóban 1690-ből való, mint Fodor megjegyzi, a lemásolt anyag viszont jóval (legkevesebb kétszáz

²⁸ Vékony 1999a, 2000 (ezzel azonos: Vékony 2004, 25–39).

²⁹ Gömöri 2000, 172.

³⁰ Fodor 1999.

évvel) korábbi, és semmi okunk föltételezni, hogy a ligatúrát csak a másolatot készítő Marsigli gróf kreálta volna, aki a székely írást egyébként nem ismerte.

Abban viszont igaza van Fodor Istvánnak, hogy a fúvóka nem igazolja, hogy a székelyek – vagy más magyarok – a honfoglalást megelőzően már régebben megtelepedtek a Kárpát-medencében. Vékony érvelésének a végső következtetései a tőle más alkalommal is látott hipotézishalmazsal születtek. Nézzük még egyszer ezt a láncot: a lelőhelyen talált tárgyak folytonosságot mutatnak a korábbi helyi kultúrával, azaz a vaskohók a korábbi lakosok emlékei – ez már önmagában sem igazolható, hiszen a helyiek ugyan továbbra is ott maradtak egy másik etnikum betelepődése után, de az újonnan érkezettek át is vehetnek eljárési módokat és technikát. A 10. századi vaskohók értelemszerűen a 10. századi emberek emlékei – akik között lehettek korábban ott élők, csak újonnan érkezettek, és a két népesség keveredhetett is. A következő hipotézis már a föltételezett etnikai folytonosságra épül: Vékony szerint abból, hogy a fúvóka szövege magyar, az következik, hogy a korábbi lakosok nyelve is magyar volt. Ez azonban legfeljebb akkor volna igaz, ha az előző állítás védhető lenne, de még akkor is elég erős fenntartásokkal, merthogy a nyelvcsere igen jól ismert jelenség. Ha a kohókat az egykori avarok 10. századi utódai építették volna, abból sem következne, hogy ezek az utódok nem cserélhetek nyelvet a honfoglalás után. Sőt: egészen pontosan tudjuk, hogy előbb-utóbb valamennyi, a magyarokat megelőzően itt élt népesség nyelvet cserélt.

Összmagyar írás-e a székely írás?

Az Alsóbűn talált felirat újra fölveti a kérdést: ha a székely írás betűit látjuk a fúvókán, akkor jogos-e továbbra is azt mondanunk, hogy ezt az írást, legalábbis az általunk ismert története folyamán csakis a székelyek használták?

A válaszhoz természetesen azt kell először tudnunk, hogy valóban a székely írás első emlékével van-e dolgunk. Az alsóbűi föltárásokat végző Magyar Kálmán és Gömöri János szerint igen, Vékony Gábor szerint is igen, Róna-Tas András szerint viszont nem: minthogy nem fogadja el, hogy az első betű azonos a székely θ (f) jellel, viszont szerinte előfordul ez a betű a nagyszentmiklósi és a szarvasi ábécében, Róna-Tas úgy véli, hogy az alsóbűi emlék ábécéje az avar kori ábécék és a székely ábécé között helyezkedik el.³¹

³¹ Magyar 2000, Gömöri 2000, Vékony 2000; Róna-Tas András írásbeli véleményét Magyar (2000, 129) idézi.

Azt gondolom, mégsem túlzó merészség azt gondolni, hogy az Alsóbüi Felirat, legalábbis részben, a székely írás első ma ismert emléke. Azért gondolhatjuk ezt, mert kicsi az esélye, hogy a fúvókán látható négy jel mindegyike pusztán véletlen egybeesés miatt legyen azonosítható a székely ábécé betűivel. És azért csak részben nevezhető a székely írás emlékének, mert a történeti székely ábécé minden jel szerint csak a 13. században nyerte el azt a formáját, amelyben a székely írás emlékeiben megjelenik. A büi fúvóka ennek a megreformált székely írásnak értelemszerűen még nem lehet emléke, de annak az előírásnak igen, amelyet a 13. századi reform bővített ki, s talán alakított valamelyest át más vonatkozásban is.

Térjünk vissza a főnti kérdéshez: ha tehát az Alsóbüi Felirat a székely írás korai változatának emléke, akkor jogos-e továbbra is azt mondanunk, hogy ezt az írást az általunk ismert története folyamán csakis a székelyek használták? A halomi tegezborítóra írt jelek nem bizonyították, hogy egykor a teljes magyarság ismerte a székely írást – a Halomi Felirat nem bizonyíthat ilyesmit, hiszen nem székely írással készült. Bizonyíthatja-e a korai székely írással készült Alsóbüi Felirat, hogy a honfoglalás körüli időkben még nem kötődött ennek az írásnak a használata a székelyekhez? A válasz egyszerű: természetesen bizonyíthatja – kivéve, ha az Alsóbüi Feliratot is a székelyekhez kapcsolhatjuk. A következő kérdés tehát, hogy mikor és ki írhatta a jeleket a fúvókára.

A „mikort”, úgy tűnik, egyszerűbb megválaszolni, annak ellenére, hogy az 1999-ben rendezett megbeszélésen voltak, akik némiképpen módosították volna a kohót föltáró régészek datálását, Fodor István pedig „teljességgel valószínűtlennek” tartja Magyar Kálmán és Gömöri János kor-meghatározását.³² Ők mindketten egyértelműen a 10. század első feléből valónak tartják a leletet, több érv alapján is. A fúvóka nyilván olyan idős, mint a kohó, a kohó pedig a szintén 10. századnak tartott somogyfaiszi őskohóval mutat szoros párhuzamokat, ugyanakkor mindkettő eltér a valamivel később széltében elterjedt vaskohótípustól. A büi kohóban talált kerámiadíszítések Magyar Kálmán szerint szintén a 10. századra voltak jellemzők, és ha ez vitatható is,³³ mind a C14-es, mind az archeomágneses vizsgálatok a 10. századra kelteznek az alsóbüi vasolvasztó komplexumot. További érvként hozzák föl, hogy az egykori műhelygödör fölé a 11–12. században szemétgödör került, a kohónak tehát értelemszerűen ennél korábban kellett működnie.³⁴

³² Magyar (2000, 128, 31. j.) beszámolója szerint Bálint Csanád 10–11. századnak tartja a leletet; Fodor 1999.

³³ Fodor István (1999) szerint a Bún talált edénydíszítések alapján nem lehet pontos kor-meghatározást adni.

³⁴ Magyar 2000, Gömöri 2000, az archeomágneses vizsgálatokról Márton 2000.

Kik lehettek a kohászok?

A vaskohó minden bizonnyal a település nevét adó bót, azaz a nemzetségszékelyt szolgálta ki – a török eredetű *bó* (a török eredeti ugyanaz a szó, mint amiből az oszmán kori *bég* is származik) tisztségnév volt, sokan 'nemzetségszékely' jelentésűnek tartják. Tisztségszékelyek sokszor váltak tulajdonnévvé – egy másik török eredetű, szintén honfoglalás előtti példát véve ilyen például a *Tarján* is –, itt is ez történhetett, Somogy egyik honfoglaló nemzetségszékelyének a *Bó* nemzetséget tartják; utódaik egészen a 16. század közepéig szerepelnek az oklevelekben.³⁵

A 11. századból monostor és temető, valamint egy udvarház maradványait sikerült feltárni – ebben az időszakban töltötték föl cseréptörmelékkel, állatcsontokkal, földművesszerszámok vas részeivel a korábbi őskohó gödrét. A nemzetségszékelyi központ azonban már a 10. században itt lehetett, a településnéven kívül erre utal, hogy a vasas műhelytől nem messze egy 10–11. századi, a hombárok maradványaiból ítélve gabonatermesztéssel és -tárolással foglalkozó szolgáltató település nyomait hozták felszínre a korábbi ásatások.³⁶

A somogyfajszai és az alsóbüi műhelyek két vonatkozásban térnek el a szélesebb körben elterjedt vasolvasztóktól. Az egyik különbség technikai: ezekben a műhelyekben mellfalazatot tapasztottak a műhelygödör oldalába vájt kohókhoz, s ez az avar kori kohók hagyományait követi. A másik eltérés is igen érdekes: nem különálló, kisebb műhelygödröket, hanem egyetlen nagy műhelyt alakítottak ki a kohók számára. Ez a munkaszervezési eltérés Gömöri János szerint arra utalhat, hogy olyan népesség végezte a vasolvasztást, amely esetleg közösségként adózott, s nem kiscsaládi rendszerben, mint később szokásos volt. Gömöri úgy gondolja, hogy ez a közösségként adózó népesség nemcsak jogilag lehetett eltérő helyzetű, hanem etnikailag is különbözhetett környezetétől.³⁷

Nem teljes lehetetlenség tehát arra gondolni, hogy ez a közösségként adózó, esetleg etnikailag is valamiféle különállást mutató népesség székel lehetett – ezt gondolja Vékony Gábor, aki az alsóbüi leleten talált írásban saját korábbi nézetének igazolását látja, azaz hogy a székel írás valahol a Dunántúlon alakult ki.³⁸ Nem tartja ezt kizártnak Magyar Kálmán sem: úgy véli, az Alsóbüi Felirat „alapján feltételezhetjük, hogy az általunk honfoglalónak tartott *Bó* (a későbbi *Bü*) nemzetségi központ területén

³⁵ A *bó*-vel összefüggő somogyi településnevekről és a középkori okleveles anyagról l. Magyar 2000, 117–119.

³⁶ Magyar 2000, Gömöri 2000.

³⁷ Gömöri 2000, 183–184.

³⁸ Vékony (1997, 1335) a székelket a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében megtelepedett magyaroknak tartja, akik a karoling határokon belül éltek.

már a 10. század időszakában magyarul beszélő, akár székely emberek is élhettek.”³⁹

Ezzel a föltevessel szemben azt az érvet lehet fölhozni, hogy Baranyából igen, de Somogyból nem tudunk kimutatni korai székely telepeket. Ez igaz – a vátyi székelyeknek a hadjáratokban száz fővel kellett segíteniük a királyt, és ilyen méretű székely katonaságot nem emlegetnek Somogyból. De a nyelvi adatok egyértelműen arra utalnak – közelebbről is megismerkedünk majd velük –, hogy a Baranyától délre fekvő egykori Valkó területén, a Nyugat-Dunántúlon Zalában és Vasban is éltek székelyek, és úgy tűnik, Tolnából szintén számolhatunk nagyobb székely teleppel, Régen (Regöly) környékén. Furcsa volna, ha a székelyek nyomát csak Somogyban nem találták volna a Dél-Dunántúlon, de úgy tűnik, mégsem ez a helyzet: szórványos székely telepek meglétét Somogyban, elsősorban Segesd környékén is föltételezik.⁴⁰

Nyilván ezért fogadja el Benkő Elek is, hogy az Alsóbúí Felirat készítője székely volt: az emlék szerinte olyan területen került elő, „ahol a történeti és nyelvi adatok székelyek hajdani ott-tartózkodását sejtetik”.⁴¹

Abban semmi különös nincs, ha a 13. századi okleveles anyagban nem találjuk nyomát, ha egy etnikailag és/vagy társadalmilag különálló státusú, ezért közösen adózó kohászcsapat a 10. században letelepedett valahol, olyan területen, amely egyáltalán nem a világ másik sarkában van, hanem húsz-harminc-negyven kilométernyire az ismert székely telepektől. Sem óriási időbeli, sem óriási térbeli távolságokat nem kell áthidalnunk egy ilyen föltevéshez. Még könnyebb a dolgunk, ha nem a búí vasasok társulatát, hanem csak egyiküket tekintjük székely származásúnak – hiszen egy ilyen felirat készítéséhez sem székely katonaság, sem székely lakosság nem kell, elég egyetlen ember is, aki a bő szolgálatába szegődik. Ha nem tekintjük lehetetlenné azt a föltevést, hogy a halomi honfoglaló sírban esetleg kabar származású harcos török nyelvű feliratára bukkantunk, akkor azt sem zárhatjuk ki, hogy Alsóbúí vidékére akár Segesd környékéről, akár Baranyából, Tolnából, de akár a távolabbi déli részéről vagy a nyugati őrhelyekről odavetődött egy olyan székely lovasíjász, aki ismerte a székely írás korai változatát.

Az „odavetődött székely” teóriája természetesen a könnyű út, nem is lehet semmit sem bizonyítani vele – de fölhívja a figyelmet arra, hogy az ellenkezőjét sem lehet igazolni, vagyis azt, hogy a fúvókára firkáló kohász nem lehetett székely. Csaknem biztosra vehetjük, hogy az alsóbúí fúvóka felirata szorosan kapcsolódik a székely íráshoz, de az Alsóbúí talált emlék

³⁹ Vékony 2000, 223; Magyar 2000, 126.

⁴⁰ Benkő 2013, 35–36.

⁴¹ Benkő 2013, 48.

önmagában, más leletek, nagyobb elterjedtség nélkül nemigen dönti el azt a kérdést, hogy a székely írás volt-e valaha összmagyar írás. Biztosan sokan vannak, akik szerint ezzel most aztán nem jutottunk előbbre. Nincs igazuk: a tudományos gondolkodásban annak fölismerése, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyelőre nem dönthetünk el egy kérdést, igen fontos eredmény. Ha ismeretlen terepen nem indulunk el magabiztosan az egyik irányba, hanem tovább szemlélődünk, és keressük a jó utat, az sokkal hasznosabb, mint ha magabiztosan belevetjük magunkat a sűrűbe, és reménytelenül eltévedünk.

A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK...

Beatus Rhenanus (1458–1547), elzászi humanista, Erasmus barátja és műveinek kiadója, a német történetírás mestere, aki 1518-ban Janus Panninius verseinek addigi legteljesebb gyűjteményét megjelentette, azt a szellemi vonulatot követte, amely az itáliai reneszánsz nyomasztó fölényével szemben a saját szellemi hagyományokat próbálta fölmutatni¹ – bár a német nyelvet barbárnak érezte.² Nevezetes *Rerum Germanicarum Libri III* (*A germánok történelme három kötetben*) című, 1531-es munkájában írta, hogy „a mi időnkben kezdenek magyarul írni”. Ezt Rhenanus arra az értesülésre alapozta, amit Janus barátjától, Galeotto Marziótól szerzett – nem egyedülként a nyugati tudományosságban –, és értelemszerűen a latin betűs magyar írásra gondolt.³ Bizonyos értelemben igaza volt, a korabeli magyar irodalmi műveltség a 15. századi humanista törekvések ellenére valóban nem volt még, nemcsak az itáliai, de a német szintjén sem. Másrészt, szigorú értelemben, nem volt igaza, hiszen a magyar nyelv első megmaradt szövegeimléke, a Halotti beszéd és könyörgés a 12. század végéről származik, és más, hosszabb szövegek is születtek magyarul már jóval Rhenanus kora előtt – például az Ómagyar Mária-siralom, Szent Ferenc legendái a Jókai-kódexben, a teljes Huszita biblia, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük.

A legkorábbi szövegek nem könnyen adják meg magukat: nyelvtörténetészek generációi kínlódnak egyes konokul bezárkózó szavak olvasatának kiderítésével. Míg a latin ábécét nem alakították át – sok és változatos próbálkozással – a magyar fonémakészlet lejegyzésére, addig egy betű több hangot is jelölhetett, bizonyos, a latinból hiányzó hangokat viszont több módon próbáltak jelölni. Többféle helyesírási gyakorlat alakult ki, és nem volt ritka, hogy ezek keveredtek egymással.⁴

¹ Tarnai 1969, 22.

² Bartók 2007, 24.

³ *Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit* – az idézet Tarnai Andor a magyar irodalmi gondolkodás kezdeteiről szóló könyvének (1984, 8) előszavából való, a szerző könyve címéül is Rhenanus sorait választotta. Arra, hogy Rhenanus Galeotto Marzio megjegyzésére alapozta ezt a véleményt, Galeottonak Mátyás király jeles mondásairól és bölcs cselekedeteiről szóló művét kiadó Kazinczy Gábor (1863, 183) hívta föl a figyelmet.

⁴ A magyar helyesírás történetéről l. Kniezsa 1952; Korompay 2003, 281–300, 579–595, 697–709.

A székely ábécé első, ma ismert, megbízhatóan megfejtett emléke a 13–14. század fordulójáról való, és nagyon úgy tűnik, hogy ekkorra már kialakult a székely ábécé csaknem teljes betűsora – ez azt jelenti, hogy a 13. században a latin betűs íráshoz képest sokkal kevesebb bizonytalansággal, lényegében botladozások nélkül lehetett vele magyar nyelvű szövegeket lejegyezni.

A székely ábécé⁵

A székely írás története rétegződést mutat, s mint látni fogjuk, az is világos, hogy a székely ábécé általunk ismert jelkészlete tudatos alkotás. Összeállítói arra törekedtek, hogy a jelek olvasata egyértelmű legyen, és hogy a betűk formailag illeszkedjenek egymáshoz.

A történeti székely ábécé harmincnégy grafémából áll. Ezek közül harminckettő fonémát, kettő hangkapcsolatot jelöl.

Magánhangzók	1 a, á; 2 zárt ë; 3 e, é; 4 i; 5 o, ó; 6 k ö, ő; 7 u, ú; 8 ü, ű
Mássalhangzók	X b; 9 c; 10 cs; 11 d; 12 gy; 13 f; 14 g; 15 h; 16 j; 17 k; 18 (a)k; 19 l; 20 ly; 21 m; 22 n; 23 ny; 24 p; 25 r; 26 s; 27 sz; 28 t; 29 ty; 30 v; 31 z; 32 zs
Hangkapcsolatok	33, 34 mb; 35, 36 nt

A hosszú magánhangzók, illetve az azonos grafémával jelölt zárt ë és h kivételével minden magyar fonémának önálló jele van, és egy kivétellel mindnek csak egy jele van, azaz a székely ábécé csaknem teljesen transzparens. A kivétel a /k/, ezt két különböző graféma jelölheti – a legvalószínűbb, hogy azért, mert az átvett ábécében, sőt annak elődábécéiben is két különböző <k> volt, ezt végső soron az arameusból örökölhette ezt a székely írás.⁶ Eredetileg valószínűleg a magas hangrendű szavakban használ-

⁵ Ma többféle székely ábécé is forgalomban van. Mivel a könyv tárgya a történeti székely írás és annak emlékei, a modernizált betűsorokkal nem foglalkozom. A történeti ábécéhez képest jelentős változtatásokat tartalmaznak, például új betűket hoztak bennük létre a hosszú magánhangzók jelölésére, van, amelyikben <q>, <w>, <x>, <y> is szerepel, ezek nem voltak részei a történeti ábécének.

⁶ Nagy (1895, 275–276) és Németh (1934, 28; 1917–20, 26) a két <k> meglétéből arra következtetett, hogy egykor a székely ábécében két mássalhangzósor volt, mint a keleti türkkben. Minthogy ennek semmi más nyoma nincs, aligha tartható ez a nézet. (Nagy szerint a „második sorozat” grafémái is megvoltak, és különféle, a magyarban szükséges fonémák jelölésére használták föl őket.)

ták az egyiket (◊), a mély hangrendű szavakban a másikat (1), de mivel ennek a megkülönböztetésnek nem volt jelentősége, a mély hangrendű szavakban használt <k>-t egy idő után *ak* olvasatú jelként értelmezhatték, mert a könnyítőhanggal ejtették ki a graféma nevét. Aztán ez a használati szabály is elhomályosult, és a szóvégi *ak* hangkapcsolatok jelöléséből azt az új szabályt vonatkoztatták el, hogy ez „vég k”, azaz azt hitték, hogy eredetileg a szavak végén állt a 1, minden más esetben viszont a ◊.

A Ȧ a zárt ě és a h jele is lehet, ez utóbbi hangértékben Ȧ változata is van a grafémának. Szintén két alakváltozatuk van az r (H, -), a t (Y, Y) és a ty (X, X) grafémáknak, és kettő, illetve három a hangkapcsolatokat jelölő grafémáknak (Q, Q; T, F, Y). A változatok ezekben az esetekben nem abban az értelemben módosult alakok, ahogy a betűk a grafémákhoz képest: itt maga a graféma létezik két vagy három alapváltozatban, és egy-egy emlétkben többnyire csak az egyik fordul elő.⁷ Egy példával: nem az a kérdés, hogy milyen szögben dől a Y szára (ebben különböznek a Bolognai Rovás emlétkben leírt, t-t jelölő betűk), hanem hogy egyáltalán dől-e a <t> graféma szára, vagy egyenes (mint például a Nikolsburgi Ábécében). Az imént felsorolt változatok között nyilvánvaló a formai hasonlóság, a két-féle alakú <ö> (Q, K) jel azonban egészen különbözik egymástól, és egy-egy emlétkben csak az egyik vagy csak a másik található – ezért számítanak a grafémák számának megállapításakor egy grafémának (azaz az <ö> jelének): egy emlétkben csak az egyik van meg belőlük.

Természetesen önálló jele volt a /ly/-nek is (Ø), mert a középmagyarban a nyelvjárások többségében még megvolt ez a fonéma – később vált belőle vagy j, vagy l, de néhány nyelvváltozatban, például a palócban továbbra is palatalizált („jésített”) l'-nek ejtik.

A székely ábécének két olyan grafémája van, amely mássalhangzó-kombinációt jelöl, az Ȧ <nt> és az Q <mb> (vagy változataik) – ezek nem ligatúrák, hanem önálló grafémák. A keleti türk ábécében is van három, mássalhangzó-kapcsolatot jelölő graféma (<lt>, <nt>, <nč>), ezek szogd hatásra jöhetnek létre – egy szogd fonematikai sajátosságot tükröznek.⁸ Hogy a székely jeleknek van-e bármi közük ezekhez a keleti türk grafémákhoz vagy az eljáráshoz, hogy egy-egy jel meghatározott hangkapcsolatot is jelölhet, az egyelőre tisztázatlan. A három keleti türk grafémából mindenesetre kettő nazálist tartalmazó hangkapcsolatot jelöl, a két székely grafémához hasonlóan.

⁷ A székely írásról készült korai „ismertetések” – a Nikolsburgi Ábécé is annak tekinthető, Telegdi János tankönyve természetesen az – azonban többnyire a szerző által ismert valamennyi grafémaváltozatot bemutatják.

⁸ L. Róna-Tas 1987, 11.

A korai emlékek betűalakjai még őrzik a vésés, karcolás, rovás emlékét: a formák kialakításakor láthatóan kerülték a vízszintes, a kör alakú vagy nagyobb köríves formákat. A székely betűk csak az ábécé történetének kései szakaszában kezdtek jelentősen módosulni a tollal írás következtében, a 17. századtól kézírásban megjelentek a kerekded formák és a vízszintes vonások is, a latin íráshoz szokott kéz értelemszerűen másképp vezette a vonalakat. A papírra írás, illetve a latin ábécé gömbölydedebb betűinek hatása azonban már a legkorábbi emlékekben is kimutatható, a germán rúnákhoz hasonló szigorú szögletesség teljes következetességgel egyetlen eddig megtalált emlékből sem érvényesül.⁹

A székely jeleknek nincs olyasfajta önálló nevük, mint például a görög, az arab vagy a héber ábécé betűinek, az elnevezések inkább a latin ábécé betűneveihez hasonlítanak. A magánhangzókat nem nevezik el külön szóval, tehát az /a/ fonémát jelölő betű neve nem az *alfa*, *alif*, *alef* névvel analóg, hanem egyszerűen *a*. A mássalhangzók jelei pedig, hogy kiejtésük könnyebb legyen, kapnak maguk mellé egy magánhangzót, ahogyan a latin betűs ábécékben, így a mai magyar ábécében is. Van azonban egy fontos különbség a latin betűs ábécék többsége és a székely ábécé betűnevei között. A latin ábécékben általános, hogy a kiejtést megkönnyítő magánhangzó bizonyos esetekben a mássalhangzó elé olvasandó, például az ⟨f⟩ vagy az ⟨r⟩ nevében, máskor viszont a betű után, és ilyenkor nemcsak é (*bé*, *dé*), hanem á is lehet (*há*, *ká*). A székely mássalhangzójelek kiejtést megkönnyítő hangja viszont mindig *e*- (kivéve az egykori „mély *k*”-t, mert az előtt *a*-), és mindig a mássalhangzó elé kell olvasni. Például a ⟨b⟩, ⟨d⟩, ⟨h⟩, ⟨k⟩ graféma neve tehát *eb*, *ed*, *eh*, *ek*.

Grafotaktikai jellemzők

Az írásokban eltérő szokások szerint kell kiolvasni egy-egy grafémát (pl. a *g* az olaszban mély magánhangzó előtt *g*, magas előtt *dzs*); más-más módon jelölik a magánhangzókat és hosszúságukat; különféle technikákat alkalmaznak a szóhatár vagy egységhatár jelzésére (például elválasztó pontokat tesznek vagy szóközt hagynak, esetleg betűalakokkal is jelzik, hogy a betű szó elején, közepén vagy végén áll; stb.), különböznek abban, jelzik-e egyáltalán a szóhangsúlyt; hogyan jelzik, ha egy mondat kérdő vagy főlszólító; stb. Ezeket a szabályokat grafotaktikai szabályoknak nevezik, és lényegében csak abban különböznek a helyesírás szabályaitól,

⁹ Erre már Németh (1917–20, 35) fölhívta a figyelmet. Megállapítása a cikkének megjelenése óta előkerült emlékekre is érvényes.

hogy a helyesírást valamilyen testület – régebbi időkben akár egy nyomdászmuhely – kodifikálja, és alkalmazását elvárják.

A székely írás grafotaktikai szempontból hasonlóságot mutat az arameus írásokkal és közelebbi rokonságával, a keleti türkkal,¹⁰ de fölfedezhetők benne a latin írásbeliség hatásának nyomai is.

A székely írás jobbról balra halad, ezt a sajátosságát az írás egész története során megőrizte. Két korai emléke van, amelyekben a betűket a latinhoz hasonlóan balról jobbra kell olvasni, Szamosközy István latin nyelvű verse és az Isztambuli Felirat. Szamosközynél a latin kontextus indokolta az írásirány megfordítását, az viszont továbbra is rejtély, hogy az Isztambuli Felirat sorai miért balról jobbra haladnak. Néhány emlékből a szavakat pontok különítették el egymástól, az emlékek többségében a latin íráshoz hasonlóan szóközöket találunk.

Betűt vésni, karcolni, róni nehezebb munka, mint papírra vetni, ezért a székely betűkkel íróknak kifejezetten jól jöhettek az arameus őstől örökölt tulajdonságok. Az egyik, hogy a székely írás elődje abdzsád volt, tehát a nem szóvégen álló rövid magánhangzókat el lehetett hagyni.¹¹ A magánhangzók kiírásának egykori szabályai a fennmaradt emlékekben nem érvényesülnek maradéktalanul, de a régebbi emlékekből többé-kevésbé rekonstruálhatók, elsősorban a székely írás leghosszabb emléke, a Bolognai Rovásemleék segítségével.

Ez alapján úgy látszik, hogy eredetileg csak a hosszú magánhangzókat írták ki, és azokat, amelyek szó végén álltak – ez utóbbira azért volt szükség, mert különben semmi sem jelezte volna, hogy a szó magánhangzóra végződik. Később lassan a rövid magánhangzókat is kezdték jelölni, az *a* és az *e* hangok kivételével. A következő fázisban megjelent a kiírt *a* is, de az *e* még jó ideig tartotta jelöletlenségét, annak köszönhetően, hogy a székely írás mássalhangzójeleit mindig eléjük olvasott *e*-vel ejtették ki. Abban az időben ugyanis, amikor már csak homályosan emlékeztek valamiféle szabályosságra, hogy a rövid magánhangzókat – nemcsak az *e*-t, egyiket sem – nem kell jelölni az írásban, az a gyakorlat terjedt el, hogy csak az *e* hangokat nem jelölték, úgy gondolva, hogy ezt minden székely mássalhangzójel eleve tartalmazza. Végül azonban az olvasás megkönnyítésére már az *e* hangokat is kiírták. Attól kezdve, hogy megjelentek a szövegekben a kiírt rövid magánhangzók, a rövid és a hosszú magán-

¹⁰ Nyilván a nyugati ótörökkel is, de arról még – az emlékek megbízható megfejtése híján – pontos adataink nincsenek. A keleti türk írás grafotaktikai sajátosságai jól ismertek, l. pl. Tekin 1968, Hovdhaugen 1974, Kononov 1980, Vasil'ev 1983, Róna-Tas 1991. A keleti türk és a székely írás grafotaktikai egyezéseiről l. Sándor 1993b (=2002).

¹¹ Sebestyén (1909, 1915a) nyomán a szakirodalom sokáig az elég szerencsétlen *magánhangzó-ugratás* kifejezéssel jelölte ezt a tulajdonságot.

hangzók között nem tettek különbséget. Hasonlóan jártak el a mássalhangzókkal is, de erről a székely írás sajátosságainak felsorolásakor általában megfelelnek: a hosszú mássalhangzókat eredetileg – egyezően a keleti ótörök feliratok grafotaktikai eljárásával – betűkettőzés nélkül, egyetlen mássalhangzójellel írták. A kései emlékekben már nincs nyoma ennek a gyakorlatnak sem.¹²

A harmadik takarékoskodó megoldás már nem a keleti ótörök írás eljárásaival, hanem a latinul írók gyakorlatával mutat hasonlóságot: az egymás mellett álló betűket, ha ez lehetséges volt, összevonták, a már leírt betűk vonalát fölhasználták a következő betű írásakor. Az ilyen ligatúrák (összevont betűk) megalkotásakor nem volt követelmény, hogy az előző betűből fölhasznált és az újonnan leírthoz szükséges vonal tökéletesen megegyezzen: a függőleges egyenest helyettesíthette dőlt egyenes, sőt köríves vonal.

A székely írás fennmaradt alfabétumai – például a Nikolsburgi Ábécé, Telegdi tankönyve – különféle ligatúrákat is bemutatnak, de ezek valójában nem az ábécé részei, sokkal inkább példák a ligatúraalkotás lehetőségeire. Ligatúrát írni ugyanis sosem volt kötelező: szabadon alkothatták meg őket, saját kreativitásukra építve, olykor egészen bonyolult képleteket teremtve több betű összevonásából. A túlzott virtuozitással végzett összevonás persze magában hordozta a veszélyt, hogy a megalkotott ákombákomot mások nem tudták kiolvasni.¹³ Az autentikus használatban az írás folyamatának természetes része volt a ligatúraalkotás, a székely írást jól ismerők tisztában voltak a betűösszevonások szabályaival, ezért nem volt szükség arra, hogy az ábécékbe egy-két mintánál többet jegyezzenek – a Bolognai Rovásemlék ábécéjében alig találunk ligatúrát, miközben a naptár tele van velük.¹⁴ A székely írást kevésbé ismerők – ilyen volt a Nikolsburgi Ábécé lejegyzője is, Telegdi János is – éppen saját bizonytalanságaik és ismerethiányaik miatt tekinthették a ligatúrákat az ábécé részének, s próbálták továbbhagyományozni az általuk ismert összes betűösszevonást. Jó példa erre Szamosközy István két bejegyzése: a korábbi még nem tartalmaz betűösszevonást, a néhány évvel később írott már igen – vélhetően azért, mert Szamosközy időközben alaposabban is megismerkedhetett a székely írással. Az írás történetének kései szakaszában a ligatúrák jórészt eltűntek az emlékekből, önállóan írták ki a betűket.

A székely írásban, egyetlen kivétellel, nincsenek magas-mély párok a mássalhangzókat jelölő grafémák között – ebben eltér a keleti türk írástól,

¹² Sándor 1991, 61–67.

¹³ Ilyen összevonást láthatunk például a bolognai naptár *Albert* nevében (Sándor 1991, 71, 97).

¹⁴ Sándor 1991, 67–73.

de ennek nem a székely „csökevényessége” az oka, hanem az, hogy a keleti türk írásnak ez a sajátossága nem az írás legrégibb rétegéhez tartozik, hanem később alakult ki.¹⁵

A székely írás minden bizonnyal teljesen kiejtéstükröző volt, azaz a szavak lejegyzése a latin betűs magyar helyesírással ellentétben nem jelezte a morfémahatárokat, a szótag és a toldalékok találkozásakor a ténylegesen kiejtett hangokat írta le (pl. *aggyunk*, *lattyá*). A későbbi írásgyakorlatban a latin betűs helyesírás hatására megjelent a szóelemzés elve.

A székely írás eredete: a türköktől a kazárokon át az avarokig – és tovább?

A székelyek ábécéjét a 19. század közepéig – összhangban a székelyek eredetéről vallott nézetekkel – a hunok örökségének gondolták, annak ellenére, hogy a hunok egykori írását senki nem látta, csak elszórt híradások szóltak róla. Miután 1730-ban ismertté váltak a jenyiszeji feliratok,¹⁶ a keleti türk és a székely jelek hasonlóságára már Bod Péter is utalt abban a kéziratban, amelyet a székely írásról szóló tervezett „könyvecskéjéhez” előkészített.¹⁷

Szabó Károly úgy vélte, egykor a teljes magyarság birtokolta a székelyeknél megőrzött írás korai változatát, az ázsiai nomád örökség részeként Északnyugat-Ázsiából hozták magukkal a magyar törzsek: „Nemzeti míveltség történelmünk szempontjából is kiemelkedő még a székelység érdeme, mint amely elszigetelt bérczes honában egyéb ősi szokásaival együtt, századok hosszú során ápolta s fentartotta kebelében, fajunk ősi honából magával hozott saját írásmódját, hajdani ázsiai míveltségünk legvilágosabb bizonyosságát.” Az pedig, hogy csak Székelyföldön maradt fenn, annak bizonyítéka, hogy a krónikás híradások igazak, és a székelyek egykor valóban Attila népe voltak. Szabó szintén figyelmeztetett a székely és a keleti türk betűk hasonlatosságára.¹⁸

Komolyan mégis csak az orhoni feliratok megfejtése után lehetett összevetni a székely és a keleti türk ábécét, azaz amikor már ismerték a türk jelek hangértékét is. Ezért várt Nagy Géza nézetei publikálásával: már 1890-ben elmondta egy előadásban, hogy szerinte a székely ábécé a keleti türkkal van szoros rokonságban, de javaslatait csak az után tette közzé írásban,

¹⁵ Róna-Tas 1987. Németh (1917–20, 24) utalt arra, hogy a székely ábécé egyfajta „csökkentett változat” az eredeti, jelgazdag őshöz képest, mint a tizenhat betűs rúnáírás a huszonnégy betűshöz képest.

¹⁶ Strahlenberg 1730.

¹⁷ Sándor 2014b.

¹⁸ Szabó 1866a, 116 és 1866b, 277.

hogy Vilhelm Thomsen 1893-ban megfejtette a türk jeleket. Nagy szerint a székely írás úgy alakult ki, hogy egy török alapábécéhez kölcsönöztek további jeleket a görög ábécéből, ez valahol a Don és a Volga vidékén történhetett, mert ott érvényesült egyszerre a türk és a görög hatás. Nagy az írás átvételéhez kapcsolta az *ír*, a *betű* és a *könyv* szavak átvételét is.¹⁹

A következő fontos lépést Németh Gyula tette meg a kutatás metódusának megújításával. Németh módszertani intelmei óta magától értetődő, hogy nemcsak a jelek alakjának kell közel állniuk egymáshoz, hanem hangértéküknek is azonosnak kell lenniük, és vigyáznunk kell arra is, hogy az írás-technikából következő tipológiai egyezéseket nem szabad összekevernünk azokkal az egyezésekkel, amelyek egy korábbi közös állapotra vezethetők vissza.²⁰ Fontos az is, hogy nem a székely írás egyes elemeinek kell párhuzamokat keresnünk, nem más írások grafémái között kell hasonlóságokra vadásznunk, hanem a székely írást mint rendszert kell összevetnünk más rendszerekkel. Szintén Németh volt az, aki először vette számításba a grafémák mellett az írás szabályait is.²¹

Németh szintén úgy vélekedett, hogy a teljes magyarság ismerte a székely írást – ezért ő nem is székelynek, hanem magyarnak nevezte. „Kizártnak tartom – írta –, hogy az írás használata – egy ilyen értékes kincse a műveltségnek – ha egyszer a magyarság egy törzsénél megvolt, a többi törzsnél ne lett volna meg. A székely írás tehát véleményem szerint a pogány magyarságnak általánosan használt írása, amelyet a kereszténység megsemmisített, amely azonban megmaradt az elkülönülve és önálló szervezetben élő székelyeknél.” A székely írás elődjének eltanulását Németh szintén összekapcsolta a *betű*, az *ír* és a *szám* szó törökből való átvételével. Úgy gondolta, hogy valamikor a 8–10. században lehetett ennek az írásnak a fénykora, a 15. századi emlékek (tanulmányának írásáig nem találunk ennél korábbra datálhatót) készítésekor már kuriózumként használták a székely betűsort. Németh mutatott rá először, hogy a nagyon sok más írással is közös írásirányon kívül hasonlóságok fedezhetők föl a székely és a keleti türk írás között a magánhangzók jelölésében, a szóelválasztó pontok alkalmazásában, és Nagy Gézá követve úgy vélte, hogy a székely írásban lévő két <k> graféma a türkhöz hasonló kettős mássalhangzósor maradványa.²²

Németh Gyula később sem változtatott sokat ezeken a nézeteken. Annak ellenére, hogy az 1970-es évekig már számos nyugati ótörök emlék került

¹⁹ Nagy 1895.

²⁰ Már Nagy Géza (1895) is ebből indult ki, ezért várt javaslatai publikálásával, amíg nem fejtették meg a keleti türk írást.

²¹ Németh 1917–20, 29, 26–26; 1934, 17.

²² Németh 1917–20, 22–24; 1934, az idézett mondat a 31. oldalon olvasható.

elő – maga is lajstromba vette őket a Nagyszentmiklósi Kincsről angolul megjelentetett, a korábbi német változathoz képest kibővített tanulmányában –, azt vallotta, hogy a kazáriai és ahogyan ő nevezte, a „besenyő” (valójában avar kori) írástól el kell különíteni a „magyart” (azaz a székelyt), mert ez utóbbi „az ázsiai török írások családjába tartozik”, s noha vannak egyezései a kazáriai írásokkal, a legszorosabb kapcsolatokat mégis a talaszi rováspálca és a jenyiszeji feliratok ábécéivel mutatja.²³

Más kutatók azonban nem így gondolták, s a török párhuzamok keresése egyre inkább a Kelet-Európában talált emlékekre helyeződött át. Egyértelműen ezekkel keresett szorosabb kapcsolatot Vásáry István, Ligeti Lajos, Vékony Gábor és Róna-Tas András is.²⁴ A részletekben azonban eltér a szerzők véleménye. Vásáry és Ligeti nem lát okot arra, hogy a székely írást ne a székelyekhez kössük, viszont mind Vékony, mind Róna-Tas szerint a teljes magyarság ismerte a székely írás elődjét.

Ligeti már a kazárok írásáról szóló híradás fölbukkanása után ebben az akkor még valójában ismeretlen forrásban kereste a keleti türk és a székely írást összekapcsoló láncszemet – nem előzmények nélkül, korábban már Konrad Müller, és őt követve Melich János is úgy vélte, hogy a székely írás elődjét a „kazár-kabarok” hozták magukkal. A kelet-európai emlékek fölbukkanása után Ligetinek természetesen még több oka volt, hogy fenntartsa korábbi véleményét.²⁵

Vásáry István elfogadta a Németh által javasolt keleti türk párhuzamok nagyobbik részét és a görög (<f>, <h>, <l>), illetve a glagolita (<e>, <o>) kölcsönzést is – később a közvetlen görög kölcsönzés helyett ő is a korábban görög eredetűnek tartott grafémák cirillből való származtatását támogatta. A török háttér tisztázását Vásáry már a Délkelet-Európában talált írásoktól várja, és az írás végleges kialakulását – grafikai egységesítését – a Kárpát-medencébe lokalizálja.²⁶

Vékony Gábor több közleményben is foglalkozott a székely írás eredetével, a különféle helyeken kifejtett nézetdarabok néhol kiegészítik egymást, néhol zavarosabb az egymáshoz való viszonyuk, néhol ellentmondanak egymásnak. Vékony kiindulópontja – lényegében minden munkájában – a kettős honfoglalás elmélete, s időnként mintha adatait, s főként a töredékes adatokat kiegészítő fantáziaelemeket is annak érdekében rendezné el, hogy minél simábban illeszkedjenek László Gyula teóriájához. Ennek megfelelően Vékony szerint a székelyek olyan magyarok, akik – sok más

²³ Németh 1971, 48.

²⁴ Vásáry 1974, 1988; Ligeti 1986; Vékony 1987, 2004; Róna-Tas 1988, 1996.

²⁵ Ligeti 1927. Müller véleményét Babinger (1913–14, 14) idézi; Melich 1925; Ligeti 1986, 490–491.

²⁶ Vásáry 1974, 168–170; 1988.

magyar néprésszel együtt – jóval a honfoglalást megelőzően itt éltek már a Kárpát-medencében. Azért kezdtek etnikailag elkülönülni a többiektől, mert az Avar Birodalom megrendülése után a karoling határokon belülrre kerültek (azaz Pannóniában éltek). Kereszténységre térítésük is korábban kezdődött, mint ahogyan a történettudomány főárama föltételezi: ebben szlovén, bolgár és német papok, szerzetesek működtek közre, ezért volnának a magyar keresztény terminológiának nyugati és keleti rítushoz köthető szláv kölcsönszavai, a török eredetű keresztény terminológiát meg az magyarázza, hogy a 8. századi karoling térítési kísérletekkel elsősorban az avarokat vették célba. Ehhez azt kell föltételeznünk, hogy a magyar nyelv korai török kölcsönszavai között avar eredetűek is lennének – Vékony ennél tovább megy, és minden r-török sajátosságot mutató kölcsönszót avarnak tart.

Mindez azért fontos, mert Vékony Gábor a székely írást is a keresztény térítésekhez köti: szerinte a székely ábécé létrehozója ugyanazokból a forrásokból merített, amelyekből a keresztény szókincs összeállt. Az alapja az avarok írása, de kiegészült cirill és glagolita jelekkel, sőt, még a német hatásnak is van nyoma benne – a <c> és a <h> jele Vékony szerint a markomann (a Karoling Birodalom déli területeiről ismert) rúnáírásból származik. Sőt: szinte évre pontosan tudni véli a székely írás megalkotásának idejét is. A székely írás megteremtője szerinte egy karoling tudós lehetett, aki ismerte az avar, a glagolita, a cirill és a rúnáírást, és valamikor 864 és 885 között, a „nagy avar térítés” részeként alkotta meg Pannóniában a székely ábécét.

Azért éppen e dátumokat jelölte ki Vékony, mert szerinte a glagolita írás 864-ben született, és – szemben a szakirodalomban csaknem egységesen elfogadott nézettel – nem Cirill és Metód műve. Ők Vékony szerint a cirill írást hozták létre (ez is szemben áll a tudományos konszenzussal), és ez 885 után már nem volt jelen Pannóniában. A székely írás tehát „nem valami »pogánykori örökség«, hanem éppen a korai magyar kereszténység emléke” – ezért van, hogy a legkorábbi emlékek templomokban maradtak fenn, s hogy a Bolognában őrzött kézirat naptárának eredetije a 12. századra vezethető vissza, hogy a címlapjára azt írta az emléket lemásoló olasz gróf, hogy az első keresztények naptára, és hogy a naptár mellett „valóságos kis katekizmust” is tartalmaz.²⁷

Nem sokkal később Vékony még átláthatatlanabb sűrűségekbe merészkedett a maga által nevelt hipotéziserdőben: a bolognai naptár hirtelen 9. századivá vált, mert egy pápai levélben rábukkant egy 873-ban megölt, Lázár nevű szerzetes nevére, akiről ugyan semmit sem tudunk, de éppen

²⁷ Vékony 1997, 1329–1334; az idézett rész az 1334. oldalon olvasható.

ezért alkalmas arra, hogy a hiányzó adatokat képzelettel helyettesítsük. Minthogy a bolognai naptár valóban jelez egy *Laza[r]* névünnepet, s más korabeli naptárakból ez hiányzik, könnyen megvan az ok: a naptár készítőjét Lázárnak hívhatták. És ha már úgyis van egy Lázárunk a 9. századból, ha föltételezzük, hogy a naptár a 9. században keletkezett, akkor a két Lázár lehet ugyanaz. Sőt, a reichenau-i kolostor könyvében is találunk egy Lazarust, és akkor megvan a német kapcsolat is. E rejtélyes Lázárnak – legalábbis Vékony szerint – valami köze biztosan volt a déli karoling területekhez, talán maga is érintettje, talán részvevője volt a Metód elleni eljárásoknak, a lényeg, hogy „Lazarus esetében megvannak azok a feltételek”, amelyek alkalmassá tehették a székely írás megalkotására. Sőt: Vékony szerint „megfontolandó, hogy az ellene indított, halálához vezető eljárás éppen ennek az írásnak (s missziónyelvnek) a létrehozásával van kapcsolatban”.²⁸

Ne higgyük azért el azonnal, hogy a székely írás megalkotója egy Lázár nevű német szerzetes, aki ismerte az avar, a cirill, a glagolita és a rúnáírást, és 864 és 873 között Pannóniában összerakta belőle azt, amit székely írásnak nevezünk, majd írt vele egy naptárt és egy kisebb katekizmust. Ahhoz ugyanis, hogy ez igaz legyen, számos föltételezést kellene igazolni. A kettős honfoglalás meglehetősen vitatott elméletét szerencsére nem kell idekevernünk, mert annak ellenére, hogy Vékony összekapcsolta a székely írásra vonatkozó gondolataival, a kettő függetleníthető egymástól. Ugyanez érvényes Vékonymak a magyar kereszténység kezdeteiről írt elképzeléseire is, hiszen azzal is számos probléma adódik. Egyetlen példa: az ugyan nem zárható ki, hogy a magyar nyelvbe a honfoglalás után is kerültek török kölcsönszavak, az azonban igen merész állítás, hogy valamennyi r-török kölcsönszó avar eredetű volna.

E két kérdéskörön kívül is marad elég igazolatlan tétel. Csak a tetszetős elmélet leggyengébb pontjait említve: valamennyi jelentős írástörténeti munkában a glagolita írás megteremtőinek tartják Cirillt és Metódot, a cirillt pedig a követőik által kidolgozott ábécének. Egy ilyen széles körben elterjedt nézet megdöntéséhez súlyos bizonyítékokra van szükség, ilyesmit – vagy ilyenekre való hivatkozást – itt nem találunk. Aztán a 9. században még nem volt szükség a magyarban a *c* jelölésére, se rúnáírásból vett jellel, se más milyennel, mert ez a fonéma csak később, az ómagyar kor folyamán jelent meg a magyar nyelvben. A Bolognai Rovásemlék naptárában 13. században szentté avatottak névünnepei is szerepelnek, nehéz tehát a kalendáriumot akár a 12., akár a 9. századra datálni. Abból, hogy a naptárban szerepel a Lázár név, csak igen szárnyaló fantáziával lehet

²⁸ Vékony 1999b, 39–40.

arra következtetni, hogy így hívták a szerzőt, különösen hogy a név egyébként a saját helyén (december 17.) szerepel a naptárban, s nem valahol azok között az adatok között, amelyek a készítés helyére, idejére utalhatnak. Még mindig az elképzelt Lázár fráternél maradva: igen egyszerű volna a múltat kutatók élete, ha ilyen simán, pusztán a névazonosságra alapozva azonosítani lehetne két-három különböző forrás Lazarusát. Végül pedig: a bolognai emlékek az a része, amit Vékony „egész kis katekizmusnak” nevez, talán nem is a naptárral egy időben keletkezett, hanem később.

Vékony maga sem tartott ki saját kerekre formált története mellett. Egy ideig még fenntartotta ugyan az ábécé létrejöttének helyére és idejére vonatkozó korábbi teóriáját – legalábbis hivatkozott rá –,²⁹ de hamarosan egy másik nézetet dolgozott ki, s ez nemigen egyeztethető össze a 9. századi karoling Lázár barát szerzőségét hirdető tannal. Ez a másik nézet abból indul ki, hogy a későbbi Székelyföldön már a székelyeket megelőzően magyar lakosság telepedett meg. Vékony szerint ők használták a székely írás elődjét, és azért éppen Székelyudvarhely környékén találták a legtöbb emléket, mert itt az írásbeliségnek régebbi hagyománya volt, mint máshol. Erre – hogy a székelyek a már ott élő lakosságtól vették át a székely írás elődjét – utalna szerinte Kézai Simonnak az a megjegyzése, hogy a székelyek a „blakokkal keveredve azok betűit használják”. Hogy miért blakokat (*blaci*) ír Kézai, arra Vékonynak ismét ötletgazdag magyarázata van: a *blac* itt német szó, ’fekete’ a jelentése, tehát Kézai világosan megírja, hogy a székelyek a „fekete magyaroktól” vették át az írást...³⁰

Anélkül, hogy az újabb hipotézisláncolatot elkezdenénk szemekre szedegetni, elég talán annyit mondani, hogy Vékony korábban még úgy gondolta, hogy Kézai oláhokról beszélt – ez (vlah) a *blaci* szokásos, széles körben elfogadott megfeleltetése –, és híradása annak emlékét őrizte meg, hogy a Bulgáriából Erdélybe érkező románok cirill ábécéjéből jelek kerültek a székely ábécébe.³¹ Nem arról van szó, hogy ne lehetne megváltoztatni korábbi nézeteinket – a tudományban nem csak másnak van joga bírálni és újat mondani, bárki módosíthatja saját korábbi véleményét, akár szembe is fordulhat vele. Azt viszont érdemes megfigyelni, hogy ugyanahhoz az – egyébként hallomásra alapuló – krónikási mondathoz hogyan lehet könnyedén és némi képzelőerővel azt az értelmezési keretet megalkotni, amelyikre a leginkább szükség van az éppen favorizált elmélet igazolásához.

²⁹ 2000, 223 – a 2004-ben kiadott könyv megfelelő részlete (38) ennek a szövegnek az újrakiadása.

³⁰ Vékony 2004, 111, 114–116. 2002-es munkájában (195, 213–215) megismétli korábban bővebben kifejtett nézeteit.

³¹ Vékony 1987, 23.

Úgy tűnik, Vékony jelentősen eltért korábbi álláspontjától az írás kialakulásának helyét, idejét és módját illetően is. A „fekete magyaroktól” a székelyek által átvett régi írás szerinte „csak nyelvfejlődési okokból” különbözik a halomitól, egyik forrása pedig az avar írás lett volna. A cirill eredetű betűk ebben az eredetmagyarázatban már a 11. században, a Kárpát-medencében, egészen pontosan Dél-Erdélyben kerültek volna a székely ábécébe³² – szó sincs tehát már arról, hogy Lázár barát, a sok írásban járatos karoling tudor alkotta volna meg a székely ábécét Pannóniában valamikor a 9. században.

Nem ilyen kacifántosan, de némiképpen Róna-Tas Andrásnak is változott a véleménye a székely írás eredetéről korábban megfogalmazott nézeteihez képest. Korábban úgy vélte, az *ír* és a *betű* a székely írás elődjével, valószínűleg onogur–kazár környezetben kerülhetett a magyarba. Ez az elődírás elterjedt lehetett, és mindenképpen összefüggött a kelet-európai írásokkal, közel állhatott a szarvasi–nagyszentmiklósi (tehát az avar kori) ábécéhez. Az elődábécé a 10. és a 15. század között „alapvetően átalakult”, ekkor kerülhetett kapcsolatba a szláv írásokkal is, tehát a cirill és glagolita betűk már a honfoglalás után kerülhettek bele. Róna-Tas úgy vélte, „a honfoglaló magyarság akár hozta magával az írást, akár itt vette át a Kárpát-medencében, annyi bizonyos, hogy a latin ábécé átvétele előtt a magyarság saját írással rendelkezett”. Azért említik a források a székelyek írásaként, mert a székelységnek „különleges szerepe” lehetett a megőrzésében.³³ Később viszont Róna-Tas már nem beszél cirill eredetű jelekről, csak négy biztosan, két valószínűleg glagolita grafémáról, s ezek átvételét nem a Kárpát-medencébe, hanem a Balkánra helyezi, a nagyszentmiklósi–szarvasi és a székely ábécé kapcsolatát sokkal távolabbinak látja, a kettő összekötésének esélyét pedig a halomi tegezborítóra karcolt jelektől reméli.³⁴

Sem Róna-Tas, sem Vékony nézete nem tud megküzdeni azzal a ténnyel, hogy a 10. századi magyar sírokból mind ez ideig mindössze egyetlen egy írást tartalmazó lelet került elő – és az sem a székely írás korai változatával készült. A szintén 10. századi fúvókáról nem tudjuk bizonyítani sem azt, hogy a székelyek elődei készítették, sem azt, hogy nem a székelyek elődei készítették, márpedig csak az utóbbi esetben lenne a nem-székely magyar írásbeliség bizonyítéka. Az Alsóbüi Felirat tehát nem lehet bizonyíték arra, hogy a székely írást valamikor a teljes magyarság használta.

A kutatás főiránya tehát a Nagy által lefektetett síneken haladt, egészen napjainkig, bár a forrásnak tekintett ábécék kijelölése módosult, az alap-

³² Vékony 2004, 28, 111, 115.

³³ Róna-Tas 1996, 115, 284, 340–341.

³⁴ Róna-Tas 2002, 127.

koncepció nem változott. Eszerint a székely írás valamely kelet-európai török ábécén alapul, s később más ábécékből származó jelekkel egészült ki. A ma elterjedt nézet szerint a székely írás eredetét nem a keleti türk, hanem valamilyen nyugati ótörök ábécében kell keresnünk, amelyhez később nem a görög, hanem a cirill és a glagolita ábécéből kölcsönöztek jeleket az eredeti ábécé hiányainak kiküszöbölésére.

Vannak azonban, akik eltértek a főiránytól.³⁵ Munkácsi Bernát a Keleti Szemle 1913–14-es kötetében fejtette ki, hogy az *ír* és a *betű* szavakat csak akkor lehet a székely írás átvételéhez kötni, ha sikerül bizonyítani, hogy a székely ábécét egykor a teljes magyarság használta, márpedig ennek semmi nyoma. Ha volna, akkor szerinte inkább a bolgárok, s nem a kazárok háza táján kellene keresni a forrást. De sokkal valószínűbbnek gondolta, hogy a székelyek csak a 12–13. században vették át az írást keleti szomszédaitól, a kunoktól, ezért nincsenek székely írásos emlékek a székelyek korábbi megtelepedési helyein.³⁶ Munkácsinak aligha lehet igaza abban, hogy kun eredetű volna a székely betűsor, nehezen cáfolható viszont az írásbeliséggel kapcsolatos török kölcsönszavakra vonatkozó megjegyzése – mintha mégsem vennék figyelembe.

Marjalaki Kiss Lajos szerint a hunok még, Árpád népe már nem hozhatta magával Belső-Ázsiából a székely írás elődjét, így átvételének a Kárpát-medencében kellett történnie, s minthogy – az akkori nézetek szerint – görög és glagolita jelek vannak benne, „nem gondolhatunk másra, minthogy a bolgár *szekel* törzs hozta magával Bulgáriából” a 9. század előtt. A székely írás annak a kornak az emléke, mikor a bolgárok még nem tértek kereszténységre, és a cirill nem szorította ki a régi írást. Az írást hozó bolgár népesség a 7–8. században vonulhatott be Erdélybe, „ahol a hun-maradványok, a Csaba-ivadékok által bírt földet annak ősi magyar lakosságával együtt, a további idők folyamán kialakult »székely nemzet« keretében birtokolta”.³⁷

Sajátos – és zűrzavaros – véleményt alakított ki a székely írás eredetéről Püspöki Nagy Péter. Kiindulópontja az, hogy a székely ábécé nem lehet keleti türk eredetű, mert nincs meg benne a két mássalhangzósor, ezért „szélsőséges” dolog a türkből származtatni a székely betűket. Szerinte nem vehették át – és alakíthatták tovább – a magyarok az írás elődjét a Kazár Birodalomban, merthogy a saját írás kidolgozása mindig függetlenségi törekvések megjelenítése. A magyarok az 5. század második felé-

³⁵ Közéjük tartozik Borovszky Samu (1894a, 101), aki szerint a székelyek betűi igencsak hasonlítanak a rúnákhoz, ha „visszaforodítjuk” őket – Borovszky ötlete már Nagy Géza előadása után, de még nézeteinek írott publikálása előtt jelent meg.

³⁶ Munkácsi 1913–14a.

³⁷ Marjalaki Kiss 1929, 30.

ben vagy a 6. század elején ismerhették meg az elődábécét a Meótisznál, de a ligatúrák később alakultak ki, már a Kárpát-medencében, talán a 7. században, és föllelhetjük a székely írásban a karoling névligatúrák hatását is.

Püspöki Nagy szintén egyetlen személy alkotásának tartja a székely írást – bár nevet nem keres neki –, aki a „mediterrán lineáris íráskultúra” alapján hozta létre az ábécét, esetleg a keleti türk ábécét is ismerte, de a keleti türkkel közös jelek (Püspöki az ⟨n⟩, ⟨sz⟩, ⟨s⟩ és ⟨ë⟩, esetleg az ⟨i⟩ jelét tartja annak) nem ezzel magyarázhatók, hanem hogy a keleti türk és a rejtélyes „mediterrán lineáris” írás közös előzménnyel rendelkezhetett. Püspöki Nagy saját magának is ellentmondott, mikor viszont azt fejtegette, hogy valamennyi graféma néhány alapjelből vezethető le, például az l ⟨sz⟩ egyeneséből vagy az ʾ ⟨n⟩ ívéből, és ez a bizonyos írástervező szupermérnöki módon ezekből az alapvonalakból „differenciálta” a többi jelet.³⁸ Ahhoz, hogy e kacskaringós, és önmagának több ponton is ellentmondó, többszörösen téves alapra épített³⁹ elméletet igazolni lehessen, részben a székely írás alapvető sajátosságaitól kellene eltekintenünk, részben teljesen át kellene írunk a korai magyar történelmet.

Nem támasztható alá érvekkel Györffy György és Harmatta János ötlete sem arról, hogy a magyarság egyenesen háromféle írást is használt volna, a székelyt, a keleti türköket és a kelet-európaiakat, a halomi tegezborítóra történetesen a kelet-európai török ábécék jeleivel írtak volna. (Írásukban más meglepő kijelentésekkel is találkozunk, a kutatástörténeti összefoglalóban lesz még szó róluk.)⁴⁰

Még tovább: a galagy betűktől a koholmányig

A székely írás eredetére vonatkozó irodalomban meglepően erős áramlat az, amelyik hitetlenkedik a székely írást illetően. Összefoglalóan úgy szokás nevezni az ide sorolható szerzőket, hogy a székely írás „hitelében” kételkedők, de a kételyek többféle formában és mértékben nyilvánulnak meg.

A kételkedésre a 18. századig nyomós okuk volt a tudósoknak, de még a 19. század közepéig is indokolt volt óvatosan kezelni a székelyek saját írásáról szóló híreket, írásokat: az 1730-as évekig ugyanis egyáltalán nem

³⁸ Püspöki Nagy 1977.

³⁹ Ilyen például a „névligatúra” meglete: a Bolognai Rováslelő naptárában valóban van egy-két név, amelyet a lehető legtöbb betű összevonásával próbáltak leírni, de az a naptár természetéből következik, hogy ezek éppen nevek, és a készítő bravúros tudását szándékoznak mutatni, nem a karoling névligatúrák lenyomatai.

⁴⁰ Györffy és Harmatta 1997.

volt ismeretes semmilyen valódi emléke a székely írásnak – valódi abban az értelemben, hogy nem tudósok által összeállított ábécé. S amikor végre találtak egy ilyet Csíkban, annak is csak a másolatát tudták tanulmányozni, mert a felirat eltűnt a templomból, ahol korábban fölfedezték. Ennek az áldatlan állapotnak csak az Énlaki Felirat fölfedezése vetett véget 1864-ben.

A jezsuita Timon Sámuel 1734-ben éppen ezért találta gyanúsnak a székely jeleket: hogy csak beszélnek róla, de emlékét soha senki nem látta, azaz „a székelyeknél találtatott scythiai” betűket „senki elő nem adta, s ki nem fejtette a mi volt azokkal följegyezve és kifejezve”. Otrókoci Főris Ferenc nem volt ennyire biztos a dolgában: neki az szűrt szemet, hogy a székely betűsorban a mássalhangzók és a magánhangzók egymással keveredve vannak fölsorolva, s szerinte ez nem vall keleti eredetre, de nem akart elhamarkodottan véleményt mondani, így csak kételyeit fogalmazta meg, végső ítéletet nem hozott. Otrókoci érvelése viszont több utódját meggyőzte, később a magánhangzók és mássalhangzók keveredésére mások is hivatkoztak. Sándor István a betűket találta túlságosan cirkalmasnak, s ezért csak „költöztnek”, a székelyek írásáról szóló följegyzéseket meg csak „szó fia beszédnek”. Hunfalvy Pál nemcsak a hun-székely kapcsolatot vélte mesének, hanem azt is tagadta, hogy a székelyek valaha önálló népcsoport lettek volna. Hunfalvy szerint a székelységet a magyarság többi részéből szervezték a határok védelmére, s mikor dogmává vált a székelyek hun eredete, megszerkesztették a székely ábécét is, valamikor a 17. században. Hasonlóképpen vélekedett Réthy László, de ő a humanista buzgóságban látta a székely ábécé eredetét. Szerinte a krónikások nem betű-, hanem számrovásról szóltak, a „hun-székely írás” a héber írás mintájára készült gyártmány, megalkotója egy székely teológus lehetett, aki minden nyelv ősenek a hébert tartotta, s „tudákosságból” és a korra jellemző archaizálásból szerkesztette meg az ábécét.⁴¹

Volt, aki azt elfogadta, hogy a hunoknak saját írásbeliségük volt, de azt nem, hogy a székelyek írása e hun írás maradványa. Révai Miklós például nem tagadta, hogy a hunoknak is volt egykor írásuk, s azt sem, hogy a székelyek a hunok utódai, de a székelyek betűit a székelyek saját találmányának tartotta, melyet „már itt laktokban” gyártottak, mert „ez a régi és magát a többi magyaroktól igen megkülönböztető nemzet különös betűk nélkül sem akart lenni” – az ősi származással akartak tehát dicsekedni a székelyek, kérdésből készítették egy ábécét, saját különbségük igazolására.⁴²

A kételyek mögött álló motiváció olykor a székelyekkel szemben érzett ellenszenv és a saját etnikai csoporttal való azonosulás is lehetett. Ilyesmit sejthetünk a szász Johannes Tröster 1666-ban írt megjegyzésében arról,

⁴¹ Szabó 1866b, 240, 1866a, 130; Sándor 1801, 38–40; Hunfalvy 1881, 183, Réthy 1888.

⁴² Révai 1833, 60.

hogy a székelyeknek soha nem volt a szkítáktól származó írásuk, amit annak hirdetnek, azok valójában gót betűk – Tröster szerint egyébként is a szászok Erdély igazi kulturális örökösei, minthogy ők a gótok és dákok utódai.⁴³ Hasonló érzelmek játszhattak közre kétszáz évvel később a dákelmélet lelkes támogatójának, Teodor Buradának azon „fölfedezésében”, hogy a székely betűk valójában a dákok írásából megmaradt, tulajdonjegygyé vált, a románoktól kölcsönzött betűk. Elmélete igazolására Burada a Moldva felé úsztatott rönkfák tulajdonjegyei között megtalálta a székely betűk pontos hasonmásait – fejszével „róva” –, csak hogy ezeknek az „ősi jeleknek” a forrása Lakatos Istvánnak 1702-ben a székelyek írásáról készített kéziratos, de sokat másolt füzetete volt.⁴⁴

A leggyakoribb ellenvetés az volt, hogy a székelyek használhattak ugyan a latintól eltérő ábécét, de ez nem saját írásuk volt, különösen pedig nem szkíta vagy hun eredetű, hanem egy másik, ismert írás – olykor a gót volt a jelölt, Trösteren kívül a jezsuita történetírás nagy alakja, Pray György is így vélte.⁴⁵ Abban nem kételkedett ugyan, hogy a régi törökök s velük együtt a honfoglalás előtti magyarok rendelkeztek valamiféle írásbeliséggel, azt azonban nem fogadta el, hogy a hunok írásának a fennmaradt utóda lenne a székelyek ábécéje, sokkal inkább a gót íráshoz tartotta hasonlóknak.⁴⁶

Igazán nagy népszerűségnek a szláv ábécéből való származtatás örvendett. Schwarz Godofréd 1740-ben megjelent véleménye szerint létezett ugyan a székelyeknél egy régi írás, de semmi köze nem volt a szkítákhoz, hanem a glagolita betűk rovásra szögletesített változata volt. Úgy vélte, néhány glagolita betű úgy hasonlít a megfelelő székely betűkhöz, „mint egyik tojás a másikhoz”. Schwarz nem utolsósorban annak igazolására alkotta meg ezt az elméletet, hogy bizonyítsa, a magyarok körében valójában a keleti egyház terjesztette el a kereszténységet. A Magyar Grammatika szerzői Otrókoci betűsorrendből kiinduló érvét követték, de hozzátették még, hogy a Csíkszentmihályi Feliratot világosan láthatóan „orosz betűkkel” írták. Hozzájuk hasonlóan Pápay Sámuel is az „orosz betűkre” emlékeztette a Csíkszentmihályi Felirat, és szintén kételkedett benne, hogy eleinknek saját betűi lettek volna, hiszen minek a betűvetés ismerete egy harcos nemzetnek.⁴⁷

Szintén kései találmánynak tartotta a székely ábécét Moldován Gergely. Úgy gondolta, hogy „az egész kérdés Turóczi föllépése következtében keletkezett”, mert ő mondta először hun eredetűnek a székely betűket,

⁴³ Szabó 1866b, 234. Az erdélyi szász történetírókról és irodalomról l. Cziráki 2006.

⁴⁴ Sebestyén 1915a, 14–15.

⁴⁵ Szabó 1866b, 248–249.

⁴⁶ Ezt több művében is említette, l. Szabó 1866b, 248–249 és Sebestyén 1915a, 12.

⁴⁷ Szabó 1866b, 240–241, 252, 255–257, 264.

és „Telegdi János Leydában unalmában meg is csinálta” ezeket. Ha pedig mégsem Telegdi gyártmánya volna a székely ábécé, akkor Moldován szerint szláv eredetű, és a románok közvetítésével került a székelyekhez, és mivel a magyar nyelvnek a románból hiányzó hangokra is szüksége volt, az eredeti jelek módosulhattak – de már a románoktól is „romlott cyrill vagy glagolit” betűket vettek volna át.⁴⁸

Az általános kételkedésnek is, a szláv ábécékből való származtatásnak is hosszú hagyománya volt már tehát a 19. század második felében, amikor Szabó Károly közölte az Orbán Balázs által fölfedezett Énlaki Feliratot, és két évvel később rendet tett a kutatástörténetben, ismertette a székely írás addig megismert emlékeit, és leplezte a hamisítványokat.⁴⁹ Sokakat mindez még mindig nem győzött meg, annyira, hogy még a 20. század elején Sebestyén és Németh is panaszkodott a hitetlenkedés miatt.⁵⁰ A 20. században előkerült emlékek sora, legalábbis sokáig úgy tűnt, már minden kétséget kizárt a székely írás hitelességét illetően, ezért volt igen meglepő Réthy László elméletének a 21. századi följújtása.

Az már a Nikolsburgi Ábécé fölfedezésekor fölmerült, hogy a humanistáknak valami közük volt a székely írás fennmaradásához, de az utóbbi évszázadban senki nem gondolt arra, hogy a székely betűsort esetleg teljes egészében a humanizmus korában hozták volna létre a semmiből. Róna-Tas András a humanistáknak a székely írás újjáélesztésében tulajdonított fontos szerepet – és ebben tagadhatatlanul igaza is van –, Püspöki Nagy Péter messzebbre ment, ő a székely írást a humanisták alkotásának tartotta, de nem valami előzmény nélküli kitalációnak, hanem az avar írás felújításának.⁵¹

A nemrégiben újra fölbukkant koholmányelmélet megalkotójának, Horváth Ivánnak a véleménye Réthyéhez áll a legközelebb. Azt veti föl, hogy a székely írás keletkezhetett a 16. században: a korabeli humanisták jóhiszeműen megalkottak volna egy ábécét a hunutód székelyeknek tulajdonítva, s minthogy az akkori általános vélekedés valamennyi nyelv őseinek a hébert tartotta, az is természetes, hogy ehhez a nézethez illesztették az írás irányát, ezért haladnak a székely írás betűi jobbról balra.⁵² Horváth érvelésének kiindulópontja egyrészt az, hogy a középkori krónikások egymás munkáit másolták, így aztán említéseik nem egymástól független bizonyítékok a székely írás használatára. Valamennyien Kézait

⁴⁸ Moldován 1887.

⁴⁹ Szabó 1864, 1866a, 1866b.

⁵⁰ Sebestyén 1915a, Németh 1917–20.

⁵¹ Róna-Tas 1985–86, Püspöki Nagy 1984, 17.

⁵² Az ezt tárgyaló írás (Horváth 2006) a magyar irodalom történetének új összefoglalásában (Szegedy-Maszáák 2007) is megjelent, s Horváth Iván más alkalommal is kifejtette ezt a véleményét (Horváth 2010, Horváth et al. 2011).

kövelték, és elképzelhető, hogy „deduktívan” jártak el, azaz ismerték azt a hagyományt, hogy a hunoknak volt írásbeliségük, s mivel a székelyeket a hunoktól származtatták, úgy vélték, hogy a székelyeknek örökölniük kellett a régi hun írást.

Másrészt Horváth szerint a székely írásnak nincs olyan hitelesen datálható emléke, amely a 15. század vége, a 16. század előtt készült volna, sőt, a korai emlékek körül is vannak gyanús körülmények. A 15. század végére keltezett Nikolsburgi Ábécé megtalálása körül szerintem túl sok a tisztázatlanság, akár még hamisítvány is lehet.⁵³ A szintén korai Isztambuli Feliratot azért tartja gyanúsnak, mert egy olyan követség találta meg, amelynek négy tagja rajongott a régi feliratokért, így ezt a feliratot afféle „célba érő palackpostának” látja. Horváth megkérdőjelezi azt is, hogy a Kárpát-medencében talált avar és honfoglalás kori feliratok kapcsolatban volnának a székely írással, abból kiindulva, hogy ezek eddigi török vagy magyar megfejtései kétségesek.

Horváth lendülete láthatóan sok olvasót magával ragadott – a kohományelmélettel elég gyakran találkozhatunk a köznap vélekedések között –, noha már a Kézaiira vonatkozó érvelése ellentmondásos: hogyan beszélhetett volna Kézai a székelyek írásáról, ha csak két-háromszáz évvel később találták volna ki a humanisták a székely ábécét? Másrészt Kézai huntörténetének éppen az a lényege, hogy nem csak a székelyek, hanem a teljes magyarság a hunok utóda – miért csak az általa nem különösebben sokra becsült székelyeket „ajándékozta” volna meg a hunoktól örökölt írással? Az ellentmondás csak akkor oldható föl, ha föltételezzük, hogy Kézai nem arról az írásról beszélt, amelyet később székely ábécéként ismertek, hanem valami másról – de ilyen írásnak semmi nyoma.

Ami a székely írás és a nyugati törökség írásainak a kapcsolatát illeti: láttuk, ez ugyan egyelőre nem nevezhető tisztázottnak (a keleti türkkal való közvetlen kapcsolatáról már régen nem beszél senki), hiszen a kazáriai emlékek, a dunai bolgár és az avar kori ábécék egyelőre megfejtetlenek. Történeti okok miatt nagyon valószínű azonban, hogy a székely írás ezekhez az írásokhoz köthető, és azt se felejtjük el, hogy a drákói szigorral megszűrt javaslatok után megmaradt két egyezés (az ʾ ⟨n⟩ és az l ⟨sz⟩) mellett számos más egyezés lehetősége megvan akár a keleti türk ábécével is, az avar kori leletek írásaival pedig bizonyosan több egyezésről beszélnek a leg-
rigorózusabb kutatók is.

A mindent eldöntő ellenérv azonban a „humanista koholmány” elmélete ellen az, hogy a székely írásnak vannak a 13–14. századból származó emlékei: a Vargyasi, a Homoródkarácsonyfalvi és a Dályai Felirat.⁵⁴

⁵³ Később (Horváth et al. 2011) a Nikolsburgi Ábécére vonatkozó ötletét maga is elvetette.

⁵⁴ Benkő 1994b, 1996.

Tovább – de hogyan?

Visszatérve arra, mit tudunk – igazolhatóan – a székely írás eredetéről: nincsenek jó híreim azoknak, akik a székely írásnak elsősorban a származására kíváncsiak. Tudomásul kell vennünk, hogy ez a kérdés föderíthetetlen marad mindaddig, amíg nem sikerül megtalálnunk azt az írást, amely erősen valószínűsíthetően a székely írás közvetlen ősenek tekinthető. Az archaikus ázsiai és a nyugati ótörök írások emlékeinek gyarapodása reményt ad arra, hogy ez egyszer bekövetkezhet. Az előd megtalálásától függetlenül a székely írás eredetének kérdése egyébként sem válaszolható meg megnyugtatóan anélkül, hogy a többi, időben és földrajzilag is közeli ábécéhez való viszonyát (beleértve a Kárpát-medencén kívül, az egykori bolgár, kazár területekről és Ázsiából megismert emlékek írását is) ne tisztáznánk.

Régészeti szerencse dolga tehát, hogy a nyugati ótörök emlékeket mikor sikerül majd megfejteni – vagy kutatói zsenialitása, de az előbbi azért általában szükséges szokott lenni, hogy az utóbbi működhessen. Viszont addig sem vagyunk tétlenségre kárhoztatva, amíg ez bekövetkezik. Ellenkezőleg: rekonstruálnunk kell a székely írás legkorábbi változatát, hiszen a megtalálni áhított őst nem vethetjük majd össze valamelyik székely emlék betűivel, csak egy olyan ábécével, amelyről már lehántottuk a később rárakódott rétegeket – erre már csak az írás átvétel utáni történetének pontosításához is szükség van.

A rekonstrukció nem megy egyik napról a másikra. Egy írás – különösen egy hivatalosan nem szentesített írás – nem egyetlen változatban létezik: történetének kutatásában figyelembe kell vennünk a helyi változatok, a különböző hagyományok létezését.

Az emlékekben látható betűkészletek eltérnek aszerint, hogy mi a hordozóanyaguk. Ugyanabban a korban, ugyanazon a területen többféle változata létezhetett az írásnak, annak megfelelően, hogy mivel és mire írtak. Természetesen az író személye, stílusa is befolyásolta, hogy milyen betűket látunk egy-egy emlékből.

Egyes változások kialakulhattak lassú folyamatokban, mások tudatos írásreform eredményei, és előfordulhatott, hogy egy-egy lassú tendenciát valaki hirtelen szabállyá emelt. Jó példa erre Telegdi János tankönyve: egyelőre nem tudjuk, milyen mértékben támaszkodott autentikus ábécére, és milyen mértékben vezetett be újításokat, még akaratán kívül is, félreértve egy-egy használati szabályt – munkájából az következtethető ki, hogy az általa ismertett rendszer legalábbis részben saját szabályteremtő törekvéseinek az eredménye. A módosítások Telegdit megelőzően is egy központból indulhattak ki, esetleg a már korábban is meglévő gra-

fotaktikai eljárások közül egyet expliciten megfogalmazott, a hagyomány-nyal tudatosan átadott szabállyá emelve. A módosításokat különböző okok tehették szükségessé: a magyar nyelv változásai, az áttérés a tollal papírra írásra, az írásrendszer funkciójának megváltozása, a párhuzamosan használt latin írásrendszer hatása és az a folyamatos igény, hogy a székely írással minél pontosabban lehessen lejegyezni a magyar nyelvű szövegeket.

Mindezek miatt először a székely írás emlékeinek alapos filológiai elemzésére van szükség, mert enélkül nem tudjuk megállapítani sem betűkészletüket és belső rendszerüket, sem egymáshoz való viszonyukat. Miután kiszűrtük az egyéni írásmód következtében kialakult módosulásokat, figyelembe vettük a hordozóanyagból adódó sajátosságokat, már összevethetjük a különböző korból, helyről előkerült, különböző hordozóanyagra és eltérő eszközzel írott változatokat. Sokszor azonban csak a teljes betűkészlet töredékére vonatkozhat az elemzés, mert a székely írás emlékeinek többsége túl rövid ahhoz, hogy akár a teljes ábécét, akár a készítéskor érvényes szabályrendszert megismerjük.

Amikor a filológiai munka elvégzése után föltártuk az egyes változatok viszonyát, elkezdhetjük rétegenként visszabontani az ábécét: melyek lehetnek a legkésőbb kialakult grafémák, milyen tudatos alakítás nyomait látjuk, milyen hatásokat fedezhetünk föl az ábécében. Így juthatunk el végül ahhoz a legkorábbinak gondolt változathoz, amelyet már össze lehet vetni más írások hasonlóképpen visszaállított alaprendszereivel. Közben jó emlékeznünk arra, hogy az átadó és az átvett rendszer között jóval nagyobb különbségek lehetnek, mint a nyelvi kölcsönzések esetében, hiszen az írásrendszereket sokszor már az átvételkor jelentősen átalakítják, hogy alkalmasabbá váljanak az új nyelv lejegyzésére.

A székely írás rétegei

A székely ábécé grafémái valószínűleg nem egy időből származnak: jól látszik a jelkészleten a grafikai egységesítés nyoma, és a székely írás eredetével foglalkozó irodalomban konszenzus látszik lenni arról is, hogy az ábécé alaprétegét később – a 11–13. században – újabb és újabb grafémákkal egészítették ki, hogy minél pontosabban jelölje a magyar hangrendszert. A székely írás eredete természetesen önálló könyvet érdemel, itt nincs mód a részletek alapos kifejtésére, ebben az összefoglalásban sem lehet azonban szó nélkül hagyni, hogy úgy tűnik, a konszenzussal elfogadott nézetek egy részét inkább hagyománykövetésből, s nem a tényleges érvek alapján szokás megalapozottnak tekinteni. De kezdjük előbb visszabontani a föltételezett rétegeket.

A székely írás három legfiatalabb grafémája valószínűleg a 1 ⟨j⟩, az 𐌵 ⟨u⟩ és az 𐌶, k ⟨ö⟩ jele lehet. A 1 ⟨j⟩ nyilvánvalóan az 1 ⟨i⟩-ből alakult ki, van olyan korai emlék (a bolognai naptár), amelyik mindkét fonémát ugyanazzal a grafémával (1) jelöli. Jól láthatóan szoros a kapcsolat az 𐌵 ⟨u⟩ és a 𐌶 ⟨v⟩ grafémák között is. Abban, hogy a 1 ⟨j⟩ és az 1 ⟨i⟩, az 𐌵 ⟨u⟩ és a 𐌶 ⟨v⟩ grafémák egyértelműen összefüggenek, közrejátszhatott a latin minta – igaz, a latin hatása nélkül is kézenfekvő lett volna, hogy az i-t és a j-t, illetve az u-t és a v-t egy ideig ugyanaz a graféma jelölje, és hogyha meg akarják különböztetni őket, akkor az egyikből alakítsák ki a másikat, hiszen számos más ábécében is ugyanez történt, az említett fonémák fonetikai közelsége miatt. Az ⟨u⟩ és a ⟨v⟩ formájából ítélve a 𐌶 ⟨v⟩ jele volt az eredeti, s ebből alakult az 𐌵 ⟨u⟩ jele, de valószínűleg fordított hangértékkel, hasonlóan ahhoz, ahogy az 1 eredetileg minden bizonyonnyal i-t jelölt, a 1 ebből alakult ki, de hangértékük később, vélhetően némi ingadozás után, fölcserélődött. Az ⟨i⟩ és a ⟨j⟩, illetve az ⟨u⟩ és a ⟨v⟩ kialakítása és hangérték-cseréje összefügghetett egymással.

Az 𐌶, k ⟨ö⟩ változatos formákban jelenik meg a különböző emlékekben, meglehetősen későn stabilizálódott. Korábban minden bizonyonnyal ugyanaz a graféma jelölte az ö és az ü fonémát is, méghozzá az, amelyik az emlékek többségében megmaradt ⟨ü⟩-nek: az egyszerűbb, villám alakú jel (Ꝥ).

Jól látszik, hogy a székely ábécé grafémáit, hangértéküktől függetlenül, csak formai alapon megpróbálták egységes grafikai keretbe illeszteni.⁵⁵ Egy sorozatba rendezhető az 𐌱 ⟨s⟩, a 𐌲 ⟨g⟩ és az 𐌳 ⟨l⟩, az 𐌴 ⟨r⟩, a 𐌵 ⟨cs⟩ és a 𐌶 ⟨z⟩, és az alapformákat tekintve az 1 ⟨i⟩ és a 1 ⟨p⟩, az 𐌸 ⟨e⟩, az 𐌹 ⟨n⟩, a belőle kialakított 𐌺 ⟨ny⟩ és az 𐌻 ⟨o⟩, illetve az 𐌼 ⟨f⟩ és az 𐌽 ⟨ly⟩. Ide tartozik az is, hogy ha egy graféma egybeesett volna egy másikkal, akkor az egyiket mellékjelezéssel különböztették meg, és a mellékjelek szintén egységes rendbe illeszkednek: két rövid, párhuzamos rézsútos vonalka a megkülönböztető jele az 𐌱 ⟨l⟩, a 1 ⟨p⟩ és a 𐌴 ⟨gy⟩ grafémának, akkor is, ha ez utóbbit valójában ligatúrából alakították ki, mert új formáját viszont már a kétvonalas mellékjeles grafémákhoz igazították.

Nemcsak a 𐌴 ⟨gy⟩ született ligatúrából, méghozzá a 𐌴 ⟨d⟩ és az 1 ⟨i/j⟩ jeléből, hanem az 𐌺 ⟨ny⟩ is az 𐌹 ⟨n⟩ és az 1 ⟨i/j⟩ jeléből, és minden bizonyonnyal a 𐌸 ⟨ty⟩ is a 𐌹 ⟨t⟩ és az 1 ⟨i/j⟩ egybekötése volt,⁵⁶ itt tehát ismét egységes elvet érvényesítettek. Ezek a grafémák sem lehetnek sokkal idősebbek a ⟨j⟩, az ⟨u⟩ és az ⟨ö⟩ jelénél. Föltűnő, hogy az 𐌽 ⟨ly⟩ nem ebbe a sorba illeszkedik, azaz a palatalizált l grafémáját nem az 𐌱 ⟨l⟩-ből alakították ki – ez arra utal, hogy korábbi lehet, mint a többi palatalizált fonéma jele.

⁵⁵ Erre Vásáry (1974, 168–169) is fölhívta a figyelmet.

⁵⁶ Ugyanígy Németh 1934, 31.

A † ‹gy› segítséget nyújt abban, hogy megbecsüljük, mikor alakulhatott ki a székely írás ma ismert betűkészlete. A latin betűs magyar ábécében azért jelölték – jelöljük ma is – olasz szokás szerint *gi*, *gy* kapcsolattal a *gy*-t, mert a latin írásbeliség kialakulásában fontos szerepet kaptak az Itáliából érkezett papok, és természetesen saját írásgyakorlatukat alkalmazták a magyar lejegyzésére. A *gi*, *gy* kapcsolatokkal anyanyelvük *dzs* hangjait jelölték, és azért volt kézenfekvő a magyar nevek, szavak lejegyzésekor ugyanígy eljárni, mert a magyarban akkoriban a ma *gy*-nek ejtett hangok helyén a *dzs* egy kissé palatalizált („jésített”) változatát (*dzs*) ejtették – ezt tükrözte az olasz hatásra kialakult korai helyesírás. A *dzs* a 13. században kezdett fokozatosan *gy*-vé válni, ebből tudjuk, hogy a székely írás ‹gy› grafémájának kialakítása nem történhetett ennél korábban, hiszen a † ‹gy›-t egyértelműen a † ‹d›-ból hozták létre. (Emlékeztetőül: a *gy* a *d* palatalizált változata.) Ha a ‹gy› egykor *dzs*-t jelölt volna, akkor valószínűleg a ‹cs›, és nem a ‹d› jeléből alakították volna ki.

Nem volt meg a korai ómagyarban – azaz a 10–11. században – a *c*, a *zs*, a *v* és a *ty* sem,⁵⁷ az ezeket a fonémákat jelölő grafémák sem igen lehetnek korábbiak a 13. századnál, hacsak korábban nem más hangot jelöltek, ez leginkább a ‹zs›-vel kapcsolatban merült föl.⁵⁸

Visszafelé haladva a következő rétegnek a két szláv ábécéből való kölcsönzést szokás tartani. Sokáig a görögöt vélték az egyik forrásábécének: láttuk az imént, már Nagy Géza fölvetette, hogy a székely írásban a török eredetű alaprétteg mellett a görögből átvett grafémák is vannak, az † ‹a›, † ‹e›, † ‹f›, † ‹h› és † ‹l› jelét tartotta ilyennek. Németh Gyula elfogadta az † ‹f› és a † ‹h› görög származtatását, minthogy a török nyelvekből ezek a fonémák hiányoztak, de az † ‹a› és az † ‹l› grafémákról óvatosabban csak annyit mondott, hogy „görög alakot mutatnak”. Az † ‹e› és az † ‹o› jelét Németh viszont nem a görögből, hanem a glagolitából származtatta.⁵⁹

Ezt az álláspontot később sokan követték, annak ellenére, hogy Fehér Géza már az 1920-as években elvetette a görögöt mint az ‹f›, ‹h›, ‹l› lehet-

⁵⁷ A szláv kölcsönszavak *c* hangjait még *t*-vel helyettesítették (pl. *nemec* › *német*), a *zs*-ket *s*-sel (*Kanizsa* › *Kenese* – ezt később *zs*-vel is átvették). Nem volt *v* sem az ómagyar kor elején, elvileg azonban jelölhette volna ugyanaz a graféma, amely a *v* elődjét, a bilabiális zöngés spiránst (*β*) – minthogy azonban az fonetikailag igen közel áll az *u*-hoz, ezért könnyen jelölhették az ‹u› grafémával, az önálló ‹v› megjelenését már a *β* › *v* hangváltozás lejátszódása utánra, a ‹j› – kései – megjelenésével nagyjából egy időre, a 14–15. századra tehetjük.

⁵⁸ Melich (1925, 158) a szamaritánus ábécéből származtatta, Nagy (1895, 274) az orhoni ‹ič›, Németh (1917–20, 30) az ezzel azonos formájú jenyiszeji ‹š› grafémával kapcsolta össze.

⁵⁹ Nagy 1895, 276; Németh 1917–20, 36; 1934, 30. Láttuk, a székely írást korábban többen is az „orosz” és a „galagy” (azaz a cirill és a glagolita) írásból származtatták, az ötlet tehát ebben az értelemben nem volt új, amikor Hódoly László (1884) egy kusza gondolatmenetben már úgy vetette föl a glagolita eredet kérdését, hogy csak néhány grafémát származtatott ebből az ábécéből.

séges forrását, és a cirillt javasolta helyette. Először Király Péter elevenítette föl ezt a véleményt 1971-ben, később Vékony Gábor érvelt amellett, hogy a székely írás Θ $\langle f \rangle$ grafémája csak a cirillből származhat, mert a görög θ -ból (thétából) létrehozott, a théta átírására szolgáló egykori cirill graféma, a Θ (fita) csak a cirillben jelölte az $/f/$ fonémát, s a székely $\langle f \rangle$ csak ebből magyarázható.⁶⁰ Király Péter a glagolita eredetűnek tartott $\langle e \rangle$ és $\langle o \rangle$ vonatkozásában arra hívta föl a figyelmet, hogy a kölcsönzésnek elég késeknek kell lennie, és leginkább a már elszlávosodott bolgárokhoz köthető, valamikor a 9. és 12. század között történhetett, de azt is lehetségesnek tartja, hogy mindkét graféma „belső fejlődés eredményeképp” alakult ki.⁶¹

De még így sem mondhatjuk, hogy minden rendben volna e két „kölcsönréteggel”. A 18–19. századi tudósok számára a glagolita és a székely $\langle e \rangle$ és $\langle o \rangle$ formai hasonlósága valóban csábító lehetett: nem kétséges, hogy a székely $\langle e \rangle$ és $\langle o \rangle$ kései, tollal írt változatai csaknem teljesen azonosak az azonos hangértékű glagolita grafémákkal, és a 20. század előtt jórészt csak ezek a kései változatok voltak ismeretesek.⁶² Ma már azonban tudjuk, hogy a székely írás korábbi időszakában – például a Nikolsburgi Ábécében vagy a Bolognai Rovás emlékekben – jóval szögletesebb az $\mathfrak{J}$ $\langle e \rangle$ és az $\mathfrak{D}$ $\langle o \rangle$, így nagyobb eltérést mutatnak a glagolita jelekhez képest.

Baj van a történeti háttérrel is: a cirillt a honfoglalás körüli időkben csak keleten, a glagolitát viszont csak nyugaton használták. Melich János éppen a történeti háttér hiánya miatt vélte lehetetlennek, hogy a székely írásba közvetlenül a glagolitából jelek kerülhettek volna, ezért próbált más magyarázatot találni a hasonlóságra. Szerinte az $\langle e \rangle$ és $\langle o \rangle$ azért hasonlít annyira egymáshoz e két ábécében, mert mindkettő a szamaritánusból származik – ezt ismerték és használták a Pontus-vidéken akkor, amikor a görög eredetű grafémák is a székely írásba kerülhettek.⁶³ László Gyula az Erdélyben megtelepült, még török bolgárok korábbi, a cirill előtt használt „rovásírásából” származtatta e két jelet, szerinte ezek kerülhettek át az erdélyi avarok, majd tőlük hozzájuk telepített „rokonaik”, a dunántúli avarokból lett székelyek írásába.⁶⁴ Németh sem tudott mit kezdeni a glagolita átvételéhez szükséges történeti háttér hiányával: elismerte, nem tudunk igazán jó magyarázattal szolgálni arra, a két glagolitának vélt jel mikor kerülhetett a székely betűsor elődjébe. Fölvetette viszont – mint fogalmazott, „nem lehet elhallgatni” –, hogy az általa is inkább glagolita

⁶⁰ Fehér 1926–27, 7, Király 1971b, Vékony 1985, 82–83, 2004, 27.

⁶¹ Király 1971a, 1980, 359.

⁶² $\mathfrak{J}$ és $\mathfrak{D}$.

⁶³ Melich 1925. Bizonyos glagolita jelek szamaritánus eredete – az $\langle e \rangle$ is közéjük tartozik – valóban fölmerült.

⁶⁴ László 1944, 96.

eredetűnek gondolt ⟨e⟩ és ⟨o⟩ grafémának is van eléggé hasonló jenyiszeji párhuzama.⁶⁵

Király imént idézett javaslata, hogy a glagolita jelek az elszlávosodott bolgároktól későn kerültek a székely ábécébe, segítene Melich és Németh gondjain, mégsem oldja meg az alapproblémát: egyáltalán miért volt szükség ezeknek a magánhangzójeleknek a kölcsönzésére? Kevésbé valószínű, hogy a székely írás elődjében lett volna ⟨i⟩, ⟨u⟩ és ⟨ü⟩, de nem lett volna ⟨a⟩ és ⟨e⟩ – kivéve, mondhatjuk azonnal, ha ezeket automatikusan beleolvashatták a mássalhangzók jeleibe. Csak hát ez két okból sem jó érv. Egyrészt a hosszú magánhangzókat ettől függetlenül ki kellett volna írniuk, de ha nagyvonalúan félretoljuk ezt a problémát azzal, hogy ezek szerint mégsem írták ki őket, akkor sem tudjuk sehogyan sem igazolni, hogy a székely írás elődjében is meglett volna a mély hangrendű szavakban használatos második mássalhangzósor. Ha pedig nem volt meg, akkor az *a* hangokat nem lehetett volna automatikusan beleolvasni a mássalhangzójelekbe.

Sajnos nem segít nekünk Róna-Tas András javaslata sem, hogy az ⟨a⟩, ⟨e⟩ és ⟨o⟩ jelek kései kölcsönzésére azért volt szükség, mert a székely ábécé elődjében más rendszerük volt a magánhangzók jelölésére, vagy mert a saját magánhangzóik távol álltak attól a fonémától, amelyet eredetileg jelölt a korábban meglévő graféma. Ha más rendszerük lett volna a magánhangzók jelölésére, akkor miért nem a teljes magánhangzókészletet kölcsönözték? Másrészt olyan borzasztó nagy különbség nem lehet egy ótörök és egy ősmagyar vagy ómagyar *a*, *e*, *o* között, az írások a jóval nagyobb fonetikai eltéréseket is könnyen áthidalják, különben soha nem jöhetett volna létre a főníciai gégezárhang jeléből a görög /a/ jele.⁶⁶

Az ⟨o⟩ éppenséggel hiányozhatott volna a székely ábécéből, ez esetben jelölhette az *o*-kat az ⟨u⟩ graféma, ahogy az *ö*-ket az ⟨ü⟩. Az Ɔ ⟨o⟩ jele lehet tehát szintén kései – akár 13. századi –, és létrejöttében közrejátszhatott a latin hatása is, a két kis mellékvonal (ezek a 15. századi emlékekben az ív törésével csatlakoznak a köríves alapvonalhoz) pedig kerülhetett rá azért, mert meg akarták különböztetni az Ɔ ⟨n⟩-tól. És ne felejtjük el, hogy a glagolita származást készpénznek véve igazából senki nem foglalkozott Németh javaslatával, amely szerint a székely Ɔ ⟨o⟩ a mellékvonalak elvételeivel nem áll olyan messze a keleti türk írás ⟨o⟩ grafémájától.⁶⁷ Ehhez még hozzátehetjük, hogy az Ɔ ⟨e⟩ könnyen magyarázható a székely írás zárt Ǻ ⟨ë⟩ grafémájából is, a balra eső körív középső részének (vagy ha szögletes a betű – Ǻ –, akkor a bal oldali csúcs) elhagyásával. Pontosabban volt mégis valaki, aki Némethen kívül lehetségesnek tartotta a belső kialaku-

⁶⁵ Németh 1934, 31.

⁶⁶ Róna-Tas 1996, 338.

⁶⁷ Ez egy > formájú jel.

lást, viszont a megszokottnál jobban kételkedett az «e» és az «o» glagolita származásában: érdemes figyelniük arra, hogy ez éppen a szlavista Király Péter volt.⁶⁸

Azt gondolom, érdemes lesz újragondolni a glagolita eredetűnek tartott grafémák lehetséges származtatásait – lehet, hogy nem találunk a jelenleg elterjedtnél jobb megoldást, de egyáltalán nem zárható ki, hogy mégis. Ahhoz semmiképpen nem tűnik problémamentesnek a glagolitával való összekapcsolás, hogy a székely írás eredetéről alkotott nézetek – hol és mikor alakult ki a székely ábécé – szilárd alapjául szolgáljon.

Ugyanezt mondhatjuk a korábban görögnek, később cirillnek gondolt grafémákról is. Németh csak az «f» és a «h» átvételének okára tudott magyarázatot adni (Nagy Gézáat követve): hogy a törökben nem volt sem *f*, sem *h*, a magyarban igen, ezért kellett kölcsönözni más ábécéből ezeket a grafémákat.⁶⁹ Az «a» kölcsönzését jóval nehezebb megmagyarázni, hiszen a keleti türk ábécében megvan, nincs okunk azt gondolni, hogy a nyugati ótörök ábécéből hiányozna, az «l» hiánya pedig végképp furcsa volna egy török eredetű ábécében.⁷⁰

Marad tehát a «h» és az «f». Csakhogy közben az ótörök *h* megléte-hiánya átértékelődött: az ótörökben az újabb föltételezések szerint volt szókezdő laringális (azaz a mai magyar *h*-val azonosan képzett) *h*-, a magyar nyelv török kölcsönszavainak fő forrásául szolgáló nyugati törökben pedig volt *χ* (ez olyasmi hang, amelyet a német *ach* hangkapcsolatban ejtenek). Ez utóbbi a magyarban is megvolt, az ómagyar korban változott laringális *h*-vá, így aztán semmilyen nehézséget nem okozott azoknak a török szavaknak az átvétele, amelyek eredetileg ezt a *χ*-t tartalmazták: ilyen a *hajó*, *harang*, *homok*, *hurok*.⁷¹ Mindez önmagában nem jelenti azt, hogy szükségképpen jele is volt a *h* elődjének nevezhető *χ*-nak abban az ábécében, amelyikből a székely írás származik, de a török *h/χ* hiányára vonatkozó magyarázatok mindenesetre kevésbé tűnnek megingathatatatlannak. Érdemes figyelniük arra, hogy a székely írás 𐞧 «h» jele egyébként formailag megegyezik a zárt «ë» jelével, és van rá példa (az arabban és a héberben,

⁶⁸ Király 1971a, 1980, 359.

⁶⁹ Kniezsa István (1941, 28–29) éppen az «f» és a «h» cirillből való átvételében látja egyik bizonyítékát annak, hogy a székelyek eredetileg is magyar nyelvűek voltak: szerinte a kereszténység fölvétele előtt kellett megismerniük a „rovásírást”, tehát ha már akkor szükségük volt erre a két grafémára, akkor az azt jelenti, hogy már a 11. század előtt magyarul beszéltek. (Ez a magyarázat nem számol azzal, hogy a grafémák átvétele később is történhetett.)

⁷⁰ Érdemes lesz az újragondoláskor figyelembe venni Róna-Tas András (1996a, 338) fölvetését arról, hogy az «r» és a «z», illetve az «s» és az «l» jele összefügghet – pontosan nem fejt ki, mire gondol, de ezek a fonémapárok fontos különbséget hoztak létre az r-török és a köztörök nyelvek között.

⁷¹ Róna-Tas és Berta 2011, 1099–1101.

a Kazár Birodalomban mindkettő jelen volt), hogy a *h* jele, legalábbis szóvégen, magánhangzót jelöl.

Így egyedül az ⟨f⟩ átvételét tudnánk könnyen magyarázni azzal az érveléssel, hogy a törökből hiányzott a graféma által jelölt fonéma, a magyarból viszont nem – de ennek meg a formája fölött siklottak el nagyon elnézően. Tagadhatatlan, hogy a cirill Θ (fita) is kör alakú, és a székely Ө ⟨f⟩ is azzá vált egy idő után, a Nikolsburgi Ábécében viszont még két, egymáshoz töréssel kapcsolódó ívből áll. És nem vízszintes egyenes, különösen nem hullámos vonal van a közepében, hanem két egymást metsző rézsútos vonal, azaz *x*. Mindenesetre úgy igazságos, hogy ha ezt nem találjuk elég oknak ahhoz, hogy legalábbis elbizonytalanodjunk az ⟨f⟩ cirill eredetét illetően, akkor nincs okunk kételkedni a Nagy és főként Németh által fölhozott keleti türk párhuzamokat illetően sem, legalábbis azon az alapon, hogy nem pontos a formai egyezés.

Elképzelhető tehát, hogy a „szláv réteg” valójában nem létezik, hiszen a cirillből és a glagolitából származtatott grafémák egyetlen kivétellel olyan fonémákat jelölnek, amelyek a török nyelvekben is megvoltak – így a töröknak föltételezett elődábécében vélhetően jelölték is őket. Érthetetlen lenne, miért helyettesítették volna ezeket más jelekkel. Az egyetlen kivétel az ⟨f⟩, amelynek megalkotását valóban inspirálhatta a cirill fita, de láthatóan át kellett alakítani, hogy alkalmas legyen a vésésre, rovásra, karcolásra.

Érdemes azt is szem előtt tartanunk, hogy a 10. század elejéről való Alsóbüi Felirat két jelet is tartalmaz a föltételezett „szláv rétegből”, az ⟨f⟩-et és az ⟨o⟩-t. Azt egyelőre nem tudjuk, kik és milyen nyelven írták az alsóbüi jelsort, de minden jelének van székely megfelelője – tehát az alsóbüi lelet lehet a székely írás legkorábbi emléke, és lehet az elődírás emléke is. Ha a székely írás első emléke, és ragaszkodunk ahhoz, hogy az ⟨o⟩ glagolita, az ⟨f⟩ cirill eredetű a székely ábécében, akkor bizony az átvétel után igen frissen készült ez a pár betűs feliratocska, hiszen a cirill írás a 9. század végén született meg, s a glagolita sem sokkal korábban, és újra nagy bajba kerülünk a korábban emlegetett történeti nehézségek miatt is. Ha viszont nem a székely írás emléke az alsóbüi jelsor, hanem valamilyen elődjéé, akkor azt látjuk, hogy ez a két graféma már az elődírásnak is része volt – ettől még persze abban lehetne glagolita, illetve cirill eredetű, viszont ez esetben már az elődírás is tartalmazta volna az ⟨f⟩ grafémát, tehát nem a székely ábécében számítana kölcsönelemnek, hanem az elődjében.

A székely írás alaprétegét Nagy Géza óta töröknak tekintik: ki több, ki kevesebb egyezést fogad el a keleti türk és a székely ábécé között. Az archaikus ázsiai és a nyugati ótörök emlékek jeleit is szokás bevonni az összevetésekbe, de sajnos ezeknek a betűsoroknak a megfejtéséig kényte-

lenek vagyunk továbbra is a keleti türköket alapul venni, ha nem elégszünk meg a formai hasonlósággal. Viszont ha Vasil'evnek igaza van,⁷² a keleti türkökkel való összevetés nem is olyan nagy módszertani hiba, mint korábban gondoltuk.

Nagy Géza tizenhét székely grafémát látott a keleti türk jelekkel közvetlenül kapcsolatba hozhatónak, némi engedelményekkel: nem követelt minden esetben pontos formai és hangtani egyezést, de azt igen, hogy egyiken se kelljen erőszakot tenni, tehát az összevetett jelek formai eltérései ne legyenek nagyok, a hangtani különbségek pedig fonetikailag jól magyarázhatóak legyenek (13. ábra). Az általa keleti türk eredetűnek tartott grafémák: > (o), > (ü), 1 (ü), 1 (ak), > (k), A (g), Y (t), X (ty), † (d), l (sz), Y (zs), A (s), X (b), 1 (p), > (n), H (r), 1 (j).⁷³

I.		II
a) > o u	Nö.ü. 1.ü.ä	∫ a.ä.
b) > o	4 ü. † f i	A a. 3 e. K X X ö. M M u
a) H ak.	7 ek. > ik	↓ ok. H ök. 4 agh. 6 eg
b) 1 Na ejk.	1 Ag > k	X X h
a) X ed	h et > at	8 ad
b) X X X ty.	Y 4 t. † f 7 f [f] d	† f 9 y (d)
a) l ex	Y ics A cs	Y asz. H z. 4 s
b) l ex	Y zs A s	† c. H ci. H x.
a) X (ob	1 p	5 ad. 4 m.
b) X [X 2]	b 7 7 3 p	M v. 3 4 m. 0 f
a) 3 an	4 ar 9 ej	H en. 7 er. 3 at. 4 el. 3 agh.
b) 3 m	H 4 r 7 1 2 j	2 3 ny. 1 r. A l. 0 0 4
a) "	—	1 2. 3 y 4 nd 3 nes M 4
b)	—	—

13. ábra: A Nagy Géza által keleti türk eredetűnek tartott székely jelek

⁷² L. az előző fejezet végén, Vasil'ev 2005.

⁷³ Nagy 1895, 273–274.

Németh Gyula a székely írás eredetét elemző első írásában tizenhárom jelet származtatott a keleti türk ábécéből. Ezek közül öt szerinte teljesen, a többi kisebb módosulásokkal egyezik. Pontos egyezés szerinte az Ɔ ⟨n⟩, l ⟨sz⟩, Λ ⟨s⟩, Υ ⟨zs⟩ (a jenyiszeji ⟨š⟩-ből), † ⟨d⟩; kisebb módosulásokkal, de egyezik: Λ ⟨g⟩, H ⟨r⟩, X ⟨b⟩, Ɔ ⟨k⟩, 1 ⟨ak⟩, 1 ⟨p⟩, 1 ⟨i⟩, ˆ ⟨ü⟩. Az Ɔ ⟨n⟩ kivételével valamennyi valóban „rovásjellegű”, azaz szögletes, ezt szintén a régiség egyik bizonyítékának gondolta, de azt is megjegyezte, hogy a székely ábécé, attól kezdve, hogy a magyar nyelv lejegyzésére használták, már biztosan nem volt klasszikus „rovásírás”, mert az újabb grafémák között íveltek is vannak.⁷⁴ Már ebben az első tanulmányában fölhívta a figyelmet arra, hogy a székely jelsor a keleti türk írás jenyiszeji, az orhoni feliratokétól kis mértékben eltérő változatával mutat szorosabb kapcsolatot. Később aztán megtoldotta a szerinte keleti türkkal egyező grafémák számát még kettővel, az Ǻ ⟨ë⟩ és az ǻ ⟨mb⟩ jelével – az ⟨ë⟩ és az azonos hangértékű jenyiszeji graféma egyezését egyébként Ligeti Lajos vette észre –, a „tökéletes egyezés” csoportjából viszont a † ⟨d⟩ és a Υ ⟨zs⟩ átkerült a nagyon hasonló jelek közé.⁷⁵

Valódi revíziót nemigen végeztek azóta sem. Vásáry István Németh összevetéseinek a zömét nem kérdőjelezte meg: öt graféma kapcsolatát biztosnak, további tíz-tizenegy jel „rokonságát erősen valószínűnek” tartja. Róna-Tas András viszont radikálisan csökkentené a keleti türkkal egyező grafémák számát: ő csak a formailag és a hangértéket tekintve is tökéletesen azonos Ɔ ⟨n⟩ és l ⟨sz⟩ egyezését fogadja el.⁷⁶

Ez a szigorúság azonban indokolatlannak látszik. Nemcsak mert a cirill és glagolita eredetűnek vélt grafémákat illetően nagyobb engedékenységet tapasztalunk, sokkal inkább azért, mert a keleti türk betűsor ugyanúgy tudatos egységesítés, egyfajta írásreform eredménye, mint a székely ábécé. Így aztán nemcsak a székely írás rétegeit kell visszabontanunk az összevetés előtt, hanem a keleti türköket is, bár ez egyáltalán nem egyszerű feladat. Az mindenesetre nem véletlen, hogy a székely jelek a jenyiszeji csoporttal jóval közelebbi egyezéseket mutatnak, mint az elegánsabb orhoni változattal: annak ellenére, hogy a jenyiszeji feliratokat is az egységesített keleti türk ábécével írták, több helyi hatás érvényesülhetett, több archaizmus maradhatott bennük, mint a központban készült emlékekben, a magas presztízsű használatban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy vissza kellene térnünk a székely írás közvetlen keleti türk származtatásához, a székely írás közvetlen elődje valószínűleg valahol Kelet-Európában alakulhatott ki. De az archaikus ázsiai és a korábban

⁷⁴ Németh 1917–20, 35; 1934, 25.

⁷⁵ Németh 1934, 28; Ligeti 1925.

⁷⁶ Vásáry 1974, 168; Róna-Tas 1996, 338.

újítónak gondolt kelet-európai leletek szoros hasonlóságait jól magyarázó Vasil'ev-elmélet arra int, hogy nyitottabbnak kell lennünk a keleti türk betűsorról való egyezésekre is – hiszen az is tagja volt a kiterjedt török íráscsaládnak –, hogy egymástól nagy távolságban találhatunk azonos archaizmusokat mutató ábécéket, és arra is, hogy a helyi használat akár nagyobb változásokat is okozhatott a nyugati törökség írásaiban.

ÁRPÁD NÉPE VAGY CSABA NÉPE?

Annak ellenére, hogy a székely írás elődjét a jelek szerint nem ismerte a teljes magyarság, nem tudjuk megkerülni, hogy beszéljünk egy kicsit a honfoglalás előtt a magyarba került, az írásbeliséghez kapcsolódó török eredetű szavakról – Nagy Géza fölvetése óta hagyomány, hogy a székely írás átvételéhez kapcsolják az *ír* és a *betű* szavakat, régebben a *könyv*-et, később a *szám*-ot melléjük téve. A józan ész tényleg ezt diktálja: ha vannak az írásbeliségre vonatkozó török eredetű szavaink, meg van egy török eredetűnek tartott írásunk, akkor logikusabb összekapcsolni őket, mint nem. Utóbbi esetben ugyanis ott állunk két-három művelődéstörténeti háttér nélküli szóval, és egy észrevétlenül átvett írással. Egyik sem lehetséges persze – ezért nem lehet a dolgot említetlenül hagyni, ha mégis szétválasztjuk a székely írást és az írásbeliségre vonatkozó török eredetű szavakat.

Van még egy kérdés, amelyet a székely írás megismerésekor, eredetének kutatásakor nem kerülhetünk meg: hogy hol is indul a Csillagösvény. Az igazít – a Tejutat – persze tudjuk, ha szerencsénk van, a városból kiszabadulva olykor látjuk is. A mondabelit is tudjuk – ahonnan Csaba királyfi vágat lovasaival megsegíteni népét, ha neadjisten bajba kerülnek. De honnan származnak a székelyek valójában, és egyáltalán, segít-e a székely írás eredetének föltárásában, ha végre kiderül, mikor, hol, hogyan jött létre az a népcsoport, amelyet székelynek neveznek?

Betűt írtak

Kezdjük tehát a magyar nyelv írásbeliségre vonatkozó, honfoglalás előtt átvett, török eredetű szavaival. Négy ilyet szoktak emlegetni: az *ír*, a *betű*, a *szám*, és a *könyv* szavakat. A *betű* és az *ír* valóban szorosan összetartozónak látszik, hiszen mindenképpen valamiféle írásbeliség ismeretét föltételezi. A *szám* ugyan szintén bizonyosan török eredetű, azonban nem föltétlenül tartozik közvetlenül hozzájuk, mert elsődlegesen magára a szám fogalmára vonatkozik a szó – azaz egységnyi mennyiségre –, és csak másodlagosan a mennyiségeket jelölő szimbólumra. A *könyv*-et azért jobb most hagynunk, mert sok nyelvben meglévő vándorszó, a magyarban talán

török eredetű, de etimológiája nagyon bizonytalan.¹ Marad tehát a *be-tű* és az *ír*.

Először is, nézzük az etimológiákat. A törökségben két igeet használtak az írás megjelölésére: a *yaz-*, illetve a *biti-* szót. A két ige eredetileg valószínűleg földrajzi változatokhoz kötődött, a *yaz-* a nyugati (oguz és egyes kipcsak), a *biti-* a keleti török nyelvekre és néhány kipcsak nyelvre volt inkább jellemző. Később aztán érdekes kulturális megoszlást kezdett mutatni a két ige: a *yaz-* azokban a nyelvekben terjedt el, amelyek beszélői fölvetették az iszlámot, a *biti-* azokból adatható, amelyeket nem ért el az iszlám hatás.² A szakirodalomban általános nézet szerint mindkét szónak nyoma van a magyarban: a *yaz-* az *ír*, a *biti-* igéből képzett *bitig* a *betű* végső forrása.

Az *ír yaz-*-ból levezetett etimológiájával azonban súlyos gondok vannak, annak ellenére, hogy a török kölcsönszavakkal foglalkozó turkológusok sokáig egyöntetűen elfogadták a szó Gyarmathi Sámuel által javasolt, Gombocz Zoltán által megerősített származtatását.³ A *z ~ r* megfelelés teljesen szabályos, és ez alapján az *ír* az úgynevezett *r*-török kölcsönszavaink közé tartozna – a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavainak zömével együtt.⁴ A *yaz-* szókezdőjének eltűnését viszont csak akkor tudnánk jól magyarázni, ha a mögötte álló *a* előbb mély *ĩ* hanggá záródott volna. Erre van is példa a csuvasban, amely a nagy múltú népek – bolgárok, kazárok, onogurok – nyelveit magába foglaló *r*-török nyelvág egyetlen túlélője. Csakhogy az *a* *ĩ* hangváltozási tendencia csak a 10. század után kezdődött,⁵ később, mint ahogyan a szó a magyarba került. Ezzel a változással tehát nem számolhatunk. Ráadásul a szókezdő *y-* az *r*-török nyelvekben *ǰ*-vé (*dzs-*) változott, méghozzá igen korán, honfoglalás előtti kölcsönszavaink tömege rá a bizonyíték: az ótörökben szókezdő *y*-vel kezdődő szavak az *r*-török nyelvekre jellemző hangváltozásnak megfelelően szókezdő *ǰ*-vel kerültek a magyarba. Ezek közé tartozik többek között a *gyárt*, *gyeplő*, *gyümölcs*, *gyopár*, *gyékény*, *gyúr*, *gyűr*, *gyűl(ik)* stb. (A *dzs*-ből, ezt már tudjuk, már a magyarban lett *gy-*.) Ennek megfelelően az ótörök *yaz-* megfelelője a magyarban **gyar ~ *gyár* lenne, és nem *ír*.

Úgy tűnik azonban, az *ír* mégis török eredetű, csak egy másik igéből származik. K. Palló Margit vetette föl, hogy a magyar *írdal* töve a török

¹ Róna-Tas és Berta 2011, 590–593.

² Róna-Tas 1992, 12–13.

³ Gombocz 1912, 87–88. A korábban általánosan elfogadott etimológia legrészletesebben kifejtett összefoglalása: Ligeti 1986, 24–25, 262–263.

⁴ Az *r*-török nyelvek egyik legjellemzőbb sajátossága éppen ez a rotacizmusnak nevezett jelenség, azaz hogy az ótörök *z* hangoknak az *r*-török típusú nyelvekben *r* felelt meg, röviden I. Sándor 2011, 269–270.

⁵ Róna-Tas 1992, 10–11.

ír- 'széthasít, bevág, bemetsz' jelentésű szóból származik (mint a *vág*-ból a *vagdál*).⁶ Róna-Tas András ezt a nézetet kibővítve lépett tovább, és tért el a korábbi konszenzustól: szerinte ugyanez a szó az *ír* ige etimonja is. Az *ír*- és a *tőle* elválaszthatatlan, minden bizonnyal ugyanabból a *tőből* származó *yír*- és származékaik jól adatolhatók a török nyelvekből, 'karcol, bevág, bemetsz, fát széthasít' jelentésben. Az *ír*- képzett alakjai között több olyan is van, amely jóslással, jövőmondással kapcsolatos. Ilyen például a korábban már emlegetett, keleti türk írással írt híres jóskönyv, az *İrq Bitig* címének első szava: az *irq* 'sors, jóslat, jövődőlés' jelentésű. A jelentéstani kapocs az lehet a szótő és a képzett alak között, hogy a jövődőléshez írott jeleket használtak – noha a jóskönyvet manicheus vallású emberek számára másolták, a szövegek Róna-Tas szerint minden bizonnyal a manicheizmust és buddhizmust megelőző török jóspraktikák emlékét őrzik.⁷ Az *ír* igének a magyarban ismeretes 'rajzol, fest' jelentése is (például „írott tojás”-nak is mondják a festett tojást), ez vélhetően a 'vonalat húz' jelentésből alakult ki, a korábbi 'ró, bemetsz, karcol, bevág' jelentésből.

Az ujjgur jóskönyv, az *İrq Bitig* címe kapóra jön nekünk, mert a *betű* kiinduló alakjának tövét is tartalmazza: a *bitig* a címben 'könyv'-et jelent. A *bitig* a már említett másik 'ír' jelentésű török ige, a *biti*- képzett alakja, és nemcsak könyvre, hanem minden más írott szövegre is alkalmazták: felíratra, iratra. Egyes török nyelvekben a szó megfelelője 'amulett, talizmán' jelentésű: ez úgy alakult ki, hogy a rossz dolgok elleni védekezésért magukkal hordott, varázshatalmúnak vélt írott szövegeket is így nevezték, később aztán ez a jelentés rögzült – ez a jelentésváltozás hasonlít az *ír*- származékainak jelentésváltozásához. A magyarban ismeretes 'betű' jelentés szintén az 'írás, írott szöveg' jelentésből alakult ki, a *bitig* > *betű* változás pedig hangtanilag teljesen szabályos.⁸

Az *ír* és a *betű* átvétele nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a honfoglalás előtt a magyar népesség már találkozott valamilyen írásbeliséggel. És itt érkezünk el a művelődéstörténeti háttér problémájához: milyen betűket – azaz szövegeket – írtak a magyarok a honfoglalás előtt? Mert a székely írás elődjének betűire, mint már Munkácsi figyelmeztetett, csakis akkor gondolhatnánk, ha sikerülne igazolni, hogy azt a bizonyos előírást a teljes magyarság ismerte.⁹ Láttuk, Nagy Géza, Németh Gyula erre gondolt, Róna-Tas András szintén.

⁶ K. Palló 1982, 114–116.

⁷ Róna-Tas 1992; Róna-Tas és Berta 2011, 459–464.

⁸ Ligeti 1986, 261–262; Róna-Tas és Berta 2011, 122–125.

⁹ Munkácsi 1913–14a.

Ligeti Lajos, igencsak meglepő módon, szétválasztotta a két szót. Elfogadta, hogy az *ír* honfoglalás előtti (az ő etimológiája szerint nem is lehetne más), a *betű* mögül viszont már hiányolta a „kielégítő tárgyi háttér”, azt kérdezve, hogy „miféle írott szövegekről lehetne szó” a honfoglalás előtt?¹⁰ Minthogy szerinte semmilyenről, úgy vélte, hogy a *betű* inkább kun eredetű lehet. Nemcsak a két szó szétválasztása szokatlan, Ligeti saját magával keveredett így ellentmondásba, hiszen ha az *ír* mögül nem hiányzik a kulturális háttér, miért hiányozna a *betű* mögül? Arról nem beszélve, hogy miért lenne valószínűbb, hogy egy kun eredetű szó került volna a magyarba – föltételezése szerint – a keresztény szövegek megnevezésére, mint az, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt is találkoztak írott szövegekkel?

Erre mutat rá Róna-Tas is: szerinte, ha a magyarság a honfoglalás előtt „ismerte a rovásírást”, akkor mindent, ami ezzel volt írva, *betű*-nek nevezhetett: a *betű* „jelenthette eredetileg a fára írt rovást, magát a rovásfát, a rovással írt szöveget és az egyes rovásbetűket is”. Róna-Tas szerint a „rovásírás ismerete” mind az *ír*, mind a *betű* szó átvételének művelődéstörténeti háttérét biztosítja: „ha ilyen rovásírásos, fába rótt szövegekkel ismerkedett meg a magyarság a honfoglalás előtt, akkor megvan a művelődéstörténeti háttére mind *ír*, mind *betű* szavunk átvételének.”¹¹ Megfogalmazásából arra lehet következtetni, hogy úgy véli, ez a megismert írás azonos a székely írás elődjével: „*ír* igénk a régi magyar rovásírás emléke” – írja.¹² Ezzel vissza is érkeztünk ahhoz a problémához, hogy egyelőre semmilyen bizonyíték nincs rá, hogy a székely ábécé előzményét a magyarság egésze ismerte volna, kicsi tehát a valószínűsége, hogy az *ír* és a *betű* ehhez kapcsolódva került volna a magyarba. De akkor hogyan?

A magyarok a honfoglalást megelőző időben a Kazár Birodalomban élve sokféle írással találkozhattak: az arabbal, a göröggel, a héberrel biztosan, a latin betűk sem lehettek előttük ismeretlenek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyarok maguk is használták volna ezeket az írásokat, hanem hogy nyilvánvalóan találkoztak írásbeliséggel, többel is. A *betű* akár ezekkel az írásokkal lejegyzett szövegekre is vonatkozhatott; az *ír*, ha valóban ’metszés, rovás’ volt az eredeti jelentése, csak akkor, ha már az átadó nyelvben fölvette a ’ró’ mellé az ’ír’ jelentést. Ezt – hogy az *ír* etimonja már az átadó török nyelvben is jelentette a tollal írást is a fába rovás mellett – egyáltalán nem zárhatjuk ki. De a magyarok valamilyen saját fejlesztésű nyugati ótörök íráshoz kapcsolódóan is megismerhették az írást mint tevékenységet, hiszen a magyarság közvetlen török környezetében több török etnikum is használt saját írásrendszert.

¹⁰ Ligeti 1986, 262.

¹¹ Róna-Tas 1992, 13–14.

¹² Róna-Tas 1992, 12–13.

Hol kezdődik a Csillagösvény?

Újabb eredetkérdés, amelynek boncolgatása nem sok biztos eredménnyel kecsegtet, merthogy ma sem reménytelibb a helyzet, mint pár évtizede, mikor Szűcs Jenő, az egyik legkiválóbb magyar történész úgy fogalmazott, hogy „a székely eredetkérdés egyike a történelem talán soha ki nem bogozzható rejtélyeinek”.¹³ A források szűkössége és a különböző típusú – történeti, régészeti, nyelvészeti – megfontolások ellentmondásosnak tartott tanúsága miatt akkor is így volna, ha a székelyek eredetének kutatását nem terhelnék romantikus ábrándok. Ezek azonban szinte leválaszthatatlanul ráégték a székelyek korai történetének vizsgálatára, de minket szerencsére most kevésbé háborgatnak, mert itt nemhogy a ködös álmokra, de arra sincs mód, hogy a székelyek származásáról szóló tudományos irodalmat áttekintsük, röviden is könyv méretű volna.¹⁴ De teljesen említetlenül sem hagyhatjuk a székelyek származásának kérdését, hiszen a székely írás és a székelység eredete szorosan összefonódik.

Kordé Zoltán szerint négy nagyobb irányzat mutatkozik a székelyek eredetével foglalkozó irodalomban.¹⁵ Az egyik, amely szerint a székelyek a hunok utódai, csak a 19. század közepéig számított tudományon belülinek. Igaz, néhány képviselője később is akadt – a nyelvtörténész Pais Dezső például még az 1960-as évek második felében is fenntartotta korábbi véleményét, mely szerint az avarok egy része Attila népétől származott, s leverésük után ez a *khuni* nevű csoport Erdélyben húzta meg magát, majd más néprészekkel együtt a *kabar* összefoglaló név alatt csatlakozott a honfoglaló magyarokhoz.¹⁶ A nézet – érthetően – Erdélyben örvend egyre nagyobb népszerűségnek, reneszánszának oka Pál Judit szerint „a Trianon utáni nemzeti tudat zavarodottsága, frusztrációja, a hosszú elzártság a magyar szakirodalomtól és főként a dáko-román kontinuitás mitizálása, az eredetkérdéseknek a mai napig történeti-jogi érvként való felhasználása, mindez együttesen hozzájárul a »kompenzatív« mítoszok virágzásához, hiszen egész Kelet-Európára jellemző a történelem és az ideológia szoros összefonódása”.¹⁷ A hunelméletet leginkább az új nemzeti romantika zömmel laikus képviselői kedvelik, s minthogy tudományos háttere továbbra sincs, Pál megfontolásai alapján elsősorban szociálpszichológiai értelemben érdekes e nézet új kultusza.

¹³ Szűcs 1982, 3.

¹⁴ Az irodalom áttekintését l. Kordé 1991, Pál 1995.

¹⁵ Kordé 1993, 2009.

¹⁶ Pais 1967.

¹⁷ Pál 2008, 186.

A székelyek eredetét kutató következő irányzat kiindulási pontja László Gyula kettős honfoglalásról szóló elmélete. László szerint a magyarok első hulláma 670 körül érkezett a Kárpát-medencébe, hozzájuk kapcsolható az ekkor megjelenő griffes-indás motívumokkal díszítő kultúra – ez az a réteg, amelyet klasszikusan „késő avarnak” neveznek. László szerint az első magyar betelepülők utódai nagy számban megérték a honfoglalást, csatlakoztak Árpád népéhez, és később ők látták el a gyeplők védelmét, azaz ők voltak a székelyek elődei.¹⁸ Bár László elmélete sok sebből vérzik, és ezt pályatársai számtalan cikkben a fejére olvasták – régészeti, nyelvészeti, antropológiai és történeti érvek cáfolják –, vannak, akik lényegében minden vonatkozásban követik, másoknál emléteinek bizonyos elemei maradtak meg.

László nézeteinek egyik leghűségesebb követője Vékony Gábor volt, az ő székelyek eredetére vonatkozó, a kettős honfoglalás elméletére alapuló nézeteit már megismertük az előző fejezetben. De voltak mások is, akik a kettős honfoglalással kapcsolták össze a székelyek származását. Például Engel Pál szerint a székelyeket egyrészt önálló etnikumnak kell tekintenünk, másrészt magyarul beszélő népnek, s hitelt kell adnunk a krónikák azon állításának, hogy a székelyek már a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében éltek. Igaz, a krónikák azt is állítják, hogy a székelyeknek közük volt a hunokhoz, „ez azért kevésbé valószínű”. „A kazárokhoz vagy a türkökhöz” viszont Engel szerint biztosan volt közük a székelyeknek, „mert az ezeknél használatos rovásírástípus Magyarországon egyedül a székelyek körében volt használatban”.¹⁹

A székelyek eredetéről megfogalmazott nézetek harmadik és a negyedik iránya nevezhető a két legnépszerűbb álláspontnak, a kutatók többsége ma ezek valamelyikét képviseli – és egyben ezek között vannak az igazán csattanós összeütközések. Egyikük szerint a székelyek a többi magyarokból határvédelemre szervezett népesség, másikuk szerint a székelyek a magyarsághoz a honfoglalás előtt csatlakozott önálló, eredetileg török nyelvű etnikum utódai. Természetesen az irányzatokon belül szintén vannak viták, de az igazi törésvonalat a „magyar vagy idegen” kérdése jelenti, noha ezen kívül is vannak a vitában csomópontok: például hogy ki mit gondol a székely népnévről, hogyan értelmezi a székely nyelvjárások és a tulajdonnevek tanúságát, milyen szerepet tulajdonít a régészeti emlékeknek, hogyan értelmezi a krónikás irodalomban olvasható motívumokat.

Nézzük először a fő ütközőpontot: idegen vagy magyar eredetű népcsoport-e a székelység? Rendkívül sokszínű azoknak a nézeteknek a palettája,

¹⁸ László 1970, 1983.

¹⁹ Engel 1990, 102, 1997, 62–63.

amelyek szerint a székelyek a magyarokhoz csatlakozott, különálló etnikum utódai. Nemcsak sokféle népet véltek már a székelyek elődeinek, de még az azonos népet megjelölő teóriák mögött is különféle érvek húzódnak meg. Kapcsolatba hozták a székelyeket a besenyőkkel, Szádeczky Kardoss Lajos a cserkeszek, hunok, bolgárok és kabarok keverékének tartotta őket,²⁰ avarnak gondolta őket többek között Hóman Bálint és korábbi nézete szerint László Gyula. Mindkettejük szerint a talán részben hun maradványokat is magába foglaló avar törzsek honfoglalás után itt talált részei kerültek később Erdélybe – Hóman szerint önszántukból, első foglalként, László Gyula szerint Szent László idejében, addigra már teljesen elmagyarosodva – ezzel magyarázza a székelyföldi Szent László-kultuszt. Szerinte az avarok egy része bizonyosan az „eszegel bolgár” nép törzseiből való volt, s később e legerősebb törzs nevét vették át a többiek. László az avar kapcsolatokkal magyarázza a szerinte Székelyföldön gyakori „mongolos alkatot”.²¹

Valamiféle avar kapcsolat lehetősége sejlik föl – rendkívül tartózkodó megfogalmazásban – Benkő Elek munkájában. Benkő a régészeti adatok alapján (értékelésében jócskán támaszkodik nyelvjárástörténeti érvekre is) nem látja támogathatónak, hogy a székelyek egy, a 9–10. században csatlakozott török népelem utódai volnának. Mégsem kizárólag a „csak magyar” eredet mellett teszi le a garast, legalábbis résnyire nyitva hagyja a kaput az avar kapcsolatok előtt. Hangsúlyozza a zabolai és petőfalvi (azaz háromszéki), valamint egyes dunántúli (avar) temetők embertani párhuzamait: alapvetően europid népesség temetkezett ide, enyhe, de általánosan megfigyelhető mongolid hatással. Ezzel együtt óva int az elkapkodott következtetésektől: „a közvetlen avar–székely megfeleltetés a kérdés primitív leegyszerűsítése lenne”, írja. Elképzelése szerint a két háromszéki temető kevert elődnépessége nem a honfoglalás idején, hanem már korábban, a Karoling-korban alakult ki a Dunántúlon, és enyhe mongolid jellegük feltehetően az avaroknak tulajdonítható. Különösen fontos nekünk még két, ide tartozó megjegyzése. Az egyik, hogy Benkő szerint a székelyek vélhetően nem egyetlen, homogén népcsoport utódai, erre utal a korai temetők antropológia vizsgálatán kívül a székely írás elterjedési mezője is. A másik, hogy a Dunántúlról vihették magukkal Erdélybe a késő avar népesség maradványát, s talán ezzel van összefüggésben az írásuk.²²

A legnépszerűbb székely elődnépnek azonban jó ideje a kabarok számítanak – érthetően, hiszen róluk biztosan tudjuk, hogy csatlakozott nép voltak. Kabarnak gondolta a székelyeket többek között Sebestyén Gyula, és

²⁰ Szádeczky Kardoss 1927.

²¹ Hóman 1921, László 1944, 95–101.

²² Benkő 2013, 64–71. Az idézett mondat a 67. oldalon olvasható.

ezt találta a legvalószínűbbnek Németh Gyula is.²³ Az utóbbi évtizedekben a legtöbbször talán a kabarok és az eszkelek, eszkilek (vagy valami hasonló néven szereplők, a részletek azonnal) összekapcsolásával találkozunk. Az alaptézis szerint a volgai bolgárok *eszkel* (*eszkil*) nevű törzséből leszakadt, később a kabarokhoz sorolt néprészek utódai a székelyek. Kissé eltérő formákban, de alapjaiban ezt vallotta Györffy György, Szűcs Jenő, Fodor István, a kabar összefoglaló név alá sorolta őket Kristó Gyula és Kordé Zoltán – ő szervesebb kapcsolatot tételez föl a három kabar törzs között, és a székelyeket tartja a vezértörzsüknek.²⁴

A székelyeket kezdettől magyarnak tartó nézetek háttere is sokféle. Borovszky Samu ma már mesészerű magyarázata, hogy a gepidák illették a honfoglaló magyarokat a *sakula* névvel – ez 'verekedő, harcos' jelentésű lett volna –, s a gepidák voltak, akik „leginkább elhitethették a vitéz és harcias székelyekkel, hogy ők egyenesen Attila utódai. A székellyé vált magyar törzs vagy talán néposztály könnyen elhitte a mesét, s idők múlván féltékenyen őrizte azt, míg nem aztán teljesen megvesztegette nemzeti tudatát”.²⁵ Népmesei magyarázatokat másnál is találunk. Mályusz Elemér elfogadta a székelyeket török eredetű csatlakozott népnek tartó Németh Gyula etimológiáját, mely szerint a *székely* jelentése 'herceg népe', de magyar eredeztetést épített rá: hogy a székelyek a fejedelem legkedvesebb fia számára a hét honfoglaló törzs népéből mesterségesen szervezett törzs volt. Ma leginkább nyelvi és régészeti érvekre támaszkodnak az irányzat képviselői. Hunfalvy Pál, s később Benkő Loránd a székelyek nyelvjárásaiból következtetett arra, hogy a székelyeket határőrizetre szervezték a többi magyar törzsből. Bóna István azzal érvelt a székelyek „tősgyökeres” magyar eredete mellett, hogy hagyatékuk nem különböztethető meg a többi magyar néprész régészeti anyagától.²⁶

A „csatlakozottnép-pártiak” és a „magyarpártiak” érveit valamivel részletesebben is érdemes megismernünk, mert ez a két nézetrendszer határozza meg a székelyek eredetéről zajló vitákat. Előbb azonban beszéljünk arról, amitől korábban sokan remélték a „székelykérdés” megoldását: honnan származik a székelyek neve?

²³ Sebestyén 1899 – Sebestyén avarnak gondolta a nyugati, kabarnak a keleti székelységet. Németh 1935.

²⁴ Szűcs 1982; Fodor 1980, 20; Kristó 1996; Kordé 1997, 2001b, 2009.

²⁵ Borovszky 1894a, 1894b, az idézet: 1894b, 118.

²⁶ Mályusz 1942, Németh 1935; Benkő 1990, 1991, Bóna 1991, hozzá hasonlóan Benkő 1993.

Őrök, szegélyen élők, eszkilek

Sokan próbálkoztak azzal, hogy a *székely* népnévnek magyar etimológiát találjanak – nem megy könnyen. A sok fura eredetmagyarázat közül az egyik legmókásabb talán Hunfalvy Pálé. Szerinte a székelyek azoknak a magyaroknak az utódai, akiket a keleti védvonal őrzésére telepítettek Erdélybe, nevük erre utal, 'határőr'-t jelent. Úgy jött volna létre, ahogyan az *Erdély* név az *erdő el(ve)* 'erdő előtti/erdőn túli terület' összetételből: a *székely* a *szék el* szókapcsolatból alakult ki, még hozzá úgy, hogy a *szék* 'valaminek a belseje' jelentésű lett volna, a *székely* így „a belsőnek a külseje”, azaz *őr*...²⁷ Azzal viszont Hunfalvy egyáltalán nem volt egyedül, hogy foglalkozásnévnek gondolta a *székely* szót: ma is az a legnépszerűbb magyar származtatás, hogy a *székely* tulajdonképpen foglalkozásnév volt, és a székelység katonai szerepére utalva 'lövő, lovasíjász, őr' jelentésű lehetett.²⁸

Csak hogy minden bizonnyal fordítva van: a *székely* szó a 16. század előtt kizárólag más népnevek mellett fordul elő, az 'őr' jelentést pedig épp a székelység határvédő funkciója miatt kaphatta a szó – hasonlóan kapta a *káliz* népnév a 'kincstárnok' vagy az orosz az 'ajtónálló' jelentést.²⁹

Újabban Klima László állt elő egy merőben új magyarázat kísérlettel: szerinte a *szög* ~ *szög -l/-ly* névszóképzővel ellátott változatából magyarázható meg a népnév, és 'szegély'-féle jelentésű lett volna. Klima úgy véli, az augsburgi vereség után szerveztek gyorsan egy törzset a nyugati határ védelmére, így jött létre a 'szegély'-nek – székelynek – nevezetett peremtörzs; később e különleges határvédő szerepükből nőtt ki különállásuk, emiatt lehetett önálló népcsoportként értelmezni őket.³⁰ Nem erőssége ennek a teóriának a történeti háttér fölfestése: nemcsak mert egyik elemét sem lehet igazolni, hanem mert kifejezetten ellene szóló adataink vannak arról, hogy a székelyek és a határvédő katonai szerepet ellátó lövők közé nem lehet egyenlőségjelet tenni – ha a székelyeket kimondottan szegélytörzsnek szervezték volna, kik voltak a nem székely határvédők?³¹

Úgy látszik, nincs nagyobb szerencsénk a török magyarázatokkal sem. Ezek közül Németh Gyula ötlete már régebben elesett – ő javasolta azt az etimológiát, hogy a török *sikil* 'herceg' jelentésű szóból alakult volna ki

²⁷ Hunfalvy 1881b, 97–106.

²⁸ A *székely* népnevet foglalkozásnévi ('őr, lövő') eredetűnek tartja pl. Balázs (1980, 268), Benkő (1990, 121), Bóna (1992).

²⁹ Az adatokat és a „lövő-elmélet” részletes cáfolatát l. Kordé 1995.

³⁰ Klima 2001.

³¹ Az egyébként szellemes magyarázatot az is gyengíti, hogy a szóvégi *g* > *k* hangváltozás igazolására szolgáló adatok nagyobbik részének csak a *g*-s változatú alakja maradt fenn, ami azt a gyanút kelti, hogy a korai *-k*-s alakok lehetnek akár egyszerűen suta helyesírási megoldások.

a népnév –, mert az alapnak javasolt török szóról kiderült, hogy egyszerű félreolvasás szülte, valójában sosem létezett.³²

Szívósan tartja viszont magát a Nagy Géza nyomán Györffy György által népszerűsített, s ma is több kutató által megtartott magyarázat.³³ Eszerint egy buharai földrajzíró, Dzsajháni időközben sajnos elveszett munkájára visszamenő forrásokból az tűnik ki,³⁴ hogy a volgai bolgároknak három fajtájuk volt: a *bolgár*, a *barszúla* és az *.szk.l* jelsorral jelölt néprész. Az arab írással készült források nem írták ki a nekünk fontos magánhangzókat, de azt egyértelműen jelezték, hogy a titokzatos törzs neve magánhangzóval kezdődött, és más források adatait is bevonva leginkább *äskäl*-nek lehet rekonstruálni a névalakot.³⁵ Györffy abból indult ki, hogy ha a *bolgár* és a *berszil* név megvolt a magyaroknál (helynevekben mutathatók ki, az utóbbi *bercel*-ként őrződött meg), akkor a harmadiknak is meg kell lennie valahol, már csak azért is, mert a források szerint „a besenyők országa és a [volgai] bolgárok közé tartozó *.szk.l*-ek országa között van a magyarok határai közül az első határ”.³⁶

Györffy a *székely* népnévben találta meg az arab írásos forrás *.szk.l* jelsorával leírt volgai bolgár törzs magyar megfelelőjét. A forrás magánhangzós szókezdetével azonban baj van, mert ugyan hangtanilag egyáltalán nem lehetetlenség, hogy eltűnjön az első szótag magánhangzója,³⁷ azért ez így mégsem olyan magától értetődő magyarázat – nem véletlen, hogy a turkológusok általában elutasítják a *székely* népnévnek ezt a származtatását.³⁸ Ráadásul, ha eljutunk az *äskäl*-ből egy *szekele* ~ *székely* alakhoz, ott az újabb akadály: a népnév legkorábbi előfordulásai leginkább *szikül*, *szikül*, *székül*, *széköl* olvasatokat adnak.³⁹ Ezek közül az utolsó már minden nehézség nélkül összekapcsolható volna a *székely*-lyel, dehát az első adatok mást mutatnak. Mindezzel együtt: a *székely* népnév és a volgai bolgároknál is meglévő, *.szk.l* jelsorral jelölt népnév kapcsolatát teljesen kizárni ma sem tudjuk, mert szó sincs arról, hogy a föltételezett *äskäl*-ből semmiképpen

³² Németh 1935. Az adatokat és a cáfolat részleteit l. Sinkovics 2001.

³³ Nagy 1908. Györffynek többféle elmélete is volt a *székelyek* eredetéről, l. Kordé 1991, ez az 1959-ben publikált, s alapjaiban később is fenntartott nézete.

³⁴ A Dzsajháni-hagyomány rövid összefoglalása, illetve a volgai bolgárok leírása: Sándor 2011, 239–241; 177–180. A Dzsajháni-hagyományhoz tartozó források: Kristó et al. (szerk.) 1995.

³⁵ A különböző források adatai: Zimonyi 1990, 48–49.

³⁶ Györffy 1959. Az idézet: Kristó et al. (szerk.) 1995, 32.

³⁷ Györffy (1959, 64–65), Kordé (1997, 13–14) és Kristó (1996, 15–16) sorol föl erre lehetőségeket, ezek egy része nem jó analógia, l. Sinkovics 2001.

³⁸ Ligeti 1986, 372; Róna-Tas 1996, 187; Zimonyi a forrás magyar fordításához írt jegyzetben (Kristó et al szerk. 1995, 32). Az etimológia újabb, részletesebb cáfolata: Sinkovics 2001.

³⁹ A legkorábbi előfordulásokat l. Kordé 1997, 12–13.

ne alakulhatott volna *széköl*,⁴⁰ de biztosnak semmiképpen nem nevezhető ez a származtatás.

Sem valóban stabil magyar, sem valóban biztos török – vagy másmilyen –⁴¹ etimológiája nincs tehát egyelőre a *székely* népnévnek, de a név eredete önmagában úgysem döntő, sok más szempont van még, amelyeket figyelembe kell vennünk a székelyek eredetének nyomozásában.

Törzsökös magyarok

A „magyar eredet” két legfontosabb érvcsoportha a régészeti anyag és a nyelvtörténet tanúsága. A régészeti érv egyszerűbb: úgy szól, hogy a székelyek hagyatéka nem különböztethető meg a magyarok többi részének régészeti anyagától.⁴² Ezt a megállapítást nemigen lehet kétségbe vonni, mert ilyen eltéréseket eddig valóban senkinek sem sikerült kimutatnia – nem is ez az igazi kérdés, hanem hogy mindez segít-e a székelyek eredetének meghatározásában. Sajnos nem: merthogy a kabarokról egészen biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás előtt nem sokkal csatlakoztak a magyar szövetséghez, de ezt csak azért tudjuk, mert a források megőrizték e csatlakozás emlékét, régészeti leletek alapján nem találjuk nyomukat.

A nyelvészeti érvelés összetettebb, több elemből áll, és többségük Hunfalvy Pál megfontolásait ismétli, finomítja. Hunfalvy 1876-ban megjelent, *Magyarország ethnographiá*-ja című munkájában, s később több más tanulmányában is érvelt a székelyek hun származása ellen. Úgy vélte, a székelyek hunhagyománya csupán germán mondákból alkotott mese, mellyel azt a sok évszázadnyi távolságot próbálták áthidalni, amely a hunok eltűnése és a magyarok megjelenése között eltelt. Szerinte a székelyek magyarok, nyelvük ugyanazt a török és szláv hatást mutatja, mint bármely magyar nyelvváltozat, ráadásul a székely nyelvjárások sajátos vonásai nagyon hasonlítanak az egykori magyar peremnyelvjárásokéihoz.⁴³

A „nyelvészeti megfontolások” dobozba tartozó érvek lényegüket tekintve ma is ugyanezek szoktak lenni: a székelység nem lehet török eredetű, mert a székely nyelvváltozatokban sincs több török kölcsönszó, mint a többi magyar változatban; Erdély tele van magyar helynevekkel, tehát akik adták őket, azoknak magyarul kellett beszélniük; a peremvidéken, más

⁴⁰ Elsősorban Kordé (1997, 12–13) megoldási javaslata jöhet szóba.

⁴¹ Vékony (2002, 169–170) például a teljes magyarság egykori nevének gondolta a *székely* népnevet, amely alapszava, a föltételezett *szkul* a korai ősmagyar korban a szkítáktól került volna a magyarokhoz, de csak később kezdték önelnevezésként használni – vagy magyar képzésű a szó, 'belső' volt a jelentése, és a *szív* szó rokonságába tartozik.

⁴² Pl. Mesterházy, 1980, 90, Bóna 1992, Benkő 1993, 14.

⁴³ Hunfalvy 1876, 300–301; 1880, 19; 1881b.

népekkel érintkezve miért váltottak volna magyarra – azaz jelenlegi lakóhelyükön nem játszódhatott volna le a nyelvcsere; a székelyek nyelvjárásai sokfélék, és szoros kapcsolatot mutatnak más magyar nyelvjárásokkal.⁴⁴

A legrészletesebben Benkő Loránd dolgozta föl a székely és nem székely magyar nyelvváltozatok kapcsolatait.⁴⁵ Adatai szerint három nagyobb székely nyelvjárás különíthető el egymástól: az Udvarhely – azaz az egykori Telegdiszék – környéki változat, a Telegdiszéktől északra fekvő Marosszék nyelvjárása, valamint a háromszéki és az onnan északra, Csíkba, Kászonba, Gyergyóba a keleti peremen fölnyúló nyelvváltozat.

Az érdekes az, hogy ezek a változatok közeli párhuzamokat mutatnak egyes dunántúli magyar nyelvváltozatokkal, ráadásul szinte tükörképszerűen. Az Udvarhely környéki változat a Dél-Dunántúl baranyai és egykori valkói területeinek nyelvjárásaival függ össze, a Háromszéktől Gyergyóig húzódó keleti sáv változatai a nyugat-dunántúli Őrvidék és az Őrség, a központi területtől, Telegdiszéktől északabbra fekvő változatok az Őrvidék, Moson és Pozsony vidékének dialektusaival mutatnak föltűnő egyezéseket.

Ráadásul sok székelyföldi helynév azokon a területeken is megtalálható, ahová nyelvjárásuk is köti őket – például Telegdiszékben sok olyan helynév van, amely Baranyában és a telegdi székelyek korábbi szállásterületén, Biharban is előfordul, Háromszék és Csík nevei közül az Őrségben találunk jó néhányat, s így tovább. Hasonló összefüggéseket mutat a személynévhasználat és a települések névadási típusa: a keresztnévből lett vezetéknev (Tamás, Lázár, Domokos, György stb.) Székelyföldön és az Őrségben gyakori, a templom védőszentjének nevéből alakult falunév (pl. Szentmihály, Szentmiklós) szintén Erdélyben és a Dunántúlon fordul elő a legsűrűbben.

Ez már bizony túlságosan sok ahhoz, hogy véletlen legyen, ezért nem működnek azok a magyarázatok, amelyek egyszerűen a peremnyelvjárások különben jól ismert tulajdonságára próbálnak építeni, azaz hogy a nyelvterület szélein beszélt nyelvváltozatoknak azért van sok közös vonásuk, mert a központból induló változások kevésbé érik el őket, így az egyezések sokszor tulajdonképpen megőrzött archaizmusok.⁴⁶ A székely nyelvjárásoknak nem véletlenszerű egyezéseik vannak a dunántúli nyelvjárásokkal, hanem szoros kapcsolatra utaló hasonlóságaik.⁴⁷ Éppen ezek

⁴⁴ L. pl. Balázs 1980, Benkő 1990.

⁴⁵ Több más közlemény mellett elsősorban Benkő 1990, 1991, 2001.

⁴⁶ A székely és dunántúli nyelvjárások egyezését pl. Moór (1944, 86–87) próbálta ezzel magyarázni.

⁴⁷ A székelyföldi és dunántúli nyelvjárások, helynevek és névadási szokások közötti összefüggések nem föltétlenül csak nyugat-kelet irányú népmozgás eredményeként jöhettek volna létre, elméletben költözhettek volna egyes székely csoportok Erdélyből a Dunántúlra is. A székely dialektusokban azonban olyan nyugati szláv kölcsönszavak is vannak, amelyek csak a magyar szállásterülettől nyugatra élő szláv nyelvekből kerülhettek a határvédők nyelvébe (l. Benkő 1990).

a tulajdonságok – és hogy a székelyek balladába illően hurcolták magukkal megszokott, egyes csoportjaikat azonosító helyneveiket – sokat segítenek abban, hogy rekonstruáljuk a székelység Székelyföldre települése előtti történetét.

A székelyek eredetileg félkaréjban védték a Dunántúlt, az előbb felsorolt területeken: Pozsony, Moson, Őrvidék és az Őrség, délre kanyarodva Baranya és Valkó – itt egyébként oklevelekből is kimutatható a jelenlétük (14. ábra).⁴⁸

Egy részük később is a nyugati területeken maradt – ők beolvadtak a helyi lakosságba, elvesztették önálló nevüket és a határvédőknek járó kedvezményeiket is. Más tömbjeiket viszont a nyugati határ megnyugvása, a keleti fölbolydulása után (a nyugtalanságot a besenyők, majd a kunok okozták) az akkori keleti gyepűk mellé, Biharba (kisebb részben Abaújba) telepítették át, a 11. században már itt éltek. Az egykori gyepűvédelmi vonalak (legalább két ilyen védvonal létét lehet rekonstruálni) emlékét ma helynevek őrzik (pl. *Les, Vaskapu, Őrmező*).

A bihari székelyek a 12. században költöztek tovább a mai Székelyudvarhely környékére, s vitték immár innen magukkal a Telegd nevet – erről kapta a nevét Telegdiszék. Szintén ekkortájt érkeztek székelyek Marosszékbe Mosonból és Pozsony környékéről, más székely csoportok pedig ekkor foglalták el a későbbi szász területeket. Az utóbbiak valamivel később, a szászok betelepítése miatt kénytelenek voltak átköltözni a Kárpát-medence délkeleti csücskébe, a későbbi Háromszékbe: a 13. század első felében a sepsiek, aztán a kézdiek, végül az orbaiak – és vitték magukkal a Sebes, a Kézd és az Orbó patak nevét, ezekről nevezték el a délkeleti székeket Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszéknek. A háromszéki székelyek csoportjai rajzottak aztán ki észak felé, Kászon és Csík, végül még tovább, Gyergyó irányába. Ezért van, hogy a székely településnevek meglehetősen egységes képet mutatnak: többségük a már említett módon temploma patrónusának nevét viseli, vagy a *-falva* utótaggal alakították ki. Mindkét névadási mód a 13. századra jellemző a leginkább.⁴⁹ A későbbi Székelyföldön azonban nem a székelyek voltak az első magyar nyelvű népesség: oklevelek, régészeti, nyelvi adatok (a 13. századnál korábbi névadási szokások) igazolják, hogy a székelyeket megelőzően már élt ott magyar lakosság.⁵⁰

⁴⁸ Székely 1984.

⁴⁹ Benkő 1990, 1991.

⁵⁰ A székelyek Erdélybe településének földrajzi és időrendi kérdéseiben ma már többnyire konszenzus van az irodalomban. A székelyek előtti Árpád-kori magyar lakosságra vonatkozó régészeti irodalom rövid áttekintése: Rácz 2003, ugyanerről, valamint a kutatás feladatairól, problémáiról l. Benkő 1993, 2013. Erdély székelyek előtti magyar betelepítése nem a honfoglalás után közvetlenül történt, a helynévanyagban nincs nyoma a honfoglalás utáni időszak leggyakoribb helynévadásai típusai közül sem a törzsnévi eredetű településneveknek, sem az *-i* képzővel alkotott helyneveknek (Benkő 1990).

SZÉKELYEK, LÖVŐK A RÉGI MAGYARORSZÁGON

Nagyobb székely lakterület a X.-XII. században
 SZÉKELYFÖLD a XIII.-XIX. században
 ..... A régi székely fő székek határa

⊙ Székely vár, ispánság központja
 + székelylakta hely
 ● régi székely nevei fűl
 ● Régi székely-összetétel helynév
 || székelyvár, székelyhid
 ■ Székely vonakozási hely
 Sz. = székely

♂ Lövő = sagittarius és hasonló
 életmód helynév

14. ábra: Székelyek és lövők (határőrök) telepei

Az egyes székely nyelvjárásokat beszélők elődei tehát más-más nyugati magyar nyelvterületről származtak. Mindezek alapján Benkő Loránd arra jutott, hogy „a törökségnek és a székelyeknek egymáshoz nyelvileg és etnikailag csupán annyi közük van, amennyi a magyarság egészének. Nem több és nem kevesebb. A székelyek nem török fajú nép. Ezt a semmi nyomos érveléssel nem támogatható feltevést ma már csupán tudománytörténeti érdekességnek, de semmiképpen sem valóságnak kell tekintenünk.”⁵¹

A történészek zöme azonban igencsak mást gondol erről.

Bűnbakok, hősök, kiváltságosok: Csaba népe

A „csatlakozottnép-párti” kutatók abból indulnak ki, hogy a székelyek önálló névvel, saját hagyománnyal, ezen belül esetleg huntudattal rendelkeztek, sokszor fölhozzák különállásuk bizonyítékaként sajátos írásukat és kiváltságaikat. Koronatanúnak pedig a korai forrásokat szokták megidézni.

Az önálló névről volt már szó – és akkor sem tagadható, hogy a székelyek már a 12. században saját névvel szerepeltek, ha ennek a névnek az eredetéről atombiztos magyarázatot egyelőre nem sikerült összerakni.

A székelyek saját eredethagyományáról nincs teljes konszenzus azok között, akik egyébként azonos állásponton vannak a székelyek „idegen” eredetét illetően. Az erre vonatkozó forrásokat természetesen ma már senki nem veszi szó szerint, de kidobni egészen mégsem kell – súlyos indokok nélkül nem is szabad – őket. Úgy tűnik, hogy alapos forráskritikával, és persze áttételesen, de mégis fölhasználhatók a székelyek egykori eredethagyományának a rekonstruálásához.

Az önálló hagyomány első megjelenéseit Anonymus és Kézai Simon munkájában találjuk: a székelyek lehetséges huntudatáról és Csaba mondájáról van szó. E kettő jól egymásba gabalyodott, és furcsán hangozhat, hogy hasznos szétválasztani e két hagyományelemet, mégis próbálkozzunk meg vele.

Ami a székelyek huntudatát illeti: Anonymus Árpádot – legitimációs okokból, hogy ezzel is igazolja, a magyarok mai hazája jogos jussuk, őseik visszavett földje – Attilától származtatta, s ezt meglehetősen szájbarágósan, rengeteg ismétléssel sulykolta az olvasó fejébe, a magyarokat és a hunokat azonban nem kapcsolta össze. A székelyeket ugyanakkor „Attila király népének” nevezte.⁵² Kézai Simon részletesebb, de kuszább képet festett: minthogy ő volt a magyar hunhagyomány megalkotója, nemcsak a

⁵¹ Benkő 1990, 120.

⁵² Anonymus 1999, 43.

székelyeket, de a magyarokat is a hunoktól származtatta, elvileg tehát nála hunutódlási alapon nem találhatnánk nyomát a székelyek és a magyarok megkülönböztetésének. De találjuk.

Kézai története szerint ugyanis Attila halála után csúf testvérháború tört ki: az idősebb Aladár és az ifjabb Csaba vitézei közül ezrek haltak meg, s mikor nagy nehezen eldőlt a küzdelem, és Aladár csapatai győztek, Csaba és a „józanabb rész” menekülni kényszerült. A fiatalabb testvér tizenöt-ezer emberével nagyapjához, Görögországba menekült, onnan tért aztán vissza ősei földjére, Szkítiába – az ő utódaik, a magyarok jöttek aztán újra a Kárpát-medencébe, hogy visszafoglalják Attila jogos örökségét. Csak-hogy a székelyek – bár ők is Attila népe voltak Kézai szerint is – nem Csaba seregével tartottak: Kézainál a székelyek annak a háromezer harcosnak az utódai, akik elfutottak a csatából, és a „Csigle mezején” húzták meg magukat, s félelmükben, hogy a szomszéd népek harcos hun múltjuk miatt bosszút állnak majd rajtuk, nem használták többet a hun nevet, hanem székelynek nevezték magukat. Amikor értesültek Árpád seregeinek közeledéséről, eléjük mentek, s már együtt foglalták el a régi-új hazát.⁵³

Mindkét szerzőnél kitapinthatóan szétválík a magyarok és a székelyek eltérő származása. A székelyek természetesen magyarok, de mégis „mások”: a honfoglalás előtt a magyarok elé mentek – azaz (újra) csatlakoztak a magyarokhoz. Anonymusnál Attila király népe voltak, Kézainál nem Csaba tizenötezres, keletre vonult népéből, azaz a későbbi honfoglalókból, hanem az Erdélybe menekülő háromezerből származtak. A székelyek e különállósága, azonnal látni fogjuk, más forrásokban is jelentkezik, sőt, a Kézainál olvasható „gyávaság”-motívumról is azt mondhatjuk, hogy már jóval az őt megelőző időkben elterjedt lehetett.

A székelyek esetleges huntudatát és Csaba-hagyományát tárgyaló irodalom bemutatására itt nincs mód, hiszen hatalmas anyagról van szó. A modern kutatás nagyjából egységesnek mondható abban, hogy eredetét tekintve szétválasztja a kettőt, a számos apró eltérés mellett éles különbség abban van a kutatók között, hogy elfogadják-e azt is, hogy a székelyeknek volt a magyarokétól – azaz a Kézai Simon által megalkotott hagyománytól – független hun eredettudatuk, vagy sem. Másképpen fogalmazva: a vita abban áll, hogy a székelyek föltételezett saját hagyománya egyfajta huntudat volt-e, vagy valami más.

Két példával: Kristó Gyula a forrásokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy bár a székelyek történeti értelemben nem a hunok utódai, bolgár utódnép lévén (Kristó az eszkilekkel azonosította a csatlakozott székelyeket) történeti tudatukban mégis fontos szerepet kaphatott a hunok-

⁵³ Kézai 1999, 101–102.

tól való származás – ebben egyébként egy steppei népnél semmi különös nem lenne. Ha nem így volna, Kristó szerint nemigen tudnánk válaszolni arra, Anonymus és Kézai miért éppen a székelyeket kötötte szorosabban a hunokhoz.⁵⁴ Kordé Zoltán viszont nem látja elég meggyőzőnek Kristó érvelését, szerinte saját huntudatuk nem volt a székelyeknek, ugyanúgy a Kézai által megalkotott hagyományt vették át, mint a nem székely magyarok. Ez viszont Kordé szerint sem jelenti azt, hogy ne lett volna saját hagyományuk, csak ez nem a hunokhoz és Attilához kötődött, hanem egy Csaba nevű, 10–12. századi, az Aba nemből származó történeti személyhez. Neki sem a valóságban, sem az eredeti székely történeti tudatban nemigen lehetett köze Attilához, csak Kézai jól ismert kombinálószenvedélyének következtében vált a hun nagyfejedelem kedvesebbik fiává.⁵⁵

Nem könnyű dönten a két álláspont között. Anonymus a székelyek hun eredettudatáról halvány jelet hagyott ránk, Kézainál viszont nem találunk erre utaló adatot, pontosabban nem ez különbözteti meg a székelyeket a magyaroktól. Kézai története alapján természetesen kizárni sem lehet, hogy a székelyek saját eredethagyománya a hunokhoz kapcsolódott, hiszen a székelyek különállását mégsem magyarázhatta ugyanazzal – nevezetesen, hogy a hunok utódai –, amit nemcsak a székelyekre, hanem valamennyi magyarra érvényesnek tartott. Az Anonymusnál talált elmosódó nyom viszont talán valóban arra utal, hogy már Kézai huntörténetének megalkotása előtt járt valami szóbeszéd arról a királyi udvarban, hogy a székelyek Attila király népe. Ez a vélekedés nyugati forrásokból nemigen eredhetett, mert azok a magyarokat gondolták a hunok utódaiknak.

De ettől még Kordénak igaza lehet abban, hogy a székelyeknek Kézai előtt már valamiféle Csaba-hagyományuk is volt. A kétféle vélemény ugyanis – Attila vagy Csaba – elvileg nem zárja ki egymást. Nem azért, mintha a Csaba-monda eredetileg szervesen kapcsolódott volna az esetleges hunhagyományhoz: elég világosan nyomon tudjuk követni, hogyan vált Csaba Kézainál Attila fiává.

Nézzük, mit tudunk Csabáról, aki tehát Kézainál éppen hogy nem a székelyek, hanem a keletre menekült, s később Árpáddal visszatért „hunok” vezére. Anonymusnál csak homályos maradványa látszik valamiféle Csaba-hagyománynak: egy keletre vonult magyar töredékről jegyzi meg, hogy „a ma Csabamagyarjának nevezett nép Szovárd [vezérük] halála után maradt Görögországban. Görögül azért nevezték őket csabának, azaz bolond népnek, mert uruk halála után nem akartak visszatérni hazájuk-

⁵⁴ Kristó 1996, 24.

⁵⁵ Kordé 1996 – a Csaba-hagyomány irodalma egy részének ismertetésével.

ba.”⁵⁶ Anonymus tehát láthatóan semmiféle valós (vagy akár vélt) Csabával nem tudta összekötni a keletre vonult csoport emlékét, ezért a „csabamagyarja” kifejezésnek maga próbált értelmet adni, és arra jutott, hogy nevüket a sobos szóból kaphatták, ami a középgörögben valóban ’bolond’-ot jelentett.

Közös elem Anonymus és Kézai följegyzésében, hogy mindketten Görögországba (a Balkánra) vonuló magyar néprészekkel kapcsolták össze Csabát. Közös elem az is, hogy mindketten úgy tudták: Csaba magyarjai soha nem tértek vissza. Ez Kézainál egy szólás formájában őrződött meg: Kézai szerint a székelyek mondogatják, mikor valaki útra kel, hogy a távozó akkor térjen vissza, amikor Csaba. Hogy ezt pontosan hogyan értették, azt nem tudjuk, van, aki szerint úgy, hogy sohanapján, van aki szerint úgy, hogy úgy várják őt vissza, mint Csabát, aki, bármennyire szeretne volna, soha többet nem látta viszont szeretett hazáját. Vagyis az itt fölsejlő hagyományban Csaba egy keletebbre lévő területen letelepedett, onnan soha meg nem tért magyar néprész vezére lett volna.

Egy 16. századi bajor történetíró, Joannes Aventinus említett egy bizonyos Schab(a) vezért, aki az augsburgi csata után vesztette volna életét. Györffy György – figyelmen kívül hagyva e föltételezett 10. századi Csaba halálára vonatkozó megjegyzést – ezzel a Csabával azonosította annak a népcsoportnak a vezérét, amely kelet-római területre, a Balkánra, a Vardar folyó mellé vonult – sok történész szerint ezek a vardarióták magyarok voltak, s a bizánciak nemcsak emlegették őket egészen a 14. századig, hanem haderejüket is nagy becsben tartották, a 13. században például ők adták a császári testőrség egyik lovasegységét. Mások vitatják, hogy a vardarióták azonosak lettek volna a hagyomány Görögföldre költözött magyarjaival, többen erősen kétségbevonják a bajor krónikás hitelességét is, legalábbis e vonatkozásban.⁵⁷ De akár magyarok voltak a vardarióták, akár nem, akár volt egy augsburgi Csaba is, akár nem, a Balkánra költözött magyarok emléke, s ennek összefűzése egy bizonyos Csaba nevű vezérrel mindkét krónikásnál kimutatható.

Kézainál Csaba nemcsak hun királyfi, hanem egyben az Aba nemzetség őse is.⁵⁸ Kordé szerint a krónikás nemigen ragadtatta volna magát arra, hogy „a nemzetség hagyományai ellenében, minden alap nélkül hozta volna összefüggésbe a Balkánra költöző hőst az Abák őséval.” Ezért azt tartja valószínűnek, hogy Csaba az Aba nemzetség olyan 10. századi, de

⁵⁶ Anonymus 2004, 39; az idézett szöveg eredetijében Zovárd áll.

⁵⁷ Györffy 1993, 32–33, 142–143, 231; az Aventinus hitelességéről és a vardarióták etnikai hovatartozásának bizonytalanságáról szóló irodalmat l. Kordé 1996, 60–62, a jegyzetekben.

⁵⁸ Kézai 1999, 102.

akár jóval későbbi szereplője lehetett, aki „közelebbről nem ismert időpontban ... népe egy részével görög területre költözött”.⁵⁹

Azt is meg tudjuk magyarázni, hogyan vált Csaba Kézainál Attila kedves fiává: Simon mesternek tudomása volt egy bizonyos Csaba nevű vitéz vezetésével keletre vonult magyarokról, ezt az általa idézett szólásból tudjuk. Azt is tudjuk, hogy ismerte és fölhasználta a gót krónikás, Jordanes munkáját a hunok történetéről, így minden bizonnyal olvasta nála, hogy Attila legkisebb fia, Irnik (vagy Ernák) az apja halálát követő torzsalkodás után népével *Scythia minor* bizánci kézen lévő területén, azaz a mai Dobruzsza környékén talált új hazát. Kézai Simon egyszerűen összekapcsolta, azonosította a két hagyományt, s a keletre vonult Csabát megtette Attila keletre vonult fiának. Ezzel egyben a 13. században kedvelt magyar nevet is kapott a kisebbik fiú az ismeretlen Irnik helyett, s ez kifejezetten jól jöhetett, ha egyszer Kézai azt a feladatot szánta neki, hogy belőle legyen a honfoglaló magyarok legendás őse.

Kellő óvatossággal azt mondhatjuk tehát, hogy a székelyeknek éppen léteztetett olyan eredetmondájuk, amelyben magukat a hunoktól származtatták, már annál korábban is, hogy Kézai megalkotta volna a maga hun-történetét – ezt kizáró okot nem ismerünk, ezt igazoló nyomról csak fenntartásokkal beszélhetünk, mert ha volt is, alig láthatóra halványult. Saját eredethagyományuk viszont valószínűleg volt a székelyeknek, erre több és határozottabb jel utal. Ez a saját eredethagyomány talán összefüggésben volt egy Csaba nevű őssel, vitézzel – ha nem így volna, nehezen tudnánk megmagyarázni, hogy miért éppen a székelyekhez köti Kézai a Csabával kapcsolatos szólást, ha már egyszer éppen ő maga avatta Csabát Attila kisebbik fiává s egyben a nem székely magyarok ősevé.⁶⁰ Sajnos sem Anonymusnak, sem Kézai Simonnak nem voltak pontos értesülései az igen távoli székelységről, ráadásul a kavargó hagyományelemek össze is zavarták őket. Csabáról Anonymus már nem is tud, a keleti vándorlás összemosisodik nála egy homályos régi emlékkal a szavárdokról. Kézai maga csak még inkább egybemaszatozta a különféle hagyományelemeket.

Akár volt már Kézai előtt hunhagyományuk a székelyeknek, akár nem, az viszont valószínűnek látszik, hogy ha volt is korábbi tradíció, azt a történetíró meséjének ereje átírta, merthogy a 15–16. századra Csaba már egészen biztosan hun királyfiként őse a székelyeknek. Mondája számos más folklorizálódott elemmel egészült ki: a Csaba-mondakörbe tartozó

⁵⁹ Kordé 1996, 63–64.

⁶⁰ Ugyanakkor megfontolandók Hóman (2010, 125–127) ellenérvei: szerinte a székelyek Csaba-mondája Kézaitól származik, további elemei (csabaíre, Hadak útja) pedig már korábban megvoltak a magyar néphagyományban, illetve Szent László mondakörében, mint a székelyeknél.

elemek egy része a székelyeknél szintén igen népszerű Szent László mondakörére emlékeztet kísértetiesen,⁶¹ ha kell, akkor vérzéscsillapító csodanövény (csabaíre) gyógyít, s ha kell, népe segítségére siet – már nem csak a tudákos krónikákban hős, hanem a székely népi mondavilágban is.

De a krónikairódalom is nagyot változott: a Kézait követő évszázadok történetírását Thuróczy János munkálkodásától kezdve már a székelyeket szorosabban a hunokhoz kapcsoló szemlélet jellemzi, s a Kézainál és kortársainál még futásra hajlamos székelyekből az ősi örökség legigazibb őrzői váltak. Kiválóságuk hangsúlyozása annál inkább fontossá vált, mert időközben az erdélyi szászok és a románok is beszálltak „az Erdély legősibb népe” versengésbe: a szászok gót, illetve dák, a románok latin, illetve szintén dák származásra hivatkozva.⁶²

A „csatlakozott nép-pártiak” saját székely eredethagyományra vonatkozó érve tehát nem kikezdehetetlen, de nem is hagyható figyelmen kívül. Van viszont olyan érvük is, amely sokkal stabilabbnak látszik a bizonytalannak minősíthető krónikás hagyomány értelmezésénél – ezzel az érvel szemben igen nehéz ellenvetéseket fölhozni. Arról van szó, hogy a székelyeket attól a pillanattól kezdve, hogy a forrásokban, oklevelekben megjelennek, a magyartól eltérő, idegen etnikumként írják le.

Először az Olšava melletti, 1116-ban zajlott magyar–cseh ütközetéről szóló híradásban szerepelnek, mint akik a besenyőkkel együtt, „anélkül, hogy megsebesültek volna, egészen a király táboráig futottak”. Nem hízelgőbb az említésük a Fischa mellett 1146-ban zajlott csata leírásában sem, ott a forrás szerint „a silány besenyők és a hitvány székelyek, akik szokásos módon a magyar hadtestek előtt jártak, valamennyien egyként megfutamodtak, akár a juhok a farkasoktól”. Mindkét följegyzést a 14. századi krónikakompozíció őrizte meg,⁶³ s bár a *hitvány* és a *silány* nem a besenyők és székelyek erkölcsére vonatkozik, hanem az akkor már megszokottól eltérő, könnyűlovas hadi eszközeiket minősíti,⁶⁴ a „menekülés” és „megfutamodás” semmiképp sem dicsérő kifejezés. Minthogy az e csatákról szóló német, illetve cseh krónikás ilyesféle nyúlászívűségről nem beszél,⁶⁵ egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy a „gyávaság” a székelyekkel – mint könnyen hibássá tehető idegen etnikummal – szemben elterjedt sztereotípiá lehetett. Elképzelhető, hogy Kézai is ezt fölhasználva alakította hantörténetét úgy, hogy a székelyek a csatából megfutamodott, s aztán még valódi nevüket is eltitkoló, félős háromezer hun harcos utódai.

⁶¹ Grexa 1922, 37.

⁶² Az erdélyi etnikumok származási mítoszairól I. Pál 2004.

⁶³ Képes Krónika 2004, 100, 108.

⁶⁴ Vö. a Képes Krónika új kiadásának 684. jegyzetével.

⁶⁵ Kordé 1993, 30.

Az idézett forrásokból levonható legfontosabb tanulság mégis az, hogy a székelyeket kétségtelenül önálló, a besenyőkhöz hasonló státusú etnikumként, és mi tagadás, bűnbakként szerepeltetik ezekben a történetekben. Az említett cseh és német följegyzés szintén arról beszél, hogy a magyar csapatok előtt „idegenek” küzdöttek, illetve hogy az elővéd önálló ispán alatt harcolt – ez szintén az idegen etnikumok sajátossága volt. Ugyanerről értesülünk a székelyek első erdélyi hadakozását megörökítő forrásból: egy 1210-ben történt hadi esemény kapcsán tudjuk meg, hogy a Joachim nevű szebeni ispán serege szászokból, románokból, székelyekből és besenyőkből állt. II. Andrásról írta Kézai, hogy megjárta a Szentföldet is, „s a magyarokkal és a székelyekkel megfutamította a babiloni szultán seregét”.⁶⁶ Az idézett korai megjegyzésekben fontos, hogy a székelyeket más, később a magyarokhoz csatlakozott etnikumokkal együtt emlegetik, s legalább ilyen sokatmondó, hogy „ők jártak a magyar hadsorok előtt” – ezt Anonymus is említi. A nomád államszervezési szokások szerint ugyanis az elővédfeladatokat, lévén ezek a legveszélyesebbek, mindig a frissen csatlakozott népekre osztották.

A székelyek a 13. században a többi betelepedett etnikumhoz – szászokhoz, kunokhoz – hasonlóan kiváltságokat kaptak, saját vezetőjük volt (a székelyispán első írásos említése 1235-ből maradt fenn), vagyoni különbségeik ellenére a székelyek egyformán szabadok voltak, azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, a bíraskodást és a hadvezetést a maguk által választott vezetőkre bízta, és földjeik sokáig a közösségek, s nem személyek tulajdonában voltak. Nemzeti alapú szerveződésüket szintén sokáig megtartották, ez csak a 14. századtól alakult át területi elven szerveződő székekké.⁶⁷

Ez így együtt sok ahhoz, hogy mindezt sajátos 10–11. századi katonai szerepükből vezessük le, azt föltételezve, hogy a magyarság többi részéből határőrzésre szervezett népcsoport etnikai jegyeket kezdett volna fölvenni. Nehéz ilyesmit elképzelni, még akkor is, ha a gyepűkön szolgáló „lövők és örök” különösen nagy becsben lettek volna tartva. Ilyesmiről azonban nemigen volt szó, a 12. századi adatok is, Kézai megjegyzése és történetalakítása is ennek az ellenkezőjére bizonyosság: a székelyek még a 13. század vége felé sem föltétlenül örvendtek különösebben nagy tiszteletnek. Kordé hívta föl rá a figyelmet, hogy ha a „csatlakozott-nép-pártiak” által fölsorolt sajátosságok (a saját népnév, saját eredethagyomány, saját jogszokások, az idegen etnikumoknak járó kiváltságok, a katonai segédnépekre jellemző hadi feladatok, a források minősítései) önmagukban nem

⁶⁶ Kordé 1993, 30, Kézai 1999, 117; a szebeni ispán seregére vonatkozó megjegyzést Kordé (1991, 6) idézi.

⁶⁷ A székelyek etnikai kiváltságairól Kristó 1996, 59–79.

győzik is meg a kétkedőket, együttesen jócskán megnövelik egymás súlyát, és nem lehet csak úgy lesöpörni ezeket az érveket az asztalról.⁶⁸

A gordiuszi csomó átvágásának módoszatai

A történeti és nyelvészeti adatok közötti ellentmondás sok fejtörést okoz a székely történelem kutatóinak – ki-ki más módon próbál megoldást találni arra, hogyan lehetnének a székelyek egyszerre magyar anyanyelvűek is, meg önálló etnikum is, saját névvel, a többi magyarokétól eltérő hagyománnyal, a csatlakozott népek feladataival. László Gyula, Vékony Gábor, Engel Pál már ismertetett megoldási javaslata – azaz a kettős honfoglalás elmélete – az egyik lehetőség: a 7. században a Kárpát-medencébe települő, „késő avarnak” nevezett népesség magyar – vagy magyar is – volt, megérték a honfoglalást, és csatlakoztak Árpád magyarjaihoz. Minthogy újonnan csatlakoztak a szövetséghez, természetesen azokat a katonai feladatokat kapták, amelyeket a törzsszövetség új tagjai szoktak kapni: a csatákban elővédként vettek részt, egyébként pedig a gyepűket védték. Nyelvüktől függetlenül önálló etnikai egységként kezelték őket, s később aztán, mikor a keleti határoknál nagyobb szükség volt hatékony haderőre, őket telepítették először Biharba, aztán Erdélybe: azaz a székelyek tulajdonképpen csatlakozott nép is volt meg magyar nyelvű is, és a krónikák híradásai ennek a Kárpát-medencei csatlakozásnak az emlékét őrizték meg, amikor azt írták, hogy a székelyek a hunoktól hátramaradva a régi hazában várták be Árpád csapatait.

Kristó Gyula épp ellenkező megoldást javasolt: igyekezett szinte valamennyi korábbi teóriát egybegyűrní, de legalábbis a metsző éleket valahogyan lecsiszolni, és egymáshoz illeszteni, egyedül a kettős honfoglalás nem kapott tőle semmilyen engedményt. Úgy oldotta meg a „legyen magyar is, meg ne is” Mátyás királyi feladványát, hogy csak a székelyek magját, a Telegd, majd később Udvarhely környékén megtelepedett csoportot tartotta török eredetűnek, a székely népesség nagyobbik részét hozzájuk társult magyarnak vélte.

Kristó szerint a székelyek magjának ősei török nyelvűek voltak, a volgai bolgárok *esz(e)kel* nevű törzsének töredékeként a 9. század elején csatlakoztak a magyarokhoz. A török kultúrkörből hozták magukkal sajátos írásuk ismeretét és a hun származás tudatát – és természetesen nevüket is. Törzstöredékről lévén szó, még a 10. század közepén sem voltak többen öt-tízezer főnél, a csatlakozáskor ennél kevesebben lehettek. A

⁶⁸ Kordé 1997, 9.

több törzset egybefoglaló, jóval nagyobb létszámú kabarok részévé váltak, s velük együtt a katonai segédnépek feladatát kapták: elővédként harcoltak, illetve a határokat biztosították. A letelepedés után a határvédelem szerepe is megváltozott, az egykor a kabar törzsekhez sorolt kisebb csatlakozott etnikumokat innentől kezdve saját nevükön említik – a kálizokat, az izmaelitákat, a székelyeket is. A kabarok a Kárpát-medencei szállásterület északi és déli részének (a Mátra, illetve a Dráva, a Szerémség vidéke) védelmét látták el, a székelyek pedig a nyugati és a keleti határt őrizték a Pozsony–Baranya, illetve az Ugocsa–Bihar sávban.

A székelyek a magyarokkal együtt tértek át a kereszténységre, s a 11. században már minden bizonnyal lezajlott nyelvcserejük, tehát magyarul beszéltek. Az új, immár keresztény és letelepedett államban is megmaradt azonban az etnikai alapon szervezett határvédelem, s mivel a határok őrzését ellátó székelyek elég nagy szabadságot élveztek, már ebben az időben sok magyar állhatott közéjük, azonban tovább őrizték nevüket és hagyományait. A már magyarokkal keveredett székelyek a 11–12. században kezdtek keletre települni a nyugati sávból, először a keleti – bihari – védvonalhoz. A 11. század második felétől a keleti határon egyre nagyobb terhet jelentettek a pogány betörések, több határőrre volt tehát szükség. A nyugati határvonal viszont nyugodtabbá vált a 12. század elejétől. Mivel éppen ebben az időben kerültek először veszélybe a határőrök kiváltságai, a keletre költözés intenzívebbé vált. Az áttelepülők korábbi lakóhelyeikről vitték magukkal településneveiket, névadási szokásaikat is. Az Alföld peremén húzódó keleti védvonal azonban lassan még keletebbre, Erdélybe került át, ekkor kezdődött Székelyföld betelepítése – a Kárpátokhoz húzódó határvédőkhöz ekkor már sok magyar és szláv is csatlakozhatott, a székely etnikai különállás hagyományához azonban, már csak az ezzel járó kiváltságok miatt is, érdemes volt ragaszkodni.

Kristó is úgy véli, hogy a székelyek első csoportjai Székelyföldön a 12. század második felében települtek meg, Telegdiszékben, valamivel később Marosszékben. A keleti sávot Biharból érkezve, illetve Sepső-Orbai-Kézdi irányból Csík, végül Gyergyó felé haladva népesítették be a 12–13. században, Aranyosszékben talán csak a 14. század elején. Az új keleti gyeput már kialakult, falvakba szerveződött közösségek lakták be, valószínűleg ezzel magyarázható, hogy míg a 14. század elején átlagosan csak a falvak negyvenegy százalékának volt temploma, Székelyföldön ez az arány kiugróan magas, kilencven százalék volt. Ebben az időben, 1330 táján a székely lakosság létszáma különböző becslések szerint harminc-harmincötezer fő lehetett. A létszámgyarapodás nem valamilyen kivételes természetes szaporulat, hanem a székelyekhez nagy létszámban csatlakozó magyar, kisebb számban szláv, német, esetleg román populáció beépülésének

eredménye. A székely névvel nevezett csoport a 14. századra már döntően magyar.⁶⁹

Kristó szintézisének több pontját is vitatják: például a középkorban nehezen képzelhető el a szabad költöztetés (tehát hogy az etnikai kiváltásokra, jobb életre vágyók fogták magukat, és „csatlakoztak” a keletre „húzódó” székelységhez). Az sem valószínű, hogy a székelyek saját kívánságukra, s nem Erdély tervszerű, királyi akarattal történő benépesítése kedvéért hagyták ott sokkal kedvezőbb adottságú korábbi bihari vagy királyföldi területeiket, hogy a zordabb, erdős, hegyes vidékre költözzenek. Vitatják a becsült lélekszámot és még több más elemet, például az *eszk* és a *székely* népnév összekapcsolhatóságát, a volgai bolgár eredetet – ezekről korábban esett már szó.⁷⁰ Mindezekről függetlenül az alapötlet, hogy egy török maghoz a magyarság többi részéből szerveztek még hozzá népséget, működhet.

A történeti és a nyelvészeti érvek között feszülő ellentmondás azonban föloldható másként is. Pontosabban: érdemes megvizsgálni, létezik-e egyáltalán ellentmondás a nyelvi és a történeti adatok között. Ha mindkét irányzat érvei megállnak, akkor természetesen igen, a következő kérdés tehát az, hogy így van-e.

A „csatlakozott-nép-pártiak” érvei közül némelyikben lehet éppen kételkedni (például a saját eredethagyomány meglétének érvében), de másokat – a források adatait arról, hogy a székelyeket ugyanúgy kezelték, mint az idegen etnikumokat – nemigen lehet tagadni. A „magyarpártiak” érvei nem látszanak ennyire stabilnak. Korábban már többen is föl hívták rá a figyelmet, hogy a székely eredetkérdésben alkalmazott logikát követve a köztudottan csatlakozott kabarokról is azt kellene mondanunk, hogy „törzsökös magyarnak” kellett lenniük, ugyanis ugyanúgy nem találjuk se régészeti, se nyelvi nyomukat, ahogy a székelyekét sem.⁷¹ Márpedig ha a kabaroknak e tekintetben nyomuk veszett, akkor elesnek a székelység magyar eredetére vonatkozó régészeti és nyelvészeti érvek is: hogyan követelhetnénk olyan bizonyosságot, amelyet egy másik, egészen biztosan csatlakozott néprész örökségében sem találunk? Ráadásul elég egyetlen – igen gyakori – nyelvi esemény bekövetkeztét föltételeznünk ahhoz, hogy a nyelvészeti jellegűnek tartott érvek összeomoljanak: ez az esemény a nyelvcsere.

A tisztesség kedvéért nézzük azért a sokat idézett nyelvi érveket valamivel részletesebben is. Az első kérdés: abból, hogy a székelyek többféle magyar nyelvjárást beszélnek, levonhatjuk-e azt a következtetést, hogy

⁶⁹ Kristó 1996.

⁷⁰ Kordé 1997, 209; Benkő 2013, 68.

⁷¹ Fodor 1980, Kordé 1997, 10.

nem lehettek önálló etnikum? Nemigen. Elvégre a Kárpát-medencét birtokba vevő magyarok még jó ideig nem adták föl korábbi katonai szokásaikat, az tehát, hogy a székelyek a nyugati gyeput védtek, azaz kiemelten veszélyes határvédő feladatot teljesítettek, éppen nem gyengíti, hanem erősíti a gyanút, hogy nem nagyon sokkal korábban csatlakozott, katonailag ütőképes etnikumról van szó. Azt már régóta tudjuk, hogy nem minden „lövő” volt egyben székely is, valószínűleg nem lettek volna elegenden a székelyek a teljes gyeputvédelem ellátására, azaz magyar népességgel éltek együtt. Marjalaki Kiss Lajos épp a nyelvcsere bizonyítékának tartja a kunoknál és a székelyeknél az eltérő nyelvjárások meglétét, mondván, hogy a kunok is, a székelyek is magyar környezetük nyelvváltozatait tanulták meg.⁷² Ezzel bizony nehéz vitatkozni: ma is így van, ha egy beszélőközösség nyelvet cserél, hát még mennyire így lehetett, amikor se sztenderd változat, se azt megkövetelő közoktatás és média nem volt.

Ha a székelyek az előtt cseréltek nyelvet, hogy Erdélybe érkeztek volna, érthető, hogy Erdély helyneveinek jórésze magyar (és ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a székelyek előtt már volt a későbbi Székelyföldnek magyar lakossága, ez kevesebb nyomot hagyott a településnevekben, de például víznevekben erőteljesebben megjelenhet). A korai nyelvcsere arra is választ ad, hogy „kitől tanulhattak volna meg magyarul” a széleken – senkitől, de nem is volt rá szükségük. Ez a kérdés föl sem merül, ha a nyelvcsere még a Dunántúlon megtörtént, hiszen mire benépesítették Székelyföldet, addigra rég magyar anyanyelvűek voltak.

De ha a székelyek egykor török nyelvet beszéltek, hol van ennek nyoma a székely változatokban, miért nincs bennük több török eredetű szó, mint a többi magyar nyelvjárásban? Ez az érv újra meg újra fölbukkan,⁷³ pedig már Szabó Károly kiütötte azzal, hogy nyelvi alapon a bizonyosan idegen eredetű kunok, jászok csatlakozását sem nagyon lehetne kimutatni.⁷⁴ Szabónak igaza van: a jászoktól fennmaradt szójegyzék bizonyossága szerint a jászok – legalábbis egy részük – még a 15. században is beszéltek eredeti nyelvüket, de jász kölcsönszavakat nem tudunk kimutatni a magyar nyelvből. A kunsági nyelvváltozatokban vannak (inkább voltak) ugyan olyan kun eredetű kölcsönszavak is, amelyek a köznyelvbe nem kerültek be,⁷⁵ de a nagyarányú kun betelepüléshez képest ma már bizony igen kicsi a számuk, és ha nem jegyezték volna időben föl őket, akkor talán már harminc év múlva sem lenne meg ez a csekély nyom sem. Szabó párhuz-

⁷² Marjalaki Kiss 1929, 30.

⁷³ Pl. Benkő 1990, Balázs 1980, 269, Róna-Tas 1996, 340.

⁷⁴ Szabó 1884, 6.

⁷⁵ A jász kölcsönszavak hiányáról: Zsilinszky 2003, 201; a kun kölcsönszavakról Ligeti 1986, 538–544, Mándoky Kongur 1993, 93–129.

mához nyelvészeti magyarázatot is tehetünk: a nyelvcseré után jelentkező szubsztrátumhatás jellegzetesen nem a szókincset érinti, és egyébként is, több évszázad távlatából alig van esély ilyen hatás kimutatására.⁷⁶ A „nincs benne több török szó” tehát valójában nem nyelvészeti érv, hanem népi nyelvészeti (naiv) vélekedés: „józan ész” alapú okoskodásra, s nem a nyelvi kontaktusok és a nyelvi változás folyamatainak ismeretére alapul.

Mikor kellett csatlakozniuk a székelyeknek a magyarokhoz, ha a 11. századra már nyelvet is cseréltek? Erre nem kapunk a nyelvészettől pontos választ: csatlakozhattak akár közvetlenül a honfoglalás előtt, akár sokkal korábban is. A kétnyelvűség kialakulása normális esetben már a csatlakozásuk után megkezdődhetett – a sok etnikumot összefogó, gyorsan és gyakran átszerveződő szövetségekből álló nomád kultúrában egyébként is a többnyelvűség lehetett a természetes állapot. Még hozzá stabil állapot, mert a hiedelmek ellenére a kétnyelvűségből nem következik automatikusan nyelvcseré, különösen nem azonnali – azaz lehetett akár korábbi a csatlakozás. Ugyanakkor a nyelvcseré igen gyors folyamat: akkor is elég hozzá három generációnyi idő (azaz hatvan-hetven év), ha egynyelvűségből indul, és egynyelvűségbe érkezik, és a nyelv ráadásul kiemelten szimbolikus szerepet tölt be – ezt a nyelvcseretípust jól ismerjük.⁷⁷ Eleve kétnyelvű helyzetben élő népnél pedig nem történik más, mint a két nyelv dominanciaváltása – ez egyetlen generáció alatt bekövetkezhet, a következő generáció pedig akár már egynyelvű is lehet. Ha tehát a székelyek egykor önálló etnikumként csatlakoztak a magyar szövetséghez, akár közvetlenül a honfoglalás előtt, még akkor is ott volt nekik a nyelvcserére a teljes 10. század, és ez bőségesen elég is egy nyelvcseré lezajlásához.

Segít-e a székely írása a székelyek eredetének kutatásában?

A székely írást legelső említésétől kezdve bizonyítéknak vették elő a székelyek származásának földelésében, igazolásában – így van ez Kézaitól a teljes krónikairodalmon és a 18. század tudósain át egészen napjainkig, akkor is, ha a hun eredetből török származás vagy késő avar kapcsolat lett. Mivel ez az írás csak a székelyekre, s közülük is leginkább a telegdiszékiekre jellemző, elsősorban a „csatlakozott-nép-pártiak” használják érvként.

Kordé Zoltán szerint is a székelyek török származásának egyik bizonyítéka a székely írás, Kristó Gyula pedig kifejezetten szívesen hivatkozik rá: hogy „a székely rovásírás törökös jellege kellően bizonyítja a nép ere-

⁷⁶ A nyelvi kölcsönzés, nyelvcseré, szubsztrátumhatás jellegzetességeiről a török-magyar kapcsolatokkal összefüggésben l. Sándor 1997, 2011, 276–284, Sándor 2014a.

⁷⁷ Klasszikussá vált leírásuk: Gal 1979.

dendő töröknyelvűségét, illetve kapcsolódását török kultúrtényezőkhöz”; „a székely és a (keleti) türk rovásírás közti kapcsolatnak legfeljebb az intenzitása lehet kétes, de nem annak a ténye”; „steppei múltjukból, keleti előéletükből ... eredt – utóbb más, bizánci és szláv elemekkel gazdagodott – rovásírásuk”. Kristó a székely írást a székelyeket a magyaroktól megkülönböztető etnikai jegynek tekintette, és az egykori eszkelek utódainak szállásterületét épp azért lokalizálta Telegdiszékbe, mert Udvarhely környékén sűrűsödnek a székely írás emlékei.⁷⁸

Érthető, hogy a „magyarpárti” írásokban kevesebbet foglalkoznak e székely specifikummal, hiszen valóban nehéz magyarázatot találni arra, hogy ha a székelyeket magyarokból szervezték, akkor miért csak rájuk jellemző ez az írás – úgyhogy a „magyarpárti” érvelésekben kénytelenek hamisítványnak tekinteni, mint Hunfalvy, vagy nemigen foglalkozni vele, hogy egyáltalán létezik.

Vannak azonban kivételek. Engel Pál, mint láttuk, a székelyek szorosabb kazár kapcsolatainak tekintette írásukat, Benkő Elek pedig ugyan nem tartja a székelyeket csatlakozott török etnikumnak, az írást esetlegesen mégis a dunántúli korai székelységbe olvadt késő avarokhoz köti. (Akik persze csak akkor „idegenek”, ha nem fogadjuk el László véleményét arról, hogy a késő avar népesség valójában magyar volt.)⁷⁹

A székely írás azonban, bármennyire kedvelt bizonyítéka a székelyek egykori török eredetének vagy szoros török kapcsolatainak, nem automatikusan alkalmas arra, hogy segítsen igazolni, hogy a székelyek önálló etnikumként csatlakoztak a magyarokhoz. Ahhoz, hogy erre használhasuk, sok föltételnek kell teljesülnie.

Biztosan kell tudnunk hozzá, hogy a székely írás török eredetű – ezzel nem állunk rosszul, az elődabécé egyelőre nincs ugyan meg, de más lehetőség nemigen jöhet szóba, mint hogy a nyugati ótörök írások között kell keresnünk a székely írás legközelebbi kapcsolatait.

Biztosan kell tudnunk hozzá, hogy eredetileg csak a székelyek használták ezt az írást – ez is teljesül, továbbra sincs okunk rá, hogy másként gondoljuk. Az Alsóbűn talált fúvóka nem dönt el semmit, mert nem tudjuk kizárni, hogy korai székelyek hagyatéka, s minden más érv továbbra is egyértelműen a székelyekhez köti ezt az írást: a korai elterjedési góc a székelység központja, Telegdiszék volt; az autentikus, azaz nem tudósi használat csak Székelyföldre volt jellemző; illetve a krónikások följegyzései szerint szintén kifejezetten a székelyek ábécéje volt.

Jó volna sokkal többet tudni a székely írás 13. század előtti történetéről – ha az írás valóban a székelyekhez kapcsolódik, akkor e korai történet után

⁷⁸ Kordé 1993a, 10; Kristó 1980, 57; 1996, 20, 136, 142.

⁷⁹ Engel 1990, 102, 1997, 62–63, Benkő 2013, 70–71.

értelemszerűen nem elég csak Székelyföldön kutakodnunk, a korábbi székely területekről is jól jönne valami nyom. Az előző bekezdésben írottak miatt az alsóbúí fúvóka értelmezhető ilyen nyomnak, ha egyelőre óvatosan kell is bánnunk vele.

Végül pedig: ki kell tudnunk zárni, hogy a székelyek Erdélyben ismerték meg írásuk elődjét. Erről egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy Erdélyben találtak más, de talán szintén a nyugati ótörök írások csoportjába tartozó ábécével teleírt követ – volt róla szó egy korábbi fejezetben –, s van korábban székelynek tekintett, valójában azonban nem a székely ábécével írt egyéb, tisztázatlan háttérű felirat is (Bonyhán), de ezek nem mutatnak szoros hasonlóságot a székely írás jeleivel. Vagyis: Erdélyben egyelőre nincs nyoma olyan írásbeliségnek, amely a székely írás elődje lehetett volna. Ha az Alsóbúí Feliratról bebizonyosodik, ami egyelőre csak nagyon valószínű, azaz hogy a korai székelyek hagyatéka, akkor ez a kérdés egyértelműen eldőlt.

TEPLOMI ŐSGRAFFITIK

Talán furcsán hangzik, de nem is olyan egyszerű számba venni a székel írás emlékeit. Nem azért, mert a laikus irodalomban mindenféle, ismeretlen írással készült felíratot, meglehetősen gyanús jelcsoportot és nyilvánvaló hamisítványt is ide sorolnak – ezekkel meg lehet küzdeni, bár kétségkívül makacs támogatóik vannak. Azonban a megbízhatóan székel írással készült emlékek csoportosítása sem mindig problémamentes.

A bajok a kutatástörténetben gyökereznek: az *emlék* értelmezése a székel írás irodalmában ugyanis folytonosan változott. 1866-ban Szabó Károly az általa ismert székel írással írt szövegeket két csoportra osztotta: az egyikbe a „hiteles” emlékeket sorolta, a másikba pedig az „újabb kori koholmányokat”. Gyakorlatilag ezt a felosztást tartotta meg és terjesztette el 50 évvel később Sebestyén Gyula is, aki a „hiteles” emlékeket a „hamisítványokkal” állította szembe.¹ A bonyodalmak ez után kezdődtek. A *hiteles* jelzőt ugyanis megtartotta a Sebestyén utáni szakirodalom, de jelentése fokozatosan megváltozott: a ’nem hamis’ mellett a ’nem Telegdire visszamenő’ jelentést is kezdte fölvenni, sőt helyenként a ’kései kézíratos’ ellentétéként szerepel.

E mögött az értelmezés mögött az a szemlélet húzódik meg, amelyik a székel írás eredetére, korai kapcsolataira helyezi a hangsúlyt, elsősorban arra kíváncsi, hiszen nyilvánvaló, hogy ezekre a témákra vonatkozóan az azonos forrásra visszavezethető ábécék és kései kéziratok sokaságától sem kapunk új ismereteket – az eredet kutatása szempontjából elég, ha közös forrásukat jól ismerjük. Mégis jó kerülni ezt a fajta szóhasználatot, mert meglehetősen félrevezető: elvégre a Telegdi János tankönyvét segítségül hívó 17–18. századi tudósok nagyon is hiteles emlékeket hoztak létre, szemben azokkal, akik valóban, tudatosan hamisítványokat gyártottak – többnyire szintén Telegdi betűivel.

Néha nincs jelentősége, hogy egy emlék Telegdi János könyvéből tanult betűkkel készült-e, máskor azonban ez nagyon fontos lehet – például, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy meddig élt a székel írás a tudós hagyománytól függetlenül, vagy hogy hányféle ábécét tudunk összerakni az

¹ Szabó 1866a, 1866b, Sebestyén 1915a.

alapréteg rekonstrukciójához. Hasznosabb ilyenkor *autentikus*-nak nevezni azokat az emlékeket, amelyek nem Telegdi János tankönyvének segítségével készültek, *másodlagos*-nak azokat, amelyek igen: ez utóbbiak sem értéktelenebbek, csak más kérdésekre kapunk választ tőlük – például hogy mikor, kik, milyen funkciókra használták a székely írást. Ennek megfelelően a székely írásnak vannak hiteles és autentikus emlékei (ilyenek például a székelyföldi templomfeliratok), hiteles és másodlagos emlékei (pl. Kájoni második betűsora), hamis és másodlagos emlékei (pl. Tar Mihály hamisítványai), és elméletileg lehetnek hamis és autentikus emlékei is. Ilyen, ha a székely írást nem Telegditől ismerő szerző hamis évszámmal látta el az általa írott szöveget: ez az Isztambuli Felirattal kapcsolatban került szóba.

A szakirodalomban időnként fölbukkan az „epigráfiai emlékek” és a „paleográfiai emlékek” szembeállítása is. Ez az ellentétpár sem a legszerencsésebb, mert a *paleográfia* elsősorban írástörténetet jelent, s csak másodsorban szűkül a kéziratokkal való foglalkozásra, de a szándék, hogy a feliratos (karcolt, vésett) emlékeket megkülönböztessük a tollal papírra írott szövegektől, érthető és védhető is. Volt már szó róla, hogy az íróeszközök és az írást hordozó anyag hatással vannak a betűk alakjára, esetleg még a grafotaktikai eljárásokra is (a magánhangzók kiírására, a ligatúrák alkalmazására). A Sebestyén által bevezetett terminológiát ez esetben könnyű pontosabbra cserélni, a papírra írott emlékeket kézenfekvő egyszerűen *kézirat*-nak, a falra, kőbe vésett, festett, karcolt emlékeket *felirat*-nak nevezni. Igaz, festeni sem sokkal nehezebb a betűket, mint tollal írni, de azt látjuk, hogy a festett vagy krétával falra rajzolt székely jelek mégis a szögletesebb betűformákat mutatják, nyilván mert közelebb voltak az élő hagyományhoz – s van olyan is, amelynek a betűit festés előtt rákarcolták a falra.

Van egy harmadik csoport is, amely jellegzetességeiben eltér mindkét előzőtől, és ezt az ide tartozó emlékek földolgozásakor fontos figyelembe venni. Azokról az emlékekről van szó, amelyeket eredetileg fába róttak vagy falra véstek, karcoltak, viszont csak kézírtos másolatban maradtak fenn, eredetijük elveszett, megsemmisült. Ezeket az emlékeket nem kezelhetjük úgy, mint a feliratokat, hiszen a másoló torzíthatott a betűk formáján, hibákat ejthetett, kifelejthetett részeket. De nem járhatunk el ezeket vizsgálva úgy sem, mint a kéziratokkal, hiszen a másolat föltehetően igyekszik pontosan tükrözni a másolt feliratot. Lehet őket éppen *átírt*-nak nevezni, ha külön nevet keresünk nekik, de a lényeg az ilyen emlékek vizsgálatának módszertanában, nem a taxonómiában és a kategórianevekben van. (A Bolognai Rovásemlék, a Csíkszentmihályi és az Isztambuli Felirat, esetleg a Nikolsburgi Ábécé tartozik ebbe a csoportba.)

Az első fejezetben volt már róla szó: a székely írás kutatásában megke-
rülhetetlenné vált egy új emlékkatalógus kiadása. Jó fényképekkel, pontos
rajzokkal, a lelőhely és a leletkörülmények – voltak-e a lelőhelyen más
feliratok, esetleg képek – körültekintő leírásával, az emlék legapróbb saját-
osságainak bemutatásával. A katalógusba – értelemszerűen nem a székely
írás tényleges emlékei közé keverve, hanem külön fejezetbe – hasznos
fölvenni azokat az emlékeket is, amelyekről a szakirodalom említést tesz,
tehát a nevük széles körben ismert, de vagy elpusztultak már, vagy egye-
lőre nem bizonyos, hogy valóban a székely írás emlékei-e, vagy biztos,
hogy nem azok, de sokan annak vélik őket. Ez a korpuszkiadás szerencsére
már készül, erről is volt szó korábban.²

A következő fejezetekben leírt rövid emlékbemutatók – először a fel-
iratok, aztán a kéziratok és átiratok, végül egy alfejezetben a legneveze-
tesebb hamisítványok – semmiképp nem helyettesítik a korpusz részletes
filológiai leírást adó kiadását, de szükségesek ahhoz, hogy az Olvasó álta-
lános képet kapjon a székely írásról – hiszen ennek a kötetnek elsősorban
ez a célja, az emlékek tüzetesebb elemzését egy következő kötetre terve-
zem. Ez azt is jelenti, hogy a kisebb olvasati eltérésekkel, eltérő értelmezé-
sekkel itt nincs módunk részletesen foglalkozni, de igyekszem bemutatni
a lehető legtöbb emléket, amely a 18. század vége előtt készült.

A 19. században már erősen hanyatlott a székely írás népszerűsége,
új kultusza a század végén kezdett kialakulni, a 20. században készített
följegyzések, kiadványok, levelek, cserkészabécék és hasonlók lényegében
behatárolhatatlan új korpuszt hoztak létre – de ez már nem a történeti
székely írás, hanem a modern használat históriája.

13–14. század: Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelydália

A ma ismert templomfeliratok közül a homoródkarácsonyfalvi unitárius
templomban található véset tűnik a legrégebbnek: jó okunk van rá, hogy
úgy gondoljuk, a 13–14. század fordulóján, vagy akár a 13. század végén
keletkezhetett.

A felíratra már Debreczeni László rábukkant 1937-ben, de fölfedezését
nem közölte.³ Néhány évvel később, 1944 nyarán Szőke István, a budapesti
egyetem hallgatója egyik művészettörténet-professzora megbízásából
végigjárta Udvarhelyszék középkori templomait. E nyári kutatómunka

² Egy ilyen katalógus szükségességére már 1996-ban fölhívtam a figyelmet (Sándor 1996a, 87–88), 2011-ben az MTA BTK Őstörténeti Témacsoportjában többen is kiemeltük egy új korpusz összeállításának fontosságát, l. még a *Miérték és hogyanok* c. fejezetet.

³ Ferenczi és Ferenczi 1979, 18.

alkalmával kapaszkodott föl a templomtoronyba, ott találta a székelő betűket tartalmazó kőhengert a második emeleti résablak szemöldökkövéén. A feliratról rajzot és fényképet is készített, ezeket Németh Gyulának küldte el – ő tette közzé először a feliratot.⁴

A felirat tekintélyes méretű, a viszonylag nagy betűket mélyen vészték egy majdnem fél méter hosszúságú felületre. A betűk két sorban helyezkednek el, fejjel lefelé – úgy tűnik, az építőknek az fontos volt, hogy az írás látszódjon, de a követ, vagy véletlenül, vagy mert a jeleket nem ismerték, fordítva illesztették mostani helyére. A befalazás miatt valószínűleg nem látszik az egykori felirat minden betűje.

A kő helye kétségtelenné teszi, hogy a felirat nem lehet későbbi a torony építésének idejénél, ennek évét – 1496 – markáns számok hirdetik a mai templomkapu fölött.⁵ Ekkor bővítették a korábbi, 13. századi román templomot, ekkor épült a torony is. Az évszám azonban csak azt az évet árulja el, amelynél korábbi a felirat, de önmagában nem mondja meg, hogy pontosan mikor írták: elméletileg készülhetett volna közvetlenül az előtt, hogy jelenlegi helyére illesztették. De készülhetett sokkal korábban is, mert a feliratot hordozó kőtömb jóval korábbi, mint a felújítás éve.

Már Ferenczi Géza és Ferenczi István is fölvetette, hogy a kőhenger egy 13. századi templomkapu oszlopa lehetett. Benkő Elek megfigyelései szintén azt valószínűsítik, hogy a feliratot tartalmazó kő eredetileg a román templom kapujához tartozhatott: ezt kemény homokkőből faragták, míg később andezitet vagy andezittufát használtak, és a faragvány későromán és gótikus jegyeket is mutató párhuzamai jól ismertek a környék templomaiból, a 13. századból és 14. század elejéről. Másrészt „tárgyi” bizonyítékunk is van arra, hogy a betűket nem sokkal a henger elkészítése után vészték a kőbe: a betűk vonalainak mélyedéseiben megmaradtak a középkori meszelés nyomai, tehát a kőtömb még bizonyára kapuoszlopként szolgált, amikor lemeszelték.⁶ Szintén a régiségre utal, hogy a vésetek megvannak kopva, márpedig jelenlegi helyén sem időjárási viszontagságoknak, sem emberi kíváncsiságnak nincs kitéve a kő.⁷

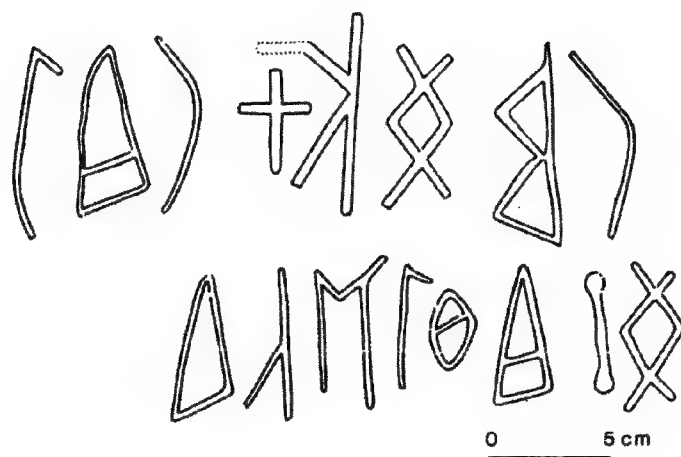
Annak ellenére, hogy a betűk többsége nagyon világos vonalvezetésű (15. ábra), a Homoródkarácsonyfalvi Feliratnak eddig nem született kielégítő olvasata. Megfejtési kísérlet azonban bőven van. S mivel a felirat nehéz feladat elé állítja azokat, akik ma el akarják olvasni, néhány

⁴ Németh 1945.

⁵ Szőke is, Németh is ebből indult ki, de az építkezés idejéül Szőke tévesen 1495-öt írt Némethnek, ő ezt közölte.

⁶ Ferenczi Géza szerint (1979) a vésetekben maradt nyomok nem egy valamikori meszelésből származnak, hanem az általa készített gipszlenyomat maradványai – ugyanilyen nyomok fedezhetők azonban föl a vargyasi medence véseteiben is.

⁷ Ferenczi 1979, Ferenczi és Ferenczi 1979, 18–22, Benkő 1994b, 160–161, Benkő 1996a, 79–80.

15. ábra: A Homoródkarácsonyfalvi Felirat

megfejtő más nyelvvel próbálkozik: Franz Altheim bolgár-török nyelvűnek vélte, Ferenczi Géza azt vetette föl, hogy talán besenyő lehet.

Györffy György és Harmatta János a *Nemes Dániel és Salalyi Vitga* olvasata javasolja – szerintük ez két személynév volna. Vékony szerint János evangéliumának egy részletére utal a felirat, olvasata *nēm hiszēn neki/hiszik fiut ik*. Ehhez *f*-nek kell olvasnia a világosan olvasható *θ* <ly> jelet, kétségtelen olvasatot kell adnia néhány igen bizonytalan – vagy egyelőre nem olvasható – betűnek, és meglehetősen szabadon kell értelmeznie az evangéliumi részletet is, amely a Vékony által idézett legkorábbi fordításban, a Müncheneri kódexben – Vékony értelmezésében – így szól: „Ki hiszen ő bele nem ítéltetik / Ki ke nem hiszen immár megítéltetett / mert nem hiszen isten egyetlen egy született fiának nevét.”⁸ Ráduly János az első sort hasonlóan olvassa – *nem hiszend neki* –, de a kereszt alakú jelet nem szóelválasztónak véli, mint Vékony, hanem <d>-nek. A második sorban viszont egészen mást olvas: *h. székelyei vésék* – szerinte a Homoród menti székelyek örökítették meg így, hogy ők vésték a követ, a sor elején álló *χ* <h> a *Homoród* rövidítése.⁹ A betűk hangértékének meghatározásában talán Ráduly

⁸ Jn 3:18. A Müncheneri kódexben (Nyíri 1971, 339) valójában a következőképpen szerepel (értelmezve): „Ki hiszen ő bele nem ítéltetik / Ki kedig [pedig] nem hiszen immár megítéltetett / mert nem hiszen istennek egyetlen egy született fiának nevébe.”

⁹ Altheim 1948, 1952, Ferenczi 1988, 55, Györffy és Harmatta 1997, 152, Vékony 2004, 9–16, az idézett rész a 14. oldalról való, Ráduly 2008, 20–23.

tért el legkevésbé attól, ami igazolhatónak látszik, de a megfejtés, különösen a két sor egymáshoz való viszonya nehezen magyarázható, az pedig igen valószínűtlen, hogy a *h* rövidítés volna.

Nem érdemes megfeledkeznünk arról, hogy vélhetően csak töredékesen látjuk az eredeti feliratot – értelmes szavakat nehéz egy töredékbe beleolvasni, különösen ha még arról sincs fogalmunk, hogy milyen mértékben csorbult a szöveg. A feliratnak van egy-két betűformája, amely más emlékekből nem ismeretes, ezek hangértékét egyelőre csak találgatni lehet, s van olyan vonala is, amelyről nem könnyű eldönteni, hogy valóban betűhöz tartozik-e, vagy esetleg a megcsúszott véső nyoma. Jobb tehát egyelőre elismerni, hogy biztos, megalapozott olvasata még nincs a Homórdkarácsonyfalvi Feliratnak.

Karácsonyfalvától csak néhány kilométerre fekszik Vargyas, a másik legrégebbi – nagyjából a karácsonyfalvival azonos időben készült – felirattal. Vargyas régi temploma szintén a 13. században épült, az 1330-as években a települést már egyházas faluként említik. A román templomot a 15–16. században gótikus stílusban átépítették, s mikor a falu népe unitáriussá lett, természetesen a templom is azzá vált. 1802-ben a templomban nagy károkat tett egy földrengés, ezért 1813-ban a falu másik helyén új unitárius egyházat építettek, az építkezéskor fölhasználva a réginek a köveit is. A régi unitárius templom helyén református imaház létesült – ehelyett tervezett nagyobbat a gyülekezet az 1990-es években. A régi imaház lebontása után, amikor alapozni kezdték az újat, előtűntek a 15–16. századi hozzáépítés falai – sajnos mire fölismerték, hogy fontos emlékeket rejthet a föld, a munkások már elég nagy pusztítást végeztek.

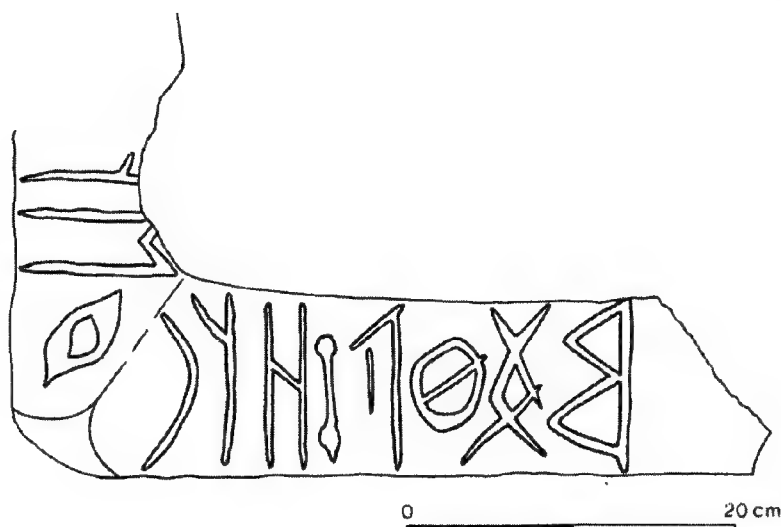
Szerencsésen megmenekült viszont néhány kőfaragvány, amelyeket a gótikus bővítéskor építettek a falba, s korábban minden bizonnyal a román kori templom részei voltak: 1994 nyarán különféle kapurészletek – oszloptöredékek, lábazatok – kerültek elő a földből, és egy nagy kőtömb, melyből szögletes keresztelőmedencét alakítottak ki. A többi faragványhoz hasonlóan ez szintén homokkőből készült, és a román és a gótikus stílus közötti átmenet jegyeit mutatja, ez alapján a 13–14. század fordulója tájára datálható. A medence alaptömbje 69×46,5×28,5 cm, téglatest alakú, ebből emelkedik ki a szintén téglatest alakú medence. Ennek peremei csapottak, széles, lapos felületet képeznek. Az elülső, mintegy 10 cm széles peremre székely betűkkel kezdtek írni, s minthogy a felirat készítője rosszul mérte föl az írnivaló hosszát, néhány jel a bal oldali peremre csúszott át.¹⁰

A felirat keletkezését semmiképpen nem tehetjük a gótikus átépítés utánra, hiszen akkortól kezdve hozzáférhetlenné vált a kőtömb, és bár

¹⁰ A kőtömböket Kónya Ádám és Benkő (1994c, 1996a, 77–79) is hasonlóan datálja. Kónya véleményét Ráduly (1995, 93) idézi. L. még Ferenczi 1994, Kósa 1994, Ráduly 1994.

– hasonlóan a Homoródkarácsonyfalvi Felirathoz – készítését elméletileg lehetne közvetlenül a falba építés előttre datálni, sok értelme ebben az esetben sem lett volna, hogy csak azért véssenek ki nagy fáradsággal egy feliratot, hogy utána azonnal beépítsék a falba. Ráadásul a medencén – ismét, akár csak a karácsonyfalvi oszloptöredéken – megtalálhatók egy középkori meszelés sárgás nyomai. A felirat így nemigen lehet sokkal későbbi, mint maga a medence, készítését a 13. század végére, 14. század elejére tehetjük.

Ezzel a felirattal könnyebben boldogulunk, mint a karácsonyfalvival. A betűk itt is határozott, egyértelmű vonalvezetésűek (16. ábra). A felirat első szavának olvasatában csaknem konszenzus van: ez a MH(LY) betűkből áll, és *Mihály* nak olvassák.¹¹ A következő jelek olvasatát illetően nagyobb a változatosság, a legvalószínűbbnek az az olvasat látszik, hogy *Mihály írtán követ* – azaz egy Mihály nevű mester tudatta a világgal, hogy a kőbe ő véste a betűket, és talán ő faragta a medencét is.¹² Ez az olvasat csaknem teljesen megegyezik Ráduly János javaslatával, de ő a θ <ly> után álló 1 <i> t J-nek olvassa, és egy J-vel kezdődő keresztnév rövidítésének gondolja.¹³ Ez alig valószínű, de talán tartozhat az <i> a következő szóhoz, annak ellenére,

16. ábra: A Vargyasi Felirat

¹¹ Ráduly 1995, 80, Benkő 1996a, 79, Ferenczi 1997, 19–20, Kósa 1994, 2008 olvas a végére egy -i-t is.

¹² Hasonló olvasatot ad Benkő 1996a, 79.

¹³ Ráduly 1995, 79–95.

hogy a szóelválasztó jelként értelmezhető két pont és az ezt összekötő véset az <i> után és nem előtte áll. Tévesztéseket más székely – és bármilyen – írással készült emlékekben látunk.

Kósa Ferenc javaslata az, hogy SZilveszTeR TőN KöVeT – azaz voltaképpen nem is Mihályról, hanem Mihályi Szilveszterről volna itt szó.¹⁴ Ez az ötlet nehezen védhető – nemcsak e névtípus megjelenése volna túlságosan korai, és a *Szilveszter* névből is mindössze három mássalhangzó lenne jelölve, hanem mert a véset elég egyértelműen az RTN KVT mássalhangzócsoportokat mutatja.

Vékony Gábor ismét alaposan kiszínezett olvasattal állt elő: iMēH FIOy TeNeKÖD. A felirat szerinte a Jánosnál olvasható „Asszony, ímhol a te fiad!” (Jn 19:26) egykori változata – a mondat, amelyet a megfeszített Jézus mondott a kereszttel álló anyjának. E magyarázat hihetővé tételéhez Vékony fantáziája monumentális kőépítmény egy darabjává változtatja a keresztlőmedencét, és ismét <f>-nek értelmezi az ismét egyértelműen <ly>-nek írt betűt. Ez még a legkisebb változtatások egyike, viszont azonnal megszületett belőle az elmélet, mely szerint az emlék a 13. század közepéről való a Homoródkarácsonyfalvi Felirattal együtt, mindkettő a székely írás külön ágát képviseli, azt, amelyik pontosabban megőrizte a glagolita eredetű jelek formáját, s amely már a 9–10. században elvált a másik ágtól, amelyre viszont az Alsóbüi Felirat a példa. Kósa Ferenc részletesen cáfolta Vékony e föltételezéshalmazát, itt most talán elég annyi, hogy a <ly> <f>-nek olvasására csak azért volt szüksége, mert másképp lehetetlen volna elfogadni az olvasatát, minden más – kőépítmény, a székely írás két ága – már erre épül. Ráadásul Vékony korábban nem is a glagolitából, hanem a cirillből származtatta a székely <f> grafémát.¹⁵

Az előző kettőnél valamivel fiatalabb, de még mindig valószínűleg 15. század előtti, de legalábbis kora 15. századi a székelydályai református templom fölújításakor talált – a többihez képest egészen terjedelmes – felirat.¹⁶ Az igen rossz állapotban lévő, gazdagon festett műemléktemplom felújításához 1991-ben kezdtek hozzá. A közben végzett ásatások és a falkutatás eredményeképpen bukkantak rá a déli külső falon a kapu két oldalán futó székely betűs felíratra, a fal további feltárása 1995-ben további felíratrészeket hozott napvilágra.

A falnak a betűket hordozó szakasza a 13. század végén vagy a 14. század elején épült. Az írást tartalmazó vakolatrétegre később számos újabb vakolat- és meszelésréteg került, ez némiképp megnehezíti a betűk vonalainak tisztázását, ugyanakkor a datálásban segít, mert az megállapítható, hogy

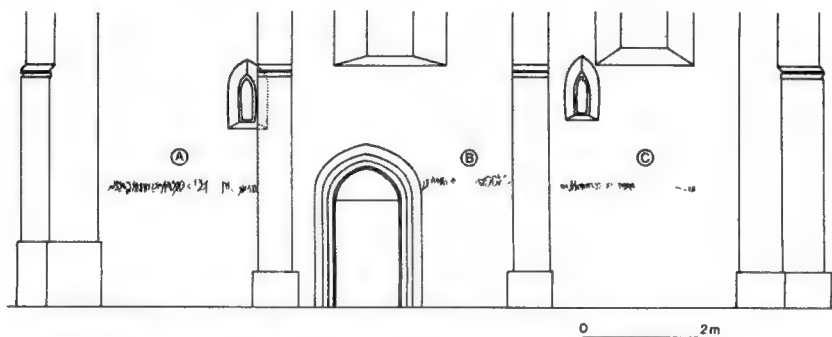
¹⁴ Kósa 1994, 2003, 2008.

¹⁵ Vékony 2004, 18–24, Kósa 2008.

¹⁶ Benkő (2013, 50) a 14. század végén vagy a 15. század elején keletkezett emlékeknek tartja.

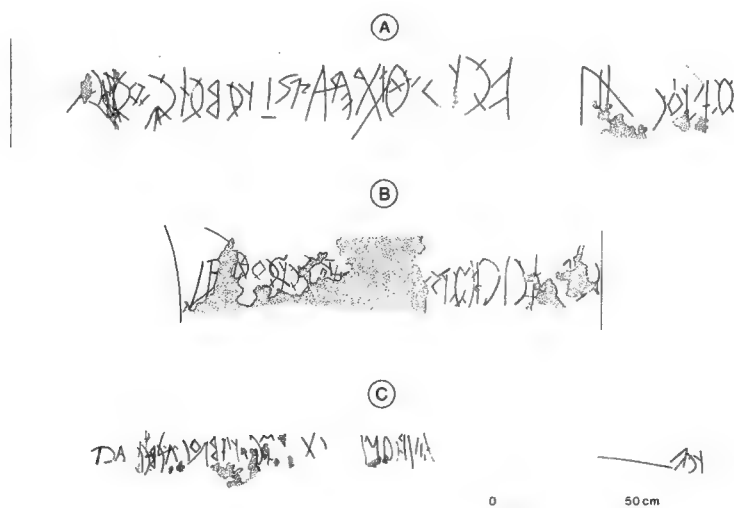

a betűket a legrégebbi vakolatba karcolták. További segítség, hogy a felirat két részlete a 14. századi, gótikus kapu két oldalán helyezkedik el, tehát a kapu kialakítása után készült, viszont biztosan korábbi a 15. század végén a falhoz épített támpillérekénél. Ez utóbbiakat egyszerűen (kötés nélkül) hozzáépítették a falakhoz, ezért a kaputól keletre eső pillér kissé előre-dőlt, így világosan látszik, hogy a betűk befutnak a pillér alá. Szintén a déli falon, a kaputól távolabb, a keleti pillér (szemből nézve) jobb oldalán van még egy, a másik kettőnél kisebb betűkkel, kevésbé mélyen karcolt feliratrész is (17. ábra). Elképzelhető, hogy ez valamivel később készült, mint a kapu melletti két feliratrész.

17. ábra: A felirat elhelyezkedése a dályai templomon

A korábbi dályai templomot tehát a 14–15. század fordulóján újítták meg, és kívül is, belül is falfestményekkel díszítették – vélhetően ekkor karcolták a vakolatra a kapu két oldalán látható feliratot. A felirat betűi ma 1,9 méter magasságban futnak, olvasatuk nem teljes (18. ábra).

18. ábra: A Székelydályai Felirat

Részben azért, mert a későbbi vakolások roncsolták a legkorábbi rétegbe karcolt betűket, részben mert a 15. századi vakolatra latin betűs monogramokat is firkáltak, s ezek vonalai átütöttek, s azért is, mert a pillérek mögötti betűk olvashatatlanok.

A feliraton Ráduly János szerint a templomon dolgozó mesterek nevét olvashatjuk: Péterfi Balázs, Csőti Están (azaz István), Mikó Están és egy Bálint nevű mesterét.¹⁷ Ez természetesen jól illeszkedne a templomfeliratok megszokott tartalmához, de egyelőre nagyon bizonytalan a felirat betűinek azonosítása: Ráduly igen sok kiegészítéssel dolgozott, Benkő Elek rajzán a Ráduly által kiolvasott nevek közül csak Péterfi Balázsé olvasható viszonylag egyértelműen.¹⁸ Valószínűleg nem alaptalanul gondoljuk, hogy ő (és ha Ráduly megfejtése igazolható, akkor társai) ugyanúgy az újjáépítésben résztvevő mester lehetett, ahogyan a vargyasi Mihály mester, a csíkszentmihályi kovácsok vagy az énlaki templomot kifestő György. A felirat többi betűjének tisztázására azonban várnunk kell addig, amíg pontos felvételek és pontos rajzok nem állnak rendelkezésünkre.

15. század: Székelyderzs, Gelence, Bágy

A 15. századi feliratok közül elsőként a székelyderzsi unitárius templom egyik téglájába karcolt emlék vált ismertté. 1929 tavaszán felújították a templomot, ekkor leltek rá a déli falon azokra a kisebb ablakokra, amelyek a legkorábbi templom részei voltak, de a 15. század végén, egy nagyobb átalakítás alkalmával – magasították a falakat, karzatot építettek, új, jóval nagyobb ablakokat vágtak a falba, új boltozatot építettek – ezeket a kicsi ablakokat befalazták. Az egyik ablakbefalazáshoz használt téglán Balázs András unitárius esperes vett észre betűket, de fölfedezéséről csak két évvel később szólt Szilády Zoltánnak, ő ismerte föl, hogy székely jelek vannak a téglán. Az emlék Haáz Ferenc Rezsőhöz került¹⁹ – s aztán jó időre nyoma veszett. Hogy pontosan merre járt, nem tudni, de szerencsére vigyáztak rá: jó állapotban őrződött meg. 1979-ben már újra a derzsi templomban volt, ma is ott látható a falba építve.

A felirat nyilvánvalóan nem lehet későbbi a 15. század végi felújításnál, amikor a téglát a falba került – korábbi azonban lehet, akár jóval korábbi is. Jakubovich a Nikolsburgi Ábécé betűsorához tartotta leginkább közelinek

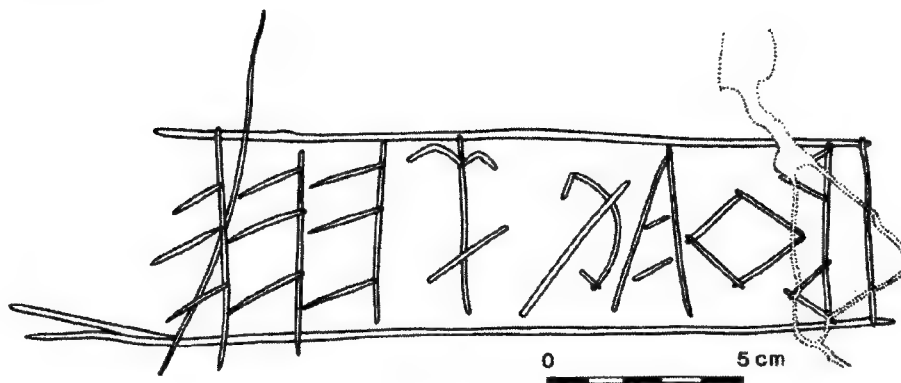
¹⁷ Ráduly 1996, 2006, 28–30.

¹⁸ Benkő 1996a, 78. Györffy és Harmatta (1997, 152) szintén nem kellően igazolt olvasata üdvöt kínál Péterfi Balázs.

¹⁹ A Székelyderzsi Felirat fölfedezéséről az emléket először közléte Jakubovich Emil (1932) írt.

a derzsi betűket, ezért a 15. századra keltezte a feliratot. Pais Dezső azonban az okleveles anyagban talált egy 13. századi, Derzs nevű diakónust és Miklós nevű testvérét, s minthogy ő az olvasatban ezt a két nevet vélte azonosítani, a templom alapítóivá léptette elő Derzs diakónust és Miklós magistert, a feliratot pedig ennek megfelelően a 13. századra datálta. Húsz év múlva Cs. Sebestyén Károly Pais véleménye mellett foglalt állást a téglaméreteiből következően arra, hogy a 13. században égették. Németh és a Ferenczi testvérek Jakubovich 15. századi keltezését fogadták el.²⁰ Az újabb kutatások őket igazolták. Kiderült, hogy a téglá ugyanolyan méretű, és ugyanolyan anyagból készült, mint azok, amelyekkel a boltozatot építették, s mivel a betűket a téglák kiégetése előtt karcolták a nedves agyagba, a felirat a templom 15. század végi felújítása közben keletkezhetett. Ennek évszámát – igaz, csonkán, de azért sokat segítve – a délkeleti kapuba vésett évszám örökíti meg. Az utolsó számjegy olvashatatlan, de az első három jól látszik: egy, négy és kilenc, a felirat tehát az 1490-es évekből származik.²¹

A feliratot egy körülbelül 25x16 cm méretű téglába karcolták bele, méghozzá úgy, hogy keretet is készítettek neki – úgy látom, ez a keret okozza az olvasati bonyodalmak egy részét. A felirat nyolc írásjegyből áll (19. ábra).

19. ábra: A Székelyderzsi Felirat

Ezek közül az első jelcsoport olvasata egyértelmű: MKLOS, azaz az utolsó két betű ligatúrában szerepel, a szó olvasata pedig *Miklós*. A következő jel nyilvánvalóan ligatúra, csak kérdés, hogy milyen betűket vontak össze: a † ‹d› elem biztosnak látszik, a másik betű lehet † ‹nt› vagy † ‹zs›.

²⁰ Jakubovich 1935, 7, Pais 1932, Cs. Sebestyén 1952, Németh 1934, 4–5, Ferenczi és Ferenczi 1979, 18. Jakubovich első híradásában még 16. századnak gondolta a feliratot (1932).

²¹ Benkő 1994b, 161, 163–164.

Az olvasatok eltéréseit ez a kettősség magyarázza. Jakubovich, Pais és Németh a *d*-zs olvasatot javasolja, és *derzsi*-nek, *Derzs*-nek, illetve Németh *dezzsi*-nek olvassa a jeleket, az utóbbi kiindulópontja a név helyi ejtése.²² Minthogy a ligatúrában szereplő betűk sorrendje itt nem világos, Jakubovich fölvetette a *zsidó* olvasatot is, ez esetben a szó arra utalt volna, hogy ez a bizonyos Miklós „zsidózó”, azaz szombatos volt – ez az olvasat soha nem tartozott a valószínű megfejtések közé, a felirat keletkezési idejének elég pontos ismeretében végképp elvethetjük.²³

Van, aki <nt>-nek véli a jelet, ahhoz azonban, hogy így valamilyen értelmes szót olvassunk ki – vagy inkább olvassunk bele a jelekbe –, apróbb trükkökre van szükség. Ferenczi Géza az első szó utolsó jeléből az <s> bal oldali száráként szolgáló vonalat tekinti egyben <sz>-nek, s ezzel együtt *szent-egyedi*-nek olvassa a középső jelet. Ráduly János magát a betűszárat gondolja egyben S <sz>-nek is, így a jelcsoport hármas ligatúra (<sz> + <nt> + <i>) volna. Kósa Ferenc Ferenczi Géza olvasatát tartja valószínűnek, de Rádulyt az a javaslatát megtartva, hogy az *sz*-et jelölő betű nem az előző szó <s>-ének része, hanem azonos a középső jel függőleges egyenesével.²⁴ Az <i> kései alakjaiból kiindulva (ez igen hasonlít a <d> jeléhez) többen fölvetették, hogy a középső jelet *Anti*-nak is olvashatjuk.²⁵

Az utolsó jelcsoport három egymás mellett álló 1 <p>-je is fejtörést okoz a kutatóknak: kettővel elboldogulnak, annak értelemszerűen *pap* az olvasata – de mire való a harmadik <p>? Pais szellemes – vagy inkább bohókás – javaslata szerint *apapap*-nak kell olvasnunk a szót, s ez valaha ’esperes’-t jelentett volna, ez a szó azonban sehonnan sem adatható. Ferenczi Géza a *papp* megoldással próbálkozik, Kósa Ferenc valószínűtlennek minősíti, de esetlegesen mégis fölveti a *páppa* olvasatot.²⁶ Minthogy a székely írásban sokáig nem jelölték a mássalhangzók hosszúságát, ezek az olvasatok akkor sem volnának valószínűek, ha a jelzett szavakban hosszúak lettek volna a mássalhangzók, akkor meg különösen nem, ha nem is voltak hosszúak.

Mindent összevetve: a legvalószínűbb olvasatnak továbbra is a Németh Gyula által javasolt *Miklós dezzsi pap* látszik,²⁷ a szóvégi <i> sokszor fölvetett hiánya pedig talán mégis megmagyarázható: lehet, hogy ott volt az <i>.

A filológiai javításokban, akár latin, akár székely betűkről van szó, érdemes mindig figyelembe venni, hogy az emberek nemcsak ma téveszthetnek, lehetnek figyelmetlenek, zavarhatják meg őket a munkában, így

²² Jakubovich 1932, Pais 1932, Németh 1934, 6.

²³ Ugyanígy Benkő 1994b, 165.

²⁴ Ferenczi 1981b, Ráduly 1995, 97, Kósa 1987.

²⁵ Ferenczi 1981b, Kósa 1987, Ráduly (1995, 97) szintén elfogadhatónak tartja – ugyanakkor Jakubovich (1932) igen valószínűtlennek ítélte ezt a megoldást.

²⁶ Pais 1932, Ferenczi 1981b, Kósa 1987.

²⁷ Németh 1934, 6.

volt ez régebben is. Az 1 <i> és a 1 <p> jele igen hasonlítanak egymáshoz, az utóbbit csak a két rövid mellékvonal különbözteti meg az előbbitől. Meglehet, hogy a mi derzsi Miklós papunk szabályosan leírt egymás mellé egy 1 <i>-t és egy 1 <p>-t, majd következett az újabb <p>. Csakhogy ez kilógott a keretből, pontosabban a bal oldali keret függőleges vonala lett az utolsó betű szára. Ráadásul a felirat és a keret bekarcolása előtt a téglára került hosszú, a többi vonalnál vékonyabb, s valószínűleg véletlen, átlósan futó vonal miatt úgy látszik, mintha át volna húzva (a nedves téglapontosan mutatja a vonalak bekarcolásának rendjét, innen tudjuk, hogy a felirat vonalainál keskenyebb és kevésbé mély bal oldali vonal előbb került a téglára, mint az utolsó betű). Lehet, hogy Miklós pap javítani akarta az elrontott feliratot, s ezért alakította át az <i>-t <p>-vé?

Mi történhetett? Ferenczinek alighanem igaza van abban, hogy a vékony, hosszú harántvonal nem tartozott a kerethez. Benkő ugyan szintén a „hevenyészett és sekélyebb” vonalról beszél, amikor azt írja, hogy ez nyilván a felirat része volt, hiszen Miklós pap még betűt is írt rá – Miklós pap azonban a betűt nem erre a vonalra írta.²⁸ A kérdés inkább az, hogy az utolsó betű – azaz a harmadik <p> – függőleges szára eredetileg bal keret volt-e, vagy csak véletlenül, tévedésből vált azzá. A vízszintes keretvonalak jócskán túlnyúlnak az utolsó betűn, ez arra utal, hogy a készítő a betűk leírása után akarta lezárni a keretet. A feliraton tehát lehetett szabályosan egy <i> és két <p>, de Miklós pap – talán mert a bal oldali keretet csak később akarta meghúzni –,²⁹ az utolsó betű szárát elnézte, és ugyanúgy bal oldali keretnek látta, ahogy ma is annak látjuk. Ezzel viszont a kereten kívülre kerültek a második <p> mellékvonalai, talán ezért javította át az <i>-t <p>-re. Művével mindenesetre nemigen lehetett elégedett, a karcolt téglaponttal ezért került a selejtbe – azaz az ablak falazására szánt téglák közé.

A Székelyderzsi Felirattal lényegében egyidőben egy másik, nagyon hasonló felirat is született Gelencén. 1930-ban K. Sebestyén József dolgozott a templomban, és az apszis kibontásakor egy lehullott vakolatdarabon néhány betűt vett észre. Beszámolója szerint ezek tanulmányának megírása idején, 1941-ben birtokában voltak,³⁰ később azonban nyomuk veszett. Ennek ellenére 1992 nyarán, amikor végigjártam azokat a székelyföldi templomokat, amelyekben feliratok jelenlegi vagy egykori

²⁸ Ferenczi 1995, 183, Benkő 1997, 180.

²⁹ Saját fényképeimen úgy látszik, hogy a keretet a betűk bekarcolása után húzták meg, Benkő itt is közölt rajza szerint viszont a betűket írták rá a keretre. A kérdést új felvételek dönthetik el, mert a fényképezéshez használt fényforrás is befolyásolhatta, hogy mit látunk a képen. Ugyanakkor ennek talán nincs jelentősége: ha előre vonalazták a keretet, akkor is logikus, hogy a bal oldali, a sort lezáró vonalat csak a betűk leírása után akarták meghúzni.

³⁰ K. Sebestyén 1941.

meglétét jelezte a szakirodalom, fölkerestem a régi gelencei katolikus templomot is, noha természetesen nem számíthattam rá, hogy az eltűnt vakolatdarab időközben megkerült. Gelencén Sántha Tibor, a helyi iskola igazgatója hívta föl a figyelmemet arra,³¹ hogy a templomban ma is található egy székelly betűs felirat – ezt korábban nem publikálták, elkerülte a székelly írással foglalkozó szakirodalom figyelmét, noha már a 19. század végén ismertté vált a rövidke jelsor, amikor az 1880-as években Huszka József föltárta a középkori templom falképeit. A 13. század második felében épült, a 16. század első felében részben átépített templomban két 14. századi freskósor látható, Szent László legendájának, illetve a szenvedéstörténetnek a képei.

A felirat a templom belső falán, az északi oldalon, a mellékoltártól balra, a mellékoltár lépcsőjétől mintegy 2 m magasságban található, az alsó freskósoron, a Mária alak bal könyöke alatt kezdve karcolták a képre a betűket. A jelek jól olvashatók, a hat betű két, világosan elkülönülő hármas csoportra oszlik. A betűk mérete 3,5–4 cm, vonalvezetésük egységes (20. ábra).

20. ábra: A Gelencei Felirat

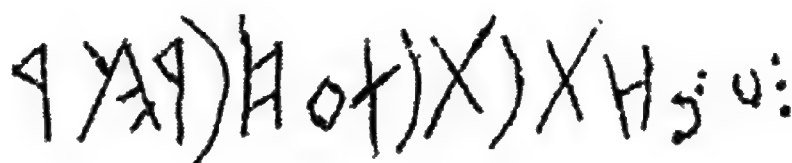
A felirat átbetűzése sem, elolvasása sem okoz gondot: PAL PAP, olvasata *Pál pap*. Közvetlenül a betűk fölött az 1497-es évszám található, a számok karcolt vonala a székelly betűkével azonos mélységű és szélességű, a számok mérete 2,5 cm, a számsor és a betűsor bal oldala egy vonalban van.³²

A jelenleg ismert templomfeliratok közül a Székellyudvarhelytől csak mintegy tíz km távolságra, délkeletre fekvő Bágy református templomában talált emléket ismertük meg a legkésőbb. A felíratra a felújítási munkákat végző kőművesek figyeltek föl 2013. május 25-én, mikor a vakolatot leverték az egyik déli–délkeleti támpillérről. A templom a 15–16. század fordulóján épülhetett, részben kőfal veszi körül, a 18–19. század fordulóján építették át.

³¹ Segítségét ezúton is köszönöm.

³² Sándor 1996b.

A feliratot hordozó, majdnem 65 cm hosszú, 35 cm magas követ fejjel lefelé illesztették a pillérbe, a földtől ma 150–160 centiméterre van. A felirat hossza 47,2 cm, a betűk viszont elég aprók, 2 és 7 cm között mozog a magasságuk. Az első híradások után Ráduly János készített másolatot a betűsorról. A betűket határozottan vésték a kőbe, ma is jól olvashatók (21. ábra).

21. ábra: A Bágyi Felirat

A felirat három ponttal kezdődik, az ezt követő két jel pontos vonalai az eddig ismertté vált fénykép és rajz alapján nem határozható meg. A harmadik jeltől kezdve viszont a <k> kivételével tiszta a betűk rajzolata: tizenkét jel következik, az utolsó előtti egy ligatúra.

A felirat átbetűzése: :??RBNBNDK(CS)NALTA A jól olvasható betűk olvasata: oRBÁN BeNeDeK CSiNÁLTA. A feliratot átrajzoló Ráduly János ugyanígy olvassa a szöveget, és példákat is hoz az egyébként elterjedt Orbán családnév és Benedek keresztnév székelyföldi, pontosabban bágyi és a közvetlen szomszédságban lévő (mára Bágy egybeépült vele) Homoródszentmárton egykori irataiból. Sőt: még egy Orbán Benedek nevű személyről is talált följegyzést 1614-ből. Ráduly szerint a felirat azonban ennél korábbi, a 15–16. század fordulóján készülhetett. Alapos régészeti föltérképezés nélkül korai volna bármit mondani, de Ráduly datálása legalábbis logikusnak látszik: ha a támpillér ugyanakkor épült, amikor a templom, és a templom a 15–16. század fordulójáról való, akkor ilyen idős lehet a felirat is. A felirat helyzete – hogy fejjel lefelé építették be a követ – elárulja, hogy a támpillérbe építés után nemigen keletkezhetett.³³ Az is lehetséges persze – sőt, talán ez a valószínűbb –, hogy nem család- és keresztnévet, hanem két keresztnévet olvashatunk a feliraton, nem egy, hanem két mester nevét.

16. század: Csíkszentmihály, Dálnok, Bögöz, Berekeresztúr

A Csíkszentmihályi Felirat a székely írás elsőként megismert feliratos emléke: a híre nagy megnyugvás volt azoknak, akik a kételkedő kortársak-

³³ Ráduly 2013.

nak valódi bizonyítékot akartak bemutatni a székely írásról szóló sok híradás mellé. Ámbár ha szemfülesebbek, akkor korábban is bemutathatták volna tanújukat, mint ahogyan végül történt. Kunits Ferenc kolozsvári jezsuita ugyanis már 1731-ben említette, hogy a szentmihályi templomban olvasható régi betűk szkíta eredetűek, de tudósítására nem figyeltek föl. Cornides Dániel fél évszázaddal később már nem találta a betűsort.

Közben azonban szerencsére készült róla egy másolat: Szilágyi Sámuel 1749-ben átrajzolta, s a másolatot Bécsbe küldte Batthyány Lajos gróf fiai nevelőjének, a piarista Horváth Benedeknek. Horváth tudta, hogy rendtársa, Dezsericzky Ince éppen nagy történeti munkán dolgozik, ezért eljuttatta hozzá a felirat másolatát – Dezsericzky 1753-ban az ősi hun írás emlékeként közzé is tette Bél Mátyás ábécéjével együtt, de megfejtésére nem vállalkozott. Erre először Bod Péter tett kísérletet Cornides Dániel ösztönzésére 1768-ban, megfejtése Hájos István Gáspárnak írt levelében maradt fenn, s később Jerney János adta ki 1840-ben. A Hájoshoz eljuttatott kéziratról a szintén piarista Simonchich Ince is készített egy további másolatot.

A felirat megfejtésével – Bodnál sikertelenebbül – mások is próbálkoztak: Gyarmathi Sámuel 1794-ben, mikor a feliratot magát is közzétette falmetszetben, aztán Katanchich Mátyás Péter 1798-ban és egy Fénykereső álnevű tanár 1840-ben.³⁴ Az utóbbi két megfejtés teljesen elhibázott, a további megfejtések a Bod Péteréhez állnak a legközelebb.³⁵

A felirat másik, 1751-ben készült, Marosvásárhelyen őrzött másolatát Szabó Károly találta meg Telegdi János tankönyvének egy példánya elé iktatva, ez az 1751-es másolat egy hozzátoldást is tartalmaz, amely nyilvánvalóan nem volt az eredeti felirat része.³⁶ Mint kiderült, ez a kézirat – és egy később talált, ezzel csaknem teljesen egyező másik marosvásárhelyi kézirat is – minden bizonnyal Bod Péter kéziratának másolata.³⁷ Sokáig azt hitték, hogy az akkor még ismeretlennek vélt „marosvásárhelyi másoló” maga is látta a feliratot, a marosvásárhelyi és a Horváthnak megküldött másolatot tehát egymástól függetlennek tartották. Szilágyi eredeti másolatának előkerülésével azonban kiderült, hogy minden ma ismert másolat az ő 1749-ben készített kéziratára megy vissza (22. ábra).³⁸

A székely írás ügyét a szívükön viselő derék tudósok minden igyekezete ellenére sokan hamisítványnak tartották a másolatot, merthogy az eredeti

³⁴ Szabó 1866a, 134–135, 1866b, 107–108, 242–245.

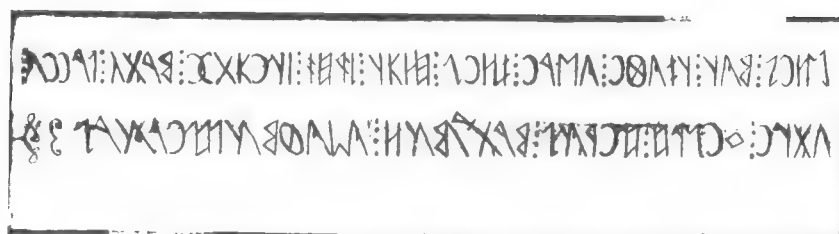
³⁵ Csallány (1960, 71–76) meghökkentő javaslata lényegében Katanchich modernizált szövege.

³⁶ Szabó 1866b, 114–115, Sebestyén 1915, 59, 64, Németh 1926–1932, 435–436, 1934, 9. Azóta előkerült még egy marosvásárhelyi másolat, mindkettő azonos forrást – valószínűleg Bod Péter munkáját használta.

³⁷ Sándor 2014b. L. még a kutatástörténeti fejezetben.

³⁸ Németh 1926–1932.

22. ábra: A Csíkszentmihályi Felirat Szilágyi Sámuel által készített másolata

felirat időközben eltűnt: sem a csíkszentmihályi, sem a csíkszentmiklósi, sem a csíkszentmártoni templomban nem volt már nyoma a 18. században. A felirat lelőhelyéül ugyanis mindhárom falu neve fölmerült: az 1751-es másolaton az szerepel, hogy Csíkszentmárton templomából való, a hozzá tartozó szövegben viszont már Csíkszentmiklós áll. Csíkszentmárton neve gyorsan kiesett a jelöltek közül, már Szabó Károly úgy vélte, hogy pusztá tévedésből került a másolatra.³⁹ A másik két jelölt azonban még sokáig vetélkedett egymással – vannak, akik szerint még mindig nem dőlt el, hol volt a felirat. Kunits Szentmihályt írt, de másolatot nem adott, így Szabó arra gondolt, hogy mindkét falu templomában volt egy-egy felirat, de a csíkszentmihályiról nem maradt följegyzés – az itt tárgyalt emléket tehát Csíkszentmiklóshoz kötötte, Sebestyénhez hasonlóan, aki szerint mindig is csak ez az egy felirat létezett, csak Kunics tévedett.⁴⁰

Mint kiderült, éppen fordítva történt: Kunics helyesen nevezte meg a falut, amelyben a székely feliratot látta, merthogy előkerült Szilágyi Sámuel másolata, s a másolat mellé írt, Szebenben, 1749. december 20-án keltezett levelében maga írta, hogy a jeleket a csíkszentmihályi templomban másolta le. A felirat vagy Dezsericzky, vagy a feliratot neki közvetítő tévedéséből vált „csíkszentmiklósivá”.⁴¹

A feliratban viszonylag sok a ligatúra, és gyakran egészen közel állnak egymáshoz más, nem ligatúrába írt betűk is, úgy, hogy közben minden vonalukat megtartják: ez a gyakorlatlan másoló rossz ítéletének is betudható talán. Ezzel együtt Szilágyi Sámuel két sorba írt másolata jól olvasható, de a szóelválasztó jelekben szintén téveszthetett:

³⁹ Szabó 1866b, 115. j.

⁴⁰ Szabó 1864, 522, 1866a, 133, 1866b, 107, Sebestyén 1915a, 57.

⁴¹ Szilágyi levelét és feliratmásolatát Németh (1926–1932) közölte. Ferenczi Géza és Ferenczi István szerint (1979, 24) továbbra sincs tisztázva, honnan való a felirat, de véleményüket semmivel sem indokolják.

URN(AK):MeGeT:TIGFO:GVAN:IRN(AK):eZeRÖT:(SZ)AZe(GY):e(SZ)Te
 NDÖBË:MA(TY)aS:JANOS:
 eS(TY)TN:KOVA(CS):(CS)INALT(AK):MA(TY)ASMeSTeR:GeRGe(LY)Me
 STeR(CS)INALTA(AK)

A felirat első szavának olvasata lehet Úrnak, ha a mély *k*-ba mindenképpen bele akarjuk olvasni az *a*-t, minthogy azonban eredetileg valószínűleg minden mély hangrendű szóban lévő *k*-t jelölhetett ez a betű, azt sem zárhatjuk ki, hogy a szó olvasata *Urunk*. Ugyanezen az alapon lehet a negyedik szó írnak, írunk, íránk is.

A felirat második, harmadik és negyedik szava okoz némi értelmezési gondot, mert rossz helyre kerültek a szóelválasztások. Az egyik a *fogván* szót szakítja ketté, a másik az előtte lévő szót. Ez az „előtte lévő szó” viszont egyáltalán nem világos: a betűk olvasata szerint lehet a *megettől*, azaz *mögött-től*. Sebestyén és Németh szerint viszont nemcsak a második *Λ* ⟨g⟩-t kell *Λ* ⟨l⟩-re javítani – valóban nem nehéz másoláskor összetéveszteni a két betűt –, hanem az *ſ* ⟨m⟩-et *l* ⟨sz⟩ + *z* ⟨ü⟩-re az első ⟨g⟩-t is ⟨l⟩-re, a szóelválasztó pontokat *ʃ* ⟨t⟩-re, a *ſ* ⟨gy⟩-t ismét ⟨ü⟩-re. (Valójában nem ⟨gy⟩ áll itt, az *írnak* ⟨i⟩-jét ugyanígy – tévesen – két mellékvonallal jelölte a felirat írója.) Ennek megfelelően a második és harmadik szó olvasat *születetül*, ma úgy mondanánk, hogy *születésétől*.⁴²

Ez a megoldás sem lehetetlen, de elég sok javítást igényel, és a felirat további részeiben lényegében alig van hiba, azt kellene tehát gondolkodni, hogy a feliratot lemásoló Szilágyi Sámuel csak az első szavakban tévedett sokat, később egyáltalán nem – erre nehéz magyarázatot találni, kivéve, ha maga a felirat volt erősen romlott, töredezett az első sor első részén.

Azt, hogy vésett, karcolt vagy festett betűket másolt-e Szilágyi, nem tudjuk – a marosvásárhelyi másolat szerint a felirat a templom oratóriumából való – ez lehetne a karczat, de az adat eleve megbízhatatlan, mert ugyanez a kézirat Csíkszentmárton templomából valónak hiszi a feliratot, jól értesültsége tehát csak látszólagos. Szilágyi levelében nincs szó arról, hogy a templomon belül hol volt a felirat. Ilyen hosszú felirat kőbe véséséhez viszonylag nagy felületre lett volna szükség, ennek kicsi az esélye, és talán kései is ehhez az emlék – az eddig megismert két kőbe vésett felirat kétszáz évvel korábban készült. A karcolt feliratok betűi általában szabálytalanabbak szoktak lenni – láttuk a Székelydályai Felirat esetében, s lesznek még további példák is rá. A Csíkszentmihályi Felirat betűi viszont igen szabályosak, a székely írásban gyakorlatlan Szilágyi szemének is jól másolhatók voltak. Ez leginkább azt valószínűsíti – persze ez találgatás –,

⁴² Sebestyén 1915a, 64, Németh 1934, 8.

hogy a betűket eredetileg festették (talán valóban a karzatra), erre utal a Szilágyi másolatán látható sorvégi díszítés is.

Mindezek alapján a Csíkszentmihályi Felirat értelmezett olvasata: *Úrnak/Urunk megettül/születetül fogván íránk/írunk/írnak ezerötszázegy esztendőbe, Mátyás, János, Estyán kovács csinálták, János mester, Gergely mester csinálták.* A felirat – ismét – a templomot újjáépítő mesterek nevét és a munka évének megjelölését tartalmazza, valószínűleg a mesterek egyike készítette 1501-ben.⁴³

Nagyon hasonló lehet a dálnoki református templomban látható felirat tartalma is. Az 1977-es földrengés erősen megrongálta a templomot, a helyreállítás közben vette észre a templom lelkésze, Mike Bálint, hogy a falon székely betűk vannak. A vakolatot aztán a művészettörténész Kónya Ádám segítségével bontották tovább. Először csak öt jel látszott a nyugati falon, elég magasan, a padlótól 4,5 méterre, aztán újabb három betű tűnt elő, s aztán még egy teljes sor. A betűk nagyok, magasságuk 20 és 25 cm között van, jórészüket először bekarcolták a vakolatba, majd okkersárga festékkel áthúzták a vonalakat – van néhány olyan betű is, amelyet nem karcoltak elő, s van, amelyet viszont nem festettek át.⁴⁴

A székely betűk jól körülhatárolt, festett mezőben helyezkednek el, fölöttük szintén okkerrel festett rozetta díszíti a falat. A templomban szövegszalagot mintázó mezőkben további hat, latin írással írt, gótbetűs felirat található. A latin betűket a székely jelekhez hasonlóan szintén előre bekarcolták a vakolatba. A feliratok alsó sora a mezők kialakítása miatt szélesebb, érdekességük, hogy az alsó sorokkal kell kezdeni a feliratok olvasását, legalábbis a latin betűsekét. Ezekből Benkő Elek fordításában a következőt olvashatjuk ki: „Az Úr 1526-ik esztendejében Szent Katalin templomának fedele és boltozata megkezdett, felépítettett és befejeztett Omelh[n?] vezető kőműves által, szeptember 24-én.” Minthogy a székely betűs felirat láthatóan ugyanakkor keletkezett, mint a latin betűs feliratok, a Dálnoki Felirat készítésének még a napját is tudjuk.⁴⁵

⁴³ Egyedül Réthy László (1888, 56, 3. j.) szerint későbbi a felirat, mert szerinte 1501-ben még nem volt olyan székely, aki ismerte volna a székely írást – kiindulópontja ugyanis az volt, hogy a székely ábécé „kései koholmány”, így aztán az ellenérveket ki kellett kapcsolnia. Érvelése természetesen elfogadhatatlan. Ráduly (2006, 45–48) olvasata az első részhez: *Urunk megett tigen fogván.* Az olvasat nem áll erős lábakon: részben nem a Szilágyi-féle másolatból indul ki, részben túlságosan sok föltételezést tartalmaz. Például az általa javasolt *tigen* ’nem régen’ szó gyengén adathozható, de nagyobb baj vele, hogy 1501 nem „nem sokkal” volt Krisztus születése után, s még nagyobb, hogy a megfejtési kísérlet alapja, azaz hogy a szöveg tartalmazna egy *nf* ligatúrát, félreértés: a marosvásárhelyi kéziratban minden bizonynyal egyszerű tollhibából került egy félköríves vonal az <f> belsejébe.

⁴⁴ Mike és Kósa 1981.

⁴⁵ Benkő 1981.

Az olvasatát azonban nem. A 17–18. században renoválták a templombelső, s hogy az új vakolat jobban tapadjon, az előző, középkori – a feliratokat hordozó – vakolatréteget kalapáccsal megütögették. Ez sajnos jelentősen károsította a betűket, ráadásul később habarccsal töltötték föl a kalapácsnyomokat, ez tovább rontotta a feliratok állapotát. Ezért van, hogy bár a székelly betűk nagyok – méretük 20 és 23 cm között van – csak kevés azonosítható közülük egyértelműen (23. ábra).⁴⁶

23. ábra: A Dálnoki Felirat Benkő Elek rajza alapján

24. ábra: A Dálnoki Felirat Mike és Kósa alapján

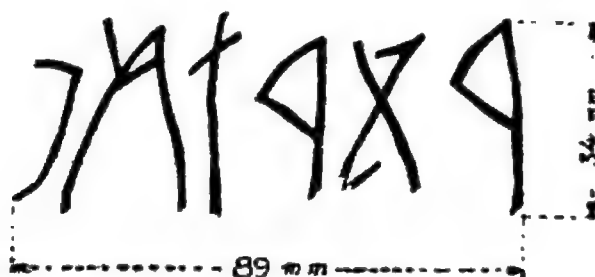
⁴⁶ Mike és Kósa (1981) rajza (24. ábra) egyértelműbb betűképeket ad, mert a jeleket „teljes és kiegészített” alakjukban mutatják be – azaz lényegében értelmezett betűképeket adnak.

A latin szövegből azonban igen nagy biztonsággal kiderül, hogy a már jól ismert mesterember-följegyzésről van szó: a felirat bizonyosan ugyanannak az építkezésnek, s ugyanannak a kőművescsapatnak állít emléket, amelynek a templom latin betűs feliratai. Ezek a kőművesek Benkő Elek szerint „egy több főből álló, gyaníthatóan már céhes alapon szerveződött” munkacsoportban dolgoztak a templomon.⁴⁷

Sokkal kevésbé vehetjük biztosra, hogy a Bögözi Felirat készítője ki volt. Ezt az emléket kétszer találták meg – de csak egyszer fedezték föl. A református templomban három sorban futó falképek voltak, ezeket bevakolták, amikor a templom reformátussá vált. A 19. század végén letisztították a képeket, a restaurálást végző Huszka József felvételeket is készített róluk, ezeken látszanak a székely betűk. Akkoriban azonban vagy nem vették észre a székely jeleket, vagy nem tartották fontosnak őket, mert 1904-ben újra bevakolták a képeket. 1930-ban bontotta ki a freskókat újra Szigethy Béla és Kassay F. Pál, ekkor találták meg a néhány jelből álló feliratot az alsó, az utolsó ítéletet bemutató freskósor Krisztust ábrázoló képén, az alakot körülvevő mandorlán.⁴⁸

A jeleket vörös krétával rajzolták, már 1930-as fölfedezésükkor sem voltak jó állapotban, azóta pedig szinte láthatatlanra halványultak – de az 1990-es évek elején még ki lehetett olvasni őket. Szigethy Béla szerint az 1530-as években írhatták a rövid feliratot, akkor, amikor a képeket följújtották, talán maga a freskókat festő művész, a felirat pedig ismét személynév.

A feliraton látható hat jel között ligatúra is van, ez két vagy három betű összevonása (25. ábra).

25. ábra: A Bögözi Felirat

Ha az utolsó előtti jelet három elemű ligatúrának értelmezzük, az átbetűzés: A(TY)AISTAN. Ha kettőnek, akkor A(TY)AISTN. A hármas

⁴⁷ Benkő 1981, 142.

⁴⁸ Szigethy 1930.

összevonás lehetséges – ilyesféle, az író bravúros betűvetési tudását bizonyító ligatúrákat a Bolognai Rovásemlékben is találunk,⁴⁹ és nem idegen ilyenkor az a megoldás, hogy az összevont betűk sorrendje némiképpen eltér a kiolvasás sorrendjétől – ha három elemű ligatúrának értelmezzük az utolsó előtti jelet, akkor az Λ «s» belsejébe húzott, a felső háromszögével megjelenített, visszafordított $\uparrow$ «a» van „középen”.⁵⁰ Ez az értelmezés az olvasatot is eldönti: ez esetben egy bizonyos *Atyai Están* firkálta a nevét a freskóra. Már Szigethy Béla is így olvasta a feliratot, szerinte ugyanarról a személyről van szó, akit egy 1536-os oklevél is említ, ő lehetett a képsor megújítója a 16. században. Hasonlóképpen vélekedett Németh Gyula, Ferenczi Géza és Ferenczi István is.⁵¹ Az *István* nevet ugyanebben az *Están* formában jelzi a bolognai naptár.⁵²

A másik olvasat csak akkor lehetséges, ha két elemből áll a ligatúra: ekkor az utolsó n előtti hangot nem kell *á*-nak olvasnunk, lehet ki nem írt *e* is. Az olvasat pedig: *Atyaisten*. Ezt a némiképpen meglepő értelmezést Jakubovich Emil javasolta, s később néhányan követték, de Jakubovich maga sem tartotta elvetendőnek a másik olvasatot.⁵³

Az értelmezéshez – a szóhatár megállapításához – sem a betűk távol-sága, sem elhelyezése nem ad támpontot, így az olvasatok között inkább az értelmezés valószínűsége dönthet: Krisztus mellé írva nincs sok értelme az *Atyaisten* szónak, ugyanakkor a felirat készítésének föltételezett idejéből okleveles adatunk van egy bizonyos *Atyai István* létezésére. Ráadásul a székelly írásos templomfeliratok mindegyike a templom papjának vagy a templomban felújítást, munkálatokat végző mester(ek)nek a nevét tartalmazza, ez is az *Atyai Están* olvasatot támasztja alá. Elvileg elképzelhető lenne, hogy a felirat szerzője tisztában volt a kettős olvasat lehetőségével (kivéve, ha a ligatúra három elemű), és tudatosan játszott el azzal a székelly írás által nyújtott lehetőséggel, hogy az *Atyaisten* és az *Atyai Están* ugyanazzal a betűsorral is leírható, de ennek nincs sok esélye, mert ilyen istenkáromlást egy 16. századi atyafi nemigen kockáztatott volna meg.

Van azonban az általánosnak mondható datálástól eltérő keltezési javaslat is, ha ezt vesszük alapul, akkor nem is 16. századi, hanem korábbi, 14–15. századi is lehet a Bögözi Felirat. Benkő Elek szerint ugyanis Szigethy tévedett: amit a kép „megújítása” nyomainak vélt, az valójában a freskó eredeti alapja, és a föltételezett freskófrissítésnek nincsenek nyomai. Minthogy a művészettörténészek szerint a képsor a 14–15. szá-

⁴⁹ Pl. az *Albert*-et leíró ligatúrában, Sándor 1991, 97.

⁵⁰ Németh (1934, 11) szintén ezt az értelmezést fogadta el.

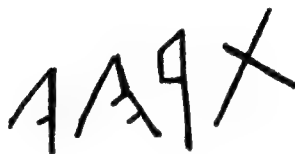
⁵¹ Szigethy 1930, Németh 1934, 10–11, Ferenczi és Ferenczi 1979, 24.

⁵² Sándor 1991, 104–105.

⁵³ Jakubovich 1931, Eckhardt 1926–32, Csallány 1960, 70.

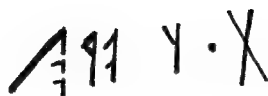
zadban keletkezett, a székel betűk akár már a festéssel egyidőben is a falra kerülhettek.⁵⁴ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Benkőnek igaza van, s a falképeket nem újítták meg az 1530-as években – ez azonban csak annyit jelent, hogy a festés után, s a templom reformátussá válása előtt bármikor a képre kerülhettek a betűk.

A berekeresztúri református templomban Dávid László művészettörténész már 1974-ben fölfedezett néhány székel jelet, de csak majdnem két évtized múlva tudta meg, hogy erről az emlékről a székel írás irodalma nem tud. Ezért csak 1992-ben értesítette Ráduly Jánost a pár betűs feliratról, amely a templomtorony első emeleti ablakának 16. századi újravakolása után került a falra. Környezetében – a gelencei freskó is ilyen – számtalan más firkálás látható, latin betűs feliratok, monogramok, sőt egy lovas és lovak rajza is. Az elsőként megismert berekeresztúri emlék betűi 3,5–6 cm magasak, az ablak bal oldalán láthatók, és jól olvashatók (26/1. ábra): a BALG jelsor olvasata Ráduly szerint családnév, de lehet ragadványnév is: *Balog*. A felirat körül több évszám van, ezek közül a székel betűkhöz a legközelebb az 1561 áll, ezért Ráduly ebből az évből valónak tartja a feliratot.⁵⁵

26/1. ábra: Az első berekeresztúri jelsor

Szintén az ablak bal oldalán további székel betűk is vannak, az előző feliratnál lejjebb: B.T.PAL (26/2. ábra).⁵⁶

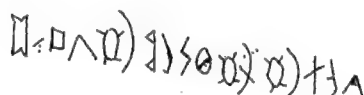
26/2. ábra: A második berekeresztúri jelsor

⁵⁴ Benkő 1994b, 164–165.

⁵⁵ Ráduly 1995, 20–22, 1998, 19–20.

⁵⁶ Ráduly 1995, 22–24. Ráduly (1998, 14–15) *Palér* olvasata több, mint kétséges: szerinte az <h>-be beleírtak egy <r>-t is. A ligatúrák alkotásában azonban mindig fontos szabály volt, hogy a betűknek fölismerhetőnek kellett maradniuk.

Valamivel később a déli fal alsó részén is találtak egy egyelőre olvasat nélküli székely betűsort (26/3. ábra),⁵⁷ sőt Ráduly szerint a latin szövegekbe is keverednek olykor székely betűk, s később már berekeresztúri emlékek egész soráról olvashatunk nála – e karcolások többségének felirat mivolta, s különösen székely írás mivolta erősen kétséges. A szükségképpen szögletesebb karcolt latin betűk könnyen megtévesztik a szemet – erre mindenki tudna saját példát hozni, aki bogarászott már alaposan összefirkált freskót vagy falat. Minden rossz szándék nélkül láthatunk vonalakat oda, hol nincsenek, vagy siklunk el más vonalak fölött, amelyek viszont ott vannak. Azt, hogy Berekeresztúron voltaképpen hány valóban székely betűs felirat maradt fenn, s melyik mikorról származhat, csak alapos helyszíni vizsgálat, jó minőségű fényképek és rajzok döntenek majd el – és a datáláshoz igen jól jönne némi szerencse is.⁵⁸

26/3. ábra: A harmadik berekeresztúri jelsor

17–18. század: Homoródkarácsonyfalva, Rugonfalva, Énlaka, Erdőszentgyörgy

A székely írás egyik legismertebb emlékévé vált Homoródkarácsonyfalvi Felirat lelőhelyén, az unitárius templomból 2006 tavaszán egy sokkal későbbi, sokkal rövidebb, de legalább jól olvasható és viszonylag jól datálható emlék került elő. Ezúttal a templom belsejében találták a jeleket. Lányi József tárt föl a templom északi falán két freskósort, az egyik a háromkirályok imádását, a másik Szent László legendájának képeit mutatja. Az utóbbin, az ütközetet ábrázoló képen, az alapba karcolva látható öt jel (27. ábra). A betűk mérete 4,5–6 cm, világosan olvashatók: TATAR. A felirat szerzője tehát ez alkalommal nem a saját nevét, hanem a kép „értelmezését” – László király ellenségének kilétét – karcolta a freskóra. A székely betűsorról 22 cm távolságra, balra az 1625-ös évszám olvasható, Ráduly János erre az évre keltezi a feliratot is.⁵⁹

⁵⁷ Ráduly 2008, 35.

⁵⁸ Erdélyi és Ráduly (2010, 65–78) összefoglalásukban már 14 berekeresztúri székely írásos feliratot sorolnak föl. Ezek közül a fent említett három valóban székely feliratnak látszik, néhány talán lehet az is, vagy legalábbis lehetnek a bemutatott jelek között székely betűk, jelentős részük azonban lényegében értelmezhetetlenül homályos, és van néhány, biztosan nem székely betűkből álló firkálás. A hamarosan megjelenő új korpuszban remélhetőleg tisztább képet kapunk a berekeresztúri templom jeleiről.

⁵⁹ Ráduly 2008, 27–29.

27. ábra: A második Homoródkarácsonyfalvi Felirat

A ma ismert legkésőbbi székely templomfeliratok egyike a rugonfalvi református templomban, a karzat fölötti falrészén található. A ma is álló, fából készült karzat előtt kőkarzata volt a templomnak, ezt a 15. század végén építették, amikor új szentéllyel és toronnyal bővítették a falu 13. században épült román templomát. 1981-ben Benkő Elek végzett falkutatást a templomban, ekkor fedezte föl a megsárgult mészszerűvel borított vakolatra karcolt jeleket. Ez a felirat sem önmagában árválkodik: vörös krétával, szénnel rajzolva és karcolva készített rajzok vannak a karzatról elérhető magasságban. A székely írással készült felirat mellett 16–17. századi latin betűs feliratok láthatók, ezek segítenek meghatározni, mikor készülhetett a Rugonfalvi Felirat: közvetlenül mellette a szomszédos Betfalvát emlegeti egy György nevű betfalvi atyafi, mellette latin betűkkel, karcolva szerepel ismét a Georgius név az 1658-as évszámmal. Benkő szerint nagyjából ebből az időből származhat a székely felirat is.⁶⁰

28. ábra: A Rugonfalvi Felirat

Bár a Rugonfalvi Felirat nagy valószínűséggel a 17. század közepe táján keletkezett, egyértelműen független Telegdi János tankönyvétől, tehát szerzője nem a „tudós”, hanem a helyi székely hagyományból ismerte

⁶⁰ Benkő 1991. Kósa (1992, 74) szerint még más székely jelek is lehetnek a rugonfalvi templomban, Benkő (1994b, 166) kutatásai szerint nincs több székely írásos felirat a templomban.

a székely ábécét. A felirat tizenegy jelből áll (28. ábra), ezek többsége jól olvasható. A felirat átbetűzése: ITJ(?) (GY) IMIKGOS. A kilencedik betű sérült, ez valószínűleg nem A <g>, hanem A <l> volt eredetileg. A legvalószínűbb olvasat: *Itt Jeddi Miklós*.⁶¹ (Lehet, hogy a † <gy> - teljesen szabálytalanul – két összevont † <d>?)

A székelyföldi templomokban tömegével találunk latin nyelvű *hic fuit* feliratokat, amelyek egyfajta emlékföljegyzésnek értelmezhetők – ez a még ma is jól ismert „itt jártam” típusú firkálások elődje. Jeddi Miklós karc-lása ugyanilyen lehet, csak székely betűkkel.⁶² Az olvasatot erősíti, hogy Nagymedrésen, egy közeli faluban a 17. század közepétől tartották számon a Jeddi családot, s később Rugonfalván is megtelepedtek.⁶³

Csaknem ugyanazokban az években készült a székely írás elsőként megismert, és a helyén is látható emléke, az Énlaki Felirat. A feliratot Orbán Balázs fedezte föl 1864 márciusában, erről azonnal tudósított a *Kolozsvári Közlöny*, néhány hónappal később Szabó Károly közzé is tette a felirat képét. Írása megjelenése után Kriza János unitárius püspök elrendelte, hogy óvják gondosan a feliratot, később pedig műemlékké nyilvánították a templomot, ebből az alkalomból fényképeket mutatott be a mennyezet-ről az *Ethnographia* 1914-ben, a 25. számban.⁶⁴

A felirat az unitárius templom gazdagon festett kazettás mennyezetének egyik kazettájában található. Más kazetták latin betűs, latin nyelvű felirátából tudjuk, hogy a templomot krími tatárok égették föl 1661-ben, s utána a mennyezetet Árkosi János lelkipásztor idején, 1668-ban építette újjá Szász András asztalosmester, s díszítette Muzsnai György. Egy másik kazettában a helyi unitárius közösség előjáróinak nevét örököltette meg a festő.

Az Énlaki Felirat díszes székely betűi jól olvashatók (29. ábra), csak az utolsó jelcsoport megfejtése okozott gondot, s váltott ki éles vitákat. A felirat átbetűzése: (GY) AZ ISTEN / GEORGYIUS MUSNAI DA(AK)O. Az olvasat: *Egy az Isten / Georgyius Muzsnai Da(r)kó*. Az első sor egyértelmű, az unitáriusok hitvallása, mellette balra a 6. zsoltárra utalt Muzsnai. A *Georgyius* olyan latinizáló alak, amely a magyar középkori latin kiejtésnek megfelelően jelzi a második *g* helyett álló *gy*-t és a szó végén az *sz* helyett ejtett *s*-t. A latin hatás a *Muzsnai* név helyesírásában is megfigyelhető, minden bizonnyal ezért áll a székely írással írt szövegben <s> a <zs> helyén. A betűk formája azt is elárulja, hogy Muzsnai György sem Telegditől tanulta el a székely jeleket.⁶⁵

⁶¹ Ugyanígy olvassa Benkő (1991, 20).

⁶² Ugyanígy Benkő 1991, 20.

⁶³ Benkő 1991, 20.

⁶⁴ Szabó 1864, Orbán 1868, 124.

⁶⁵ Sebestyén (1903a, 279) erre gyanakodott, már Ferenczi (1936, 75–76) meggyőzően cáfolta ezt a nézetet.

29. ábra: Az Énlaki Felirat

Az utolsó szó körüli vita részben az első betű mibenléte körül alakult ki: hogy a *Dakó* vagy a *Jakó* családnévvel van-e dolgunk. Elvileg mindkettő lehetne, a két betű ebben a feliratban igen hasonlít egymáshoz, az ⟨i⟩ mellékvonala azonban jól láthatóan rövidebb, ezt a ⟨d⟩-ből kialakított ⟨gy⟩ jele jól mutatja, különösen a második sor első szavában, ahol egymás mellett áll a ⟨gy⟩ és az ⟨i⟩. De ha *d*-vel kezdődik a szó, akkor is lehetne az olvasata *diako* – azaz a *diakónus* kissé hiányos formája.

Sokáig úgy tűnt, hogy a vita nyugvópontra jutott, amikor a feliratról írt kisebb monográfiájában (vagy hosszú tanulmányában) Ferenczi Sándor kimutatta, hogy Muzsnán a *Dakó* jól adatolható családnév volt, s hogy egy bizonyos *D. Georgius Musnai* pingálta ki a szomszédos, szintén tatár dúlta Homoródszentmárton unitárius templomának mennyezetét is 1664-ben. Ezt ott latin betűkkel örökítette meg, s szerencsére Lázár István unitárius püspök még az előtt lemásolta a feliratot 1879-ben, hogy az a szentmártoni templom megújításának áldozatául esett volna. Kicsi az esélye – vagy hát nincs –, hogy ugyanabban az időben két, festőkedvű Muzsnai György is tevékenykedett volna Énlaka környékén. Ferenczinek sikerült kimutatnia a kolozsvári unitárius iskolában is egy 1639-ben nagydiáknak beiratkozott Muzsnai Györgyöt, akinek mozgását, adománygyűjtő „ajtó mellett állóvá”

választását, vidéki útjait, vakációbeli tanítását megőrizte az iskola naplója. És megőrizte azt is, hogy 1641 októberében holmi szemérmetlen szavakat tartalmazó levelét elfogták, s néhány napi karcer után ki is csapták az iskolából.⁶⁶

Néhány évtizeddel később Ferenczi Géza közölt újabb adalékokat az Énlaki Felirat szerzőjéről. Mint kiderült, nem sokkal iskolai kudarca után egy éneklőszéket festett ki Korondon, de ennél fontosabb, hogy az Énlaki Felirat keletkezéséhez sokkal közelebbi időkben is festett: a küüllőszárdi unitárius templom mennyezetét is Muzsnai György díszítette 1669-ben, de ott az is szerepel róla, hogy „almási” (*Amasiensis*) lelkész volt, és a szentmártoni templomban csak rövidítve álló *D.* itt föl van oldva, méghozzá *Darko*-ként. A homoródalmási unitárius lelkészek névsorába bejegyezték 1635 és 1693 között valamikor egy *Darkó* nevű papot, és az oklándi lelkészek névsora is megőrizte, hogy 1671 és 1693 között egy *Muzsnai György* nevű lelképásztor szolgált a templomban. Vagyis: Muzsnai György neve valójában nem *Dakó*, hanem *Darkó* volt.⁶⁷

Igen hosszú idő után a kései leszármazott, Musnai László elevenítette föl újra a rég halottnak hitt *diakón* olvasatot, arra hivatkozva, hogy úgy tudja a családtörténetből, neki őse volt az a bizonyos kicsapott György diák, s később a gazdálkodást festésből származó jövedelemmel egészítette ki. *Dakó* névre azonban nem hallgatott. Bár korábban Ráduly elfogadta a Ferenczi Géza által javasolt *Darkó* olvasatot, sőt az <r>-t is beleolvas-ta ligatúraként az <ak> jelébe, később Muzsnait követve a *diakón* mellett döntött azzal, hogy az utolsó szó első jelét *DL*, az utolsót *ON* ligatúrának értelmezte. Ez az olvasat nemcsak a valószerűtlen ligatúraalkotás miatt kétséges erősen, hanem azért is, mert Ferenczinek igaza volt abban, hogy az unitárius egyházban nem működtek diakónusok. Ráduly ötlete, hogy Muzsnai György lehetett a szomszéd katolikus faluban is papsegéd, aligha igazolható: elég furcsa volna, ha a katolikus diakónus kizárólag unitárius templomokat festegetett volna, az általa festett „Egy az Isten”-féle – a korabeli katolikusok szemében merő eretnekségnek minősülő – hitvallásáról már nem is beszélve.⁶⁸

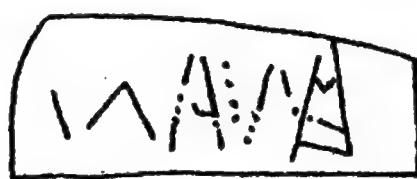
A 18. századból is van – pontosabban inkább csak volt – egy székelly betűkkel írt templomfelirat, a Nagy-Britanniában minden bizonnyal a legnagyobb becsben tartott erdélyi faluban, Erdőszentgyörgyön – innen származik II. Erzsébet királynő ükanyja, Rhédey Klaudia.

⁶⁶ Ferenczi 1936.

⁶⁷ Ferenczi 1971a, 1971b, 1972, 1992a.

⁶⁸ Musnai 1999. Ferenczi válaszul cikksorozatban ismételte meg korábbi írásai tartalmát: 2001, 2002a, 2002b. Ráduly korábbi véleménye: 1995, 60–63, a későbbi: 2004, 83–84.

A feliratot a református templom külső falán fedezte föl Debreczeni László 1935-ben, keletkezését ő tette az 1730-as évekre, ekkor épült a templom tornya, amelynek támpilléren, 220 cm magasságban van a pár betűs felirat. Debreczeni még tiszta rajzolatú jeleket látott a vakolatba karcolva, később azonban vékony, de igen tartós cementréteggel kenték le a támpillért, s ez jórészt tönkretette a feliratot.⁶⁹ A később fölhordott habarcsot el lehetett távolítani,⁷⁰ de a felirat lényegében olvashatatlan: csak néhány vonal vehető jól ki (30. ábra).

30. ábra: Az Erdőszentgyörgyi Felirat

Nehezen datálható feliratok: Alsószentmihályfalva, Moldvabánya, Kilyén

A következő három felirat valószínűleg legkésőbb a 17. században keletkezett, de egyelőre sajnos nincs jól használható segítségünk a koruk meghatározásához – ezért kerültek külön alfejezetbe. Kettőnek az olvasata sem világos.

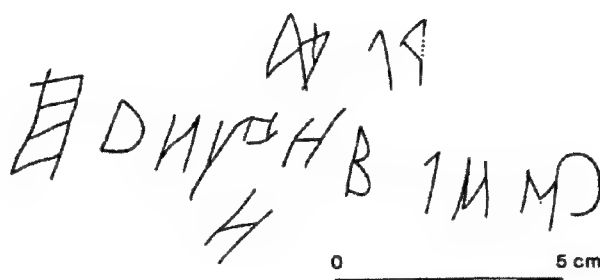
Az alsószentmihályfalvi feliratot – még középiskolás diákként – Benkő Elek fedezte föl 1971-ben.⁷¹ A felirat az egykori Aranyosszékből fekvő település református templomában, pontosabban annak külső falába építve, a földhöz elég közel – fél méternyire a talajtól – található egy faragott kővön. A kővön latin betűs felirat töredéke is olvasható: STITVTVS. A faragott követ Benkő két korai publikációjában még a reneszánsz idejéből valónak, a feliratot 17. századnak vélte. 1987-ben azonban, újabb vizsgálatok után, jelentősen módosította korábbi véleményét. Elfogadta Vékony figyelmeztetését, hogy a kő valójában a római korból származik, erre utal a betűk mellett látható levéldíszítés, sőt további római kövekre bukkant – ezek a pár kilométerrel odébb fekvő Torda, az egykori római Potaissa település örökségéből származhatnak. Benkő új fényképet és rajzot is készített a feliratról (31. ábra), de még így, és alapos helyszíni vizsgálódással sem dönthető el minden esetben, hogy a felirathoz tartozik-e néhány pont, vagy pusztán a kő sérülése; a középső sor három jobb oldali jele sem olvasható jól, szintén a kő hiányai és kopása miatt.

⁶⁹ Ferenczi és Ferenczi 1979, 29–30, 1992b, 59.

⁷⁰ Ráduly 1998, 54–55.

⁷¹ Benkő 1972a, 1972b.

A felirat Benkő szerint késő középkori vagy kora újkori, de semmiképpen nem lehet későbbi az 1670-es, 1680-as éveknél: ekkor épült a jelenlegi templom, amelynek falába a követ beépítették. Korábban viszont természetesen készülhetett, mert a korábbi templomból vittek át az újba 13–14. századi faragványokat.⁷²

31. ábra: Az Alsószentmihályi Felirat

A feliratot megfejteni sem könnyű az említett sérülések, kopások miatt. Az első megfejtési kísérletek Benkő Elek diákkori rajzára és leírására támaszkodva készültek. Ez alapján Vásáry István a (NY)ISTVeRü MáRK ToR(NY)a eZ megfejtést javasolta⁷³ – de nem állt még rendelkezésére az új, pontosabb másolat. Vékony nem székelynek, hanem kazáriai írással készültnek vélte a feladatot, és törökül olvasta el a szövegét. Szerinte a felirat olvasata *abi atiy Jüedi Kür Qaraj*, jelentése pedig olyasmi volna, hogy 'dicső legyen a háza a karaita zsidó Kürnek' – Kür az erdélyi kabarok vezére lett volna, a kő pedig „egy nagyobb építkezésből” származna.⁷⁴ Az olvasattal kapcsolatos turkológiai problémák tömegével azért nem érdemes nagyon foglalkozni sem, mert maga az olvasat az egyébként még megfejtetlen kazáriai emlékek ábécéjének föltételezett hangértékei nyugszik. Ami a nagyívűen fölrajzolt történeti háttérrel illeti, azzal kapcsolatban elég Benkő Elek véleményét idézni: igen kétséges, hogy „egy hipotetikus kazár erőd építési felirata alig 12,3×5,8 cm-es, minden bizonnyal késheggyel karcolt, nyúlfarknyi szöveg, melyet egy római feliratos kőtöredék két mélyen bevéssett kapitálisa, illetőleg levéldíszé közé szorítottak.”⁷⁵

Ferenczi Géza és Ferenczi István jóval óvatosabban közelített a megfejtéshez: szerintük mindössze a *rak* és a *torony* szó olvasható ki a jelekből.

⁷² Benkő 1994b, 158, 160.

⁷³ Vásáry 1974, 165.

⁷⁴ Vékony 1987, 108–117, 2004, 217–230.

⁷⁵ Benkő 1994b, 160.

Ők a betűformák alapján a 17. századra kelteznek a feliratot. Jóval korábbi időpontra datálja az emléket Ráduly János, Benkőnek arra a megjegyzésére alapozva, hogy akár a 13–14. századból is származhat. A megfejtésben is bátrabb: a felirat első sorával ő sem tud mit kezdeni, a második átbetűzése szerint OVRI MRKTR(NY)Z, olvasata Óvári Márk torony ez, s valójában nem az új, most is meglévő templom tornyához tartozott, hanem a régi-éhez.⁷⁶ A datáláshoz továbbra sincs fogódzónk, Ráduly átbetűzése viszont legfeljebb az első jelet illetően vitatható (de valóban lehet akár <o> is a második sor első jele), s ebből az átbetűzésből gondmentesen kiolvasható az általa javasolt szöveg is.

Az egyetlen, Székelyföldön kívüli templomfeliratot 2005 nyarán találta az egykori moldvabányai templom romjai között a csángókutató Tánczos Vilmos etnográfus. A templom építésének pontos idejét nem tudjuk, némi segítséget az egykori templom feliratától kaphatunk, ezt a 17. században többen is följegyezték. A tábla szövege szerint a templomot a Boldogságos Szűzanya tiszteletére szentelték, Sándor vajda építtette a moldvai kolostorral együtt, s felesége, Margit a keresztelőmedence alatt van eltemetve. A felirat az 1410-es évszámmal kezdődik, de ez vélhetően nem a templom építésének éve – a táblát valószínűleg a 16. században készítették, s valójában emléktábla. A templom mégsem lehet sokkal későbbi, építése valószínűleg összefügg azzal, hogy Moldvabányát 1423-ban püspöki székhellyé tették. A templomot és a latin nyelvű táblán említett kolostort I. (Jó) Sándor moldvai fejedelem építtette a ferenceseknek. A templom nem sokkal később megkárosodott, amikor Mátyás és Nagy István moldvai vajda seregei Moldvabányán csaptak össze 1467 decemberében, és égett a város. A templomot aztán megújították, a 17. században már újra Moldva legszebb katolikus templomaként írtak róla. A század végére mégis elpusztult, miután a moldvabányai katolikusok eltűntek a városból.⁷⁷

A felirat a templom délnyugati támpillérén van, három sorban, az alsó vakolatrétegbe vésték, viszonylag vaskos vonalakkal. A betűk 10–17 cm magasak, a felső sor csaknem egy méter hosszú. A székely betűk alatt latin betűkkel a *Deacon* szó olvasható, a felirattól jobbra cirill betűs felirattörredék, alatta Ráduly jellemzése szerint „görögös-cirilles jellegű” betűk láthatók. Magasabban két bizánci keresztet véstek a falra. Ráduly nem ad olvasatot a felirathoz – érthető, a jelek egy része nem azonosítható könnyen, s amelyik mégis, azokból sem igen mutatkozik értelmes olvasat.

Ráduly szerint a felirat a 15. század első felében, azaz a templom épülésének idején készülhetett.⁷⁸ Szintén a templom építésének idejére teszi a

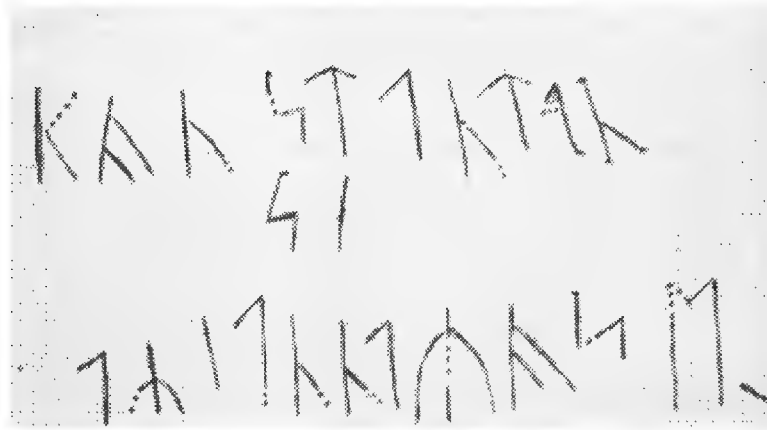
⁷⁶ Ferenczi és Ferenczi 1979, 29, Ráduly 1998, 27.

⁷⁷ Tánczos 2006.

⁷⁸ Ráduly 2006.

felirat keletkezését Tánczos, a betűk archaikus jellege és a magánhangzók többségének jelöletlensége miatt. Úgy véli, hogy a felirat inkább az említett 1467-es csata előtt készülhetett, mert azt követően a magyar katolikusok eltűntek Moldvabányáról, jelenlétük a 17. századtól adatolható újra: más moldvai területekről és Erdélyből is érkezhettek.⁷⁹

A támpillérre vésett felirat (32. ábra) írott környezete azonban inkább későbbi, s nem az építéssel egyidős keltezését sejtet. Föltűnő, hogy a betűk egy része tükörkép: az első sor hetedik, a második sor második és a harmadik sor harmadik helyén álló jel az ʒ, az első sor utolsó előtti és a harmadik sor negyedik jele a ʌ tükörképének látszik. Ez fölveti annak a lehetőségét, hogy a felirat készítője balról jobbra is írta a székely írást, de még fontosabb, hogy az <ü>-nek ezt az alakját Telegditől, a Telegdire visszamenő betűsorokból, és Kájoni nem Telegdi-féle ábécéjéből ismerjük. A tükörkép <g> Bél Mátyás Kaposi Sámuelről kapott ábécéjéből ismeretes, tehát szintén igen kései. Telegditől és a munkájára visszamenő ábécékből ismerjük a <zs>-nek olyan, a két oldalsó mellékvonal helyett félkörívet formáló jelét, amelynek fejre állított változatát Moldvabányán látjuk. A korai feliratokon a mássalhangzók hosszúságát nem jelölték, azaz nem állt egymás mellett két azonos mássalhangzójel (kivéve persze, ha magánhangzót kell olvasni közéjük), itt pedig látunk ilyet. Furcsák a feliraton látható, megnyújtott szárú <s> jelek – már ha az első és a vele azonos alakú további négy betű egyáltalán az, akkor ez szintén a más feliratokon, például Énlakán is előforduló <s> tükörképe.

32. ábra: A Moldvabányai Felirat

A felirat mindenképpen további vizsgálatot, pontos rajzot igényel és a felirat környezetének alapos földérítését – talán nem magyarul, esetleg

⁷⁹ Tánczos 2006.

nem jobbról balra olvasva, sőt, talán nem is a székely ábécé hangértékeivel kell majd megpróbálnunk megfejteni. Furcsa, hogy a huszonnégy betű mindössze tizenegy grafémát reprezentál, ráadásul a feliraton valójában alig van mássalhangzót jelölő jel, amelyiket mégis ott látjuk, az a föltételezett ⟨s⟩ kivételével nem tartozik a leggyakoribb mássalhangzók közé – nincs viszont egyetlen olyan, a magyarban gyakran előforduló mássalhangzó sem, mint a ⟨b⟩, ⟨d⟩, ⟨k⟩, ⟨l⟩, ⟨m⟩, ⟨n⟩, ⟨t⟩. Magánhangzójel viszonylag sok van, de ezek is ritkábban előforduló magánhangzókat jelölnek: a feliraton, ha valóban a székely írás betűi ezek, öt ⟨s⟩, egy ⟨a⟩, két ⟨c⟩, négy ⟨i/j⟩, három fordított, Telegdi-féle ⟨ü⟩, két fordított ⟨g⟩, egy ⟨ö⟩, egy ⟨r⟩, egy ⟨v⟩ és két azonosítatlan, Telegdi ⟨zs⟩-jének fejjel lefelé írt változatához hasonlító jel látható.

Ha valóban a székely írás emléke a Moldvabányai Felirat – és ha egyáltalán valóban felirat –, akkor vagy Moldva székely lakosságához köthető, vagy a ferencesekhez. Az utóbbit tartom valószínűbbnek, hiszen a székely írás használatának fenntartásában, látjuk majd később, a ferenceseknek kiemelt szerepük volt. Úgy tűnik, a felirat szerzője a székely írásnak egy kései változatát ismerte, ráadásul nem is nagyon szorgoskodott, mikor a jeleket tanulta.⁸⁰

Nehezen határozható meg a moldvabányainál sokkal egyszerűbb kilyéni betűsor kora is (33. ábra). A néhány betűs feliratot Kónya Ádám találta 1978-ban Kilyén unitárius templomában, de a szakirodalom csak jóval később szerzett tudomást róla, mikor Ráduly Jánost értesítették a feliratról. A székely jelek a templom külső déli falán láthatók, a falra festett freskó első képének alsó szegélyén. A betűk kicsik, 1-2 cm magasak mindössze, átbeütésük BNDIKO, Ráduly olvasata szerint a *Bendikó* vagy *Bandikó* nevet írta valaki a képre, talán a falkép festője.⁸¹

33. ábra: A Kilyéni Felirat

⁸⁰ Tánczos Vilmos írása végén (2006, 156) fölveti, hogy a feliratnak a történészek egy része szerint a 15. században még Moldvában élő kunokhoz is lehet köze. Ezt a föltételezést, akár éltek még kunok Moldvában a felirat készítésének idején, akár nem, kizárhatjuk. (A felirat készítésének datálása egyelőre nem köthető szűkebb időszakhoz, 16., még inkább 17. századi is lehet.) Kétséges, hogy a kunoknak saját írásuk lett volna, az Aydemir (2002) által közölt csatkarikán – ez volna a föltételezett kun „rovásírás” egyetlen tárgyi maradványa – a vonalak elrendezése sokkal inkább díszítőmotívumnak, s nem írásnak tűnik.

⁸¹ Ráduly 1995, 34–39.

A szakirodalomban említenek néhány székely feliratos emléket, amelyek mára elvesztek: ilyen az 1935-ben Debreczeni László által Kászontaltíz-ből jelzett felirat, a korábban már említett, az 1930-as években fölfedezett, de mára elveszett gelencei jelsor,⁸² és az Orbán Balázs által már nem talált középajtai felirat, melynek másolatát Benkő József tervezte megküldeni Gyarmathi Sámuelnek, de sem ilyen másolat nem maradt fenn, sem a felirat.⁸³

Korábban is csak nagy távolságtartással tekintették a székely írás esetleges emlékének a Bonyhán talált jeleket, joggal: minden bizonnyal más megoldást kell keresnünk megfejtésükre.⁸⁴ Szintén nem tekinthetjük székely írásos feliratnak – vagy ha némelyiküket mégis, akkor igen erős fenntartással, legfeljebb betűknek – azokat a pár vonalas jeltöredékeket, amelyeket Erdélyi István és Ráduly János a székely feliratok között sorol föl Böződről, Csíkcsobotfalváról, Kibédéről, Korondról, Nyárádselyéről, Sóváradról, Székelyzsomborból, Székelykeresztúrról, Vadasdról és Torjáról. Ráduly János korábbi munkáiból ugyanebbe a kategóriába tartozik a kibédi, szolokmai, csejdi, tordátfalvi, bekecsi, makfalvi (kulacs), nyomáti, hármásfalvi „emlék”, a dályai „faragott kő”, a kibédi körző és a „régí ruhakefe” jelei.⁸⁵

⁸² Mindkettőről: Ferenczi és Ferenczi 1979, 212–213.

⁸³ Orbán 1868–1873, III/14.

⁸⁴ Ferenczi és Ferenczi 1979, 30. A felirat előkerüléséről Ráduly 1995, 30–33.

⁸⁵ Erdélyi és Ráduly 2010, Ráduly 1995, 1998, 2004, 2008.

A SZÉKELYEK BETŰI, AMELYEKET FÁKBA RÓNAK

Sebestyén Gyula 1913-ban fantasztikus újdonságokkal örvendeztette meg a székely írás iránt érdeklődőket: ekkor adott hírt arról, hogy két igen fontos emlék került elő. Az egyik Augsburgban: a Hans Dernschwam naplóját elemző Franz Babinger talált rá a másolatra, melynek eredetije egykor Isztambulban volt. A másik emlék Bolognában, Luigi Ferdinando Marsigli gróf hagyatékában van ma is.¹ Éppen húsz évvel később egy bécsi árverési katalógusban fedeztek föl egy nikolsburgi könyvtárból származó ősnymtatványt, amely a leírás szerint a székelyek ábécéjét is tartalmazta.² És sorolhatnánk még a kéziratokat Giessenből, Hamburgból, Prágából, Wolfenbüttelből, de szóba került már Velence, Firenze, Leiden is. Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy a székely írást világszerte használták, érdemes emlékezni arra, amit az előző fejezet bizonyított: székely betűkkel írt autentikus, a 18. század előtt készült feliratokat csak Székelyföldön találtak – talán egyet a szomszédos Moldvában, de az is nyilvánvalóan a székelyföldi írásismeret nyoma. Az, hogy a székely írás kézíratos emlékei különféle könyvtárakból, gyűjteményekből kerültek elő, már egy egészen másfajta, „tudós” használat bizonyítéka.

Ez a történet, a székely írás Székelyföldön kívüli története Mátyás udvarában kezdődik, a 18. század végéig fut, és művelődéstörténeti ínyencségek sokaságát rejti. Azok az emlékek, amelyekről ebben és a következő fejezetben szó lesz, önmagukban is megtöltenének egy-két könyvet, ha meg akarjuk ismerni azt a vibráló szellemi kapcsolatrendszert is, amelybe ágyazódnak. Mindez azzal is jár, hogy az emlékekkel kapcsolatos igazán izgalmas kérdéseket – az olvasati vitákat, az emlékek egymás közötti kapcsolatainak firtatását, a szöveghagyományozódások tisztázásának legalább a kísérletét – el kell halasztanunk, remélhetően nem nagyon hosszú időre. Itt csak rövid ismerkedés következik.

¹ Sebestyén 1913a, 1913b, 1913c.

² Jakubovich 1935.

Magyar ferences naptár Bolognából

Sebestyén egy régi, még 1881-ben kiadott életrajzot lapozgatva figyel föl arra a mondatra, amely szerint egy olasz gróf „a szittya néptörzstől lakott Székelyföldön tanulmányozta és megfigyelte e nép nyelvét s kutatásai közben oly fát vagy fatáblát talált, a mely ezen föld első keresztyéneinek a változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazza”.³ Sebestyén utánajárt kicsit, mit tudni a gróf munkáiról, és aztán az illető úr magyar vonatkozású kézíratainak katalógusától kapta meg a megerősítést, hogy jó nyomon jár. Ekkor készítettett fényképeket a bolognai kéziratlapokról, és az emléket 1915-ben tette közzé.⁴

Ki volt ez a talján nemesember, és mit keresett a kézíratai között egy székely írással írt naptár?

Ha valaki ismeretségbe kerül Luigi Ferdinando Marsigli gróf munkásságával, nehezen érti meg, miért nem tudnak róla Magyarországon sokkal többen sokkal többet. Igaz, a magyar tudomány is csak az utóbbi két évtizedben kezdte alaposabban földolgozni magyar vonatkozású munkáit – azt lehet hát remélni, hogy egy idő múlva a szélesebb közönség is értesül majd ennek az olykor habókosnak tűnő, valójában igazi nagy történelmi víziót kidolgozó polihisztor grófnak a kalandjairól s főleg a magyar történelem és művelődéstörténet számára alapvetően fontos munkáiról.

Luigi Ferdinando Marsigli ugyanis hatalmas életművet hagyott hátra: ha csak magyar vonatkozású műveit vesszük alapul, akkor is nagy műveltségű, sokoldalú tudós figurája bontakozik ki előttünk. Kézírataiból úgy tűnik, minden érdekelte: a Boszporusz áramlataitól Kapisztrán János testének föl kutatásán át a dunai népek viseletéig mindenféle, ásványok, növények, halak, családfák, oklevélmásolatok, szójegyzékek. Kézíratai között számtalan térkép is van. Rengeteget írt: önéletrajzot, naplót konstantinápolyi útján, tanulmányokat, traktátust a kávéfőzésről. És könyveket: az Oszmán Birodalomról és monumentális munkát a Duna földrajzi környezetéről, élővilágáról és a mellette élő népekről. Mind e közben nem bolognai dolgozószobájában ücsörgött, merthogy katonaember volt, I. Lipót Habsburg uralkodó tisztje. A császári seregben nem egyszerűen végigharcolta a 17. század végének törökellenes háborúit: többször megsebesült, raboskodott – volt, hogy túszként egy ágyhoz láncolva, súlyos betegen –, volt, hogy halál várta a többi fogollyal együtt, de megszökött. Aztán mikor szerencséje kegyesebb volt, akkor viszont a császári udvarban forgott, a pápánál, a szultánnál járt követségben, hadmérnöki munkájának nagy

³ Beliczay 1881, 43.

⁴ Marsigli magyar vonatkozású kézíratainak katalógusa: Veress 1906. Az emlék első kiadása: Sebestyén 1915a, 35–56 és I–IX. melléklet.

szerepe volt Buda visszafoglalásában, helyismerete, térképészeti tudása pedig a karlócai béke utáni határkijelölésekben volt nélkülözhetetlen.⁵

Marsigli egyébként 1658-ban született Bolognában, grófi család sarjaként, és úgy lett nagy tudós, hogy rendszeres egyetemi tanulmányokat nem folytatott. Igaz, ifjúkorában sokat utazott, és érdeklődése szerint hallgatott előadásokat szülővárosa és Padova egyetemén, elsősorban matematikát, fizikát, csillagászatot és anatómiát. 1679-ben Velence követével, Pietro Civránival Konstantinápolyba ment. Tizenegy hónapot töltött ott a török katonaság, államszervezet, kultúra tanulmányozásával. Apja halála után jelentkezett I. Lipót (1655–1705) osztrák császár hadseregébe. Ez után következtek az imént említett viszontagságok, de a nekünk fontos időben éppen egyik sikerkorszakát élte.

1690-ben a Délvidékről Erdélybe vonuló császári sereg dunai átkelését tervezte meg – a császáriak feladata az volt, hogy Badeni Lajos őrgróf vezetésével a törökhöz pártolt Thököly Imre csapatait kiszorítsák a fejedelemségből. Marsigli ebben is fontos feladatot kapott: a Moldvába és Havasalföldre vezető szorosokat kellett lezárnia Thököly serege előtt. Marsigli tehát dél felől mozgott Székelyföld keleti peremén észak felé, egészen Gyergyóig – ide valamikor október táján ért, decemberig maradt, az itt készített térképek dátumaiból erre lehet következtetni.

Marsigli 1690 végén – szokása szerint – nemcsak katonai feladatokat teljesített: gyűjtőmániájának köszönhetően maradt meg a székely írás eddig előkerült leghosszabb emléke, s bár a kézirat így csak 17. század végi, a lemásolt anyag egy 15. századi naptárt őrzött meg. Az emlék különlegessége, hogy a naptárt – legalábbis Marsigli megjegyzése szerint – egy fadarabról másolta, márpedig a krónikások megjegyzésein, valamint a Nikolsburgi Ábécé „vésettnek” rajzolt betűin kívül ez az egyetlen nyoma annak, hogy a székelyek fába is róttak betűket. A naptár egyben jelentős magyar nyelv- és művelődéstörténeti emlék is, hiszen a 15. századból alig ismerünk magyar nyelvű kalendáriumokat. A székely írás belső történetének megrajzolásához pedig nemcsak hossza, hanem archaikus helyesírási sajátosságai miatt is nélkülözhetetlen: még fölfedezhetők benne azok a szabályok, amelyek egykor általánosak lehettek a székely írást használók

⁵ Marsigli életrajzához l. Beliczay 1881, Tagliavini 1930a, 1930b, Herczeg 1982, Vékony 1982, Stoye 1994, Jászay 1999, Gróf 1992–2000, Bene 2006, F. Molnár 2007. Erdélyre vonatkozó kéziratait Albert Gianola vette számba (1931), a jegyzetekben bőséges bibliográfiával. A hazai Marsigli-kutatás igazából az 1990-es években, főleg annak második felétől élénkült meg: a felsorolt munkák mellett kiadták térképeit (Deák 2004, 2005, Kisari Balla 2005), megjelent az oszmán hadseregről szóló munka magyar fordítása (Molnár 2007), a teljes életmű átértékelését Bene (2006) és Nagy (2011) végezte el, Marsigli Magyarországgal kapcsolatos katonai-történeti szerepéről Nagy (2006, 2009a), a Corvinákkal való „kapcsolatáról” Csapody (1984), Monok (2009) és Nagy (2009b) írt. A korai magyar Marsigli-kutatásról: Nagy 2007.

gyakorlatában, de a későbbi emlékekben már csak egészen csökevényesen vannak jelen, vagy egyáltalán nem mutathatók ki.⁶

A naptármásolat Marsigliának egy vegyes tartalmú kéziratkötetében, az 54-es számot viselőben maradt fenn, sok más apróbb följegyzés, dokumentum és az erdélyi szorosokat mutató térképek társaságában.⁷ Az emlék a kéziratkötet 669. lapján kezdődik, utolsó lapja 686. számot viseli, összesen 18 levélből áll. A 669., címlapként szolgáló oldalra írta le Marsigli, mit is jegyzett föl a követő lapokra: „Gyűjtés a szkíták által használt nyelvből, akik Székelyföldön élnek, a régi időkben egy boton megmaradt, a mozgó ünnepeket mutató naptár, amelyet azok használtak, akik elsőként tértek át katolikus hitre. A botról magam gyűjtöttem, és elküldtem olaszországi gyűjteményembe, amikor Erdély szorosait elzártam.”⁸

A kéziraton jól látszik, hogy a székely és a latin betűs szövegek egyaránt két különböző kéztől származnak. A megoszlás nem azonos: a szövegek túlnyomó részét – mind a székely, mind a latin betűs szavakat illetően – ugyanaz a kéz írta, a másik csak javított. A latin betűs törzsszöveget író kezdet szerencsére nem volt nehéz azonosítani: a székely írásos szövegek alatti latin betűs szövegek többségében, a címlapon, a kéziratlapon hátoldalára írt megjegyzésekben és az ábécé föloldásában Marsigli írása ismerhető föl. Mivel az itt felsorolt, latin betűkkel írott részeket és a székely betűs részek zömét szemmel láthatóan azonos tintával írták, nagyon valószínű, hogy a kézirat székely jeleinek többsége is Marsigitól származik, s a forrást valóban ő másolta le, ahogyan a kézirat címlapján állítja.

A javításokat, utólagos kiegészítéseket szintén azonos, de a törzsszövegétől egyértelműen eltérő (más színű és minőségű) tintával írták – ez a fényképeken csak a vonalak vastagságában mutatkozik meg, a helyszínen azonban nyilvánvalóvá vált. A székely és latin betűs részeket ebben az esetben is ugyanaz a kéz írta. Azt, hogy ezek a pótlások és korrekciók kitől származnak, korántsem olyan könnyű azonosítani, mint Marsigli írását. Székely származású lehetett, de legalábbis Székelyföldön élhetett. Nem

⁶ Az emlék részletes ismertetése, filológiai kritikája és nyelvtörténeti földolgozása: Sándor 1991. Az alábbi összefoglalás az ott kifejtettek alapján készült.

⁷ Frati (1928, 46–52) katalógusában. A kötet címe: *Manuscritti diuersi toccantila seconda spedizione a Romae e manegio per D. Livio Odescalchi con scritture naturali e mili vol IV.*

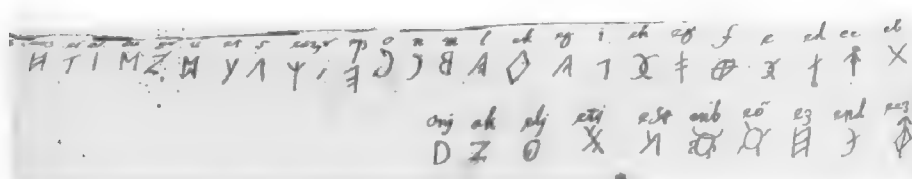
⁸ Sebestyén fordításában: „A Székelyföld régi scita lakói nyelvének fára faragott gyűjteménye, mely a katolikus hitre először áttértek használatára a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel s a melyet ugyanazon fadarabról magam gyűjtöttem s küldtem el olaszországi gyűjteményembe akkor, midőn Erdély szorosait elzártam.” (1915, 40). Az eredeti szöveg: *Raccolta della lingua, che si praticava dalli Sciti, abitanti della Siculia ne' tempi antichi scolpita in un legno, che [törölve: Serviva di Ca] esprimeva il Calendario delle feste mobili, per uso di quei primi, convertiti alla fede Cattolica, e da me dall istesso legno raccolta, e mandata al mio gabinetto in Italia, quando serravo li passi della Transilvania.*

valószínű, hogy a székely írást csak kései ábécékből tanulta volna, mert későbbi korokban néhány betű hangértéke a székely naptárétól eltért, és betűi sem mutatják a kései ábécék gömbölydedebb formáinak nyomát.⁹ Jobb híján *B-kéz*-nek neveztem őt el.

A 17. század végén természetes és általános volt, hogy a székelyeket – és általában a magyarokat – a szkítáktól származtatták. Abban azonban az olasz gróf pontatlan, hogy a naptár mit tartalmaz, hiszen nem a mozgó, hanem a katolikus egyház állandó ünnepeit találjuk benne: kiskarácsonnyal (*küskarácson*, január 1.) kezdődik, és Szilveszter ünnepével végződik (*Sülester*). A kettő között az állandó dátumokra eső ünnepeket jelzi, mint például az Úr színe változása és a *karácsony*, a napok zömét a szentek emléknapjának megnevezésével jelöli.

A naptár azonban csak négy levelet foglal el: a Bolognában őrzött emlék egyéb részeket is tartalmaz. A címlap után egy ábécé következik, van két olyan oldal, amelyre Jézus életével kapcsolatos tulajdonneveket írtak, és van egy szinte egészében áthúzott, elrontott kéziratlap. Éppen ezek a „fölösleges”, nem a naptárhoz tartozó oldalak keverik gyanúba Marsigli: nevezetesen hogy esetleg a naptárt sem valami „botról”, hanem az idézett címszöveget is tartalmazó, régebbi kéziratról másolta. Minden jel arra utal ugyanis, hogy a naptáron kívüli oldalak nem származhattak a „botról” – nem lett volna ott semmi keresnivalójuk tartalmilag sem –, azaz Marsigli több forrásból másolt, s így keletkezett a bolognai emlék. Nézzük először ezeket a titokzatos oldalakat.

A kéziratkötetbe a címlap után egy székely ábécét tartalmazó lapot kötöttek. A betűk a lapon jobbról balra haladva követik egymást két sorban, többé-kevésbé a latin ábécé rendjében (34. ábra).

34. ábra: A bolognai ábécé

⁹ Sebestyén (1915a) és Németh (1934) között vita folyt arról, hogy az ábécét föloldó székely Telegdi *Rudimentá*-jából tanulta-e a székely írást. Sebestyén szerint igen, mert *e* hangokat olvasott a mássalhangzók elé. Németh cáfolata meggyőző: az *e*-az ejtés megkönnyítése érdekében áll a mássalhangzók előtt, ezért hiányzik a nazálisok és egyes spiránsok mellől, és mivel a székely írás mássalhangzót jelző betűit mindig a mássalhangzó elé olvasott *e*-segítségével kell kiolvasni, semmi sem utal arra, hogy a megfejtés a *Rudimenta* segítségével történt.

A második sor jószerivel csak betűösszevonásokat tartalmaz. Ligatúrákat valamennyi fennmaradt székelly ábécé közül, de változó, hogy éppen melyeket. Úgy tűnik, a bolognai ábécében azok szerepelnek, amelyek a naptárban előfordulnak, de nem minden, a naptárban található ligatúrát találunk meg az ábécében. Az ábécében szereplő betűk formája nagyon hasonlít a naptár betűire – érthetően, minthogy ugyanattól a kéztől származnak, Marsigli írta őket. Kicsit alaposabb szemrevételezés után azonban kiderül, hogy az ábécé betűinek hangértéke nem teljesen egyezik meg a naptárban és a bibliai nevek írásakor használt betűkével. A különbségek nem ordítóan nagyok, de van, amelyik igen fontos közülük: ilyen, hogy a naptár azonos jellel jelöli az *i* és a *j* hangokat, az ábécé viszont két külön betűvel, és hogy az *Ÿ* és az *z* betűk fordított hangértékben szerepelnek a naptárban és az ábécében.

Azt könnyű megérteni, miért másolt le Marsigli a naptár mellé egy ábécét is – de mi lehetett vajon annak a két oldalnak az eredeti funkciója, amelyeken bibliai nevek szerepelnek? Ezek két lapon helyezkednek el, nagyon szellősen írva, a következő módon: *Bötlen, Jérikó, Jéruzsálem, Egítom, Galiliában Kána, Magdalom, Názáret*, aztán két olvashatatlan jelsor, majd *Mikodémus, Heródes, Pilátos, Annás püspök, Kalifás*. A nevek tehát Jézus életének eseményeit követik, de meglehetősen laza rendben, és messze a teljességtől. Természetes, hogy Jézus születésének helyével, Betlehemmel kezdődik a sor, de csak negyedik helyen szerepel a gyermekkorhoz tartozó másik földrajzi név, az Egyiptom. A többi helynév Jézus csodatételeinek, prédikációinak helyszíneit jelzi, a személynevek pedig a szenvedéstörténettel kapcsolatosak. Az itt olvasható nyelvi alakoknak – *Galília, Magdalom, Pilátos, Mikodémus, Annás püspök, Kalifás* – a mai fül számára kétségtelenül van valamiféle bumfordi bájuk. Ennél azonban fontosabb az a következtetés, amit levonhatunk belőlük: ezt a részt föltehetően nem tanult egyházi írt. Hogy mi lehetett a célja a nevek lejegyzésével, azt egyelőre igen nehéz lenne megmondani.

Mindmáig feltörhetetlennek bizonyult az egyik kéziratlap nagyobbik része. Ezen a sorokat átfirkálták, viszont a törlés alatt viszonylag jól elkülöníthetők az egységek. A papíron az áthúzás alatt a következő jelsorok olvashatók:

DN(SZ)LA(SZ)RIRIM(SZ)NDMG MTE (GY)OR(TY)|HAPT(GY)UNKTNK:
O(GY)AGTA: TO(GY)LSEG ALAVETABOGTANOACMJA NKOTKIRDOT (GY)
ÜMÖL(CS)OLNC

A szöveg olyan mértékben romlott, hogy a kutatók alig-alig próbálkoztak a megfejtésével. Németh Gyuláé volt az egyetlen komoly javaslat,

de a teljes szöveget neki sem sikerült kibogoznia. Németh szerint egy imát írtak erre az oldalra. A harmadik egység mögötti vonal után álló részt a következőképpen olvasta: *hál^atag^yunk^{is}tⁿnek^hogyag(=d)ta: to(=ke)gy^{el}me^ség átal.*¹⁰

A nehezen ksilabizálható részekhez néhány tisztán olvasható szó is csatlakozik – megfejtethető például a *gyümölcsoltó*. A sor végén pár szót nem húztak át: itt a *Szaniszló* és a *János*, valamint a *Pan(n)ónia* név olvasható. Elképzelhető, hogy valamiféle kolofón volna ez a pár szó, az áthúzott szöveg pedig leginkább imarészletnek tűnik – de ennél biztosabbat egyelőre nemigen tudunk mondani. Azt sem tudjuk, mi lehetett ezeknek az oldalaknak a forrásuk, hiszen tartalmilag és betűhasználati szempontból is elkülönülnek a naptártól.

Németh megfajtési javaslata meggyőző, a 681. oldal áthúzott része valamilyen ima, fohász, hálaadás lehet. Az utolsó négy szó két földrajzi és két személynév – az utóbbiak jelölhetnek egy vagy – ha csak keresztnévüket írták ide – két embert is, ez a rész tehát leginkább valamiféle kolofónnak látszik. A *gyümölcsoltó*-nak olvasott szó éppen a föltételezett ima és a föltételezett kolofón között áll, és tartalmilag bármelyikhez tartozhat: ha a fohász része, akkor az ünnep tárgyával lehet összefüggésben, ha a kolofónhoz tartozik, akkor pedig időpontmegjelölés.

Azt is jelenti ez, hogy a naptárt esetleg egy Szaniszló János nevű ember vagy egy Szaniszló és egy János nevű férfi írta március vége felé, Gyümölcsoltó Boldogasszony napja táján? Ne szaladjunk ennyire előre: ez csak akkor volna megalapozott következtetés, ha nem lenne kétségünk, hogy a naptár és a 681. oldal tartalma ugyanarról a rovásbotról való. És az látszik valószínűbbnek, hogy ez nem így van.

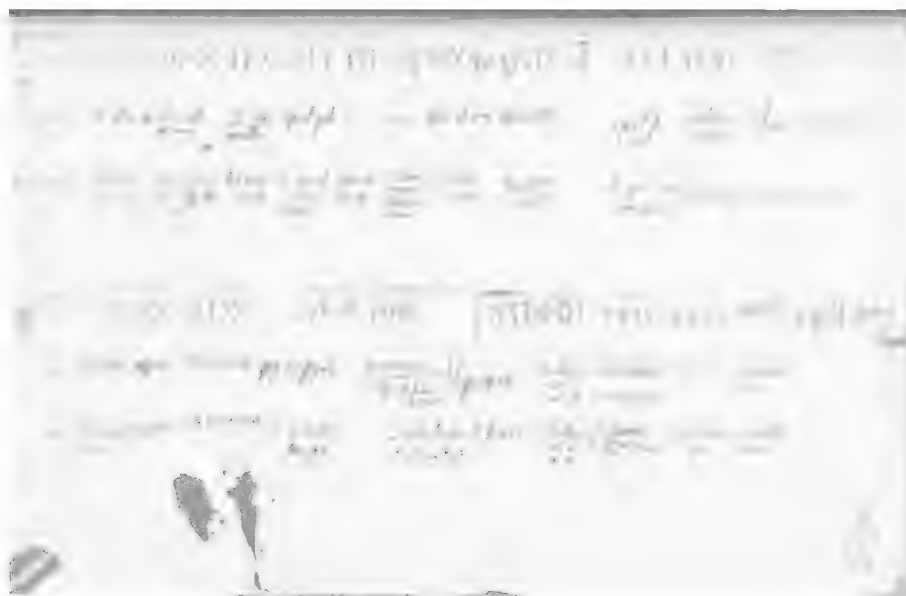
A kéziratban négy oldalt foglal el a székelv írással írt naptár – legrégebbi kalendáriumaink egyike (35. ábra). A legkorábbi ismertté vált magyar naptárak a 15. század második feléből, illetve a 16. század elejéről származnak, a székelv naptár is a 15. század második felében keletkezhetett – erre azonnal visszatérünk. A legkorábbi naptárak egyike a huszita biblia Újszövetség-kötete, a Müncheneri kódex¹¹ díszes naptára, amely egy naptárkerék segítségével használható, az 1416 és 1435 közötti időszakra érvényesen. Ez a naptár csaknem az év minden napjára jelöl valamilyen ünnepet, emléknapot, és a főünnepeket piros tintával emeli ki. A 15. század végéről származik az a naptár, amelyet a kapitány és könyvgyűjtő, Batthyány Boldizsár misekönyve¹² őrzött meg – ez hiányos, a májust és júniust tartalmazó oldalak elvesztek, de egyébként is kevesebb emléknapot jelez, mint

¹⁰ Németh 1934, 17. A megemelt betűk nincsenek a kéziratban, ezeket Németh olvasta bele a szövegbe.

¹¹ Nyíri 1971, Szabó T. 1985.

¹² Zolnai 1895, Radó 1941.

a Müncheni kódex naptára, a főünnepeket viszont szintén jelzi. A harmadik régi naptár az 1506-ban készült Winkler-kódex¹³ része. Ez szintén hiányos, a januárt és a decembert tartalmazó oldalak nincsenek meg.

35. ábra: A székely naptár első oldala

A székely naptár nem az év nem minden napját jelöli külön, csak a fontosabb szentek emléknapjait, illetve a nem mozgó egyházi ünnepek jelentős részét: 365 napból 113 napot. Ez akkor is meglepőnek tűnhet, ha tudjuk, hogy a székely naptár anyaga sem teljes, vélhetően másolási hiba miatt kifelejtettek belőle néhány hetet. Mégsem egyedülálló, hogy nem minden napot jelez, sőt korai naptáraink közül csak a Müncheni kódexben található tartalmaz ennél jóval több ünnepet: a misekönyv naptárában összesen 113, a Winkler-kódexben 135 napot jelöltek, s ez még akkor is jóval kevesebb, mint a Müncheni kódex naptárában föltüntetett 343 emléknapi, ha tudjuk, hogy a másik két naptárból csak tíz-tíz hónap anyaga maradt fenn.

A székely naptárban értelemszerűen nem számozták a hónap napjait, hanem az egyes napokra eső ünnep neve fölé húzott vonalkákkal jelezték, az adott naptól hány napra esik a következő jelzett ünnep. Tehát: az elsőként jelzett nap, *küskarácson* (január 1.) fölött öt vonalka látható, mert a következő ünnepnap, *Vízkereszt* napja (január 6., a naptárban *szenkereszt*

¹³ Pusztai 1988.

alakban áll) öt napra esik tőle. A székelly naptár más szempontból is szűkszavú: nem írja ki a szentek titulusait (pl. *mártír, szűz, próféta, remete, doktor, apostol stb.*); azokon a napokon, amelyekre két, egymással kapcsolatban lévő szent neve esik, általában csak a szentek egyikét jelöli (például Fábián és Sebestyén ünnepén csak *Fábián* áll). További érdekessége a naptárnak, hogy Szűz Mária emléknapjait mindig a *bódogasszony* szóval jelöli, elhagyva a napok megkülönböztetését (pl. *gyertyaszentelő, gyümölcsoltó, havas*).

Így aztán különösen föltűnő, hogy vannak viszont „többletek” a bolognai naptárban: ilyen Sienai Szent Bernát napja, Szent Ferenc májusi emléknapja (a megszokott októberi mellett), és az ismert mellett a másik, kevésbé elterjedt ünnepét is jelzi a naptár a magyar szenteknek (Erzsébetnek, Istvánnak, Lászlónak és Imrének). Nagy számban szerepelnek Boldogasszony-napok is a naptárban. Ezek a többletek segítenek abban, hogy kitaláljuk, kik írhatták a naptárt: Erzsébet, Bernát és Ferenc ferences, István és László magyar szent volt, a Boldogasszony-ünnepek mindkét hagyományhoz, a Szűzanya kultuszát lelkesen ápoló ferencesekhez, és az országot Mária kegyelmébe ajánló magyar tradíciókhoz is jól illeszkednek.

A sorozat legföltűnőbb eleme Sienai Szent Bernát május 20-i ünnepe, ezt nem találjuk egyik kéziratos kalendáriumban sem. Szent Bernát ráadásul a székelly naptárból is kilóg, ő az egyetlen olyan szent, akit a 13. századot követően avattak szentté, a 14. és a 15. században szentté avatottak közül egyetlen más szentet sem jelez a naptár. Ez a különleges figyelem árulkodó: Bernát – olasz nevén Bernardin – 1444-ben halt meg, s nem sokkal később, 1450-ben már szentté is avatták – ő lett az obszerváns ferencesek első szentje. A naptárban a 13. századi szentek sincsenek sokan, összesen nyolc olyan emléknep van benne, amely a 13. században terjedt el, s az 1234-ben szentté avatott Szent Domonkos ünnepének kivételével valamennyi 12. század utáni szent kapcsolódik valamilyen formában a ferences rendhez.

A székelly naptárban, mint írtam, sok jellegzetesen magyar egyházi ünnep van. Szent István augusztus 20-án ült ünnepe mellett május 30-i emléknepja, de nemcsak Istvánnak, hanem Lászlónak, Imrének és a Vajkot keresztelő Adalbertnek is két emléknepjét jelzi a naptár. A magyar naptár fontos elemei Magyarország patrónájának, Szűz Máriának az ünnepnapjai is. A naptárban nyolc Boldogasszony-emléknep szerepel, azaz mind, amelynek tisztelete Magyarországon a 15. században vagy azt megelőzően terjedt el. Mindezek alapján nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a naptár készítői magyar obszerváns ferencesek voltak – és ez egyben azt is elárulja nekünk, hogy Marsigli Gyergyószárhegyen másolhatta a székelly naptárt, az ottani obszerváns ferences kolostor néhány évtizeddel korábban meghalt házfőnökének, Kájoni Jánosnak a hagyatékában találhatta. Ez

némi magyarázattal szolgálhat azt illetően is, miért hasonlít Kájoni egyik ábécéje a bolognai kézirat ábécéjéhez – de a pontos történetet még nem ismerjük.¹⁴

Mikor keletkezhetett az a naptár, amelyet Marsigli 1690-ben lemásolt? Nyilvánvalóan nem készülhetett Szent Bernát szentté avatása, tehát 1450 előtt, de van más ünnep is, amelyet segítségül hívhatunk. Szent Domonkos napját a székely naptár augusztus 5-én jelzi – ezt az emléknapot IV. Pál pápa 1558-ban augusztus 4-re tette át. Szintén a 15. századi keltezés mellett szól több más naptártörténeti szempont is. Szent Ákos (Acatius) és társai kultusza a 15. század folyamán vált általánossá egész Közép-Európában, Magyarországon is. Ugyanerre az időszakra tehetjük a nyelvemléket a Zsófia és Ábrahám nap alapján is. A székely naptárban szereplő Zsófia emléknapiját naptáraink a 14. század előtt még nem ismerték, okmánykeltezésben csak a 15. század végén, a 16. sz. elején tűnt föl. Másrészt a bolognai naptár Ábrahám ünnepét még jelzi – ez a 15. század végi keltezését valószínűsíti, mert a 16. századi naptárak már nem említik, okmánykeltezésben sem fordult elő, szemben a korábbi misekönyvekkel, amelyek még számon tartották.

A székely naptár neveinek nyelvtörténeti elemzése ugyanezt az eredményt hozta: névalakjai igen közel állnak a Münchener és a Winkler-kódex, valamint a Batthyány-misekönyv naptárának névalakjaihoz. A naptár különlegessége, hogy mint minden székely emlékeknek, ennek is fonetikus a helyesírása: a nevek, ünnepnapok kiejtését rögzíti, például *küskarácson*, *szenkereszt*, *mencent* – azaz mai sztenderd alakban *kiskarácsony*, *szentkereszt* és *mindszent*.

Korai keltezését valószínűsít a jelkészlet és a helyesírási sajátosságok elemzése is. Az > (itt <ö>) és az Ǫ (itt <ü>) graféma csak a Nikolsburgi Ábécében szerepel ugyanilyen hangértékben, minden más emlékekben éppen fordított a hangértékük. Ez nem önmagában jelez régiséget, de a bolognai jelkészletet mindenképpen szorosabban köti a 15. századi nikolsburgi betűsorhoz, mint a többi emlékekhez. Régiségre utal, hogy a naptárban nincs külön jele az *i*-nek és a *j*-nek. A székely írás történetének korai szakaszára volt jellemző a magánhangzók ki nem írása – a bolognai kézirat sokkal több magánhangzót hagy jelöletlenül, mint a többi székely írásos emlék, és nem is csak az *e* hangokat. Az emlékekben sok a ligatúra, és ezek nem készen tanult betűkötések, hanem a készítő spontán alkotásai. Minden szóba jöhető kritérium alapján a 15. század második felére tehetjük a székely naptár keletkezését.

Sajnos sok igen izgalmas részletet el kell most hagynunk ebből a rövid összefoglalóból, de mindenképpen szót kell még ejtenünk a „rovásbot”

¹⁴ Ugyanígy Benkő 1996c, 54.

kérdéséről. A Marsigli által lemásolt kézirategyüttes, pontosabban az eléjük írt néhány sor szokott ugyanis lenni a koronatanú azt illetően, hogy a székely írást a 15. században fába rótták. Erre utaló megjegyzés több is van, krónikákban, a Nikolsburgi Ábécé címében – de fába rótt emlék egyetlenegy sincs. Marsigli viszont azt írta a székely naptár elé, hogy maga másolta egy botról, és a naptároidalaknál még azt is megjegyezte, hogy a bot melyik oldaláról másolta őket.

Csak hát tudjuk, hogy Marsigli nem a legpontosabban írta le, mit tartalmaznak a kéziratkötet következő lapjai: a naptár az ő megjegyzéseivel ellentétben nem a mozgó, hanem az állandó ünnepeket tartalmazza. Ráadásul a gróf a címdalón egy szót sem szól a naptáron kívüli részekről, noha abban lényegében biztosak lehetünk, hogy a naptár és az emlék többi része – az ábécé, a bibliai nevek és az áthúzott, talán egykor imát tartalmazó lapok – nem ugyanabból a forrásból származnak, mint a naptár, erről tanúskodik eltérő betűhasználatuk. Ha Marsigli valóban „egy botról” másolt, akkor azon csak a naptár lehetett, ebben az esetben a kézirat naptári részének egy-egy oldala megfelel a négyoldalúra faragott bot egy-egy oldalának.

Abban is biztosak lehetünk, hogy az általunk ismert másolat kéziratról készült, és nem közvetlenül „botról”: erről a kéziratlapok akkurátus vonalazása tanúskodik. A kézirat lapjai ugyanis kétszer három sort tartalmaznak: az első sorban állnak a székely betűs szavak, alattuk latin átbeűzésük, a harmadik sorban az adott ünnep latin neve. E sorokat mezőkre osztották, még hozzá igen pontosan: ahol a latin megfelelőnek több hely kell, ott szélesebb a székely betűk mezője is. Ha Marsigli közvetlenül a botról másolta volna át a betűket, akkor nem tudhatta volna, mennyi helyre lesz majd szüksége a harmadik sorban. Ráadásul a harmadik sor tartalmát nem jobbról balra haladva, az ünnepek sorrendjében vetette papírra, hanem balról jobbra indulva – ezt a tinta elhalványulásából látjuk. Sőt, úgy tűnik, a magyar megfejtések sem a székely betűk alapján készültek, hanem ezeket is másolta: a szeptember 8-ára eső *Kisasszony* (Kisboldogasszony) magyar megfejtése nem készülhetett a kéziraton látható (SZ)(NY)KUS jelsor alapján: ennek olvasata *asszony kus* lenne, a magyar megfejtés viszont *eküesaßony*, és Marsigitól származik. A magyar megfejtéseket és a latin megfelelőket tartalmazó forrás viszont értelemszerűen csak papír lehetett, és nem „bot”.

Az persze, hogy a fennmaradt kézirat közvetlenül biztosan nem valamilyen botról készült másolat, semmit sem bizonyít arra nézve, hogy Marsigli valóban látta-e és a kezébe vette-e azt a „fát”, amelyről az emlék elé kötött címlapon beszél. Hiszen a botról akár ő maga is lemásolhatta a jeleket, mint állítja, aztán segítséget kért az átbeűzéshez, egy latin naptár segítségével kikeresgelte a latin megfelelőket, majd a piszkozatot a gondosan előrevona-

lazott lapokra átmásolta. Így is történhetett. Igaz, ilyesmire sok ideje a hadi feladatok között nem adatott talán, s az is kérdés, hogy hová tűnt a bot.

Azon nincs mit csodálkozni, ha Székelyföldön az 1690-et követő évszázadok viszontagságai közepette elvesz, elpusztul egy fába rótt naptár. De miért nem küldte haza az ásványoktól ókori töredékekig mindent mániákusan gyűjtő gróf az általa is nyilván értékesnek tartott, székely betűket tartalmazó botot? Hiszen ha csak tehetett, gyarapította fivérének, Antonio Marsigliának – a későbbi perugiai püspöknek – tárgyi gyűjteményét. Talán nem adták oda neki, mert akik megmutatták, maguk is becsben tartották? Ez is elképzelhető. De az is elképzelhető, hogy a gróf valójában nem látott ilyen fát, s hite szerint mégsem állított valótlanyságot a címlapon. Hiszen lemásolhatott olyan kéziratot is, amely azt állította magáról, hogy tartalma egy fába rótt régi naptár, melyet Szittya-, azaz Székelyföld első keresztényei használtak. Ebben az esetben Marsigli a legjobb szándékkal is leírhatta a kézirat címéül, amit a kézirat tartalmáról mondtak neki: az ő meggyőződése szerint a kapott másolat eredetije valaha fába volt róva, s a Székelyföld első keresztényei készítették – hát ezt írta le. A címlapon olvasható „magam másoltam” kitétel pedig így is igaz, a bolognai kézirat valóban a gróf keze írása. De ez sem dönt el semmit, hiszen attól, hogy Marsigli esetleg nem látta volna a betűkkel telerótt botot, az még létezhetett valaha, s a bolognai kézirat alapjául szolgáló másolatot készíthették ilyenről. Úgy tűnik tehát, egyelőre nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy valóban boton volt-e egykor a Marsigli által lemásolt székely naptár.

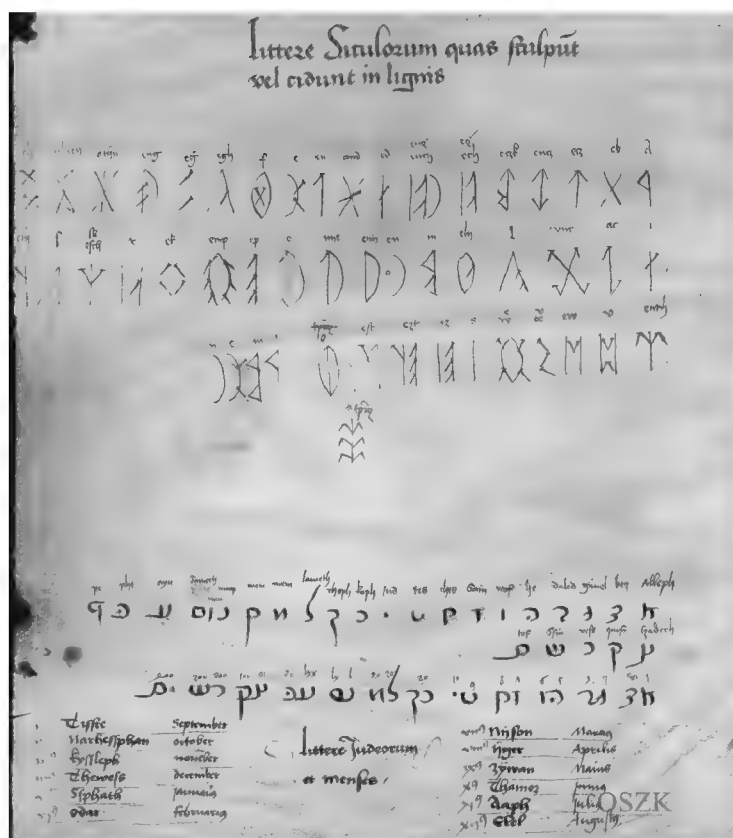
Székely és héber ábécé Nikolsburgból

A Bolognában őrzött székely betűs naptárral körülbelül egyidős a székely írásnak az az emléke, amely a naptár címlapjához hasonlóan a székely írásnak azt a tulajdonságát hangsúlyozza, hogy a betűket fába róják. Ez az emlék egy ábécé, és Morvaországból került elő.

1933 novemberében Ranschburg Gusztáv könyvkereskedő György nevű fia érdekes adatra talált egy árverési katalógusban: hogy a Dietrichstein család kézirat- és nyomtatványgyűjteményét tartalmazó, a családnak a morvaországi Nikolsburg (ma: Mikulov) várában lévő könyvtárából árverésre bocsátott ősnymtatványok egyikében egy kézzel bejegyzett székely ábécé található. Azonnal szóltak Jakubovich Emil nyelv- és művelődéstörténésznek, aki akkor éppen az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója is volt, az ő tanácsára kértek fényképet a kérdéses oldalról – s valóban, a képen kétségtelenül a székely írás régi ábécéjét látták. Jakubovich szerette volna a teljes kötetet megszerezni, de az ára olyan borsos volt, hogy ez

nem sikerült, azt viszont mégis elérték, hogy legalább az ábécét tartalmazó lapot válasszák szét a kötettől. Ez nagy nyereség volt a magyar közművelődés számára – az ábécét ma is az Országos Széchényi Könyvtár őrzi –,¹⁵ de sok galibát is okozott, hogy a hártyát kioperálták az ősnymtatványból: hosszú évtizedekig kellett várni, hogy újra megtaláljuk a kötetet, és segítségével kiderülhessen, hogyan került egy székely ábécé Morvaföldre.

A lapot eredetileg tartalmazó ősnymtatvány 1483-ban készült, Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (A dolgok tulajdonságairól) című, jóval korábban – 1240-ben – írt munkájának kiadása. A székely ábécé a kötet hátsó védőlevelének hátoldalán volt. A székely betűsort a lap felső felére írták, címként pedig a következő olvasható a jelek fölött: *Littere Siculorum quas sculpunt vel cadunt in lignis* – azaz *A székelyek betűi, amelyeket fákba rónak vagy metszenek* olvasható. A cím alatt jobbról balra haladó rendben következnek a betűk, két és fél sorban, még hozzá szinte rajzolva, hogy a vonalak minél inkább utánozzák a fába rovást (36. ábra).

36. ábra: A Nikolsburgi Ábécé

¹⁵ MNy 70.

Az ábécét a székely betűkkel írt *amen* szó zárja. A székely betűk fölé apró latin betűkkel a hangértéküket is leírták.¹⁶

A Nikolsburgi Ábécé betűkészletének minden eleme megtalálható valamely más emlékből, ligatúrái – tizennégyet hoz példának az ábécé – szintén könnyen elemeikre bonthatók, jórészüik más ábécékben is megvan. Figyelemre érdemes, hogy az Ő (itt <ü>) és az > (itt <ö>) jelek hangértéke éppen fordítottja a más emlékekben lévőeknek, csakúgy, mint a bolognai naptárban.

A rovást utánzó rajzoláson kívül van a Nikolsburgi Ábécének még egy furcsasága: a székely ábécé alatt, a lap alsó részére a héber ábécét is lejegyezték, két sorban a betűket, a harmadik sorban a betűk számértékét adták meg. A betűsor alá, középre írták a címet – *Littere Judeorum et menses (A zsidók betűi és hónapjai)* –, ennek két oldalán pedig hat-hat héber hónap-név olvasható, de latin betűkkel. A héber írással írt részeket szintén latin betűkkel oldották föl. A másoló nemigen ismerte a héber írást, bizonytalan vonalvezetéssel, kissé ügyetlenül másolt.¹⁷

Az, hogy a Nikolsburgi Ábécét tartalmazó lapot elválasztották a kötettől, nehezítette mind az emlék korának meghatározását, mind annak megálapítását, hogy vajon ki készíthette, és hogyan került Morvaországba. Ez a három kérdés szorosan összekapcsolódik, nem véletlen, hogy mindháromra akkor sikerült választ kapni, amikor végre előkerült az ősnymtatvány.

Jakubovich Emil, aki gyakorlott filológus volt, úgy gondolta, hogy a lapon látható ragasztónyomok, rozsdafoltok, gyűrődések egy korábbi kötés nyomai, vagyis hogy az ábécét tartalmazó pergamen korábban egy másik kódex első táblájának belső borítólapja lehetett. Ez azt jelentette volna, hogy az ábécét 1483, az ősnymtatvány megjelenése előtt írták. A lapon olvasható latin betűk formája alapján a 15. század közepére, esetleg az azt követő évekre datálta az emléket. Úgy vélte, hogy a korban megszokott magyar helyesírási gyakorlattól való eltérések arra utalnak, hogy nem magyar anyanyelvű lejegyző másolta valahonnan az ábécét, és láthatóan nem ismerte jól a székely betűket, hiszen nem írta, hanem szinte rajzolta őket, s hasonlóképp járt el a héber betűkkel is.¹⁸

Jakubovich véleményét széles körben elfogadták, ettől a hagyománytól tért el Vékony Gábor. Vékony nagy ívű elméletben próbált választ találni arra, hogy ki és miért írhatta az ábécét, s hogyan került oda, ahol megtalálták. Nézete szerint a Nikolsburgi Ábécét Janus Pannonius készítette egy

¹⁶ Az emlék előkerülésének történetéről l. Jakubovich 1935, ugyanitt az emlék első fényképes közlése.

¹⁷ Az emlék héber részéről: Dán 1964.

¹⁸ Jakubovich 1935.

naptárhoz, a naptárt pedig az általa írt grammatika részének szánta, s az ábécé Janus olmützi kapcsolatai révén került volna lelőhelyére.¹⁹

Az elmélet kerek, de súlyos baj van már a kiindulással, mert azt ugyan már Cornides Dániel is fölvetette, hogy Janus a székely írás léte mellett „tanúskodott” elveszett nyelvtanában, a nyelvtant azonban nem ismerjük, kézírata nem került elő, így mindez akkor sem több pusztá föltételezésnél, ha éppen logikusnak látszik, hogy Mátyás udvarának egyik központi alakja valóban ismerte a Mátyás krónikása, Thuróczy János által népszerűsített, az ősi hun hagyaték bizonyítékának tekintett ábécét. Vékony egyébként ráadásul jócskán túllépett Cornides föltételezésén: szerinte Janus valamikor az 1460-as években dolgozhatott nyelvtanán, annak ellenére, hogy akkor Mátyás kíséretében tartózkodott annak hadjáratai során, s épp ebben az időben kért tőle kölcsön egy grammatikát egykori padovai diáktársa, Protazius Boskovič, aki akkor már Olmütz püspöke volt.²⁰ A kért nyelvtant Janus megküldte, a székely ábécét megőrző hártyalevél ennek a kölcsönzött grammatikának a belső lapja lett volna, s a püspök halála után a hagyatékába került – innen elővéve használták föl a lapot újra, akkor már Bartholomeus Anglicus munkájának bekötéséhez.

Vékony összefüggő és részletgazdag története szinte belesodor bennünket, hogy higgyünk neki, csábító a lehetőség is, hogy a Mátyás korinak tartott székely ábécét a leghíresebbé vált korabeli humanista személyiség kézírásának tartsuk – jobb mégis óvatosnak lennünk, mert az igazolható tények és a fantáziára támaszkodó föltételezések aránya túlságosan az utóbbi javára billen. Vékony hipotézispiramisa: föltételezi, hogy (1) az ábécét naptárhoz készítették, hogy (2) a naptár egy grammatika része lett volna, és hogy (3) Janus írt nyelvtant. Ha pedig ez mind így van, rátehetjük a piramisra a csúcsot: az ábécé a Janus grammatikájához készült naptár része, *tehát* „minden okunk megvan”, hogy Janus kezének tulajdonítsuk.

Mint később bebizonyosodott, sokkal közelebb járt az igazsághoz Róna-Tas András. Szerinte Mátyás cseh bizalmasának, az olmützi püspöki kormányzónak kinevezett Filipec Jánosnak lehetett köze az ábécé Nikolsburgba kerüléséhez: az ő révén juthatott el az ősnymtatvány – és a hozzá kötött székely ábécé Morvaországba, valószínűleg egy magyarországi könyvtárból, talán Váradról, hiszen Filipec 1476 és 1490 között váradi püspök volt, és nagyon fontos diplomáciai feladatokat teljesített. 1484-ben olmützi püspökké választották, de a pápa nem volt hajlandó beiktatni, mert huszitizmussal vádolták, Mátyás azonban, dacolva a katolikus egy-

¹⁹ Vékony 2004, 62–96.

²⁰ Taz z Boskovic, németesen Protasius von Boskowitz (1446?–1482). 1457-től haláláig Olmütz püspöke.

házfővel, mégis kinevezte püspöki kormányzónak.²¹ 1486-ban Filipec alapította a brünni nyomdát.

Kezdetől nyilvánvaló volt, hogy a Nikolsburgi Ábécé titkainak egy részét akkor sikerülhet megfejteni, ha megtaláljuk az ősnymtatványt, amelyből kiemelték az ábécét tartalmazó lapot. Azt még az árverési katalógusból tudtuk, hogy a könyv első lapján díszes bejegyzés hirdette, hogy a kötet egykor Philipi de Penczicz tulajdona volt. A tulajdonosról azonban szinte semmit nem tudtunk: a föltételezések szerint annak az ősi morva családnak lehetett tagja, amelynek tulajdonában volt a morva Penčice, a Brünntől 80–90, Olmütztől 15, az egykori Nikolsburgtól pedig 140 kilométerre fekvő település.

Az ősnymtatvány azonban sokáig bujkált, csak nemrégiben sikerült a nyomára akadnia Szelp Szabolcsnak. Ekkor derült ki, hogy a székely betűk fölött látható, latin betűs kézírás megegyezik a kötet többi bejegyzésével. Minthogy ezek az ősnymtatvány tulajdonosától, Pencsicei Fülöptől származnak, vélhetően ő rajzolgatta a hártýára a székely és a héber ábécét is.²² A kérdés most már az maradt, mikor történt ez és miért.

Pencsiceiről ma sem tudunk sokkal többet, mint korábban, de az új elemek fontosak a Nikolsburgi Ábécé keletkezését illetően. Neve elárulja származási helyét, mely tehát Olmütztől pár kilométerre található, azaz az imént említett Filipec János földije volt. Minden bizonnyal ismerték is egymást, mert úgy tűnik, Pencsicei Fülöp tagja volt annak a követségnek, amelyet Filipec vezetett 1487-ben a francia udvarba. Pencsicei más ismerettséggel is rendelkezhetett Mátyás udvarában, legalábbis erre lehet következtetni egyéb bejegyzéseiből. Mindezek alapján azt biztosra mondhatjuk, hogy a Nikolsburgi Ábécé legalább közvetetten Mátyás udvarához kapcsolható.

Azt egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy még Mátyás életében keletkezett-e a szögletes ábécé, vagy valamivel később. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy Pencsicei valamilyen előképről másolta a székely ábécét, és akár Mátyás halála után jött létre az általunk ismert kézirat, akár nem, a kiindulópontul szolgáló eredeti sokkal nagyobb valószínűséggel készülhetett a hun hagyományra nagy hangsúlyt fektető Mátyás udvarában, mint az őt követő Ulászlóéban. Ezt erősíti egy további ismeretség ténye: a Pencsiceit patronáló Filipec János is hallhatott a „hunok székelyekre örökített” írásáról, már csak azért is, mert Thuróczy *Chronicá*-ját éppen az általa alapított brünni nyomdában készítették.

A Nikolsburgi Ábécé lejegyzőjének földerítése fontos részleteket tisztázott, de maradt még megoldatlan kérdés a ma legkorábbinak ismert

²¹ Róna-Tas 1985–86.

²² Szelp 2011.

székely ábécé körül. Az egyik ilyen, hogy a könyveket kedvelő Fülöp vitéz vajon milyen forrásból dolgozott, s miért hangsúlyozta, hogy a székelyek fába róják betűiket. Ő maga fába rótt betűket másolt-e, és a fafaragás vonalait próbálta utánozni az ék alakúra rajzolt vonalkákkal, vagy a lemásolt forrás maga is az általa adott címet viselte, és szintén faragást utánozó betűket tartalmazott?

Azt sem tudjuk egyelőre, miért másolt Pencsicei egy héber ábécét a székely alá. A kötetbe írt megjegyzéseiből kiderült, hogy igen érdekelte a csillagászat, a héber hónapneveket vélhetően emiatt jegyezte föl. De közrejátszhatott a székely és a héber ábécé egy lapra másolásában, hogy fölismerte, mindkét írás jobbról balra halad. Azt sem zárhatjuk azonban ki, hogy a forrásként szolgáló kézirat – ez esetben biztosan kézirat, és nem faragott bot – már tartalmazta a héber ábécét is. Ez utóbbi azért volna érdekes, mert a 15. század végén, de legfeljebb a 16. század legelején keletkezett Nikolsburgi Ábécében még nem tükröződhet a 16. század második harmadában már természetes humanista divat, a héberrel való rokonság keresése. Ugyanakkor a két írás irányának egyezése természetesen ilyesfajta rokonítás nélkül is föltűnhetett.

Egyelőre tisztázatlan az is, hogyan magyarázható a Nikolsburgi Ábécé és a Bolognai Rovás emlék naptárának betűhasználati egyezése, az, hogy az Ő és az > grafémákat egymással azonos módon, de minden más emlékhöz képest fölcserélve használták. Vajon közvetlen kapcsolatot sejtethetünk-e az egyezés mögött, vagy inkább arra gondolhatunk, hogy a két emlék egymáshoz közeli kora okozza a hasonlóságot, és a 15. század második felében ez volt a megszokott jelölési mód? E kérdés megválaszolásában a hasonló korú, hosszabb emlékek segítenének, ezekre azonban egyelőre várnunk kell.

Az isztambuli követek viszontagságai

1913 tehát szerencsés évük volt a székely írással foglalkozóknak: az egyik nagy hír tárgyát, a Bolognában őrzött, székely írásos Marsigli-kéziratot már megismertük, a másik nagy újság az volt, hogy Franz Babinger, az igen jeles német oszmanista furcsa, szögletes jelekre bukkant a szultáni udvarban követségben járt Hans Dernschwam naplójában. Fölfedezéséről először Vilhelm Thomsent értesítette, aki éppen húsz évvel korábban jelentette be, hogy sikerült megfejtenie a keleti türk írással írt orhoni feliratokat. Thomsen fölismerte, hogy az általa korábban már látott székely írás jelei vannak a naplóban, s mivel magyarul is tudott, az olvasatra is ő tette az első javaslatot. Thomsen aztán Babingert a néprajzkutató Sebes-

tyén Gyulához irányította, az új emlék fölfedezését ő jelentette be az után, hogy az Akadémia 1913. április 21-i ülésén fölolvasták Franz Babinger írását a felirat megtalálásáról.²³

Mint kiderült, igen korai, ráadásul évszámot tartalmazó, viszonylag hosszabb emlék került elő, és az olvasata is elég egyértelmű. Száz éve ismerjük tehát a feliratot és tartalmát – mégsem mondhatjuk, hogy már mindent tudunk vele kapcsolatban.

1553-ban Ferdinánd (1526–1564) császár azzal a megbízással küldött követséget Isztambulba, hogy I. (Nagy) Szulejmán szultánnál érjenek el végleges megoldást Erdély megtartása érdekében. A követség vezetőjévé egy kipróbált diplomatát nevezett ki, Verancsics Antalt. Verancsics (1504–1573) dalmát származású humanista tudós volt, a követség évében iktatták be pécsi püspökké, s korábban jó néhány követségben vett már részt. A követség másik főembere Zay Ferenc (1498–1570) volt, aki fiatalon megjárta a mohácsi csatamezőt, aztán az egri, majd a szolnoki vár kapitánya, s a dunai magyar hajónaszád parancsnoka volt. A népes követség ugyan csaknem kizárólag magyarokból állt, de még indulásuk előtt csatlakozott hozzájuk Hans Dernschwam (1494–1568/69), a Fuggerek korábbi magyarországi intézője – a követség indulását megelőzően már visszavonult, s idejét leginkább jelentős könyvgyűjteményében töltötte. A követséghez később még egy igen ismert flamand diplomata, Oghier Ghiselin de Busbecq (1522–1592) is társult.

A követség diplomáciai értelemben egyáltalán nem volt sikeres, nem is térhettek haza, csak 1557-ben, viszont számos latin és görög feliratot találtak és másoltak le. Nem véletlenül figyeltek erre, minthogy a követség vezető tagjai, beleértve a katona Zay Ferencet is, valódi humanista szellemiséggel rajongtak a régiségekért. A követség legnagyobb hírvű fölfedezése a *Monumentum Ancyranum* – egy i. e. 25 és 20 között épült római templom falára írt szöveg, az Augustus cselekedeteiről szóló *Res Gestae Divi Augusti* című munka másolata. Egyik kényszerű utazásuk közben találták Ankarában (egykor *Ancyra*), mikor a Perzsiában hadakozó szultán után kellett utazniuk, hogy tárgyalásaikat folytathassák. A lelet azért nagyon becses művelődéstörténeti fölfedezés, mert a szöveg római, Augustus síremlékére írt eredetije eltűnt, egyéb megmaradt változatai pedig sokkal töredékesebbek, mint az ancyrai felirat.

Nem meglepő tehát, hogy a követség régiségmániás tagjainak egyike azt a feliratot is megörökítette naplójában, amely az isztambuli Követek Háza istállójának külső falán volt. A Követek Háza volt – nevének megfelelően – a magyar követség szállása. A karavánszeráj négyszögletes udvart vett

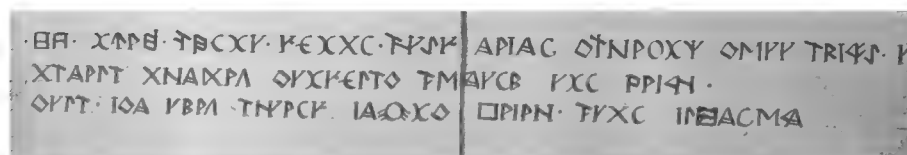
²³ Sebestyén 1913a, Babinger 1913, 1913–14a.

körül, és igen nagy, Dernschwam leírása szerint harmincablakos istálló is tartozott hozzá. Ennek az istállónak a külső falán, alacsonyan a föld fölött volt az a kő, amelyre háromsornyi írást véstek.²⁴ A Követek háza később leégett, a feliratot tartalmazó kő megsemmisült, ezért aztán különleges szerencse, hogy Dernschwam szorgalmasan lemásolta az ismeretlen jeleket tartalmazó írást (37. ábra).

A székel felirat másolata – hasonlóan a lemásolt latin és görög feliratokhoz – nem a napló szövegében, hanem annak függelékében található. Elé Dernschwam pontosan leírta, hol találta a feliratot: „Konstantinápolyban, egy nyilvános szálláson, mely alapítójáról, Ali basáról van elnevezve, és ahol a királyi követ urak hosszabb ideig elszállásolva voltak, az istálló külső részén, a fal alján, a föld mellett egy hosszúkás fehér követ találtunk, amelybe a következő három sor írás volt bevésve olvasható, de senki által nem ismert betűkkel [...]” A furcsa felirat másolata alatt az a megjegyzés olvasható, hogy „ilyen betűk vannak Olaus Magnus Gót Krónikájában”.²⁵ A napló szövegében a karavánszeráj részletes leírása közben, az istálló falán található bekarcolások leírása után emlékezik meg a feliratról: „Ezután a következő írást másoltam le egy márványkőről, mely az istálló falába volt befalazva, és még jól olvasható állapotban volt.”²⁶

A felirat különossége, hogy betűi balról jobbra haladnak, nem pedig a szokásos jobb-bal irányban. Ennek megfelelően a felirat betűi is a megszokott székel betűk tükörképei. Mégis úgy tűnik, készítője más alkalmakkor jobbról balra írt: a ligatúrákban álló a betűk a szokásos irányban állnak.

Dernschwam nem ismerte a székel írást, ezt érdemes mindig szem előtt tartani, amikor az Isztambuli Felirat betűformáiból akarunk következtetést levonni, mert a betűket láthatóan egységesítették formailag: a jelek szabályosak, kidolgozottak. Valószínű, hogy az olvasati problémák egy része is másolási hibára vezethető vissza. Dernschwam eredeti, Augsburgban őrzött naplójának két további másolata is fennmaradt, az egyik Prágában, a másik Wolfenbüttelben, s nagyon tanulságos, hogy ezek a székel betűket az eredeti kéziratához képest további torzulásokkal adják vissza.²⁷

37. ábra: Az Isztambuli Felirat

²⁴ Dernschwam naplóját Tardy (1984) adta ki.

²⁵ Sebestyén Gyula (1915a, 71–72) fordítása.

²⁶ Tardy 1984, 188.

²⁷ A képeket mindhárom kéziratból közli Sebestyén 1915a, XI. melléklet és 76–78.

Az Isztambuli Felirat szövege jól olvasható, csak egy-két jelcsoport értelmezése körül vannak kisebb viták.²⁸ A felirat jelei és olvasata a következő:²⁹

. ZR . ÖCAZ . TIZNÖT . (SZ)T NDÖBN . IRT(AK)(SZ)T LA(SZ)LO KIRA(LY)Ö(ZS)
KVTT IAR AT(AK) (SZ)T
BILAJI BRLBAS KTÖ(SZ)T NDJIK ITVLTNM TÖN (CS)A(SZ)AR
KTJI . (SZ)KL TMAŠ . IRTAN(SZ)T (SZ)L(MB)ÖK (CS)A(SZ)AR . ITTBN SZJZLOVAL

*ezer öccáz tizenöt esztendőben írták eszt László király öt kevetét váratták itt
Bilaji Barlabás kettő esztendejig itt vált nem tön császár
Keteji Székely Tamás írtán eszt Szelimbök császár itt benn száz lóval*

Az olvasat nem egészen problémamentes, de a gondok jelentős részére már Sebestyén is megtalálta a megoldást. Bizonyos tévesztéseket – például az öt szóban a ʎ⟨t⟩ helyett álló ʎ⟨zs⟩-t, az első sor utolsó előtti szavában a valószínűleg egybeírt ʎ⟨v⟩⟨a⟩ helyett álló ʎ⟨j⟩⟨a⟩ betűkapcsolatot,³⁰ a harmadik sor utolsó szavában az ʎ⟨a⟩ helyett írt ʎ⟨j⟩-t könnyű megmagyarázni, ezek klasszikus másolási hibák, bizonyára Dernschwam követte el őket.³¹ Az első sor utolsó jele egy olyan (SZ)T ligatúra, amely a szövegben több helyen is előfordul, föltehetően épp ezért rontott itt a másoló, az eredeti szövegben IT ligatúra lehetett.

Általánosan elfogadott javítás szerint a felirat szerzőjének neve valójában nem *Ketei*, hanem *Kedei*, mint Szádeczky Lajos javasolta,³² s valószínűleg a Nyikó melletti, Énlakától nem messze található Kis- vagy Nagykedérről származhatott. Ráduly János szerint igen gyanús, hogy a feliratban nincsenek ʎ⟨d⟩-k – ezért jut arra a következtetésre, hogy valójában vannak, csak elrejtve. Ráduly szerint a felirat írója a többi graféma minden vonalát tükrözte, a ʎ⟨d⟩ mellékvonalát azonban nem, így lényegében egybeesik a ʎ⟨t⟩ tükrözött jelével, de legalábbis nagyon hasonlóvá vált hozzá.³³ A magyarázat gyenge pontja, hogy a feliratban egyetlen helyen, a *Kedei* névben áll

²⁸ Az olvasat nagyobb része már Sebestyénél (1915a) megvan, Németh (1934) és Pais (1935) pontosította néhány helyen. Hozzászólt az olvasat megállapításához később Négyessy László (1915), később Ferenczi Sándor (1936), Ferenczi Géza (1988) és Ráduly János (2007).

²⁹ Félkövér szedés mutatja azokat a betűket, amelyek írásiránya eltér a többi betűétől.

³⁰ A vonalak egymáshoz való viszonyának megmutatása kedvéért itt jobbról balra vannak a székely betűk, a feliraton ennek a betűpárnak a tükröképe állhatott.

³¹ Ferenczi (1996) ötlete, hogy a *járatták* szó *játszatták*-nak is olvasható (a *játszik* 'színlel, félrevezetően viselkedik') a betűk alapján talán lehetséges lenne, de jelentéstani okok miatt valószínűtlen.

³² Sebestyén 1915a, 74. 2. jegyzet.

³³ Ráduly 2007, 33–34.

a <d> helyett <t>,³⁴ de a ligatúrákból úgy tűnik, a szerző olyan ábécét ismert, amelyben a <d> mellékvonala nem rézsútosan, hanem csaknem vízszintesen metszi a betű függőleges egyenesét. Másrészt a felirat szerzője a betűk tükrözésekor minden mellékvonalat is megfordított, furcsa lenne, ha ezt csak a <d> esetében nem tette volna meg.

Kérdésesebb a felirat utolsó előtti szavának olvasata, amelyben két <t> szerepel, az egyik az <i>-vel egybeírva, a másik önállóan. Erre a részre szép számmal született olvasati javaslat, a legvalószínűbbnek az *itt benn* olvasat tűnik.³⁵ Ugyanakkor sem a székely írás ebben az időben még érvényesülő szabályai, sem a felirat belső szabályai nem indokolják, hogy az *itt* mindkét t-jét kiírják – éppen ez okozza az olvasati problémákat. Elképzelhető, hogy ugyanúgy tévedéssel van dolgunk – akár az eredeti szerző, akár a másoló követte el –, mint az *itt* helyett írt *eszt* esetében, s valójában nem *IT* ligatúrának kellene itt állnia.

Az Isztambuli Felirat a székely írás más korai emlékeiben is föllelhető sajátosságokat mutatja. Az írott szöveg a kiejtést követi (pl. öccáz, *eszt*), a rövid *e* hangokat egyszer sem írták ki benne, de két *a* és egy *i*, sőt két *é* is kiíratlanul maradt.

A felirat tartalmát nem nehéz megfejtetni: a felirat a Verancsics-követség egyik elődjének, egy negyven évvel korábbi követségnek a viszonyosságait örökíti meg. A követjárást akkor Bélay Barnabás szőrényi bán, II. Ulászló (1490–1516) megbízottja vezette, feladata az volt, hogy elérje az 1510-ben kötött fegyverszünet megújítását. Bélay 1513-ban nyolcvan lovas kíséretével érkezett Isztambulba, s csak hét év múlva térhetett haza, mert a szultán addig maga mellett tartotta – ennek köszönhetően, akarta vagy sem, személyesen végigkísérte I. (Vad) Szelim (1512–1520) hadjáratait, aki uralkodói melléknevét nem pusztán apja és testvérei meggyilkolásáért kapta, hanem jelentős katonai sikerei miatt is: rövid uralkodása alatt megkényszerítette az Oszmán Birodalom területét. A felirat tehát Bélay és emberei kényszerű isztambuli tartózkodásáról szólna, és a szöveg szerint 1515-ben írta egy Tamás nevű férfi, aki e szerint az értelmezés szerint a követség lovásza lehetett. Neve, mint láttuk, könnyen magyarázható, a Nyikó mentén fekvő Kis- vagy Nagykedérről származhatott, és persze székely volt.

³⁴ Ráduly többi *d*-t tartalmazó olvasata (*váradták, idéttben*) igazolhatatlan.

³⁵ A korábbi olvasati lehetőségeket Ferenczi (1988) ismerteti. Ferenczi a szerinte nyelvjárásokból és régi szövegekből adathozható, egyszerűen 'itt' jelentésű *ittben* alakot olvassa itt. Ezt sem zárhatjuk ki, de az olvasat lehet *itt benn* is. Ráduly (2007, 19–22) *idéttben* olvasatából az *idétt* 'idején' rész valóban adathozható, de a még egy határozóraggal ellátott változat ez esetben nem. Ráduly (2007, 25–26) fölvetette, hogy az általában *itt vált nem tön császár*-nak olvasott rész esetleg *itt váltam tön császár*-nak is olvasható – a jelek nem adnak alapot ilyen lehetőség elfogadására, de az értelmezésben is problémát jelentene.

Úgy tűnik tehát, az Isztambuli Felirattal könnyű dolgunk van: elmondja, ki, mikor és milyen okból írta, pontos adatokat, kerek történetet kapunk. Vannak azonban egyelőre megoldatlan kérdések a felirat körül.

Az egyik, hogy Dernschwam szerint a követségből senki nem tudta megfejteni a furcsa betűket. Babinger szerint ebből tudhatjuk, hogy Dernschwam nem ismerte a székely írást, hiszen negyven évnél többet töltött Magyarországon, jól tudott magyarul, ha ismerte volna a betűk hangértékét, valószínűleg értette volna a szöveget.³⁶

Furcsább, hogy Verancsics sem tudta elolvasni a jeleket: a követség vezetője ugyanis egy munkájában emlegette a székelyek írását – lesz még szó róla a későbbiekben –, még hozzá úgy, hogy nem egyszerűen lemásolta a korábbi krónikák följegyzését, hanem bővítette is: szerinte a székelyek betűiket „négyzögletes fákba róják, jobbról balra, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, és néhány pont hozzáadásával sok értelmet fejeznek ki.” Verancsics e korábbiaknál valamivel részletesebb leírásából arra lehetne következtetni, hogy a főpap saját szemével is látott székely betűket, talán még a jelek hangértékét is ismerte.³⁷ Ez sem volna meglepő, hiszen alaposan tanulmányozta Erdély, Moldva és Havasalföld népeit, szokásait és földrajzát. Azt viszont igen nehéz elképzelni, hogy Dernschwam ne mutatta volna meg a furcsa betűket társainak, ráadásul maga Verancsics megjegyzése sem valami pontos, hiszen a székely írásról adott új „információja” csak félreértésen alapulhat: a székely írásban nem használnak pontokat akár sok, akár kevés „értelme” visszaadására. Verancsics valószínűleg a székely írásnak azt a tulajdonságát értelmezte a maga módján – vélhetően a héber pontozásból kiindulva –, hogy a magánhangzók ki nem írása és a betűk összevonása miatt a székely jelsorok rövidebbek lehetnek, mint a megfelelő latin betűs leírás.³⁸

Egyelőre nincs igazán jó magyarázat rá, miért fordította meg a szerző az írásirányt. Sebestyén szerint a feliratot író Székely Tamás a latin írás hatására fordította meg a sorokat, esetleg azért, mert meg akarta nehezíteni a szöveg elolvasását. Németh csatlakozott ehhez a véleményhez, Ferenczi Sándor viszont úgy gondolta, nem a titkosság kedvéért írt fordított irányban a felirat szerzője, hanem mert balkezes volt.³⁹

Egyik vélemény sem tűnik kielégítő magyarázatnak: ha a latin írás hatására fordult volna meg az írásirány, az önmagában nem fordította volna meg a betűket is, és a balkezesek sem tükrözik a betűket, és nem fordítják meg a sorokat sem. Van olyan vélemény is, amely szerint a felirat írója meg akarta

³⁶ Babinger 1913, 130, 11. j.

³⁷ Ezért jutott Róna-Tas (1985–86, 179) arra a következtetésre, hogy talán nem látta a feliratot.

³⁸ Sándor 2014.

³⁹ Sebestyén 1913b, 143, 145. Németh 1934, 9, Ferenczi 1936, 14, 16. j.

nehezíteni a szöveg elolvasását, azaz titkosítani akarta a szöveget. Ez talán valamivel hihetőbb magyarázat, de azért ez sem a legmeggyőzőbb: egyrészt a tartalom nem volt titok, sem a magyarok, sem a törökök előtt, másrészt miért vélte volna a szerző, hogy Isztambulban illetéktelenek számára nem elég érthetetlen egy magyar nyelvű, székely írással írt üzenet, hanem még tovább kell titkosítania?

A legmeglepőbb javaslattal Horváth Iván állt elő: szerinte gyanús, hogy egy előző követség tetteit megörökítő feliratot éppen olyan követség talál meg, amelynek tagjai valamennyien rajonganak a régi feliratokért.⁴⁰ Azt sajnos nem fejtette ki, hogy milyen érvek alapján gondolja az Isztambuli Feliratot esetleg negyven évvel későbbi hamisítványnak – pedig lehet, hogy a furcsaságok egy részére magyarázatot kapnánk, ha bebizonyosodna, hogy igaza van. Egyelőre nincs elég adatunk, hogy igazoljuk ezt a fölvetést, de ez nem jelenti azt, hogy végleg el kell vetnünk.

Szamosközy István titkos följegyzései

Az Erdély legnevezetesebb történetírójának tartott Szamosközy István (1570–1612) annak ellenére kapta ezt a címet, hogy legjelentősebb történeti munkái csak töredékesen maradtak fenn, s hiába hagyott Bocskai fejedelem kétezzer forintot Szamosközy készülő históriájának kinyomtatására, a mű kézírata sem válhatott teljessé. Életében csak egyetlen írása jelent meg nyomtatásban, legelső munkája, amelyben Erdély római kori feliratos régészeti emlékeit ismertette.⁴¹

Van ebben a tanulmányban egy rejtélyes megjegyzés a székelyek írásáról: azt írja Szamosközy, hogy a székelyeknél még él az a saját írás, melyet őseiktől, a szkítáktól örökölték. Ebben semmi különös nincs, már tudjuk, saját korában ez elterjedt nézet volt. Azt is írja azonban, hogy a székelyek nem jobbról balra, nem is balról jobbra, hanem fölülről lefelé írják betűiket, és nem is mindig tollal papírra, hanem fapálcákba róják. Sőt, írta, a firenzei hercegi könyvtárban maga is látott olyan könyvet, melyet ezekkel a jegyekkel írtak, és nílusi papiruszra nyomtattak. A „firenzei könyvnek” azóta sincs semmi nyoma, vélhetően azért, mert Szamosközy valójában valamilyen keleti, föltehetően kínai könyvet látott.⁴² Pontosabban egy bizonyos firenzei adatra mégis érdemes odafigyelnünk: Antonius Maginus 1595-ben megjelent *Geographiae Cl. Ptolomei* című munkájának második részében

⁴⁰ Horváth 2006, 190–192.

⁴¹ *Analecta lapidum vetustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum* (Dácia kőrégiségeinek és egyéb régészeti emlékeinek gyűjteménye), Padova, 1593. Facsimile: 1992.

⁴² Szabó 1866a 121–122, Sebestyén 1915a, 82–83.

a szerző azt állítja, hogy a firenzei hercegi könyvtárban van egy székely írással írt könyv⁴³ – ő azonban nem fölülről lefelé haladó sorokról beszél, leírásában az szerepel, hogy a székelyeknek saját betűik vannak, melyeket az abesszinokhoz, zsidókhoz és szírekhez hasonlóan jobbról balra írnak.

Talán a nem székely származású Szamosközy azért tévedett, mert csak hírből ismerte a székely írást? Nemigen. Ez a megjegyzése éppen attól rejtélyes, hogy eltér a többi adattól, amit Szamosközy és a székely írás viszonyáról tudunk. Az *Erdély történetében* ugyanis a következőket írta: „A latinon kívül saját betűket, jobban mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négyzetesre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét.”⁴⁴

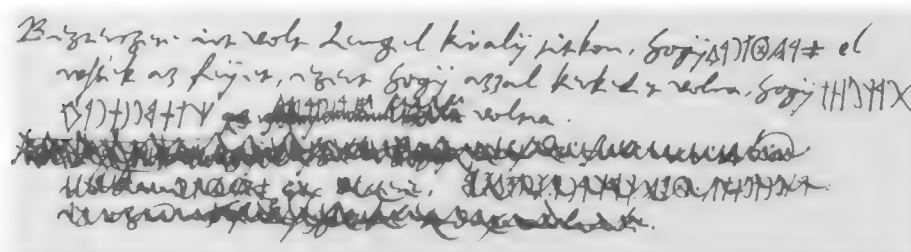
Ez éles ellentétben áll az állítólagos firenzei könyvről írottakkal, de önmagában még nem bizonyítaná, hogy Szamosközy valóban látott is valaha székely betűket, ugyanis amit itt ír, megfelel saját kora nézeteinek, átvehette más forrásból. Talán csak arról van szó, hogy az ifjúkori munka megalkotása óta pontosabb ismereteket gyűjtött be a székely írásról? Ez a magyarázat sem áll meg, mert Szamosközy maga is írt székely betűkkel. Első ránk maradt följegyzését egészen fiatalon, 1587-ben írta – azaz évekkel a firenzei könyvre vonatkozó érthetetlen megjegyzése előtt.

Szamosközy tizenhét évesen írt székely betűs följegyzése okkal minősült a fiatalember számára veszélyes közlendőnek: kényes témát, befolyásos embereket érintett. A 16. század vége kaotikus korszak volt Erdély történetében. Báthori Istvánt 1576-ban lengyel királlyá választották, de erdélyi fejedelmi címről sem mondott le, „helyettesítését” bátyjára, Kristófra bízta, őt nevezte ki erdélyi vajdának. Pár évvel később azonban Báthori Kristóf meghalt, de még halála előtt fiát, az akkor kilenc éves Zsigmondot választatta az új erdélyi vajdává. A gyermek mellé természetesen gyámokat rendelt a fejedelem, és nevelése, tanítása sem maradt abba – 1583-tól nevelője Báthori Kristóf egykori familiárisa, Gálfi János lett. Gálfi tíz év múlva igen csúnyán végezte. Az okozta a vesztét, hogy szóvivő volt egy tekervényes összeesküvésben, amelyet tulajdonképpen egykori tanítványa, Zsigmond védelmében szőtt néhány erdélyi nemes Zsigmond unokatestvérének, riválisának esetleges eltávolításáról, és erről többek között Gálfi vitt neki hírt. Időközben viszont Zsigmond kibékült ellenlábásával, saját unokafivérével, és meg akarta torolni a rokona elleni szervezkedést, ezért a két hírvivőt vette elő. Az egyiket Báthori Zsigmond katonái ölték meg, a másikat, Gálfit 1593-ban lefejezték.

⁴³ Idézi Komlóssy 2006, 533.

⁴⁴ Kordé 2001a, 149.

Viszont nagyon is nagy volt még a hatalma, amikor Szamosközy 1587-ben Gálfit, azaz Báthori Zsigmond nevelőjét, és Bocskai Erzsébetet, Zsigmond anyját hozta hírbe, s nyilván nem gondolhatta, hogy hat évvel később Gálfit valóban fővesztésre ítélik... A pletykálkodás a következőképpen hangzik (38. ábra):⁴⁵

38. ábra: Szamosközy István magyar nyelvű bejegyzése

„Beszterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy (GY)ALFINAK el wssek az fejét, azért hogy azzal kerkedett volna, hogy BATORI (ZS)IGMONDNAK AZ ANNI~~VA~~AL (törölve: az annyával halt) volna. (Törölve: Kendi István ugy beszélle hogy forti ... vxori debitam reddere (?) (GY)ALFIN his dixerit A(SZ) ONIDIS.FEL.TARTANA.ENNEKEM es oztán felesége nek (?) adata volna ki.)”⁴⁶

A szöveg tartalma kétségtelenül elég pikáns a rejtegetéshez: az ifjú Szamosközy eleve székely betűkkel írta a legkritikusabb részeket – a neveket, s hogy valójában mi történt –, mégis maga is megijedhetett később e följegyzéstől, mert az eredetileg barna vagy barnásra fakult tintával írott részek legsikamlósabb részét fekete tintával átfirkálta, olyannyira, hogy az áthúzgálás alá került latin betűs, magyar és latin szavakból álló szöveget alig lehet elolvasni. Azt viszont mégsem akarta, hogy üzenete ne jusson el majdani olvasóihoz: az áthúzott, latin betűkkel írt *az annyával halt* olvasatú rész fölé utólag székely betűkkel mégis betoldotta, hogy *az annyával*.

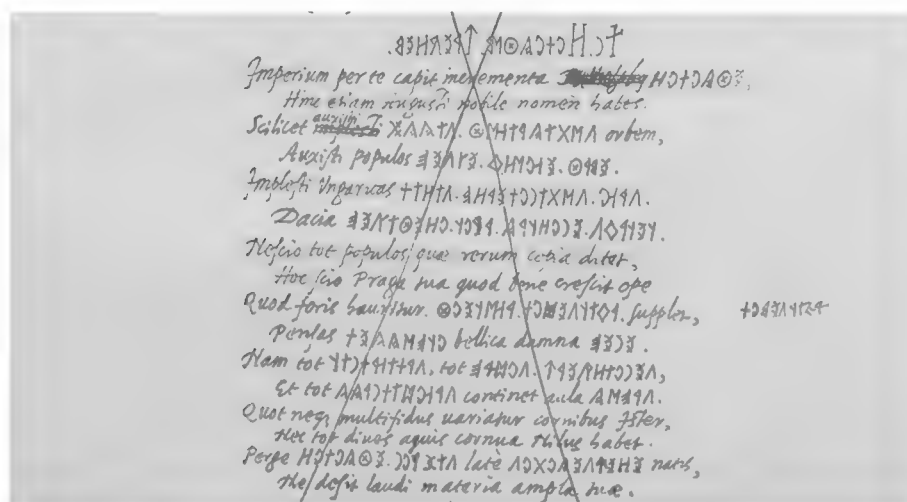
A tartalomon kívül van a följegyzésnek másik érdekessége is: Szamosközy a székely írással írt szavakat latin betűs magyar szövegébe illesztette bele, de megtartotta a szokásos, jobbról balra haladó írásirányt.

Szintén a titkosítás volt a székely betűk funkciója abban a versben is, amelyet Szamosközy latinul és alapvetően latin betűkkel írt, s amelyben az uralkodó, II. Rudolf (1576–1608) bogarasságát figurázta ki. Az alattvalók szemében ugyanis a politikai és hadi sikerek többet értek volna, mint a császár által épített hatalmas könyv-, kép- és ásványgyűjtemény, s nem sokra becsül-

⁴⁵ A nagybetűk a székely jeleket jelzik, a félkövér szedés pedig az utólagos betoldást.

⁴⁶ A törölt rész latin betűkkel írt szavainak olvasatát Jakubovich Emil és Fejérpataky László segítségével készítette Sebestyén Gyula (1915a, 88–89).

ték a prágai udvarba csábított matematikusokat, csillagászokat, alkimistákat sem. Erdélyben nem szerzett népszerűséget azzal sem, hogy a katolikus ellenreformáció támogatója volt. Szamosközy tehát nem lehetett egyedül az uralkodóról alkotott lesújtó véleményével, mégis jobbnak látta, ha szellemes megoldással olyan verset fabrikál, amelyben az igazi jelentést bizonyos szempontból elrejtette, mert székelly betűkkel írt szavak adják (39. ábra).

39. ábra: Szamosközy István latin nyelvű bejegyzése

IN.RODOLFUM.CAESAREM

Imperium per te capit incrementa (~~Rodolphe~~) RODOLFE,
 Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
 Scilicet ^{auxisti} ~~implesti~~ BELLIS.FURIALIBVS orbem,
 Auxisti populos PESTE.KRV ORE.FAME.
 Implesti Vngaricas DIRIS.PRAEDONIBVS.ORAS.
 Dacia PESTIFERO.TOTA.LATRONE.SKATET.
 Nescio tot populos quae rerum copia ditet,
 Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.
 Quod foris hauritur FOETVRA.DOM(V)ESTIKA supplet, **DOMESTIKA**
 Pensas DEGLUPTO bellica damna PENE.
 Nam tot TINDARIDAS, tot PARUOS.CAESARIONES,
 Et tot GLANDIUORAS continet aula LVPAS.
 Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
 Nec tot dives aquis cornua Nilus habet.
 Perge RODOLFE.NOTHIS late SOBOLESCERE natis,
 Ne desit laudi materia ampla tuae.

A verset Sebestyén Gyula kérésére Révay Tivadar fordította magyarra;⁴⁷ a székelly betűkkel írt szavak dőlt betűvel vannak írva:

Rudolf császárra

A császárságnak növelése, *Rudolf*, a te műved,
 Érte az Augustus büszke nevét nyered el.
 Tudn'illik növeléd birodalmad *vészeli haddal*
S inség, vér, dögvész által a népedet is.
 A magyarok *földjét* ellepted *beste gazokkal*
S dögletes rablók rejteke Dácia most.
 Nem tudom, ily sokaság a javakból mennyit emészt föl,
 Ámde tudom, Prágád gazdagitod pazarul.
Otthoni fajtádat gyarapítani szerte harácsolsz,
 S mind, ami *bőrt lenyuzol*, sarc fejiben fizeted.
 Merthogy az udvarodon *császárfiu*, Tindaridáknak
 Serge, meg *élődő szajha* is annyi henyél,
 Nincs a sok ágba folyó Isternek ilyen sok az ága,
 Bővizü Nilus se ágazik annyi felé.
 Uccu, *Rudolf*, *gyarapits* csak e *fattyak* kedvire minket,
 Büszke dicsőségnek hogy sose légy szükiben.

A kilencedik sorban Szamosközy először M ⟨v⟩-t írt ⟨m⟩ helyett, pontosabban valószínűleg a latin környezet hatására latin M-et írt – később aztán észrevette a hibát, s először felülírta az eredetileg odaírt ⟨v⟩-t, aztán a sor szélére a teljes javított szót kiírta, olyan fekete tintával, amilyenel a Gálfit becsmérő sorokat is áthúzgálta.

Szamosközy két bejegyzése között van egy érdekes különbség: a korábbi-ban még nem köti egymáshoz a betűket, a versben azonban szép számmal vannak ligatúrák, méghozzá láthatóan értően alkalmazva. Ez arra utal, hogy Szamosközy egyéb, elveszett vagy megőrzésre méltatlannak tartott följegyzésekre időközben használhatta a székelly írást, legalábbis fejlődött az írás

⁴⁷ A vers szó szerinti fordítása: *Rudolf császár ellen. Birodalmad általad gyarapszik, Rudolf, / Ezért a tiéd Augustus nemes neve. / Tudniillik dühöngő háborúkkal ~~csökkentetted meg~~ növelted a birodalmat, / pusztulással, öldökléssel, éhséggel növelted a népeidet. / A magyar földet kegyetlen fosztogatókkal töltötted meg, / Egész Erdély hemzseg a veszedelmes rablóktól. / Nem tudom, a dolgok bősége mennyi népet gazdagít, / Azt tudom, hogy Prágád szépen gyarapszik gazdagságban. / Amit idegenben összeharácsolsz, saját kölykeid gyarapítja, / A háborús károkat lenyűzött bőrrrel fizeted meg. / Mert udvarod tele van annyi Zeuszfiával, annyi kis császárfattyal és annyi makkzabáló ringyóval, / Amennyi ággal még a sokféle hasított Duna sem díszlik, / és még a vízekben gazdag Nílusnak sincs annyi ága. / Folytasd, Rudolf, növeld szélteben hírhedett utódaid számát, / Nehogy dicsőséged híján legyen a bőséges anyagnak. (Jutai Péter fordítása. A dőlt betűk a székelly betűs szavakat jelzik.)*

alkalmazásában. Az viszont, hogy titkosírásként alkalmazta a székely betűket, arra utal, hogy a székely írás használata, ismertsége nem lehetett széleskörű.

Telegdi János „rovástankönyve”

A már eddig is sokszor emlegetett „tankönyv” korábban különleges helyett kapott a székely írás emlékeinek bemutatásában – már ha egyáltalán helyet kapott benne. A 19. század első harmadáig ugyanis nem a székely írás emlékének, hanem „róla szóló híradásnak”, ismertetésnek tekintették, csak Jerney János törte meg ezt a hagyományt.

Kétségtelen, hogy nem egyszerű emlékről van szó: ez a néhány lapból álló „könyv” új irányt adott a székely írás történetének. Megszületésétől kezdve a székely írás története két szálon fut: egyrészt egy ideig még keletkeztek Telegdi munkájától független feliratok és följegyzések – alább is látunk még ilyet, a Rugonfalvi és az Énlaki Feliratról pedig volt már szó –, másrészt a 17. századtól kezdve egyre-másra születnek azok az emlékek, amelyek szerzői már nem az autentikus székely hagyományból ismerték a székely ábécét, hanem Telegdi tankönyvéből. Ez utóbbiak, ha a székely írás használatának történetét kutatjuk, ugyanolyan értékesek és érdekesek, mint bármely más emlék, a legkorábbi székely ábécé rekonstruálásához viszont értelemszerűen nem használhatók. Mindez magára a Telegdi-ábécére persze csak részben igaz: Telegdi nyilvánvalóan autentikus hagyományra épített, de hogy maga mennyit változtatott a betűkön és szabályokon, azt egyelőre nem tudjuk pontosan.

Nézzük először magát a tankönyvet, s aztán a szerzőt.

Telegdi János munkáját röviden csak *Rudimenta*-ként szokták emlegetni, teljes címe *Rudimenta Priscæ Hunnorum [s. Siculorum] linguæ breuibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa* – azaz: *A hunok [avagy székelyek] régi nyelvének elemei rövid kérdések és válaszok formájában összefoglalva*.⁴⁸ Az eredeti kézirat nem maradt fenn, de több másolatát is ismerjük különböző könyvtárakból, ezek alapján lehet nagyjából rekonstruálni, mi állhatott az eredetiben.⁴⁹

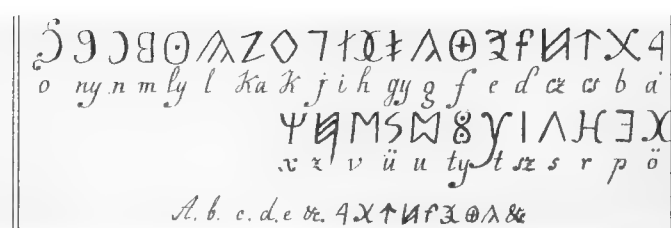
A mű Baranyai Decsi János előszavával kezdődik – erre később visszatérünk. Ezt követi *A hun betűkről, melyeket közönségesen szólva székely betűknek neveznek*⁵⁰ rész, azaz Telegdi munkája. Az ábécé (40. ábra) közlése

⁴⁸ A fennmaradt kéziratok címei minimális változásokat tartalmaznak, a hamburgi kéziratban szerepel a zárójelben álló rész.

⁴⁹ A következő ismertetés a teljesebb giesseni kézirat alapján készült. Sebestyén (1915a, XIII–XVIII. melléklet).

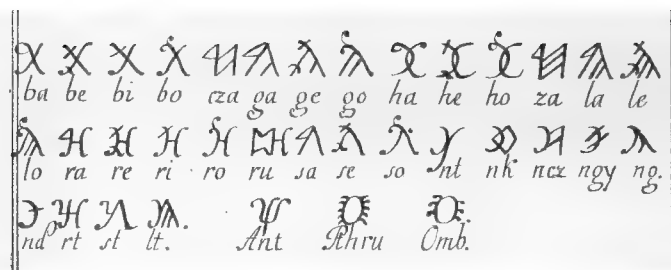
⁵⁰ *De litteris Hunnorum quæ vulgo litteræ Siculorum vocantur* (giesseni másolat), illetve a marosvásárhelyi kéziratokban *Elementa veterum Hunnorum breviter proposita* (A régi hunok írásjegyei röviden előadva).

után a korban szokásos grammatikakönyvek mintájára Telegdi kérdések és feleletek formájában mutatta be a székely írást, mutatványokkal: hány betűje van, miként ejtik ki a betűket, miért van több betűje, mint a latin ábécének, hogyan osztják föl a székely betűket, hogyan kell írni az összetett mássalhangzókat, külön kitér az *sz*, *s*, *zs* jelölésére. E magyarázatok egy részére csak azért volt szükség, mert Telegdi sem különböztette meg a betűket a hangoktól – ez az azonosítás az alapja annak is, hogy egy hun eredetűnek tekintett ábécé alapján a nyelvet is hun eredetűnek tartották.

40. ábra: Telegdi János ábécéje a giesseni kéziratban

A második nagyobb egységben a betűösszevonásokra (ligatúrákra) vonatkozó kérdések és válaszok következnek – ezeket Telegdi *rövidítések*-nek (*abbrevationes*) nevezte (41. ábra).

41. ábra: A „rövidítések” Telegdinél

Itt tárgyalta az *⟨r⟩* kétféle írásmódját – „kis *r*”-nek nevezte, amikor a betűből csak a harántvonalat írták le (ez az *˘⟨r⟩* egyik alakja), „nagy *r*”-nek, amikor a harántvonalat két függőleges szár közé illesztették (azaz az elterjedtebb *H⟨r⟩-t*). Végül megemlítette, hogy vannak olyan „hüllőre emlékeztető” szótagjegyek (*syllabae reptilium formas referentes*), melyek nem valódi betűkből vannak összerakva, ezeket a székelyek „a szavak fejének” (*capita dictionum*) nevezik. Végül példaképpen következik az Úr imádsága (*Miatyánk*) és az Apostoli hitvallás (*Hiskegy*) magyar szövege, székely írással (42. ábra).

a figyelmen kívül hagyása vezetett ahhoz is, hogy Telegdi betűi már kifejezetten a tollhoz alkalmazkodnak: rajzosak, gömbölyűek, nyoma sincs rajtuk szögletességnek.

Vannak más jelei is, hogy Telegdi csak felületesen ismerte a székely írást. Nem tudta, hogy a mássalhangzójelek elé *e* hang olvasható, és hogy ezeket nem kell külön kiírni. Láthatóan nem értette a ligatúrák alkotásának szabályait sem. Egyrészt azt az álszabályt hangsúlyozta, hogy betűösszevonás csak szótagon belül lehetséges – holott az emlékekben található ligatúrákban a szótaghatár semmilyen korlátozó szerepet nem játszik. Ábécéjében törekedett arra, hogy bizonyos betűket, ilyen volt a <b>, a <g> és az <l>, minél több magánhangzóval összevonva mutasson be, és ezeket tévesen szótagjeleknek nevezte. A mássalhangzók közül az <n>-nel és a <t>-vel mutat be ligatúrákat. A több mássalhangzót jelölő grafémákkal nem tudott mit kezdeni, ezért megalkotta a „capita dictionum” elméletét – a „hüllő formájú” jelek egyike, az $\mathfrak{F}$ valójában az $\mathfrak{T}$ <nt> régebbi változata,⁵¹ az $\mathfrak{Q}$ <mb> pedig furcsa bogáralakja miatt kerülhetett ide.

Telegdi két szövegmutatványában, a Miatyánkban és a Hiszekegyben kevés az olyan hiba, amelyet nem a másoló ejthetett. Figyelemre érdemes viszont két betűhasználati sajátosság. Az egyik, hogy mindkét szövegben előfordul ugyanaz a $\mathfrak{X}$ jel $\mathfrak{e}$ és *h* hangértékben is – ebben önmagában nincs semmi különleges, a székely írás más emlékeiben is megfigyelhető ez a kettősség. Telegdi viszont, annak ellenére, hogy a szövegben többször is előfordul a betű $\mathfrak{e}$ -ként, az ábécében csak *h* hangértékkel tüntette föl. Érdekes az is, hogy míg a Hiszekegy szövegében vegyesen szerepel az <r> „kis” és „nagy” változata, a Miatyánk szövege határozottan kettéválik: az ima törzsében csak „nagy r”-t írt, záradékában viszont csak a másik fajtát. Mindebből két következtetést is megkockáztathatunk levonni. Az egyik az, hogy a két szöveget két különböző forrásból másolhatta Telegdi, a másik pedig az, hogy a záradékot talán csak ő csatolta a szöveg végéhez. Az ima zárása – „mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség” – azt sugallja, hogy Telegdi református volt,⁵² ezzel egybecseng, hogy ezt a mondatot esetleg ő maga írta volna hozzá máshonnan másolt mintaszövegéhez.

Sokáig tartotta – sőt ma is tartja – magát az a nézet, hogy a *Rudimentá-t* 1598-ban Leidenben kinyomtatták. Így tudta Jerney János és Szabó Károly, de Sebestyén Gyula meggyőzően igazolta, hogy a kiadásról szóló hír Wallaszky Pál megjegyzéseinek félreértéséből született. Sebestyén, hogy biztos legyen a dolgában, végigkérdezte Európa valamennyi jelen-

⁵¹ Máté 2001.

⁵² A doxológia a legkorábbi kéziratokban nem szerepelt, később Máté evangéliuma szerint (6:13) az ima része volt, Lukácsnál nem. A Miatyánk a református változatban záródik a dicsőítéssel, a katolikus liturgia is tartalmazza, de nem az ima részeként.

tőrs könyv- és kéziratgyűjteményét, hogy ismernek-e ilyen nyomtatott munkát, de mindenhol nemleges választ kapott. Jakubovich Emil később mégis föllelevenítette a korábbi nézetet, hogy a *Rudimenta* megjelent volna nyomtatásban, azzal az érvel, hogy a munka egyik – a Fogarason készült – kéziratában a másoló *opusculum*-nak, nem *manuscriptum*-nak nevezte forrását.⁵³ Ez azonban igen kevés bizonyoságnak tűnik a valóban föltűnő könyvtári hiánnyal szemben.⁵⁴

Telegdi munkája mindenesetre csak kéziratok másolataiban maradt ránk. Kéziratai két csoportra oszthatók. Az egyik valószínűleg szorosabban követi az eredeti munkát, ebbe a csoportba tartozik a legteljesebbnek mondható giesseni másolat. Ez – valószínűleg több másolaton át – arra a másolatra megy vissza, melyet címlapja szerint Szanchi László készített Conrad Dietericus számára. Szanchi vélhetően Dietericus magyar tanítványa lehetett a giesseni egyetemen, ahol Dietericus filozófiát tanított 1614-ig, mikor ulmi szuperintendenssé nevezték ki. A másolaton Dietericus már szuperintendensként szerepel, tehát a kéziratot Szanchi 1614 és 1639 között másolhatta – ekkor halt meg Dietericus. Úgy tűnik, Szanchi másolatát a 17. század végén egy magyar másoló átmásolta, az általa készített kéziratot pedig egy magyarul nem tudó német írta át – a másolásakor elkövetett hibákból egyértelmű, hogy ő a magyar szövegeket nem értette. A giesseni másolat keletkezésének idejét a 18. század elejére teszik.

A giesseni másolatról készült a *Rudimenta* hamburgi és budapesti másolata is.⁵⁵ A hamburgi másolójának kilétét nem tudjuk, Sebestyén szerint nem magyar lehetett, mert a giesseni példány számos hibája és hiányossága a hamburgi kéziratban is visszaköszön. Ugyanakkor mégsem mondhatjuk ezt biztosra, mert másképp – és a szavakat jól tagolva – tördelte a sorokat az írásmutatványokban, és néhány elírást is javított. Az Akadémia könyvtárában őrzött másolat végső forrása szintén a giesseni példány volt, és a másolat sok áttétellel keletkezett. A giesseni kéziratot Schwartz Godofréd másoltatta le 1739-ben, ez került Dobai Székely Sámuelhez 1764-ben, és erről készült Cornides Dániel másolata. Azt Lugossy József írta le, Lugossy másolatát pedig Toldy Ferenc másoltatta le 1861-ben – ez került a Magyar Tudományos Akadémia birtokába.⁵⁶

⁵³ Sebestyén 1915a, 92–94, Jakubovich 1932, 172–174. Érvelését Vásáry (1974, 160) is elfogadta.

⁵⁴ Komlóssy (2006, 533) szerint azért nem jelent meg a könyv nyomtatásban, mert túl sokba került volna a kiadása a különleges karakterek miatt – erről azonban nincs adatunk. Az sem igazolható, hogy – mint írja – Telegdi és Decsi „jóvoltából divattá vált a rovásírással való levelezés” – legalábbis a 16. század végén még biztosan nem.

⁵⁵ Jakubovich (1935, 16) szerint a hamburgi másolat nem a giesseniéről készült, hanem közös forrásra mennek vissza.

⁵⁶ A giesseni, hamburgi és budapesti másolatról: Sebestyén 1909, 207–224, 1915a, 94–107.

Valószínűleg ebbe a kéziratcsoportba tartozik az a *Rudimenta*-kézirat, melyet Berzeviczy Albert talált valamelyik itáliai könyvtárban. Berzeviczy akkurátusan megjelölte a kézirat lelőhelyét: a római Angelica Augustinianorum könyvtár magyar vonatkozású kézirataival kapcsolatban azt írja, hogy „másra nem akadtam, mint le másolására azon Schwartz Gottfried által fel talált és tőle bírt könyvetskének: Rudimenta Priscae Hunorum Linguae Auctore Joanne Telegdino, et cum Praefatione Joan. Decii Barrovii A. 1598. edita melly le írt másolást kétség kívül valamely Magyar Tudós a végre ide küldött hogy a régi magyar betűknek formái az itt lévő híres és gazdag Könyvtárokhoz kéz irataiban meg kerestessenek vagy feltaláltassanak, leginkább pedig a Florentzia Könyvtárban, mellyben hasonló magyar betűkkel írott könyvet lenni állított a felül említett Baranyai Detsi János...”⁵⁷

Kovács Zsuzsa tájékoztatása szerint⁵⁸ viszont az Angelicában nincs ilyen kézirat, s mivel a római könyvtár anyaga nem rongálódott a 19. század eleje óta, Berzeviczy összekeverhetett valamit. Valódi lelőhelyként első sorban Velence jöhetne szóba – legalábbis ha Sebestyénnek igaza volna, hogy Otrokocsi Főris Ferenc Telegdi tankönyvből másolta azt a hat betűt Telegdi tankönyvből, amelyet 1693-ban *Origines Hungaricae (Magyar régiségek)* című munkájába illesztett.⁵⁹

Otrokocsi ugyanis egy Velencéből származó forrásra hivatkozva közölt néhány székeley betűt – azért nem többet, mert az ábécét gyanúsaknak találta, s meg akart bizonyosodni arról, hogy a betűk valóban a magyar nyelv lejegyzésére szolgáló alfabétumból származtak. Ráduly János azonban jól vette észre, hogy Otrokocsi hat betűje nem Telegdi betűivel, hanem a Bél Mátyás által közölt betűsorról mutat közeli rokonságot, s mivel Bél saját bevallása szerint Kaposi Sámuelről kapta az ábécét, Otrokocsi forrásának Ráduly szintén Kaposit tartja. A marosvásárhelyi táblázatokban Kaposi betűi nem egyeznek mindenben Bél ábécéjével, eltérnek például a jellegzetes <c> jelölésében⁶⁰ – ez azon viszont nem változtat, hogy Otrokocsi forrása nem Telegdi, hanem az a betűsor, amelyet Bél is átvett. Így viszont elesett az az érv, amely alapján föltételezhettük, hogy a *Rudimenta*-nak Velencében is volt egy kézirata.

Musnai László szerint szintén a giesseni kézirathoz áll közelebb a *Rudimenta* két nagyenyedi kézirata közül az, amelyet az enyedi kollégium

⁵⁷ Berzeviczy 1820, 46. A firenzei könyvről nem Baranyai Decsi, hanem Szamosközy írt, de a megjegyzés azt mutatja, hogy Berzeviczy találkozott Telegdi munkájával, vagy legalábbis tudott róla, hogy Baranyai írt valamit a székeleyek írásáról.

⁵⁸ Szívességét ezúton is köszönöm.

⁵⁹ Sebestyén 1915a, 112–113.

⁶⁰ Ráduly 2008, 88. Ráduly nyilván ugyanezért föltételezi, hogy Kaposi több betűsort is ismerhetett. Ez lehetséges, de Bél maga is módosíthatta a jeleket.

egykori diákja, Borberek István másolt 1715. április 25-én, ezt a másolat végén örökítette meg. A kéziratból hiányzik a „betűk fejeire” vonatkozó rész és a két imádság székely betűs átírása is.⁶¹

A *Rudimenta*-kéziratok másik csoportja az erdélyi (az imént említett nagyenyedi kézirat kivételével): az ebbe tartozó másolatok szintén szoros összefüggést mutatnak egymással. Magyarázó szövegük bővebb, mint a német csoporté, és jelentős módosításokat – pontosításokat és helyesbítéseket – tartalmaznak. Sebestyén Gyula ezért inkább átdolgozásnak látta az általa ismert marosvásárhelyi másolatot, Jakubovich pedig úgy vélte, hogy a giesseni és hamburgi másolat az eredeti műnek csak rövidebb kivonata lehet.⁶²

Az erdélyi csoportba sorolható a *Rudimenta* legrégebbi ismert változata: a fogarasi könyvtárban találtak rá, Benczédi Székely István csonka, kézirat-tal kiegészített *Világkrónika*-jához kötve. Másolója Rétyi Péter volt, a másolatot 1671. május 25-én készítette. Ebből is hiányzik a két ima a másolat végéről.⁶³

A fogarasi kézirat csaknem szó szerint megegyezik két, Marosvásárhelyen talált változattal. Ez a két másolat csaknem azonos egymással,⁶⁴ de a kettő közül az egyik valamivel bővebb a másiknál. A marosvásárhelyi másolatok különlegessége, hogy a *Rudimenta* mellett más székely írásos lapokat is tartalmaznak: a Csíkszentmihályi Felirat másolatát, egy kilenc betűsört tartalmazó összehasonlító táblázatot, illetve írásmutatványokat. Úgy tűnik, mindkét kézirat ugyanarra a forrásra, Bod Péter valamely elveszett munkájára megy vissza, s mindkettő a 18. század első felében készült. Az egyik Teleki Sámuel kézírása, a másikon, ez valamivel bővebb, Bardócz Pál neve szerepel lejegyzőként, ő nevezi meg a közösnek látszó forrást, Bod Péter munkáját. Minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozott tehát az a változat, amelyből Baranyai Decsi előszavát Bod Péter 1766-ban kiadta a *Magyar Athenas*⁶⁵ bevezetésében.

A *Rudimenta* marosvásárhelyi kéziratai töredékesek: a betűösszevonásokról szóló részből csak a kérdéseket másolták le, az az után következő részeket egyáltalán nem, és hiányoznak belőle a székely jelek, a példák és a két hosszabb szöveg is. Ugyanakkor a Telegdinek tulajdonított ábécét

⁶¹ A nagyenyedi másolatokról Musnai 1936, 1967.

⁶² Sebestyén 1909, 228, 1915a, 110, Jakubovich 1935, 15.

⁶³ Jakubovich 1932, 1935, 14–16.

⁶⁴ A kötetek a Teleki Könyvtárban vannak, Tq 1503b Ms. 49, illetve Tq 1413 Ms. 175 jelzettel. Az első marosvásárhelyi kézitról már Sebestyén (1909, 224–230, 1915a, 107–111) részletesen tudósított, a másodikról Ferenczi (1988) adott hírt először, később részletesebben (1992, 60–61). Itt írt arról is, hogy a korábban ismeretlennek hitt marosvásárhelyi másoló Teleki Sámuel volt, kézírását Deé Nagy Anikó azonosította. L. alább.

⁶⁵ Új kiadása: Bod 2003.

magába foglalja a kilenc betűsört tartalmazó táblázat – s bár az összehasonlítás szerkesztője minél többféle székelő ábécét akart egymás mellé állítani, úgy tűnik (legalábbis ebben konszenzus van a szakirodalomban), végső soron mind a kilenc ábécé Telegdi betűsorának különböző mértékben torzított változata.

Úgy tűnik, Bod Péter kéziratát nem Marosvásárhelyen, hanem Nagenyeden kell keresnünk – pontosabban egy részét már meg is találták. Az enyedi református kollégium könyvtárába Bod Péter hagyatékából került az a tizenhat lapból álló füzet, amely Telegdi *Rudimentá*-ját tartalmazza, és latin betűs szövege teljesen megegyezik a marosvásárhelyi másolatokkal. Musnai László, aki az enyedi kéziratokat fölfedezte, még nem tudta, hogy a két vásárhelyi másolat Bod kéziratára megy vissza, de helyesen föltételezte, hogy a három közül Bod enyedi kézírata volt a másik kettő forrása. A kézirat érdekessége, hogy Bod – legalábbis szinte bizonyosan ő – egy másik kézíratos füzetrel kötötte egybe. Az utóbbi az ábécé betűit tárgyalja, majd az avarokról szóló jegyzetek következnek.⁶⁶

A *Rudimenta* kézírataival ugyan sokan foglalkoztak, az eddig megismert másolatok alapos filológiai összevetése azonban még hiányzik. A szöveg-hagyományok pontos földerítése sokat segíthet majd, hogy pontosabban tudjuk rekonstruálni Telegdi eredeti munkáját.

De egyébként is van még bőven munka a *Rudimenta* körül. Egyelőre alig valamit tudunk a szerzőről, mert neve szinte csak abból az előszóból maradt fenn, amelyet Baranyai Decsi János írt a munkához. Pontosabban ismerünk Telegdi Jánosokat a 16. századból, nem is egyet, de kérdés, hogy bármelyikük azonosítható-e a *Rudimenta* szerzőjével.

Szinnyei József Jerney János nyomán Telegdi János nyitrai püspökkel (?–1647) azonosította a székelő ábécéskönyv szerzőjét, Telegdi Miklós (1535–1586), pécsi püspök és esztergomi érseki helynök, harcos ellenreformátor unokaöccsével. Ezt az azonosítást Szabó Károly nem fogadta el: azzal érvelt, hogy a tankönyvhöz előszót író Baranyai Decsi sorait így zárta: „szívből kívánom, titeket velünk és az egész igazhitű egyházzal tartson meg Isten”.⁶⁷ Szabó szerint a református Decsi nem írta volna ezt a katolikus püspök rokonának.⁶⁸ Hozzátehetjük ehhez, hogy a gyanú szerint a doxológiát is Telegdi írhatta a Miatyánk végére, ez szintén azt erősíti, hogy református volt.

Amikor Sebestyén Gyula próbálta fölkeresni a *Rudimenta* nyomtatott példányait, a leideni egyetem névsorát is átböngészte, de nem akadt rá Telegdi János nevére. Volt azonban egy Johannes Thelegdi nevű erdélyi

⁶⁶ Musnai 1936.

⁶⁷ „...vos et nobiscum totam Ecclesiam orthodoxam conservet ex animo precor.”

⁶⁸ Szinnyei 1890, Szabó 1866a, 123.

diákja a wittenbergi egyetemnek: 1581. július 29-én iratkozott be. Mint-hogy Wittenberga a protestantizmus fellegvára volt, az ott tanuló Johannes Thelegdi is protestáns lehetett – így ezzel a Telegdi Jánossal korban és felekezetben sem ütközik az, akit a *Rudimenta* szerzőjeként képzelhetünk el.⁶⁹

Szabó Károly Telegdivel kapcsolatban azt is megjegyezte, hogy „az Erdélyben ma is birtokos Telegdi családból valónak gyanítom”. Valóban volt olyan Telegdi család, amelynek a 16. század második felében élt János nevű tagja, s a székelyekhez is volt némi közük, ráadásul a család igen híres is. Igaz, birtokaik a 19. században, Szabó idejében már nem lehettek, mert a férfiág a 17. században kihalt. Ez a Telegdi család a 13. században szerveződött Csanád nemzetségből, annak bihari, mezőtelegdi ágából származott, birtokaik elsősorban Biharban voltak, azonban Telegdi Mihály 1567 és 1569 között a hat székely szék és az udvarhelyi vár főkapitánya volt. Erdélyi befolyását akkor vesztette el, amikor Bekes Gáspár oldalán részt vett a Báthori elleni harcokban, s Báthori győzelme után, 1575-ben menekülnie kellett.⁷⁰ Ezért a Habsburgok által birtokolt területen, beregszentmihályi birtokán (Kárpátalja) kezdett kastélyépítésbe. Halála után idősebb fia, János folytatta az építkezést, a másik fiú, Pál számára, s az építkezésről levelekben számolt be testvérének – ezt a levelezést jól ismerjük.⁷¹ Telegdi János 1596. október 26-án halt meg a mezőkeresztesi csatában. A beregszentmihályi kastély történetének leírásában Emődi Tamás Telegdi Mihály négy gyermekének felsorolásakor azt is megemlíti, hogy Jánosnak „tudományos értékű kéziratát” tartja számon a művelődéstörténet – és minden jel szerint a *Rudimenta*-ra gondolt.⁷²

Kézenfekvő megoldás volna, elvégre János testvérei közül a már emlegetett Pál kifejezetten jó írói vénával rendelkezett. Sokáig úgy tudtuk, hogy lánytestvérük is írt leveleket a rokonságnak, sőt jó ideig őt tartották az első ismert magyar költőnőnek is, csak nemrégiben merült föl, hogy bár olvasni valószínűleg tudott, írni nem.⁷³ Ha viszont Szabó érvelését vesszük alapul, és azt föltételezzük, hogy a *Rudimenta* szerzője protestáns, akkor nehézségekbe ütközünk: Telegdi Mihály hithű katolikus volt, olyannyira, hogy még a tordai országgyűlés szabad vallásgyakorlásra vonatkozó dön-

⁶⁹ Szabó és Tonk (1992, 103) – sajnos érvelés nélkül – azonosnak tekintik a *Rudimenta* szerzőjével. Az adatra Ráduly (2008, 67) hívta föl a figyelmet.

⁷⁰ Blazovich és Szakály 1993, 156.

⁷¹ Eckhardt Sándor (1944) tette közzé.

⁷² Emődi 2005. A szerző szóbeli közlésben erősítette meg, szívességét ezúton is köszönöm. A Telegdiekről l. még Emődi 1998, valamint Jankovics és Kőszeghy 2009. Telegdi Kata szerzősége mellett: Markó 2011.

⁷³ Lukcsics 1930, Eckhardt 1944, Horváth 1979, a korábbi irodalom bővebb ismertetésével Jankovics és Kőszeghy 2009.

tése (1568) után is üldözte a protestánsokat, és örök harcban állt Miklós nevű fivérével, aki viszont protestáns lett, és a katolikusokat zaklatta. Mihály gyermekeit értelemszerűen szintén katolikus szellemben nevelte: Borbála nevű lánya első férje halála után Rákóczi Zsigmond fejedelem felesége lett, ő nevelte föl a fejedelem halála után annak árváit, és neki tulajdonítják, hogy a legfiatalabb fiú katolikus maradt.

És van még egy akadály, hogy Telegdi Mihály fiával azonosítsuk a tankönyvíró Jánost: a munkához készült előszót Baranyai Decsi János azzal kezdi, hogy „nemrégiben, mostanában” (*nuper*) kapta azt a kéziratot Telegditől, amelyhez ajánlását írta – Telegdi Mihály János nevű fia viszont 1596 októberének végén meghalt. Elképzelhető persze, hogy Decsi nem emlékezett pontosan, mikor érkezett hozzá a kézirat, az sem lehetetlen, hogy akár egy-másfél évvel korábban, különösen ha közvetítőkön keresztül küldték – de ez már olyan mennyiségű *ha*, hogy nem tanácsos rá építkezni, különösen hogy a felekezeti hovatartozás sem látszik egyezni.

Úgy tűnik, mégsem tudjuk kizárni ennek a Telegdi Jánosnak a szerzőségét, mert nemcsak a *ha* sok az előző gondolatmenetben, az egybeesés is túl sok a másik oldalon. Baranyai Decsiről ugyanis tudjuk, hogy éppen az 1590-es évek második felében került kapcsolatba a Telegdiekkel, pontosabban Telegdi Kata férjével, Szokoly Miklóssal: 1596-ból ismerjük egy levelét, amelyben komolyan fontolgatja, hogy patrónust keresve meglátogatja Szokolyt, akinek egyébként már beajánlották, s az is majdnem biztos, hogy 1598-ban Decsi eljuttatta Szokolyhoz mint tényleges vagy remélt támogatójához.⁷⁴ Az egyik oldalon tehát egy azonosíthatatlan wittenbergi diák és egy – egyébként helytállónak látszó – föltételezés áll arról, hogy Telegdi Decsi ajánlása alapján református lehetett, a másik oldalon viszont egy jól azonosítható katolikus személy és Decsivel való kapcsolatának valós lehetősége áll.

Még egy fontos része van a *Rudimentá*-nak, amelyről eddig nem beszéltünk. A „tankönyvi részből”, azaz Telegdi munkájából föltűnően hiányzik minden olyan megjegyzés, amely a korabeli értelmiségi közönséget érdekelhette – a magyarok eredetére vonatkozó nézetek, a keleti rokonság gondolata. Az előszó azonban pótolja a hiányzó „elméletet”, a két rész kiegészíti egymást. Ha a székely írásos mutatványokat és példákat nem számítjuk, az ajánlás szövege lényegében hosszabb, mint a kérdések és a válaszok.

Az előszót a kor egyik legjelesebb humanistája, Baranyai Decsi János írta. Decsi (1560 u.–1601) magyarországi tanulmányok után szintén Wittenbergben, aztán más európai városokban tanult, de már 1593-tól a marosvásárhelyi református iskolában tanított, korai haláláig ennek volt rek-

⁷⁴ Jankovics és Kőszeghy 2009, 130–131.

tora. A korabeli humanisták közül öt tartják a legsokoldalúbbnak: írt verseket, filozófiai és jogi művet, fordított latin szerzőket. Meg akarta írni a magyarok történetét is, de előkészületeiből csak a Báthori Zsigmond uralkodásáról szóló rész maradt fenn töredékesen.

Decsi előszava jelentősen meghaladja azokat a toposzokat, amelyek Thuróczy nyomán öröklődtek másfél évszázadon keresztül, és kibővíti a keleti nyelvekkel való rokonság Verancsicsnál már fölbukkanó ötletét. Az a hagyomány, hogy a székely betűket fába róják, nála már jelentéktelen, csak kiegészítő lehetőségként jelenik meg a tollal írás mellett. Thuróczy másik, szintén hosszú életű gondolatának, mely szerint a székelyek őrizték meg az eredeti szkítiai hun írást, az előszóban egyáltalán nincs nyoma. Nem véletlenül: Decsi maga nem volt székely, célja pedig az írás elterjesztése volt, nemcsak a székelyek, hanem a teljes magyarság körében, sőt azt szerette volna, ha más nemzetek is értesülnek a magyarok ősi írásáról – munkájáról bővebben esik majd szó a következő fejezetben.

Telegdi János könyvecskéjét valószínűleg sosem nyomtatták ki, kéziratos formában sem terjedhetett nagyon széles körben, félreértéseket is tartalmazott – mégis alapvető szerepet játszott abban, hogy a székely betűket nem kellett a 18–19. században megfejteni, mert hangértékük mindvégig ismeretes maradt. Telegdi és Decsi, ha nem is az általuk óhajtott széles körben, de mégis elérték, hogy a székely írás ismerete és gyakorlása terjedjen: a 17–18. században keletkezett székely emlékek – az Énlaki és a Rugonfalvi Felirat, valamint két kéziratos bejegyzés és egy szintén kéziratos ábécé kivételével – végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza.

Farkaslaki Mátyás átka

1970-ben Dankanits Ádám fedezett föl a marosvásárhelyi Teleki Tékában egy nyelvkönyvet,⁷⁵ melynek hátsó kötéstáblájára latin és magyar nyelvű szöveget írt a könyv tulajdonosa, az utóbbit székely betűkkel.⁷⁶ A latin szövegből megtudjuk, hogy a könyv a makfalvi Farkaslaki Mátyás tulajdona, és barátjától, a kobátfalvi Fejérvízy Mihálytól kapta, valamint hogy a bejegyzést 1624-ben írta.⁷⁷

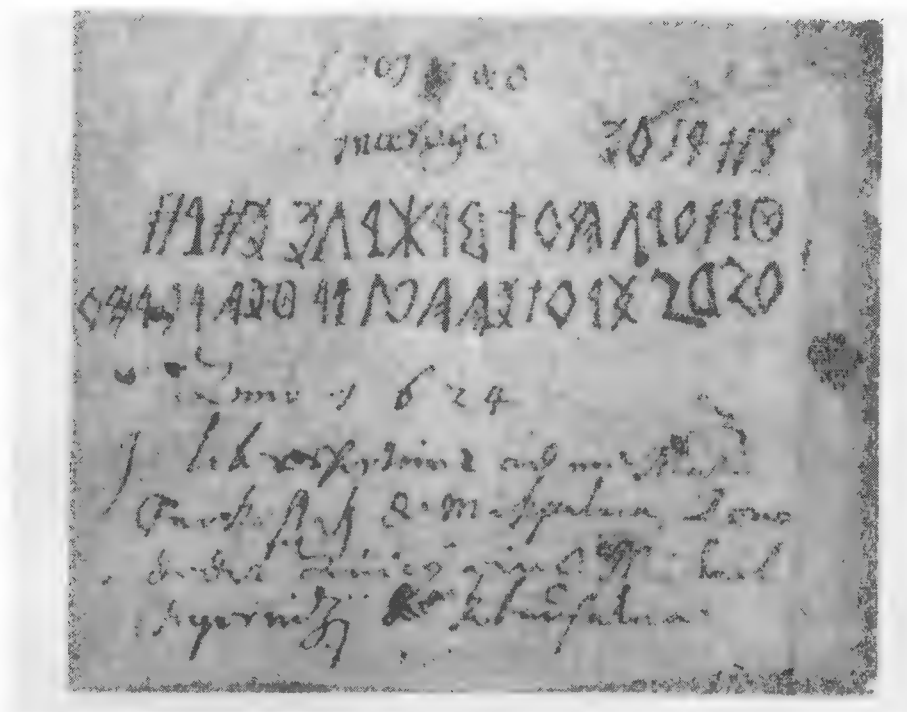
A latin megjegyzés fölött három sorban a következő székely betűket látjuk (43. ábra):

⁷⁵ Jacobus Gretser *Institutionum linguae graecae libri tres* (A görög nyelv tulajdonságairól három kötetben) című munkájának ingolstadti kiadása (Dankanits 1970, 378.).

⁷⁶ Dankanits 1970.

⁷⁷ Anno 1624. Is liber pertinet ad me Matiam Farkaslakj de Makfalua. Dono dedit Amicus eius Michael Feyeruizy de Kobadfalva.

43. ábra: Farkaslaki Mátyás bejegyzése

Eztűke

FA(GY)KASLAKIMA(TY)ASEEZAZ

KÖ(NY)ÖHAKIELLOPIAFELAKA(SZ)AK

Az olvasat pedig: Ez tűke Farkaslaki Mátyásé, ez az könyő. Ha ki ellopja, felakasszák. Azaz: Farkaslaki Mátyás tulajdonképpen egy figyelmeztető átokformulát jegyzett féltve őrzött könyvébe – az ilyen figyelmeztető bejegyzések latin betűs megfelelői egyáltalán nem voltak ritkaságnak nevezhetők a 17. században.

A szövegben sem szóelválasztó pontok, sem szóközök nincsenek, és néhány szokatlan betűt is látunk benne, olvasata mégsem okoz különösebb gondot. Az első sor negyedik betűje vélhetően az ʒ «ü» kései formájának (az eredeti tükörképe) egyszerűsödött változata. A második sor harmadik jele ugyan a ʒ «gy»-vel egyezik meg, mégis egyértelműen r-nek kell olvasnunk – az, hogy a szerző itt tévesztett vagy máskor is ilyen alakban írta az «r»-t, ebből a rövidke szövegből nem derül ki. Az ʒ graféma a bolognai és a nikolsburgi emlékhöz hasonlóan az ö jele. Az A «b»-eket szintén egyedi módon, nem két, hanem három mellékvonallal írja, és a 1 «p» helyett a korai 1 «i» jelének tükörképét találjuk.

Dankanits még nem teljesen boldogult az olvasattal, leginkább a harmadik sorban álló *ħ* <h> zavarta.⁷⁸ Később Ferenczi pontosította az olvasatot: szerinte az első sorban álló *tűke* itt 'szellemi érték' jelentésű – ezt módosíthatjuk úgy is, hogy egyszerűen 'vagyon' -t, 'tulajdon' -t jelent itt a szó. Arra nincs azonban bizonyíték, hogy Ferenczi másik ötletét is igazoltnak lássuk: szerinte az *ellopja* <p> betűje nemcsak formailag egyezik meg a keleti türk <p> tükörképével, hanem a székely írás olyan régi eleme, amely megőrizte eredeti formáját, és talán az – általa feltételezett – besenyő írás – szintén általa feltételezett – közelségével is magyarázható.⁷⁹ Az emlékből az *Đ* <ny> is fordítva áll, így a többi szabálytalanságot is figyelembe véve inkább azt gondolhatjuk, hogy a bejegyzés készítője nem lehetett gyakorlott a székely írásban.

A *könyv* szó korabeli *könyö*-féle alakjaira és a már Ferenczi által is *ha ki*-nek olvasott szerkezetekre Ráduly hozott nyelvtörténeti adatokat, s arra is, hogy Makfalván éltek a 17. század elején Farkaslaki vezetéknévű emberek.⁸⁰ Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy 1622-ből ismerjük a keresztszékeli ülnökök névsorát, s említenek közöttük egy Farkaslaki Mátyás nevű férfit,⁸¹ akit ott ugyan kobátfalvinak neveznek, de hogy a mi Farkaslaki Mátyásunknak is voltak szoros kobátfalvi kapcsolatai, azt latin bejegyzése elárulja.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a *felakasszák* nyelvtörténetileg szabályos – bár ma megkérdőjelezett és a sztenderd nyelvhasználatból kitagadott – kijelentő módú alak, Erdélyben korán ez a változat vált általánossá, a változás kiindulópontja valószínűleg éppen Székelyföld volt. A történeti szociolingvisztika szempontjából fontos, hogy ez a székely írásos emlék egyben a „szukszükölő” változat ma ismert legkorábbi írott előfordulása.

Bonyhai Moga Mihály bejegyzései

Kobátfalva tőszomszédságában van Kis- és Nagykede, ahonnan az Isztambuli Felirat föltételezett készítője, Ketei Tamás származhatott, Rugonfalva, ahol Jeddi Miklós firkált a falra, és Siménfalva is, ahonnan viszont egy kéz-

⁷⁸ Dankanits (1970). Rosszul határozta meg a szóhatárt, ezért a *könyöt* (vagy *könyök*), aki olvasatot javasolta.

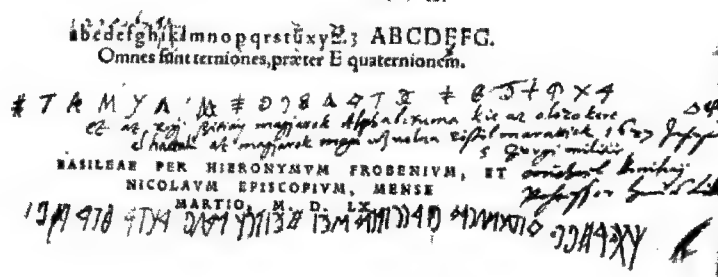
⁷⁹ Ferenczi 1980b, 1982b, 57, 1988, 53–54, 1997, 6–8, 37–37.

⁸⁰ Ráduly 1998, 75–80, 2008, 81–84. A Ferenczi és Ráduly között az emlék elnevezéséről zajlott vitát – hogy marosvásárhelyinek vagy makfalvinak kell-e nevezni az emléket – eldönti, hogy amikor a kéziratok emlékek szerzőit pontosan ismerjük (pl. Kájoni János, Miskolczi Csulyak István, Zakarjás János), akkor egyszerűen a szerző nevével azonosítjuk az általuk készített emlékeket.

⁸¹ Jakab és Szádeczky-Kardoss 1901, 331.

iratos emlék származik az 1620-as évek végéről. Ez utóbbi fontos további kapcsolatokat mutat Kájoni János „régí”, azaz nem Telegdi könyvéből való ábécéjével.

A négy székelly írással készült bejegyzésre Muckenhaupt Erzsébet talált rá 1991-ben a csíksomlyói ferences kolostor fatáblás, bőrkötéses, három művet magába foglaló kolligátumkötetében.⁸² A bejegyzések közül három az egybekötött kötetek közül az elsőben van, egy bejegyzés a másodikban. A kötetbe a könyv tulajdonosa, a bejegyzést készítő, a neve alapján bonyhai, s talán román származású Moga Mihály latin betűs glosszákat is bőven írt, a székelly betűs bejegyzések is latin betűs környezetben vannak (44. ábra).

44. ábra: Moga Mihály első bejegyzése

Az első székelly glossza egy némiképpen hiányos ábécé, alatta a latin betűs magyarázat, s aztán egy írásmutatványként is értelmezhető sor:

A B C D E F (GY) H J K G M N O P R U S T V I (CS)

ez az regj szítiay magjarok Alphabetuma kit az olozokert el hattak az magjarok maga ez volna eostol marattiok 1627 In festo S. Georgi militis michael Bonihay possessor huius libri.

(ZS)BT.AZON.KRISTUSNAK (NY?)ANNJANAK VER (Z)ERINT VALO ATIA (LY)JAVOR

A latin betűs szöveggel egyszerű a dolgunk: megtudjuk belőle, hogy Moga 1627. április 24-én, Szent György napján írta be könyvébe a székelly ábécét, amelyet a régi szkítiai magyarok ősi alfabétumának tartott, amelyet az „olasz” (azaz latin) betűkért elhagytak – ebből nemcsak a dátumot tudjuk meg, s hogy Moga ismerte azt a hagyományt, amely szerint a székelly ábécé a szkíta ősök öröksége, hanem azt is, hogy akitől értesüléseit

⁸² Az emlék első kiadása és leírása: Benkő 1996c; a kolligátumkötet leírása ugyanott (Benkő 1996c, 45, 154. j.).

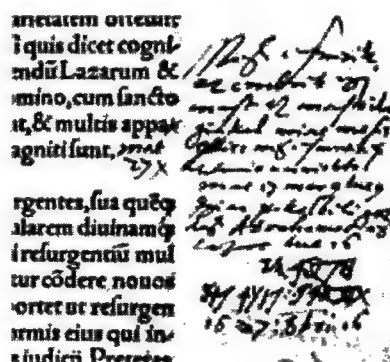
vette, az már csaknem kihaltak vélte ezt az írást – hiszen a magyarok „elhagyták” már ezeket a betűket.

Az ábécében van néhány egyértelmű rontás: az A ⟨b⟩ helyére bizonyosan tévedésből került A ⟨g⟩, a H ⟨z⟩ helyére pedig a H ⟨cs⟩, az I ⟨i⟩-t kifelejtette, ezért került az ábécé végére. Elmaradt az l ⟨sz⟩, viszont lényegében ugyanebben a formában írja az r-eket, nyilván az ʀ jeléből alakult ez ki. A ⟨p⟩ alakja is igen sajátos, a mellékvonalak túlnyúlnak a betűszáron, így a ʃ ⟨gy⟩-hez hasonló, de három vonással áthúzott jelet látunk. Az ábécéből az ⟨sz⟩ jelen kívül a többi olyan betű is hiányzik, amely egy nem magyar anyanyelvű, a latin íráshoz szokott embernek nehézséget okozhat: a cs, gy, ly, ny, ő, ty, zs jele, hiszen láttuk, a H valójában z-t, a ʃ g-t jelöl nála – nyilván ezért nem tűnt föl a valódi ⟨g⟩ hiánya sem.

Furcsa, hogy a példamondatban viszont találunk olyan grafémákat is, amelyek az ábécében nem voltak ott – igaz, nem mindig ott látjuk őket, ahol helyük lenne. A példamondat olvasata ugyanis: *Erzsébet asszony Krisztusnak anyjának vér szerint való atyja fia volt(?)*. A mondat tartalmát nem nehéz megfejteni: arra a Lukács evangéliumában (1: 36) említett mondatra utal, hogy Mária és Erzsébet rokonok voltak.

Az *Erzsébet* szóból nemcsak a szókezdő *e* hiányzik – pontosabban az nem hiányzik, hiszen beleolvasható az ⟨r⟩-be, már ha az is nem marad el véletlenül, de itt elmaradt. Az *asszony*-ban és a *szerint*-ben az *sz*-t ⟨z⟩ jelöli, hasonlóan a korai latin betűs magyar helyesírási gyakorlatok némelyikéhez, a *Kristus* a korabeli magyar latin ejtést követi. Az *anyja*, az *atyja* és a *fia* eltérő írásmódja arra utal, hogy az *i* - *j*-t fölcserélhetőnek tartotta. Az ábécében szabályosan írt θ ⟨f⟩ helyett a példamondatban nyilvánvalóan tévedésből szerepel a θ ⟨ly⟩ jele, Moga az utóbbit vélhetően nem is ismerte.

Időben a második bejegyzés a kolligátum második kötetének 293. oldalán olvasható (45. ábra).

45. ábra: Moga Mihály második bejegyzése

Itt a latin betűs szövegben van a valódi mondanivaló, a székely betűkkel Moga lényegében csak szignálta a mondottakat:

Megh esmerik az emberek egj mast az masvilagiakal mint mozes Illies megesmertetett az tanitvanioktol mat 17 mar 9 luc 9 Igy az pokolbeli gazdag Abrahamot es lazart luc 16.

MJHALI BONHAJ: JRTA JDE

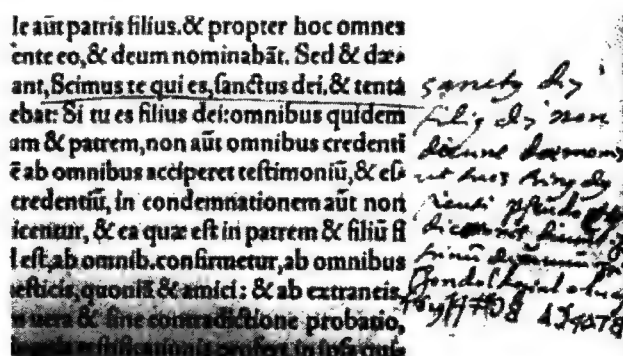
1627:8obri 16

A bejegyzés tehát 1627. október 16-án keletkezett, a latin betűs rész az általa is megadott bibliai helyekre utal. Az *i* – *j* használatából itt egyértelműbb, mint a fél évvel korábban bejegyzett példamondatban, hogy valóban azonos grafémát használhatott a lejegyzésükre, akárcsak a bolognai naptár írója. Itt az *A* <1> megszokott alakjában szerepel,⁸³ és a palatalizált hangok jelölését vagy úgy oldotta meg, ahogyan az előző bejegyzés *asszony* szavában, azaz *i/j*-t kapcsolt a mássalhangzóhoz – így járt el a *Mihály* leírásakor –, vagy nem jelölte, mint a *Bonyhai* szóban.

Szintén csak a nevét írta székely betűkkel a harmadik, már két évvel későbből származó, az első kötet 215. oldalán szereplő bejegyzés alá – de itt nem magyaros, hanem latinos formában, minthogy a székely jelek fölött olvasható latin betűs szöveg a vége kivételével szintén latinul van (46. ábra):

sanctus dei filius dei non dicunt daemones ut luc 3 trinus deus sicuti pseudo contradictores dicunt esse. trinum deum unum esse. Gondolkogial olvaso.

MIKAEG MO(GY)AI.

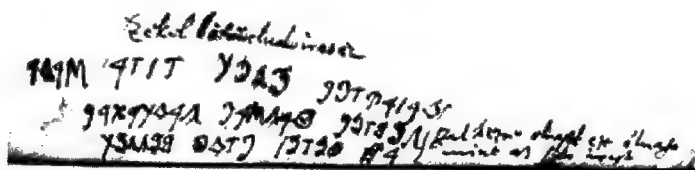
46. ábra: Moga Mihály harmadik bejegyzése

⁸³ Erre Benkő (1996c, 50) is fölhívta a figyelmet.

Azaz saját betűhasználatában: MIKAEL MOGAI – itt a Moga végén látható <i> érdekes, talán analógiás alak. A latin betűkkel, magyarul írt rész arra is rávilágít, miért tévesztette össze a székely ábécében a <gy> és a <g> jelét: mert a latin betűs grafotaktikai eljárásokat vetítette rá a székely szövegekre is, ezért hiányoznak nála a latinból hiányzó fonémák grafémái, s a † <gy>-ről is nyilván úgy gondolta, hogy akkor gy, ha i előtt áll, önmagában viszont g a hangértéke.

A latin szöveg a szentháromságot tagadó unitáriusok ellen szól, Moga szerint olyanok ők, mint a Krisztust kísértő ördögök – a bibliai helyben (nála Lk 3) téved, igaz, nem sokat, csak egy fejezetet: a pusztai ördögök nem a harmadik, hanem a negyedik részben kísértének.⁸⁴

A negyedik bejegyzés szintén az első kötetben, a 247. oldalon található, 1629-ben, karácsony előtt készült, s ugyan latin címe azt ígéri, hogy székely betűkkel írt szövegek következnek, valójában ismét csak azt jegyezte le Moga, hogy mikor készült a följegyzés és a vélhetően vele egy időben írt hosszú latin glossza a lap jobb oldalán (47. ábra).

47. ábra: Moga Mihály negyedik bejegyzése

Szekel bötwuel ualo irasok

KARACION EGET IRTA VAGA SEMIEN FAGVAN GAKTABAN AZ FEIER NIKO
MEGGET

Bal keze olvasd ezt óluaso mint az sido irast.

A <g>-ket – Moga szabályainak megfelelően – <l>-ként értelmezve jól olvasható a felirat: *Karácsony előtt írta vala Semjénfalván laktában az Fejér-Nyikó mellett.*

Ebből a bejegyzésből végleg biztossá válik, hogy Moga nem kifelejtette a főntebb fölsorolt betűket az ábécéből, hanem nem értette, mire valók – vagy maga is olyan forrást másolt, amely nem magyar szerzőtől származott, s csak a latin betűknek feleltetett meg székely jeleket. Ezért írja, román szabályt (vagy legalábbis arra hasonlító eljárást) alkalmazva a cs-t cí-vel, az ny-t ní-vel, s mint főntebb láttuk, az ly-t li-vel, ezért értelmezte rosszul az „önmagában” álló † <gy> hangértékét.

⁸⁴ Benkő 1996c, 48.

Benkő Elek is rámutat, hogy csak az ábécé alatt álló bejegyzésében használja a Ț <zs>-t, csak ott hagy ki magánhangzókat, és csak ott alkalmaz ligatúrákat – azaz mégis többet tudott a székely írásról, mint amennyit a hiányos és tévesztésektől sem mentes ábécé alapján gondolnánk.⁸⁵ Az ábécé alatti példamondat különállásai, hiányzó eleje és vége azonban inkább arra utal, hogy Moga a mondatot másolta valahonnan, s nem maga rakta össze. Igaz, forrása sem volt sokkal jártasabb a székely írásban, mint ő maga, hiszen az *ny*-t ő is *ní*-vel, a *ty*-t *ti*-vel, az *sz*-et *z*-vel jelölte.

Mit tudunk erről a szorgosan glosszázó Moga Mihályról? Sajnos nem túl sok mindent, amit igen, azt a bejegyzéseiből lehet kisilabizálni. A neve elárulja róla, hogy nem székely volt, Bonyháról származott, a *Moga* román családnév, s bejegyzései alapján azt sejthetjük, maga is román anyanyelvű lehetett – természetesen kétnyelvűként. A kolligátumkötet címlapjára írt följegyzéséből tudjuk, hogy 1612. január 14-én már Udvarhelyszékekben, „Semjénfalván”, azaz Siménfalván volt, s hogy Báthori Gábort „nyughatatlan fejedelemnek” tartotta, akinek sok volt az ellensége, és kevés a barátja, s a saját vitézei ölték meg 1613-ban. Azt is láttuk, hogy negyedik székely betűs följegyzését még Siménfalván írta 1629 karácsonya előtt – ez után az év után már nem használta a Moga nevet, csak a *Bonyhai*-t. Vallása szerint katolikus lehetett, de nem pap, hanem talán Székely Mózes siménfalvi birtokának udvarházában volt dolga – ez a birtok 1633-ig volt Székely kezén, az utolsó datált glossza pedig 1634-ből való.

Később beszerzett és szintén glosszázott könyveiből tudjuk, hogy 1641-ben Brassóban járt, 1645-ben részt vett I. Rákóczi György magyarországi hadjáratában, s közben talán Csíkbán telepedett le. 1653-ban örvendező tulajdonosi bejegyzést írt egy frissen vásárolt könyvbe, 1654-ben viszont goromba átkokat szór arra, aki Gyergyóba kölcsönadott Seneca-kötetéből kitépett tíz lapot: azt kívánja az ismeretlen tettesnek, hogy „Isten büntesse meg”, s hogy „pokolra vitessék Belzebub keze alá”. Utolsó glosszája 1656 decemberéből származik, s a kötet 1657-ben már a csíksomlyói kolostor tulajdona – ebben az évben halhatott tehát meg Bonyhai Moga Mihály, könyvei pedig a somlyói ferencesekhez kerültek.⁸⁶

Kájoni János ábécéi

A somlyói ferenceseknél könnyen találkozhatott Moga glosszáival – s főként ábécéjével – Kájoni János, akinek szintén volt két székely ábécéje. És elég régen ismeretesek is, ugyanakkor a Horváth Benedeknek köszönhetően,

⁸⁵ Benkő 1996c, 48.

⁸⁶ Az életrajzra vonatkozó adatok: Benkő 1996c, 46–48.

akiról a Csíkszentmihályi Felirat kapcsán esett szó: az akkor már Bécsben élő piarista szerzetes kapta meg Szilágyi Sámuelről a csíki felirat másolatát, s ő küldte tovább rendtársának, aki nem sokkal később nyomtatásban is megjelentette. Szilágyi nem véletlenül küldte a székely származású Horváthnak a feliratot, nyilván ismeretes volt, hogy erősen érdeklődik a székely írás iránt. Készülő – ki soha nem nyomtatott – nyelvtanában is írt róla, s ugyanott jegyezte meg, hogy egykor Gyergyóban járt, s a szárhegyi kolostorban Kájoni János kéziratoss hittani munkájából két székely ábécét is lejegyzett, s még szintén Gyergyóban talált egy harmadik ábécét is⁸⁷ – ez egyébként szintén Telegdi betűsorának másolata.

A Horváth által lemásolt első ábécének Kájoni azt a címet adta,⁸⁸ hogy *Régi mód szerént való Székely A. B. C. mellyel régenten a Székelyek éltek, melylyet vissza kell olvasni, és írni, a mint ebből ki tetszik.* Ez után következik egy olyan ábécé (48. ábra), amely egyértelműen Telegdi János tankönyvének ábécéjére vezethető vissza: ezt a betűk alakja és a ligatúrák felsorolása is egyértelművé teszi. A 18. században élt, szintén csíksomlyói szerzetes Losteiner Leonárd szerint Kájoni Gyalakutai Lázár Imre betűit vette át, aki viszont ismereteit a *Rudimentá*-ból merítette.⁸⁹

48. ábra: Kájoni János Telegdi-féle ábécéje

⁸⁷ Szabó 1866a, 138.

⁸⁸ Legalábbis Horváth szövegéből úgy tűnik, hogy a címet is Kájoni kéziratából másolta. Horváth székely írásról írt följegyzései Hájos István Gáspár kéziratoss munkájában maradtak fenn. A kéziratot az MTA Kézirattárában őrzik, jelzete M. Nyelvt. 2-r. 3. sz. Elektronikus változatát Vásáry Istvántól kaptam meg, ezúton is köszönöm.

⁸⁹ Sebestyén 1915a, 130.

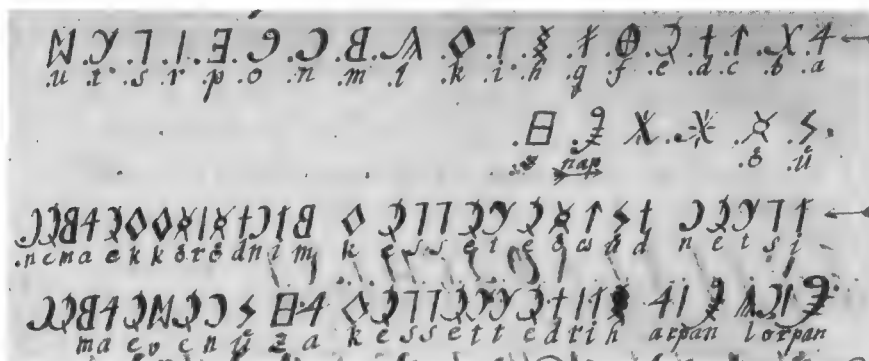

Érdekesebb a második ábécé (49. ábra). Ez rövidebb, de kétsornyi szöveget is tartalmaz, a székely jeleket Kájoni latin betűkkel föl is oldotta:

A B C D E F (GY) H I K L M N O P R S T U Ü Ö (TY) (TY) NAP Z
a b c d e f g h i k l m n o p r s t u u e o e n a p z

ISTEN DÜCÖETESSEK MINDÖRÖKKEAMEN
isten dücsöettesek mindöröккеamen⁹⁰

NAPROL NAPRA HIRDETESSEK AZ Ü NEVE AMEN
naprol napra hirdettesek az ü neve am

49. ábra: Kájoni János „eredeti” ábécéje

Az ábécé, ez azonnal föltűnik, kísértetiesen emlékeztet Moga Mihály betűsorára, csaknem teljesen azonos a kettő. Kájoninak azonban láthatóan más forrása is volt, mert szerepel nála az ⟨ő⟩, az ⟨ü⟩ és kétféle ⟨ty⟩, valamint egy igen szellemes, három betű összevonásából álló ligatúra, az ⟨n⟩, ⟨a⟩ és ⟨p⟩ egyesítéséből származó jel – ennek összeállítását, azaz hogy milyen betűk kapcsolódnak össze benne, részletesen leírta Horváth (vagy Kájoni?). Különbség az is, hogy Kájoni cs hangértékben is használta a ↑ ⟨c⟩-t, és szabályosak voltak az ⟨l⟩ betűi is. A két szövegmutatvány nem igényel különösebb magyarázatot, jól olvashatók és jól is értelmezhetők: *Isten dücsööttessék mindörökké ámen; Napról napra hirdettessék az ü neve am(en).*

Mi a kapcsolat Moga és Kájoni között? Kájoni János a szárhegyi kolostor leghíresebb szerzetese volt: 1629-ben született, román családba, kolozsvári iskolái után került Csíksomlyóra, ott lépett be a rendbe. Aztán Nagyszombatban tanult, majd Csíksomlyóra került vissza, 1655-ben szentelték

⁹⁰ Kájoni a mondatok átbetűzésében is az *ue*-t használta az *ü*, az *oe*-t az *ö* jelölésére, az egyszerűség kedvéért használtam *ü*-t és *ö*-t.

pappá. 1660-tól somlyói házfőnök, egy évvel később a krími tatárok által elpusztított iskolát építette újra, de pár évvel később épített orgonát is – maga is tudott játszani rajta. 1668-tól két évig Mikházán volt házfőnök, 1669-től 1674-ig Szárhegyen, egy évvel később lett az erdélyi kolostorokat magába foglaló kusztódia őre. 1676-ban Somlyón nyomdát alapított, 1681-től ismét Somlyón volt házfőnök három évig, 1687-ben rendelték újra Szárhegyre, ott halt meg ugyanabban az évben, ott is van eltemetve. Sokoldalú ember volt: nemcsak orgonákat épített (Somlyón kívül máshol is), nagy zenegyűjtő is volt – folytatta a korábban megkezdett gyűjtést, a zenedarabokat a róla elnevezett, igen vegyes zeneműveket tartalmazó kódex tartalmazza. Híres a somlyói nyomda első kiadványaként megjelent egyházi énekgyűjteménye, a *Cantionale Catholicum*, de írt szentbeszédeket, egyháztörténeti munkát és gyógyfüves könyvet is.⁹¹ És ezek szerint igen érdekelte a székely írás.

Benkő Elek szerint Kájoni a somlyói kolostor könyvtárában ismerhette meg Moga könyvét, és az vált – bár nem kizárólag az – Kájoni „eredeti”, azaz Telegditől független ábécéjének forrásává. Ezzel magyarázható szerinte az is, hogy Kájoninak ez a betűsora és az Isztambuli Felirat is mutat egymással rokonságot, hiszen Moga Siménfalván tanulta a székely ábécét, Kis- és Nagykede pedig Siménfalva mellett fekszik.⁹² Ahhoz viszont, hogy többet tudjunk a sokat emlegetett párhuzamokról, melyek Kájoni „eredeti” betűsora és a Bolognai Rovásemlék között figyelhetők meg, Moga kézírata nem nyújt segítséget, hiszen a naptár jóval korábbi, mint Moga ábécéje. Azt ma már valóban biztosnak tekinthetjük, hogy Marsigli Szárhegyen ismerte meg a székely írásos naptárt, s Kájoninak valószínűleg volt része abban, hogy a szárhegyi kolostorban székely írással készült följegyzések voltak – de a Kájoni-ábécé és a bolognai emlék közötti egyezéseket másik szálon, a Siménfalván készült kézírattól függetlenül érdemes kutatnunk.

⁹¹ Kájoniról l. pl. Karácsonyi, György és Boros 1927, Benedek 2000.

⁹² Benkő 1996c, 52–53.

A SZÉKELY ÍRÁST ÍRNI KEZDIK

A könyv elején volt arról szó, hogy a székely írás használatának történetét – ami pedig igen izgalmas összefüggéseket és tanulságokat tartogat – némiképpen elhanyagolta a kutatás: a tanulmányok inkább az emlékek filológiai részleteivel, a székely írás eredetének kérdésével foglalkoztak. A használat története – hasonlóan a kéziratok emlékekhez és a templomi feliratokhoz – saját kötetet kíván, ha alaposan meg akarjuk ismerni a székely írás iránti érdeklődés motivációit, kulturális beágyazottságát. Mégsem maradhat említetlenül itt sem, hogy vajon kik, mikor és milyen célból használták a székely írást, mely korokban mivel kapcsolták össze, hogyan épült be a magyar művelődéstörténetbe.

Már az eddig felsorolt emlékek alapján is kitűnik: a székely írás elsődleges szerepe nem az információ átadása volt, hanem valamilyen szimbolikus tartalom kifejezése, annak bemutatása, hogy alkalmazója egyáltalán ismeri a székely betűket, s valamiért fontosnak tartja, hogy ezt a világ tudomására hozza.

A székely írásnak egyetlen olyan ismert emléke sincs, amely valamilye „természetes”, mindennapi funkciót tükrözne. Nem várhatjuk, hogy évszázadokkal ezelőtti korokban kiterjedt székely írásos írásbeliség nyomaira bukkanjunk, de egyelőre a legcsekélyebb jele sincs, hogy a székelek a ma ismert székely ábécét az írott kommunikáció természetes, hétköznapi eszközeként bármikor is használták volna. Egyetlen olyan emlék van, amelyben esetleg fölmutatható ilyen szerep, a Bolognai Rovás emlék naptára – de ez is sokkal inkább kuriózum volt saját korában is, mint egyszerű, a mindennapokban használt tárgy.

Ugyanakkor persze ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a templomokban talált feliratok fennmaradásához nyilvánvalóan hozzájárul, hogy olyan épületeknek váltak részévé, amelyek évszázadokat élnek túl – szemben a lakóházakkal, pajtákkal, mestergerendákkal és kapufélfákkal, a hétköznapi tárgyakkal. Egyelőre nem tudjuk, hogy a föltűnő emlékhíányt az írás különossége, korlátozott ismerete okozta-e, vagy az, hogy a hétköznapi élet terei és kellékei nem olyan maradandók, mint a templomok. A 16. század végére azonban már egyértelműen gyér lehetett a székely írás használata, ha nem így volna, nem lett volna szükség tankönyvre, és nem lehetett

volna titkosírásként sem használni. Az Isztambuli Felirat híradása szintén különleges körülmények között született, igazi „címezett” nélkül – hiszen miért gondolhatta volna a szerző, hogy fontos ezzel a kevesek által ismert jelrendszerrel megörökíteni a szultán eltűzött „vendégmarasztalását” – erről egyébként is tudott a magyar udvar –, és kinek szánhatta olvasásra Konstantinápolyban?

A székely írás történetében mindvégig más volt az írásnak és használatának szimbólumértéke Székelyföldön és más Székelyföldön kívül, más, ha székelyek használták, más, ha nem székelyek. Már a székely írásról szóló legkorábbi híradásokból arra lehet következtetni, hogy az írás a székely népcsoport egyik identitásjelző szimbóluma volt, legalábbis egy réteg értelmezése szerint. A további évszázadok alatt ez a szimbólumszerep bonyolult átalakulásokon ment át. Székelyföldön folyamatosan fennmaradt, sőt elterjedtebbé vált az írás székely identitást jelző funkciója, de az aktuális történelmi háttér folyamatosan átértelmezte szimbolikus jelentését: használata, ismerete, a vele való foglalkozás mást jelentett a gyulafehérvári kollégium humanista tanárainak, mást az enyedi diákoknak, mást Trianon után, mást a Ceaușescu-időkben, és mást napjainkban, az erdélyi magyarság politikai-ideológiai tagolódásának megjelenése után.

A Székelyföldön kívüli használat identitásjelző szerepe még nyilvánvalóbb, hiszen először is át kellett értelmezni a szimbolikus jelentést, és a székelység (‘székely mivolt’) szimbólumából a magyarság (‘magyar mivolt’) szimbólumává kellett tenni az írást. Folyamatosan próbálkoztak azzal, hogy az ősinek tartott írásrendszer alkalmazását általános magyar identitáselemmé terjesszék ki, de ez soha nem sikerült teljesen. A legközelebb talán akkor jártak hozzá, amikor a 17–18. században tudományos értelemben is foglalkozni kezdtek a székely ábécével, s egyben a hungarus büszkeség egyik alapjaként mutatták föl.

Összegezve: csak félig volt tehát igaza Szabó Károlynak, mikor úgy fogalmazott, hogy „a XVII. század közepe táján a székely írás ismerete, melynek Magyarországon divatoztáról a régibb korból legkisebb adatunk sincs, hihetőleg Telegdi munkája nyomán a magyar tudós körökben el volt terjedve, sőt ezen írás használata, melyet a székelyföldön a deáktalan köznép és közép-osztály tartott fenn, ekkor már valamint Erdélyben, mint alább látni fogjuk, ugy Magyarországon is negédes tudósi divattá vált.”¹ Abban igaza volt, hogy a 17. századra „tudósi divattá” vált a székely írás megismerése és használata, azt viszont továbbra sem tudjuk igazolni, hogy korábban „a deáktalan” – azaz a latin betűs írásbeliséget nem ismerő – köznép élt volna vele, legalábbis tömegesen biztosan nem.

¹ Szabó 1866a, 128.

Székelyföldi használat

Bár a 20. század első felében jóval kevesebb felirat volt még ismeretes, már Németh Gyula fölfigyelt arra, hogy a lelőhelyek többsége Székelyudvarhely környékén található – ezt a megállapítást az időközben előkerült emlékek sem változtatták meg alapjaiban.²

Kristó Gyula szerint azért Udvarhely környéke a székely írás elterjedésének góca, mert a csatlakozott török népből magyar etnikai elemekkel kiegészült székelység központi területén, az egykori Telegdiszékben telepedtek meg a székelység „magvát” adó egykori török etnikum, az eszkelek utódai, s ők hozták magukkal a székely írás elődírásának ismeretét. Benkő Elek szerint sem „a székelység egészének közös, »ősi« öröksége” a székely írás, mert korai használata csak Udvarhelyszékben mutatható ki. Ő viszont úgy gondolja, hogy ez nem a székelyek eredetére, hanem „e középkori magyar népesség korai történetére és egyes csoportjainak kapcsolataira vethetnek fényt”. Egy későbbi, valamivel bővebb megfogalmazásában: „reális lehetőségnek tekintjük, hogy az egyes székely csoportok valamelyest különböző korai története a rovásfeliratok területi megoszlásában is tükröződhet. A székely rovásírás görög/cirill és glagolita eredetű betűi a Kárpát-medence déli peremvidékére és a Balkán északi térségére, egyúttal az erre mutató, lehetséges kapcsolatokra irányítják a figyelmünket. Márpedig ilyen kapcsolatok teremtésére éppen az udvarhelyszéki (telegdi) székelyeknek volt a legnagyobb esélye, akiknek végső, erdélyi szállásterületén a legfontosabb és legkorábbi rovás emlékek előkerültek.”³

Mindkét megközelítésben vannak bizonytalanságok – bár talán Kristó nézete kevesebb kérdést vet föl –, jobb tehát egyelőre azt mondani, hogy nem tudjuk, mi lehetett ennek a jelenségnek az oka, de az nagyon valószínűnek látszik, hogy a székelység belső presztízsvizonyaival van összefüggésben.

A már megfejtett templomfeliratok kétféleképpen is csoportokra oszthatók. Vannak olyan feliratok, amelyek alapos előkészületek után kerültek a helyükre. Az előbb említett négy emléken kívül ezek közé tartozhatott a talán festett Csíkszentmihályi Felirat, és vannak olyanok, amelyek kis fáradsággal, egyszerű eszközzel, esetlegesebben készültek – ilyenek a vakolatba karcolt feliratok, illetve a krétával rajzolt Bögözi Felirat. A művesebb, több munkával készített feliratok mesteremberektől származnak, akik munkájukat látták el különleges kézjegyükkel. A karcolt feliratok között is van hasonló funkciójú – ilyen lehet a Székelydályai Felirat –, és van olyan, amelyik egy-egy papnak a nevét tartalmazza, vélhetően olyan lelkészét,

² Németh 1945, 16, Ferenczi 1992b, 93, Benkő 1996c, 52–53.

³ Kristó 1996, 142, Benkő 1996a, 80, Benkő 2013, 56.

aki maga az adott templomban szolgált (a Székelyderzsi és a Gelencei Felirat). Vannak olyan feliratok is, amelyek leginkább a klasszikus „itt jártam” falfirkákhoz hasonlíthatók, egyetlen nevet, legfeljebb még egy szót tartalmaznak (a Rugonfalvi, a Kilyéni Felirat, a berekeresztúri jelso-
rok és talán a Bögözi és a Bágyi Felirat, de ez utóbbi kettő tartozhat az első csoportba is).

A három csoport közös vonása, hogy mivel mindegyik valamiféle „alá-írás”, tulajdonképpen már önmagában is identitáskifejezés – ez nagyon gyakori volt egyébként, Entz Géza hívta föl rá először a figyelmet, hogy az oltár mögött, a karzaton, a kevésbé szem előtt lévő helyeken a középkori templomok falait elborítják a szövegek, évszámok, nevek, rajzok, „de nem vetették meg a firkálók a karcolásra kiválóan alkalmas felületű falképeket sem”.⁴ A székely ábécé használata ehhez az identitásfelmutatáshoz ad többletet, annak megjelenítését, hogy a felirat írója különleges tudással rendelkezik – bármennyire furcsa tehát, a székely írásos templomfeliratok funkciója ugyanaz volt, ami manapság a festékekkel szórt *tag*-é: megmutatni a szerző ottjártát, egyéniségét és egyben csoport-hovatartozását is.

A rövid, nagyon hasonló tartalmú templomfeliratok tehát egyfajta divatot jeleznek, de semmiképpen nem azt, hogy a székely írás nagyon elterjedt lett volna: a feliratok készítői vélhetően sokkal inkább valami-
féle különlegességet akartak jelezni azzal, hogy a megszokott latin betűk helyett székely írással karcolták, festették a nevüket a templom falára. Ugyanakkor azt is egyértelművé teszi a templomfeliratok, hogy Székelyföldön a székely írásnak saját hagyománya, pontosabban egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő hagyományai voltak, mai ismereteink szerint a 13. század vége és a 17. század közepe között egészen biztosan. E hagyomány nem volt kiterjedt, és nem volt „népi” sem, hiszen a feliratok készítői a latin betűvetésben is járatos írástudók – papok és mesteremberek – voltak, akik a székely betűket nem a tartalom közlése kedvéért használták, hanem székely identitásuk felmutatásaképpen.

László király hű papja

Még nyilvánvalóbb az írás szimbolikus funkciója a Székelyföldön kívüli használatban – ezekben az esetekben értelemszerűen nem a székely identitás jelzését szolgálta a székely írás. A Székelyföldön kívüli használat története minden jelenleg ismert adat szerint Mátyás udvarában kezdődik, de

⁴ Entz 1952, 131–132. Ezért sem érthető Horváth és munkatársai (2011, 77) fölvetése arról, hogy a Gelencei Felirat hitelessége „gyanús”, mert igazi hívő nem írt volna rá a vallásos tartalmat kifejező képre.

megértéséhez ismernünk kell egy fontos előzményt, Kézai Simon kétszáz évvel korábban írt krónikájának ide vágó mondatait.

Az egykori Kézáról (ma Ginza-pusztá, Bicske határában) származó Simon – mint maga írja, Kun László „hű papja” – királya politikai törekvéseinek megfelelően alkotta meg művét, az 1282–1285 között összeállított *Gesta Hungarorum* című krónikát.⁵ A kor szokásai szerint Kézai korábbi gesztákra, krónikákra alapozta munkáját, de nagyon jelentősen átformálta az elődök műveit, szemléletét és tartalmát tekintve is. Munkája meghatározóvá vált a későbbi magyar nemzettudat számára: egyrészt azzal, hogy a *nemzet* fogalmába a király szövetségesének óhajtott köznemességet is bevonta, másrészt azzal, hogy megalkotta a huntörténetet, amely a 19. századig történeti értelmezésben is a magyar eredettudat alapja volt, s noha a történeti háttér valóságának hite a 19. században lefoszlott róla, eredetlegendaként továbbra is a magyar nemzettudat része, az irodalmi, művészeti hagyományban továbbörökítve.

Az alapvető szemléleti váltást a *natio* fogalmának kidolgozása jelentette: az az eredeti és koherens elméleti keret, amelyben először jelent meg magyar szerzőnél a népfelség gondolata, s amelyben az eredetközösség a teljes nemességre, azaz a köznemességre is vonatkozott. A Kézai által megteremtett múlt lényegében az ideális jelent – és a kívánt jövőt – mintázta: a királyi hatalom ebben a modellben az eredetközösségben élő szabadok akaratából, döntéséből származik, fenntartását szintén az ő együttműködésük, támogatásuk teszi lehetővé. Történetében a magyarok ősei (a hunok) szabad emberek voltak, közösségük (*communitas*) ruházta föl az uralkodót jogokkal. Egykor nem volt különbség az eredetközösségben élő szabadok között, de akik nem engedelmeskedtek a *communitas* szavának – például megtagadták a hadba szólító parancsot –, vagy halálra ítéltettek, vagy megfosztattak közösségi jogaik gyakorlásától. Így alakultak ki az azonos eredetű és jogú magyarok között a társadalmi, jogi különbségek.⁶

Nem Kézai próbálkozott először a nemzettudat átértékelésével, hiszen már Anonymus és Ákos mester is saját korának birtokos családjaikat tette meg honfoglalóknak, de a köznemesi réteg származáselmélete első teljes formáját Kézaitól nyerte el. Az ő ideális államában az erős központi hatalmat fenntartó király az egyházra és a nemesekre támaszkodva uralkodik, az utóbbi nem rétegződik tovább bárókra és köznemességre – ez az utópia

⁵ Magyar fordítása: Szabó 1862, Bollók 1984 és 1999; a legfontosabb részletek: Györffy 1986, 182–194. A munkának természetesen óriási a szakirodalma, erről a *Gesta* fordításához írt jegyzetekben és utószóban l. Veszprémy 1999. Az összegzés elsősorban Szűcs Jenő (1972, 1973, 1992), Veszprémy (1999), Horváth (1931), Eckhardt (1940) és a KMTL alapján készült, Kézai történelemszemléletéről l. még Ács (2001), a hunhagyományról Sándor (2011).

⁶ Kézai Simon *natio*-felfogásáról Szűcs Jenő (1972 és 1973) írt alapvető tanulmányt.

a bárók tényleges hatalmának legitimitását kérdőjelezte meg, de pusztavágyalom volt a tényleges viszonyok között.

A Kézai által megalkotott huntörténet ebbe a nemzetelméleti keretbe illeszkedik szervesen. Nagy gonddal dolgozta ki a „magyarok” legkorábbi történetét. Megismerte a hunokról tudósító forrásokat, a gót Jordanest, a Nibelung-ének Attila-hagyományát, a franciaországi és itáliai hunlegendákat, és persze tudott azokról a hunokhoz kapcsolt mondákról, legendákról, amelyek az általa igen jól ismert Dunántúlon egyes dombokhoz, tárgyakhoz, római romokhoz fűződtek. Az Itáliában tanult Simon az *interpretatio classica* szellemében, azaz a klasszikus korok történelemszemléletéhez igazítva alkotta meg a nemzeti történelem nagy alakjainak képét, így Attila alakját a római történelemből idomította hozzá a magyar történelemhez. Tette ezt azzal az aktualizáló szándékkal is, hogy a dicső múltban a nemzet a fényes jövőt lássa meg, Mályusz Elemér szavaival arra adott példát, „miként lehet a múlt tükrében a sóvárgott jövőt felismerni”.⁷

Kézai mindezekből az elemekből alkotta meg a huntörténetet. Részletesen előadta a hunok történetét, honfoglaló harcaikat, Buda és Attila kiválóságát, majd viszályát, Buda meggyilkolását, Attila győzelmes harcait, világuralmi terveinek véget vető hirtelen halálát, fiai testvérharcát, a kisebb fiú, Csaba menekülését – és ez után következik a „második” magyar honfoglalás. Kézainak köszönhetjük a csodaszarvasmonda megörökítését is. A huntörténet szereplőit – az ő szempontjából természetes módon – magyar nevekkal látta el, neki köszönhető a *Bendegúz* és a *Buda* név elterjesztése a *Mundzsuk*, illetve a *Bléda* helyett, és az *Etele* bevezetése az *Attila* mellett. Az ő találmánya „Honorius császár” – Attila Honoria hercegnővel való megghiúsult házasságából vehette a nevet. A történeti szereplőket egyébként kortól, akár évszázadtól függetlenül szerepeltette – a középkori történetmondásban megszokott módon, a későbbi történelmi eseményeket és neveket szabadon helyezte vissza Attila korába.

Korábban csak az uralkodóházat származtatták Attilától, Kézai viszont a köznemességre is kiterjesztette a nagyhírű örökséget azzal, hogy nála már nemcsak Attila a magyar királyok őse, hanem a hun nép is a magyar nép őseivé válik. Így a honfoglalás már nem pusztán az uralkodó legitim földviszavétele, hanem a szabad nemességé is. Ezzel megteremtődik az a nemzetfelfogás, amely a honfoglalás előtti magyarság nemzetségi származáson – fiktív vérközösségen – nyugvó, Szűcs Jenő által gentilis tudatnak nevezett származáselméletét a feudális magyar államban új eredettudattal helyettesítette. Kézai nemzetelmélete – a székelyek és írásuk megítélése

⁷ Mályusz 1967, 52.

szempontjából ez fontos lesz – ezzel együtt vérségi elven alapult, s hiába volt a vérközösség pusztán fiktív, a népek keveredését rossznak tartotta.

A huntörténet tehát elsődlegesen politikai célokat szolgált – Kézai-nak nem az volt a szándéka, hogy sok évszázadig élő nemzeti mitológiát hozzon létre, a történet maga viszont kiválóan alkalmas volt erre: egyszerre értelmezhető európai keretben, és illeszthető bele a magyar eredetmonda a csodálatos szarvasról, nagytekintélyű, mindenki által ismert elődöt biztosít a magyar uralkodóháznak, s egyben legitimálja a magyarok Kárpát-medencei földfoglalását. A nomád helyett születő feudális nemzettudat kerek egészzé formálását éppen az tette lehetővé IV. (Kun) László (1272–1290) udvari papja számára, hogy anyai ágon nomád származású királya számára fölállalható volt az európai hagyományban rettegett és megbélyegzett örökség, amelyet egyébként a nyugati krónikások a *Hunus-Hungarus* népnevek hasonlósága, a Kárpát-medencei megtelepedés és a honfoglaló magyarok nomád kultúrája alapján már évszázadokkal korábban is vallottak.

Kézai a huntörténetbe – közelebbről a székelyek származásáról szóló részbe – ágyazva írt a székelyek sajátos írásáról: „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták. Ezek a székelyek ugyanis a hunok maradékai, akik midőn értesültek arról, hogy a magyarok ismét Pannóniába költöznek, Ruténia határainál elébük mentek a visszatérőknek, miután együttesen meghódították Pannóniát, részt nyertek belőle, de nem Pannónia síkján, hanem a vlachokkal együtt a határvidék hegyei között kapták meg részüket, így hát a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják.”⁸

A székely írás kutatásának hagyománya szerint ez a székely írás első említése, de nem mindenki fogadta el, hogy Kun László krónikása valóban a székely ábécéről beszélt – kiindulva abból, hogy Kézai szerint azt a népet, amellyel a székelyek keveredtek, *blak*-nak (*blaci*) hívták. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a korábban a romanizált népekre, aztán a Kárpát-medence frank népességére vonatkozó népvét Anonymus és Kézai már egyértelműen a románok megjelölésére használta, azaz a később általánossá vált *vlah* (> *oláh*) népnévvel azonos jelentésben.⁹ Erre alapozva vélte Püspöki Nagy Péter,¹⁰ hogy Kézai följegyzése valójában

⁸ Kézai 1999, 101–102.

⁹ Rásonyi László (1981) szerint a *blak* a *bulak* nevű, török eredetű törzsnek a neve, amely a bolgárokkal együtt kerülhetett a Balkánra – ezt a nézetet azonban a szakirodalom lényegében egyöntetűen elutasítja.

¹⁰ Püspöki Nagy 1984, 22. Ugyanígy vélekedett Hunfalvy Pál (1881, 183).

az ortodox kereszténységre tért vlahok (románok) által használt ószláv írásra vonatkozik. Ez a föltételezés azonban meglehetősen valószínűtlen. Először is, Kézai értesülései igen pontatlanok, maga írja, hogy a székelyek betűit sosem látta, csak hallott róluk. Másrészt semmi nyoma annak, hogy a székelyek a latin és a székely betűkön kívül bármilyen más ábécét használtak volna. A 13. század végéről – tehát Kézai idejéből – viszont a székely írásnak már van emléke, túl sok érv szól tehát az ellen, hogy Kézai, ha csak értesülésből és pontatlanul is, de ne a székely ábécéről beszélt volna.

Kézai tehát egyértelműen és kizárólag a székelyekhez kötötte az általa említett írást, és nem tudunk arról, hogy a 15. század előtt Székelyföldön kívül bárhol előbukkant volna székely ábécé vagy felirat. A Székelyföldön kívüli használat első nyomai Mátyás udvarába vezetnek.

Attila secundus és a ferencesek

Mátyás krónikása, Thuróczy János, Kézaihoz hasonlóan, szintén nagy figyelmet fordított a huntörténetre – érthetően, hiszen királya szívesen vette, ha a világhódító elődhöz hasonlítja, ennek megfelelően Thuróczy krónikájának augsburgi kiadásában *Attila secundus*-nak nevezte Mátyást, Attila országlását és birodalmát pedig úgy állította be a krónikában, mint Mátyás uralkodásának elő- és tükörképét. Éppen ezért igen elnéző volt a hun uralkodóval szemben – „senki nem nyert még e világi dicsőséget anélkül, hogy másoknak nyomorúságot okozott volna”, írta előszavában, és hosszan dohogott azon, hogy Attilát „az idegen népek gyűlölködése fosztotta meg” attól, hogy tetteihez méltón dicsőítsék.¹¹ A szerző az ősnak tekintett szkítákról szóló ókori források tudósításaiból szintén csak a szkítákat kedvező színben feltüntető részeket emelte át munkájába. Thuróczy, mint Kézai után valamennyi magyar krónikás, szintén a magyarok közvetlen elődeinek tekintette a hunokat, a székelyek saját írását pedig érvként használta az ellen a vád ellen, hogy a hunok bárdolatlan barbárok lettek volna. Attila védelmezése kapcsán szólt arról, hogy a hunoknak volt írásbeliségük, s nem az ő hibájuk, hogy ennek kevés emléke maradt, hiszen ők inkább a kardforgatással voltak elfoglalva. Művének előszavában egyértelműen a hunok örökségének tartja a székelyek ábécéjét: „hiszen a mi korunkban is ugyanennek a népnek egy része, amely az erdélyi vidékeken él, valamilyen jeleket vés fába, s az efféle rovást úgy használja, mint a betűket”.¹²

A székelyek írása az előszó után a huntörténetben is fölbukkan, ugyanott, ahol Kézainál – mégis nagyon eltérve elődje krónikájától. Thuróczy

¹¹ Thuróczy 2001, 9–10.

¹² Thuróczy 2001, 10.

a huntörténetben sok kiegészítéssel, de a lényegi üzenetet illetően elég hűen követte Kézai Simon gestáját, ezért is föltűnő, hogy a székelyekről és írásukról egészen másként vélekedett, mint elődje. Kézaival ellentétben, aki szerint a székelyek „keveredtek a vlahokkal”, Thuróczy éppen azt emelte ki, hogy az ő népük „nem keveredett idegen vérrel”, s hogy erkölcsükben is szigorúbbak, szokásaikban is mások, mint a többi magyar. Betűiket sem holmi oláh írásnak tartja, hanem a hun örökség megőrzésének: „Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.”¹³

Thuróczynál két figyelemreméltó újdonságot találunk a székely írással kapcsolatban. Az egyik az az igyekezet, amellyel Thuróczy kiemeli a székelyek szigorú erkölcsét, és hogy „nem keveredtek idegen vérrel”. Ezzel a székelyeket éppen Kézai eredetközösség-elméletébe illesztve értékeli nagyra, ellenkezőjére fordítva Kézai vélekedését, aki a székelyek által használt betűket kifejezetten a vlahokkal való keveredésükből származtatta. A másik újdonság: Thuróczy az első, aki a székelyek által használt írásrendszert kifejezetten fába rótt írásnak nevezi, és a szkíta–hun hagyományhoz köti. Az sem zárható ki, hogy a székelyek és a hunok egykori írásának emlegetése Thuróczynál talán bizonytalan kísérlet arra is, hogy valamiféle előzményeket teremtsen a Mátyás-udvar kiemelkedő humanistái szerint is éppen csak sarjadó magyar írásbeliségnek.¹⁴

Mátyás másik történetírója, Antonio Bonfini Thuróczynál sokkal nagyobb önállóságot mutatott *Magyar történet*-ében, forrásait nemcsak jelentősen kiegészítette a korábbiaknál sokkal bőségesebb nyugati irodalommal, hanem át is értelmezte.¹⁵ A székelyekről és írásukról szóló részben viszont Bonfini csaknem szó szerint emelte át Thuróczy szövegét: „Ezek [a székelyek] idegenekkel ma sem kötnek házasságot, és különböznek a többi magyartól. Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcikába rónak, és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki.”¹⁶

Az aprócska hozzátoldás, amellyel Bonfini kiegészítette a Thuróczytól származó értesüléseket – azaz, hogy a székelyek írásában kevés jellel sok értelmet fejeznek ki –, vagy a magánhangzók elhagyásának lehetőségére, vagy a betűk összevonására utalhat, s arra enged következtetni, hogy Bonfini Thuróczyn kívül más forrásból is tájékozódhatott a székelyek

¹³ Thuróczy 2001, 58.

¹⁴ Annak ellenére sem zárhatjuk ezt ki – különösen ha a hunok mentegetését (nem volt idejük a harcok miatt irodalom létrehozására) is figyelembe vesszük –, hogy a Mátyás udvarában általánosan elfogadott nézet szerint a magyar irodalom Janus Pannoniusszal kezdődik, s a magyarok mind Bonfini, mind Ransanus szerint sokkal inkább törődtek a hadakozással, mint a tollforgatással (Tarnai 1969, 24–25).

¹⁵ Kiadása: Bonfini 1995.

¹⁶ Bonfini 1995, 154.

írásáról, vagyis az udvarban nyilván nem Thuróczy volt az egyetlen, aki tudott és beszélt róla.¹⁷

Thuróczy toposzteremtő újításainak egyrészt az ad különös jelentőséget, hogy a munkájához fölhasznált forrásain általában nagyon keveset módosított, figyelemfölkeltő tehát, hogy a székelyek írását illetően mégis ezt tette. Másrészt az, hogy az udvarhoz köthető még egy olyan emléke a székely írásnak, amely nem pusztán a külön írás meglétére hívja föl a figyelmet, hanem kifejezetten azt állítja a középpontba, hogy a székelyek fába rótták a betűiket. Ez az emlék a székely írás legrégebb ismert ábécéje, a Nikolsburgi Ábécé. Jó fölidézni még egyszer azt is: az ábécét lejegyző Pencsicei Fülöpnek közvetlen kapcsolatai voltak az udvarhoz, s minden bizonnyal jó ismeretségben volt a király bizalmasával, a szintén morva Filipec Jánossal, aki a brünni nyomdát alapította, ahol Thuróczy krónikáját nyomtatták. Mindezek alapján biztosan mondhatjuk, hogy Mátyás udvarában a hun-hagyománnyal összefüggésben virágzott ki a székely írás kultusza, melynek része volt, hogy ez az írás az ősi hun-szkíta örökség maradványa, s az ősiséget bizonyító körülmény, hogy ezt az írást nem papírra írják, hanem fába róják. Ebben az első időszakban tehát *Attila secundus* és ideológiateremtő udvari emberei számára a székely írás egyértelműen a hun leszármazás bizonyítéka volt, de – legalábbis Thuróczynál – halványan már megjelent az a törekvés is, hogy a magyarok őseinek ne csak kardját láttassák csillogónak, hanem pennáját is ékesnek, pontosabban rovókését fényesnek.

Azt nem tudjuk egyelőre, milyen módon, kinek a közvetítésével kerülhettek a székelyek betűi az udvarba, de arra vannak adataink, hogy a Nikolsburgi Ábécé keletkezésével azonos korban Székelyföldön hasonló székely ábécét használtak: a Nikolsburgi Ábécé betűkészlete föltűnően közel áll a szintén a 15. század végére datált székely írásos naptár betűkészletéhez. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a naptár szintén Mátyás udvarához köthető, hiszen nyelvi sajátosságai alapján egyértelműen a székelyföldi hagyomány része, s nem a Mátyás-udvari kultusz terméke. (Az nem biztos, hogy a naptár maga Gyergyóban készült, de biztosan Székelyföldön, vélhetően Udvarhely környékén, legalábbis a naptárban olvasható névalakok erre utalnak.) Arra viszont egyértelmű bizonyíték a bolognai naptár, hogy Mátyás humanistái nem kiötlöttek egy ábécét, hanem az autentikus székely hagyományban öröklődő betűsort vették át.

Láttuk: a bolognai emlék – a naptártól valószínűleg részben függetlenül keletkezett – ábécéje viszont Kájoni János két székely ábécéje közül az egyikkel mutat föltűnő hasonlóságot, s már e két példa is elgondolkodtató volt

¹⁷ Az udvar harmadik történetírója, Pietro Ransano nem emlegette a székelyek betűit – igaz, a magyarok származásának tárgyalásában sem Thuróczyt követte.

azt illetően, hogy talán a ferencesek különös figyelmet szenteltek a „hun betűknek”. A gyanút megerősítette az a két emlék, amely a ferencesek székelly írást ápoló gyakorlatáról tanúskodik: Bonyhai Moga Mihály Siménfalván készített följegyzései és a csíksomlyói kolostor kapcsolata, a másik emlék a moldvabányai ferences templomban talált, egyelőre bizonytalan datálású és megbízható olvasattal még nem rendelkező, vakolatba karcolt felirat – minden más körülményt is figyelembe véve a felirat nagy valószínűséggel egy Moldvába küldött ferences szerzetes alkotása lehet.

Székita örökség, héber rokonság

A Nikolsburgi Ábécével egy lapon szereplő héber ábécé létrehozásának motivációjáról egyelőre nem sokat tudunk. A 16. századi humanisták munkáiban azonban a század végére a hun származás bizonyítása mellett hangsúlyosan megjelent a székelly írás egy másik funkciója: a korabeli európai gondolkodásnak megfelelően a magyar nyelv héberhez való hasonlatosságának és régiségének, s ezzel az egykori magyar – azaz hun és szkíta – kultúra ősiségének és dicsőségének hirdetőjévé vált.¹⁸

Oláh Miklósnál és Benczédi Székely Istvánnál még nem találjuk ezt az elemet: mindketten Thuróczyt követték. Oláh őt másolta a székellyek kiválóságának hangsúlyozásában és az írásukra vonatkozó megjegyzésben is, némi kiegészítéssel: az *Athilá*-ban írta, hogy „gondolataik és közlendő akarataik kifejezésére a papíron, tintán és más nyelveken használatos betűiken kívül fapálcikákra vésnek bizonyos, számukra érthető jeleket, és ezeket a rovátkolt pálcikákat a barátok és szomszédok üzenet vagy levél gyanánt használják.”¹⁹ Nem sokban változtatott Thuróczy szövegén Benczédi Székely István sem: „kik még most is különböznek a többi magyaroktól törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabeli módra székelly bötüvel élnek” – írta,²⁰ noha neki saját tapasztalata is lehetett (volna) a székelly írásáról, hiszen Udvarhelyszékből származott, arról a területről, ahol a székelly írásos emlékek túlnyomó többsége fölbukkant.

A székelly írást elsőként Verancsics Antal hasonlította a héber íráshoz,²¹ igaz, talán még nem elsősorban a héber–magyar nyelvrokonság alátámasztásaként, inkább az írásirány egyezése alapján, hiszen nem csak a zsidók, hanem az egyiptomiak és a törökök írásával is párhuzamba állította: „Betűk

¹⁸ Ezt a gondolatot a legrészletesebben Bél Mátyás dolgozta ki, az ő nézeteiről a következő fejezetben, a tudományos érdeklődés változásainak bemutatásában lesz szó.

¹⁹ Oláh 2000, 98.

²⁰ Benczédi Székely 1960, 143a.

²¹ Szalay 1857, 145–146.

gyanánt bizonyos jegyeket metszenek kocka módjára négyszegletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földiek széltére azt beszélnek, hogy a hunok is ezeket az írásjegyeket használták.”²²

Az előző fejezetben már kiderült, hogy Verancsicsnak ez a jólétesült-sége megtévesztő: nem valószínű, hogy valóban ismerte volna a székely írást. A néhány pontról és a sok értelem kifejezéséről szóló megjegyzésnek valószínűleg Bonfini volt a forrása, de „pontok” Bonfininál nincsenek, emlegetésük Verancsicsnál viszont már kapcsolatban lehet a bibliai héber írás magánhangzó-jelölési sajátosságával, a pontozással.²³

A 16. század végére határozottá és egyben általánossá vált a székely írás és a héber ábécé összekapcsolása. Idézzük föl újra Szamosközy István erről írt sorait: „A latinon kívül saját betűket, jobban mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négyzetesre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét.”²⁴ Itt tehát már biztosan nem pusztán az írásirány azonosságáról van szó, Szamosközy a székely írást kifejezetten a korban elterjedt nézet igazolásának látta, mely szerint a magyar nyelv a héber nyelv rokona.²⁵

Sőt, a székelyek beszédét is a héberhez hasonlította: úgy vélte, eredeti, keletről hozott nyelvük nyomai ma is hallhatók beszédükön: „Míg ugyanis a többi magyar valamifajta éles atticizmussal, a székelyek legnagyobb része lekerekített dorizmussal beszél, beszédüket mint egy üres barlangból, szájuk hátsó szegletéből hallatják. Azt hihetnéd róluk, hogy valamit zsidó nyelven mondanak. Eredeti nyelvjárásuknak ugyanis, amelyet keletről hoztak magukkal, ma is őrzik a nyomait. Ezért van, hogy beszédükben az utolsó szótagokat hangsúlyozzák, a zsidók szokása szerint. De gyakori beszédükben az első és második magánhangzó használata is.”²⁶

A székely írásról szóló első hosszabb, tudományos igényű megjegyzéseket tartalmazó összefoglalást Szamosközy kortársa, Baranyai Decsi János

²² Sebestyén Gyula fordítása (1915, 34) lényegében azonos Szabó Károlyéval (1866a, 120). Jelentősen eltér viszont ezektől Sebők Ferenc fordítása (Kordé szerk. 2002, 147–148) – ez utóbbinak a székelyek írására vonatkozó része valószínűleg félreértelmezésen alapul.

²³ A szakirodalmi konszenzus szerint a szóelválasztó pontokra gondolhatott – ezeket nemcsak a latin, hanem keleti türk feliratokban is megtaláljuk, a mai szóköz funkcióját töltötték be, de nehéz úgy értelmezni őket, hogy „sok értelmet” fejezzen ki.

²⁴ Kordé szerk. 2001, 151, Lele József fordítása.

²⁵ A héber–magyar nyelvrokonság kérdésének alapos tárgyalását l. Hegedűs 2003.

²⁶ Kordé szerk. 2001, 151, Lele József fordítása.

írta a *Rudimenta* előszavaként. Decsinél három gondolat kapott nagy hangsúlyt: az ősi eredetből fakadó nemzeti büszkeség, a keleti származás tudata és az isteni kiválasztottság hite. A három gondolatot egymásból vezette le, s mindennek bizonyítékául a székely írás szolgált. Úgy vélte, ez tanúskodik a magyarok egykori hadi dicsőségéről és kulturális nagyságáról, arról, hogy a magyar nép igen régi, és a kelet-ázsiai szkítáktól származik, „kikről azt olvassuk, hogy Cyrust, Dariust és más igen nagy hatalmú uralkodókat is legyőztek”.²⁷ A görögök „dicsekedtek ugyan” saját írásukkal, és ennek főníciai származása miatt „nem átalják maguknak tulajdonítani a bölcsélet és minden tudomány és régiség föltalálását”, de „a mi betűink is” megcáfolják meséiket, bizonyítják, hogy a szkíták náluk régebbiek, és hogy „ezek Isten népéhez sokkal közelebb állottak, és hogy a régi bölcsészet a héberektől az ázsiai népekhez és csak ezektől került végre a görögökhöz”.

A székelyeknél megőrzött régi írás a bizonyosság arról, hogy a magyar nyelv és nép a héber rokona, s hogy mint ilyen, „Istennek kedves”. Decsi szerint ennek a székely ábécén kívül más bizonyítékai is vannak: Szamosközyhez hasonlóan – bár más vonatkozásban – a nyelvet említette, azaz hogy nemcsak „kiejtésünk, írásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem számtalan szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van”. Innen már csak egyetlen logikai lépés, hogy a magyar is Isten választott népe, végül ebből vezette le, hogy magyar fegyverektől kell elesnie a török birodalomnak: „a török uralom bukásától minden jót várok, és megjósolom, hogy az a dicsőség a mi nemzetünk részére van Isten rendeléséből fönn tartva, hogy nem sok idő múltán Isten jóvoltából magyar fegyver előtt bukják el a török hatalom.” De ha mégsem, és még reménytelenebbé válik az ország helyzete, akkor még inkább őriznünk kell kincseinket: Decsi arra hívta föl olvasóit, hogy ha már „hazánkat javarészt elvesztettük, és ha csak az isteni kegyelem meg nem könyörül, úgy látszik, elvesztjük az egészet – legalább nyelvünket, történetünket és írástudományunkat örökössé meg”.

Mindezek alapján Baranyai Decsi János szó szerint mindenkinek ajánlotta a székely írás elsajátítását, és bár nem előzmények nélkül, de ő építette be először expliciten a magyar identitástudatba: „ezen betűket nemcsak arra tartom érdemeseknek, hogy minden iskolában tanítsák és a gyermekekbe csepegtessék, hanem arra is, hogy minden rendű honfitársunk, gyermekek, öregek, férfiak, asszonyok, nemesek és parasztok, egy szóval: mindazok, kik azt akarják, hogy magyarnak neveztesse, tanulják meg.”

A székely írás ismeretét nem sikerült olyan széles körben elterjeszteni, ahogyan Baranyai Decsi szeretne volna. Arról mindössze egyetlen, nagyon

²⁷ A Baranyai Decsi előszavából vett idézeteket Sebestyén (1915a, 96–98) fordításában közlöm.

áttételes adatunk van, hogy egy-két tanító, kántor vagy pap tanította a diákoknak a székely ábécét. A Kájoni ábécéit lemásoló és a Csíkszentmihályi Felirat kapcsán is emlegetett Horváth Benedek közölte rendtársával, Dezsericzky Incével abban a levélben, amelyet a Csíkszentmihályi Felirat másolatával együtt küldött neki, hogy nagyapjának, aki idős emberként 1729-ben halt meg, gyerekkorában tanította az iskolamester „a zsidó betűkhöz hasonló hun-székely” betűket. Ugyanezt Horváth Benedek Batthyány gróf titkárának, Osváld Farkasnak is mesélte, vele később közösen egy kéziratban maradt magyar nyelvtant is írt, ennek előszavába szintén beleírta ezt a történetet.²⁸

Baranyai Decsi ajánlásából az is kiderül, hogy kortársai között nem mindenki vélekedhetett hozzá hasonló lelkesedéssel és elismerően a székely írásról, nem véletlen, hogy a „hun-szkíta” ábécé védelmével kellett kezdenie előszavát: „nem kételkedem ugyan, hogy sokak előtt kicsinyesnek és gyermekiesnek látszik az időt ezen betűk terjesztésével és tanulásával tölteni: én mégis teljesen ellenkező véleményen vagyok, és a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék.” A székelyek betűinek lebecsülése, úgy tűnik, a humanista erőfeszítések ellenére évtizedek múltán is jól érzékelhető volt, legalábbis Jakubovich Emil szerint erre következtethetünk abból a megjegyzésből, amelyet a *Rudimenta* fogarasi kéziratára Rétyi Péter kolofónja után egy másik egykorú kéz írt: „Jobb volt volna hogy álmodtattól volna bizony még eszt irtad. Ignoti nulla Cupido, magad is ignarus.”²⁹ A megjegyzésből az ellenkező következtetést is le lehet vonni: a glosszázó becsmérelhette azt a tudatlanságot is, amelyet szerinte a kézirat elárul.

Baranyai Decsi kortársa, a zsoltárfordításairól, latin-magyar és magyar-latin szótáráról, valamint magyar nyelvtanáról ismert, szintén református Szenci Molnár Albert (1574–1634) felvidéki származású volt, és tizenhat éves korától Németországban élt. Csak Benczédi Székely *Világkrónikájában* olvasott a székelyek írásáról, ezért 1610-ben Hanauban kiadott latin nyelvű magyar nyelvtanában (*Nova grammatica Ungarica*) azt kérte honfitársaitól, különösen a székelyektől, hogy akinek van ismerete a székely írásról, az hozza nyilvánosságra, mert ő ezt az írást soha nem látta, és nem is ismer olyat, aki látta volna. Pedig, úgy tűnik, humanista kortársai közül többen is megtanulták a székely betűket.

²⁸ Horváth e megjegyzését Szabó (1866a, 137) és Sebestyén (1909, 235) közli.

²⁹ Jakubovich 1935, 15. A közkedvelt latin mondás forrása Ovidius *Ars amatoria* (A szerelem művészete) című munkájának harmadik könyve. Ennek 9. részében a szerző arra biztatja a fiatal nőket, hogy mutatkozzanak nyilvánosan, mert ami rejtve marad, arról nem tudunk, s amiről nem tudunk, arra nem vágyakozunk. Szállóigévé viszont, a kontextusból kiragadva, az a részlet vált, amit az ismeretlen kéz a *Rudimenta* kéziratára írt: amiről nem tudunk, az után nem vágyunk.

Peregrinus ínyencség

Ugyanakkor Telegdi és Decsi azt mégis elérték, hogy a székely írás ismerete és gyakorlása terjedjen: a 17–18. században keletkezett emlékek a már megismert nagyon kevés kivétellel végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza. Ezek közül egy ábécémásolattal már találkoztunk Kájoni János hagyatékában, külön csoportot alkotnak viszont a peregrinus diákok székely írásos ábécéi, naplóbejegyzései: úgy tűnik, egy időben divat volt valamiféle delikát tudásként fölmutatni a székely ábécét, magyarán a fiatalurak műveltségüket fitogtatták a különös betűkkel írt emléksorokkal.

Az első, székely írást tartalmazó napló tulajdonosa Miskolci Csulyak István (1575–1645) volt. Csulyak a Felvidékről, Tolcsváról származott, református prédikatori családból. Magyarországi, illetve görblitzi és heidelbergi tanulmányai után különböző településeken szolgált prédikátorként Zemplénben. Csulyak nagy kedvvel írt: egyházmegyéje jegyzőkönyvén kívül naplót, önéletrajzot, beszédeket, szónoklatokat és rengeteg alkalmi verset. 1605 és 1610 között sűrű levelezésben állt Szenci Molnár Alberttel, így elképzelhető, hogy éppen számára jegyzett be naplójába két, csaknem egyforma székely ábécét. Ezek Telegdi betűsorára vezethetők vissza. Arról nincs tudomásunk, vajon elküldte-e ezeket a betűsorokat Szenci Molnárnak is, mert levelezésük 1610-ben megszakadt, és mivel az ábécék a napló végén vannak, keletkezésük idejéről is csak annyit tudunk, hogy valamilyenkor 1601 és 1638 között írták őket.

Miskolci Csulyak naplójában van még két székely írással készült bejegyzés, ezek nem tőle származnak. Az egyiket Csulai György (?–1660?), 1650-től erdélyi református püspök készítette még 1644-ben. Ez egy újszövetségi idézet, magyarul, székely betűkkel: *Egy dolog szükséges*. Az idézet Lukács evangéliumából való (10: 42), a Vizsolyi Biblia nyomán a 17. századi Bibliákban *De egy a szükséges dolog* formában szerepel. Ezért javította jóval később, 1715-ben egy Huszti Zsigmond nevű lelkész szintén székely jelekkel az általánosan ismert magyar szövegre.³⁰

Miskolci Csulyak István tíz gyermeke közül mindössze egy érte meg a felnőttkort, Gáspár nevű fia. Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) szintén református lelkész volt. Külföldi tanulmányai alatt, a franekeri egyetemen ismerkedett meg Kismarjai Veszelin Pállal, és az ő emlékkönyvének 297. lapjára, 1654. február 3-án latin és magyar nyelven emlékszöveget jegyzett be, a magyar részt székely betűkkel: *Légy hű mind halálíglán és tenéked adom az életnek koronáját*.³¹

³⁰ Miskolci Csulyak István székely ábécéiről Jakubovich Emil (1935, 12–14) adott hírt, naplóbejegyzéseiről Benkő Elek (1994a).

³¹ Szabó 1866a, 128; Sebestyén 1915a, 111; Jakubovich 1935, 14.

Ugyanebbe az emlékkönyvbe Veszelin egy másik cimborája is írt székely írásos bejegyzést. Ez a 241. lapon található, 1653. március 12-én kelt, héber, görög, latin és magyar szövegéből a magyar rész székely betűs: *elég énnékem az Isten kegyelme, te esmérd meg magadat*. Az emléksorok szerzője Komáromi Csipkés György (1628–1678), Apáczai Csere János barátja. Angliai és hollandiai tanulmányai után hazatérve a debreceni református kollégium tanára, az oktatás megújítója, 1657-től Debrecen lelkésze. Nagy életművet hagyott hátra, többek között prédikációgyűjteményt, de lefordította magyarra a teljes Bibliát, és írt héber, magyar és angol nyelvtant. Magyar nyelvtanában szintén emlegette a székely betűsort, később viszszaértük erre.

A diákságot, legalábbis egy részüket még egy évszázaddal később is foglalkoztatta a székely ábécé, legalábbis Nagyenyeden 1715-ben másolta le Borberek István a *Rudimentá*-t, s a század végéről is van könyvbe bejegyzett ábécé és Miatyánk. Valószínűleg igaza van Musnai Lászlónak abban, hogy a diákok büszkék voltak az írás régiségére, kulturális kincs-ként kezelték, de egyben nyilvánvaló volt ritkasága is, ezért titkosírásnak is kiválóan alkalmas volt. Éppen Borberek bejegyzéséből derül ki, hogy ilyen célra is használhatták, mert Telegdi János munkája alá, miután a másolatot a *vége* szóval, névvel, dátummal lezárta, még egészen szokatlan, bizonyosan titkosírásból vett magánhangzójeleket is írt.³²

A diákok székely írás iránti érdeklődésének van egy különleges lenyomata is. Sajátos mivoltát az adja, hogy ez esetben nem magyar, hanem svájci diáktárs peregrinációs albumába jegyezték be székely írással egy mondatot. Már önmagában az is különleges, hogy nem magyar diák ment külföldre, hanem külföldi diák érkezett magyar kollégiumokba – ritkán esett meg ilyen. A bejegyzés Petrus Dominicus Rosius à Porta (1733–1806) album amicorumából, azaz a barátok, professzorok, ismerősök bejegyzéseit tartalmazó emlékkönyvéből való.³³ A fiatalember bündneri (ma Svájc Graubünden tartománya) nemesi család sarja volt, tanulmányai után élete végéig lelkészként szolgált, egyháztörténeti munkássága is jelentős. Először Bernben és Zürichben tanult, ott ismerkedhetett meg magyar diákokkal, és talán ennek hatására döntött úgy, hogy meglátogat jó néhány magyar képzőhelyet.³⁴

1752 nyarán indult Bernből, Brugg és Zürich érintésével érkezett Ulmba, ott szállt hajóra, s a Dunán érkezett Magyarországra. Szeptember közepére ért Sárospatakra, pár hétig ott tanult, de már októberben

³² Musnai 1936, 230.

³³ A székely írással készült bejegyzésre Hegyi Ádám hívta föl a figyelmem, köszönöm neki.

³⁴ Rosius à Porta emlékkönyvét Jan Andrea Bernhard (2001) adta ki, az életrajzi adatok az ő munkájából valók.

Debrecenbe ment, februárban iratkozott be a református kollégiumba. 1754 őszén utazott tovább Kolozsvárra, ott az unitárius és a református kollégiumba is járt rövid ideig: novemberben már Nagyenyedre tartott, ott sem töltött nagyon hosszú időt, viszont mielőtt hazaindult, ellátogatott Marosvásárhelyre, Dévára, Nagyszebenbe, Gyulafehérvárra, Szászvárosba és Magyarigenbe.

A székelly írással készített sorok érkezése után nem sokkal, 1752-ben kerültek az albumba: október 15-én egy debreceni diáktársa, Németi Sámuel jegyezte be (50. ábra):³⁵

'H4.N97099T4 AA30 A9XAA N0A4AM9010D N0A
2.79934X 9AA9150 M9993 XAT

50. ábra: Németi Sámuel bejegyzése

SO(AK) (NY)OMORUSAGO(AK) ALTAL KELL MINÖKÜN(AK) AZ
ISTENNE(AK) OR(SZ)AGABA BEMENNI

Ap.Tsel.XIV.22.

Have regard to your honour.

Nobilisso ac Doctisso Dño Possessori Isto Apostolico et hoc vulgi
verbo memoriam sui commendat

Samuel Nemeti

Debrecinus, in Schola Ref. Patria

Poës. Pr. 15 Oct. 1752.

Az olvasat egyértelmű: *Sok nyomorúságok által kell minőkünk az Istennek országába bémenni.* A székelly betűk után tehát Németi megadta a forrást, az idézet az Apostolok cselekedeteiből való,³⁶ írt még egy angol mondatot ('Figyelj a becsületedre'), és aláírta ajánlását. A felvidéki születésű Toronyosnémeti Sámuel Debrecen után Bázelen tanult, majd Nagyszombat és Nyitra környékén volt református lelkész.³⁷ A székelly ábécét nyilvánvalóan Telegdi valamelyik másolatából tanulta, az ő tanításának megfelelően használta „vég k”-ként az egykori mély 1 <k>-t, és nyilván szintén a *Rudimentá*-ból tanulta a X <b> és az utána következő magánhangzók

³⁵ Bernard 2001, 79.

³⁶ ApCsel 14:22. Az idézett rész Károli fordításában „sok háborúságon által kell nekünk az Isten országába bemennünk”.

³⁷ Bernard 2001, 130.

összevonásának mikéntjét is. A betűk azonban már a Telegdiénél is sokkal cirkalmasabbak.

Nincs tudomásunk róla, hogy a frissen érkezett svájci diák akkor vagy később el tudta-e olvasni a székely betűket, magyarországi útján mindenestre számos alkalommal hallhatott a székelyek régi írásáról: Patakon fogadta őt Csécsi János, aki nyelvtanában emlegette a székely írást, Debrecenben attól a Szilágyi Sámuelről tanult teológiát, aki lemásolta a Csík-szentmihályi Feliratot, s mint látjuk, gyorsan szerzett olyan ismerőst, aki maga is értett a székely betűk rajzolásához. Nagyenyeden valószínűleg a század közepén is élt a székely írással való foglalatosskodás hagyománya, hiszen a század elején is, végén is megvolt, Magyarigenben találkozhatott Rosius à Porta Bod Péterrel, aki tudományos munkát készült írni a székelyek írásáról, és előző évben másolta le a Csík-szentmihályi Feliratot. A bejegyzés mindenképpen megőrizte annak nyomát, hogy a 17. századi peregrinus divat még a 18. században is élt, s azt is látjuk, hogy a 18. század közepén a református kollégiumok többségében jó eséllyel megismerhették a diákok a székely betűket.

A székely írás a magyar nyelvtanokban

A székely írás kérdése a történeti jellegű munkákból a 17–18. századra átkerült a grammatikákba. A human diszciplínák egyre erőteljesebb szétválása és a humanisták fokozott anyanyelvi érdeklődése mellett valószínűleg Telegdi nyelvkönyvszerűen fölépített munkája is szerepet játszott ebben.

Először Geleji Katona István magyarul írt magyar nyelvtanában találkozzunk vele. Geleji Katona (1589–1649) Heidelbergben tanult, hazatérte után a gyulafehérvári református kollégium rektora, ifjabb Bethlen István nevelője, később Bethlen Gábor udvari papja, és 1633-tól erdélyi református püspök volt. Jelentős érdemeket szerzett a református értelmiség megerősítésében: sok fiatalot taníttatott külföldön, az egyháziak számára elrendelte a könyvgyűjtést, támogatta az iskolákat és a gyulafehérvári nyomdát – az unitáriusokat viszont kíméletlenül üldözte.

A nyelvhasználat és helyesírás kérdéseivel foglalkozó *Magyar grammatikatska* Gyulafehérváron 1645-ben kiadott *Titkok titka* című munkájának függeléke volt, ebben írt a székelyek írásáról. Geleji Katona a magyar nyelv előkelő ősiségének igazolását látta abban, hogy a székely írás jobbról balra halad, szerinte ezeknek a „tulajdon saját régi bötüknek” „sem a Sido, sem a Görög, sem pedig a Deák bötükkel semmi hasonlatosságok nincsen”, és a magyar nyelv is egészen különleges és ősi, csak a héberrel

rokon – hiszen a kor magyar tudományos fölfogása szerint azzal minden nyelv rokon.³⁸

1655-ben adták ki Utrechtben Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* (*Hungaria bemutatása*) című, latinul írt magyar nyelvtanát – két évvel az után, hogy székely írással bejegyzést írt Veszelin Pál emlékkönyvébe. A nyelvtan bevezetésében Komáromi Csipkés lényegében Baranyai Decsi tételét ismételte meg arra vonatkozóan, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, és ennek bizonyítéka az, hogy a székely írás is jobbról balra halad, mint a héber, a káld, a szír, az arab, a perzsa és a török. Komáromi Csipkés is hallott – bár nem Szamosközytől – a felülről lefelé írt betűket tartalmazó firenzei könyvről, és cáfolta, hogy az székely írás lehetne. Arra alapozta ezt a véleményét, hogy beszámolója szerint az ő idejében a debreceni könyvtárban is volt rovásírásos könyv, és ezt a régi írást, szemben a firenzeivel, tudták olvasni, érteni, sőt írni is. Elképzelhető tehát, hogy az ő idejében Debrecenben is megvolt a *Rudimenta* egy másolata, és Komáromi Csipkés erről beszélt.³⁹

A székely írás grammatikákban való tárgyalásának hagyománya folytatódott Csécsi János 1708-as nyelvtanában – ő is úgy vélte, hogy a magyarok Szkítiában saját betűikkel éltek, a székelyek írása ennek maradványa: „Megbízható hagyomány, hogy a magyarok Szkítiában saját abc-t használtak, az írással jobbról balra haladva, a héberek és más keleti nyelvek módjára. Ennek az írásnak az emlékei, úgy tartják, ma is kétségtelenül megvannak az erdélyi székelyeknél, noha írni már kevesen tudják.”⁴⁰ Ugyanennek a hagyománynak kései folytatása Gyarmathi Sámuel 1794-ben kiadott *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című nyelvtana Bél ábécéjével és a Csíkszentmihályi Felirat fametszetes nyomatával és megfejtési kíséreltetével.

A fől sorolt szerzők valamennyien Telegdi jóvoltából ismerték a székely betűsort. Telegdi János ábécéje talán mégis akkor ért karrierje csúcsára, amikor összeállítása után egy évszázaddal, 1703-ban végül megjelent nyomtatásban, méghozzá Oxfordban: George Hickes *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo* (*A régi északi irodalom két könyvben*) című nagy munkájának első kötetében szerepel *Antiqua Hunnorum Elementa* (*A hunok ősi betűi*) cím alatt. Hickes könyvében a székely betűk meglehetősen torzult formában jelentek meg – az angol tudós egyébként egy Harsányi János nevű fiatalembertől – talán diáktól – kapta a „hun ábécét”, még valamikor 1678 körül.⁴¹

³⁸ Geleji Katona 1906, 5.

³⁹ Szabó 1866a, 126–128; Sebestyén 1909, 234–236.

⁴⁰ Csécsi 2009, 19.

⁴¹ Sebestyén 1909, 246, 1915a, 112.

Mindezek fényében érdekes, hogy Otrókoci Fóris Ferenc (1648–1718) nem sokat tudott a székelyek írásáról. Otrókoci utrechti tanulmányai alatt nagy érdeklődést mutatott a keleti nyelvek iránt, de úgy látszik, nem csatlakozott ahhoz a református tudományos körökben elterjedt hagyományhoz, amely a székely betűket a héber–magyar rokonság bizonyítékának tekintette – pedig egyébként lelkes híve volt a magyar nyelv héberből való származtatásának. 1693-ban megjelent *Origines Hungaricae* című nyelvészeti munkájában megemlítette, hogy hallott ugyan a székely írásról, sőt van is egy ábécéje, melyet egy barátjától Velencében kapott,⁴² oda pedig talán valahonnan Nyugat-Magyarországról került, de az abban látott betűk „még maga előtt is gyanúsak” – elsősorban azért, mert a mássalhangzók és a magánhangzók „európai módra”, vegyesen szerepelnek benne. Ezért, mivel ő „olyan ember, aki nem szeret homokra építeni”, inkább elhalasztja a végleges véleményalkotást, míg bizonyosságot nem szerez a betűsor hiteléről, addig, mutatványként, csak az ábécé első hat betűjét ismertette meg olvasóival⁴³ – ezek, volt már erről szó, leginkább a Bél Mátyás által is közölt betűsorral közös forrásra mehetnek vissza.

A 18. században kezdődik a székely írás tudományos vizsgálata is. Jelen könyv első fejezetében már volt szó róla, hogy a kutatástörténet, a székely írás körüli tudományos érdeklődés hullámváltozásának, csomópontjainak vizsgálata tulajdonképpen a használat történetének része. Éppen ezért itt volna a helye. Minthogy azonban a kutatástörténet jóval terjedelmesebb, mint az itt szereplő témakörök, jobbnak látszott önálló fejezetben összefoglalni.

Lelkészek, szerzetesek és egy mítosz születése

Sokakat meglephetett, hogy a székely írással készült feliratok közül némelyik vélhetően magától a templom lelkészétől származik, vagy ha nem, akkor is tudniuk kellett róla a feliratokkal ékesített templomok egymást követő papjainak, hogy a kapu oszlopán, a keresztelőmedence peremén, a falon, talán egy karzaton, az egyik kazettában székely betűk látszanak. A székely írás leghosszabb emlékét valószínűleg ferences szerzetes készítette, azt pedig egészen biztosan tudjuk, hogy egy másik ferences szerzetesnek köszönhetően, az ő gyűjteményében maradt fenn. Az egymás

⁴² Otrókoci 1676-ban járt Velencében, itt kötöttek ki azok a holland hajók, amelyek a Nápolyból kiszabadított, végül Zürichbe menekített gályarabokat szállították – köztük Otrókocsi, akit református hite melletti kitartásáért 1674-ben hurcolt kényszermunkára az ellenreformáció.

⁴³ Szabó 1866a, 130–131, Sebestyén 1915a, 112–113.

emlékkönyvébe székely betűkkel író peregrinusok lelkészek lettek, a székely írás első kutatói szintén lelkészek és szerzetesek voltak. A székely írást tehát csaknem kizárólag teológiát végzett tudósok, lelkészek, szerzetesek örökítették meg, őket foglalkoztatta leginkább – szoros összefüggésben azzal, hogy a nem székelyföldi használat egészen a 19. századig csak a korabeli tudományossághoz kapcsolódott, a felsőfokú képzés viszont nagy átfedésben volt a teológiai tanulmányokkal.

A székely írásnak tehát kifejezetten nagy divatja volt a papság körében – talán még valamivel kiterjedtebben is, mint aminek ma nyomát találjuk, legalábbis ilyesmire utal Lisznyai Kovács Pálnak, a debreceni kollégium tanárának egy megjegyzése. 1692-ben jelent meg a *Magyarok Krónikája* című munkája, ebben Baranyai Decsihez kapcsolódva elmondja, hogy a székelyeknek, mint egykor a hunoknak és a magyaroknak, saját betűik vannak, s hozzáteszi még, hogy maga is ismert olyan lelkészeket, akik székely betűkkel írtak levelet egymásnak: „Ezeknek a székelyeknek (a mint az Atylának és meg az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi és írásai voltanak, és valamint ma írnak a sidók és a napkeleti népek, az ő írásokban jobb kéz felől bal kéz felé mentenek, mely magyar betűket és írásokat, hazámban lakván, én magam is láttam, sőt Erdélyben és Székely földén olyan praedikátorokat is, kik magyar betűkkel egymásnak irtanak, láttam s ismertem; ilyen vala Tsulai nevű erdélyi püspök is.”⁴⁴

Lisznyai híradását alátámasztja Csulai Györgynek főntebb említett, Miskolci Csulyak naplójába írt székely írásos bejegyzése – Csulai egyébként a székely ábécét szintén ismerő Geleji Katona István utóda volt a gyulafehérvári református kollégium élén és a püspökségben.

Minden bizonnyal egyházi személytől származott az a „Magyar ÁBCz” is, melyet valaki 1680 körül jegyzett be Gönczi György *De disciplina ecclesiastica* (Az egyházi tanításról) című, 1613-ban Debrecenben megjelent munkájának egy kötetébe.⁴⁵

Ha a 17. századi katolikus papságtól a székelyek írásáról nincs is annyi adatunk, mint a reformátusoktól, azt jól tudjuk, hogy a székely írás az ő körükben sem volt ismeretlen. Kájoni Jánosnak, a korszak legismertebb erdélyi ferences előjárójának kisebb székely írásos gyűjteményéről esett már szó. Lakatos István csíksomlyói plébános Telegdi nyomán állított össze kis füzetet 1702-ben. Munkája az ábécét és a betűösszevonások módját tartalmazta, és ugyan kéziratban maradt, de így is elég elterjedtté vált.⁴⁶

Mindezt figyelembe véve meglehetősen az a széles körben elterjedt, és a laikus „rováskutatók” és propagálók között elterjedt mítosz, amely sze-

⁴⁴ Szabó 1866a, 129–130, Sebestyén 1915a, 111.

⁴⁵ Sebestyén 1915a, 111.

⁴⁶ Sebestyén 1909, 249–250.

rint azért maradt a székely (szerintük egykor a teljes magyarság által ismert) írásnak csak nagyon kevés emléke, mert az egyház tiltotta és pusztította. Az adatok egyértelművé teszik, hogy ez a hiedelem alaptalan, éppen az ellenkezője igaz. A karcolásokra még csak-csak rá lehet fogni, hogy elrejtőztek az egyházi ellenőrzés elől, de azt már nehéz elképzelni, hogy az üldözött írást megtűrték volna keresztelőmedencén (Vargyas) és templomkapun (Homoródkarácsonyfalva), s engedték volna óriási, mives betűkkel a falra, karzatra, mennyezetre festeni, mint Dálnokon, talán Csík-szentmihályon vagy Énlakán.

A székely írást abban az időszakban, amelyre ma rálátásunk van, írástudó, azaz valamilyen fokon iskolázott emberek ismerték és használták. „Népi”, a latin írásbeliség ismeretétől független használatnak egyelőre nincs nyoma. Azt persze nem tudjuk, hogy a 13. század előtt hogyan viszonyult az egyház a székelyek írásához, de az emlékhíányt önmagában is megmagyarázza, hogy ha a betűket nem kőbe vésték, akkor alig van esély, hogy fennmaradjanak.

Hogyan alakult akkor ki ez a tévhit? A mítosz forrása vélhetően Csécsi János, első komoly terjesztője pedig Bél Mátyás volt. Csécsi írta: „A magyarok, elhagyván már évszázadok óta azon betűket, melyeket Szkítiában használtak, ahonnan jöttek, helyettük latin betűkkel élnek, mint sok más nemzet Európában. A magyarok ezen cselekedete, úgy vélem, a kereszténység felvételéből következett, megutálva nemzetségük vallását, amit addig követtek; avagy pedig a dolgaik sokféle megváltozása hozta ezt, és az, hogy a rómaiak igája alá kényszerültek, akik, miként törvényeket szabtak és parancsokat adtak a legyőzötteknek, úgy mindezeket latin nyelven és betűkkel akarták adni.”⁴⁷ Bél Csécsinek igazat adva aztán részletesen kifejtette, hogy már Géza fejedelem korában elkezdődhetett a magyarok eredeti (hun-szkíta) írásának betiltása, merthogy a régi valláshoz kapcsolódott, és a tilalom folytatódott utódai alatt is. Példának a svédek hozta, akik egyik tudóstársa szerint tiltották a rúnákat, másrészt az Árpád-házi királyok pogánykodást büntető törvényeire hivatkozott, s szerinte csak azért maradt ki a lajstromokból a „hun betűk” tilalmának följegyzése, mert a korabeli tudósok nem jártak el kellő gondossággal.

Minthogy Csécsi ötlete – amelyben érződik némi felekezetek közötti vilongás is a parancsosztogató „rómaiakkal” kapcsolatban – hihető magyarázatul szolgált, Bél Mátyás érvelésével és tekintélyével megerősítve lényegében folklorizálódott: ma a laikus irodalom egyik kedvelt eleme.

⁴⁷ Csécsi 2009, 19.

Anyakönyv, névnapki köszöntő, titkos levél

A székelyek írása a 18. században elsősorban már a tudós munkálkodás tárgya, de az írás különlegessége még mindig vonzotta azokat, akik valami többletet akartak adni a leírt szövegnek – vagy titkosítani akarták a tartalmat. Így sok apró följegyzés jellemzi a székely írás 18. századi történetét, valamennyi Bél Mátyás vagy valamelyik más Telegdi-utód ábécé betűivel készült. Nézzünk néhány példát a már megismert 18. századi emlékekből.

1738-ban több erdélyi nemesnél házkutatást tartottak a császári katonák, egy ilyen alkalommal került elő Lázár Jánosnál több olyan, nagyapjáról vagy apjáról rámaradt irat, amelyben székely betűkkel írott részek is voltak. Lázár talán maga is ismerte a székely betűket, mindenesetre mellette munkálkodott Szilágyi Sámuel református lelkész, a debreceni kollégium imént is emlegetett tanára, akinek a Csíkszentmihályi Felirat fölfedezését és megörökítését köszönhetjük. Lázár nagyapjának, Gyálakutai Lázár Imrének Telegditől átvett betűsora egyébként népszerű volt a 18. században: láttuk, tőle vette át Kájoni János, szerepelt az udvarhelyi konvent jegyzőkönyvében, a csíksomlyói ferencesek Historia Domusában, és valószínűleg más székelyföldi háztörténetekben is.⁴⁸

Az Akadémia könyvtárában őrzik azt a levelet, melyet Zakarjás János, jezsuita misszionárius küldött Peruból 1756-ban rendtársának, Bartakovics Józsefnek. A latin nyelvű levélben a spanyolok kegyetlenkedéseiről számol be – hogy a spanyolok az indiánokat kíméletlen munkatáborokba küldik, az öregeket megölik, a férfiak ujjait levágják, hogy ne tudjanak újat fészteni, a kisgyereket eltépik anyjuktól, s fákhöz csapkodva megölik őket. Nyilván tartott attól, hogy ha levele illetéktelen kezekbe kerül, bajt hozhat rá is, mert a kulcsszavakat székely írással írta. Szamosközyhez hasonlóan egyértelműen titkosírásként alkalmazta tehát a székely betűket, s szintén balról jobbra illesztette őket a sorok közé. Zakarjás azt tanácsolta Bartakovicsnak, hogy ha nem boldogulna a jelek olvasásával, akkor „nézze meg” Béli, Otrokocsit vagy Vargyast⁴⁹ – ez arra utal, hogy rendtársának, Vargyas Istvánnak is volt olyan munkája, amelyben leírta a székely ábécét.

Félig-meddig titkosnak nevezhető az a följegyzés is, amelyet Gödri János, brassói magyar evangélikus pap írt az eklézsia Protocollumába 1785 októberében arról, hogy az oltár fölüjlesztésére Pál Judit adományozott pénzt.⁵⁰ A lelkész azért székely írással jegyezte föl az adományozó nevét, mert az meg akarta őrizni névtelenségét. Szintén anyakönyvbe írta be a furta református prédikátor, Szentesi György, hogy komájának, Török

⁴⁸ Szabó 1866b, 118, 139, Sebestyén 1915a, 57–58, 130.

⁴⁹ Vásáry 1974, 166.

⁵⁰ Ferenczi 1992, 62.

Istvánnak gyermeke született: Mária születését 1779. május 15-én, Istvánét 1782. szeptember 15-én.⁵¹

Az írás különlegessége más alkalmakkor is hangsúlyt kapott. Gödri Ferenc, Sepsiszentgyörgy egykori polgármestere (s talán rokona a brassói Gödrinek?) juttatott el családi levéltárukból egy levelet Szily Kálmánhoz, aki akkor az Akadémia főtitkára volt. A levelet Gödri ükapjának, Mihály Györgynek írta névnapi köszöntőül egy K. G. monogramú férfi, föltehetően Mihály György feleségének, Kovács Sárának valamely Gábor nevű atyjafia. Az 1770-ben készült pár soros írás már jócskán torzult, rajzos betűkkel készült. Szövege: *sok szent György napokat, kivanatosokot, sokakat érni és tölteni kivanok nemzetes uramnak és kedvesseinek k g.*⁵²

A 18. században (és a 19. század elején) készült ábécék, nevek, pár szavas bejegyzések folyamatosan kerülnek elő az erdélyi és magyarországi könyvtárakból is. Vásáry István 1972 és 1974 között az ELTE könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtárban fedezett föl több székely írásos följegyzést – Zakarjás előbb ismertetett levelének eredetijét, Pray egyik művében Oertelius kijegyzetelt összefoglalását és egy ábécét; ekkor derült ki, hogy Borbás Ignác minorita Bél munkájából másolt le egy ábécét, Királyfalvi Róth István pedig Hájos tanulmányát jegyzetelte ki.⁵³ Ferenczi Géza Székelyudvarhelyen talált egy kétszavas tollpróbát.⁵⁴ A könyvtárak, levéltárak, kéziratárak minden bizonnyal sok hasonló följegyzést rejtegetnek még.

A „gellei imádságoskönyv”, a „túróci fakönyv”, az „élő rovás” és a cserkésző

A székely írás sem kerülhette el, hogy a múlt töredékes maradványaival elégedetlen utódok hamisítványokat gyártsanak vele a történeti hézagok „pótlására”. A hun–magyar írásnak tartott jelek kiválóan alkalmasak voltak nemesi családok ősiségének „igazolására”, a székely emlékek kiváló hordozói lehettek volna a nemzeti büszkeségnek is – ha kellő számban lettek volna ilyen emlékek. S hogy nem voltak, néhányan fáradságot nem ismervé pótolták a hiányt.

Kalló Antal, a Pozsony megyei Gelle plébánosa 1771-ben egy levelében arról adott hírt Cetto Benedeknek, a veszprémi piarista kollégium igazgatójának, hogy egy falujabeli öregember, bizonyos Kecskeméti birtokában van egy különleges, régi betűkkel írt imádságoskönyv. Cetto javaslatára Kalló az öregtől elkérte a könyvet másolásra, s a betűket is megtanulta

⁵¹ Zsupos 2012.

⁵² Sebestyén 1909, 266–267.

⁵³ Vásáry 1974, 166.

⁵⁴ Ferenczi 1997.

tőle. Épp az utolsó pillanatban: merthogy az öreg Kecskeméti még októberben sem tért vissza a mariazelli búcsúról, ahová pedig májusban indult, s magával vitte imádságoskönyvét is – így aztán valószínűleg meghalt, írta Kalló, a híres könyv pedig odaveszett. Kalló másolatai – mindjárt hármát is készített – azonban megmentették a becses emléket. Az egyik másolatot Cetto Benedek akkor küldte el kollégájának, az aradi piarista kollégium tanárának, Hájos István Gáspárnak, mikor az éppen *Speculum linguae Scythico-Hungaricae* (A szkíta-magyar nyelv tükre) című kéziratának negyedik kötetét tisztázta. Hájos megfejtette a jobbról balra haladó betűsorokat, s megállapította, hogy az Angyali üdvözlét, az Úr imádsága s a tízparancsolat mellett olyan énekeket tartalmaz, amelyeket Kájoni *Cantionale*-ja, méghozzá szó szerinti egyezésben. Hájos mégsem fordított figyelmet erre az emlékre – nem érdekelte, mert úgy vélte, a székelyek egészen másfajta betűket használtak. Hájos Cornides Dánielnek is megmutatta a „gellei imádságos könyvet”, de ő sem volt más véleményen, mint kollégája.

Változott azonban a világ, s a romantikus nemzeti hevülettől vezérelve már nagyrabecsült emlékként üdvözölte az öreg Kecskeméti imádságoskönyvét Révai Miklós és Toldy Ferenc is.

A piarista csínytevést végül Szabó Károly leplezte le: bemutatta, hogy a szöveg nemcsak hogy szóról szóra megfelel Kájoni János *Cantionale catholicum* című énekeskönyvének, de még a helyesírását is követi, azaz összetett betűket alkalmaz például a cs vagy az sz jelölésére, s nem a székely írásban megszokott önálló grafémákat, sőt még <y> jele is van... Vélhetően szerzetársai akarták megréfálni Hájost, s bár őt nem sikerült, csaknem egy évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a kegyesrendi csalást helyére tegye a magyar tudományosság.⁵⁵

Jerney János (1800–1855), a Jászkun Kerület korábbi alügyésze 1837-ben otthagyta hivatalát, s Pestre költözött, hogy szorgalmasan készüljön a magyarok vándorlását végigkövető nagy utazására. Jerney Szeged mellett, Dorozsmán született nemesi családban, tisztességgel elvégezte a jogot, ám sokkal inkább érdekelték a keleti nyelvek, a magyar őstörténet és a magyarországi népcsoportok – kunok, jászok, palócok, besenyők – története, de jelentős levéltári kutatásokat végzett más témákban is. 1838-ban az Akadémia rendes tagjává választották, és azt tervezte, hogy Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonlóan keletre utazik, „a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett”. Végül 1844-ben Besszarábiában, a Krímben, az Azovi-tenger és a Don vidékén, 1845-ben pedig a moldvai csángók között töltött hosszabb időt: az Azovi-tenger környékével Levédiát azonosította, Moldva déli részével pedig Etelközt.

⁵⁵ Szabó 1866a, 135–137, 1866b, 120–123.

Javában tervezgette tehát útját, amikor rábukkant néhány hírlapi ismertetésre arról, hogy ősi betűkkel írt, nyírfakéregre jegyzett könyvet találtak. Jerney azonnal bemutatta az újonnan fölfedezett, *túróci fakönyv*-nek elnevezett emléket tudós tagtársainak, 1840-ben pedig a nagyközönségnek.

A „hún scytha betűkkel írott Turócz vármegyei régiség” egy sötétbarna nyírfakéregre székely betűkkel írt szöveg. Chevren Tamás besztercebányai kanonok fedezte föl Stubnyán – Jezernicky István főadószedő mutatta neki, ő pedig állítólag a Raksányi család levéltárában bukkant rá. A „fakönyv” darabokban volt, Chevren ragasztotta föl egy papírlapra, és a megfejtésével is megpróbálkozott, Bél Mátyás ábécéjének a segítségével. Így derült ki, hogy a nyírfakéregdarabokon olyan nevek vannak felsorolva, melyek csaknem fele megvan az 1391-ben Zsigmond király számára Bebek Imre országbíró által összeállított Túróci Regestrumban is – mindkettőben szerepel például *Rekse*, a Raksányi-család állítólagos őse.

Jerney sem az Akadémián tartott előadásában, sem a „fakönyv” kiadásakor nem foglalt állást a „fakönyv” hitelessége mellett. Nem így Toldy Ferenc, aki irodalomtörténetében⁵⁶ a „legnagyobb régiségű”-nek és a „leg-hitelesebb”-nek nevezte, és rajta kívül sokan lelkesedtek még a nyírfakéregre írt névlajstromért.

A „fakönyvet” végül ismét Szabó Károly vette le a legbecsesebb emlékek díszpolcáról.⁵⁷ Emlékeztetett arra, hogy a források szerint a székely betűket régen fába rótták ugyan, de nem írták tollal kéregre, hogy a betűk göbölyített formái az írás meglehetősen kései változatában jöttek csak létre, s gyanúsak találta a nagyfokú egyezést is a Túróci Regestrum és a „fakönyv” között. Szabó ezért arra a következtetésre jutott, hogy „ezen régi emlék gyanánt hirdetett iromány nem más, mint a Bél Mátyás alfabetje után ügyesen szerkesztett, de a valódi régi hún-székely írás sajátágaival ismerős szem által könnyen fölismerhető koholmány”.⁵⁸

A gyanú gyorsan a híres-hírhedt műgyűjtőre és közismert hamisítóra, Literáti Nemes Sámuelre terelődött. Literáti – ebből az Erdélyben gyakori, ’latinul értő írástudó’-t jelentő ragadványnévből családnév is válhatott – 1794-ben született Marosvásárhelyen, és 1835-ben nyitotta meg „régiségi mű-áruboltját” Budán. Kereskedésének „tárgyazati csupa régiségek, pénzek, fegyverek, ó művek, hártára írt könyvek, oklevelek, kéziratok, füstvények és több efféle, melyeknek eladására, megvételére vagy becserélésére a kereskedés mindenkor nyitva áll, anélkül, hogy szükség lenne

⁵⁶ *A magyar nemzeti irodalom története*, 1851.

⁵⁷ Szabó 1866a, 121–130.

⁵⁸ Szabó 1866b, 124–127. Az idézet: 127.

ezentúl ily holmik megszerzése miatt utazásokat tenni.”⁵⁹ A régiségeket az országot járva szerezte be – kétségtelenül sok értéket, unikum példányokat, okleveleket, régi térképeket, kódexeket mentett meg ezeken az utakon azzal, hogy jórészüket Jankovich Miklóshoz, a 19. század egyik legjelentősebb könyv- és műgyűjtőjéhez került.⁶⁰

Ugyanakkor a század második felére Literáti már elsősorban nem régiségfelvásárló, hanem „régiségalkotó” komiszkodásairól volt ismert. Gyűjtőútjain régi papírokat, pergameneket is be tudott szerezni, ezeket még „archaizálta” is különféle technikákkal – például csizmába téve a pergament –, és így saját korának tudósait több „becses régiséggel” is megtréfálta. Az egyik legismertebb hamisítványa az *I. András korabeli imádságok* volt, de állított elő a magyarokon kívül német és szláv szövegeket is, kínai jelekre emlékeztető írással firkált iratot, kardpengét, amelyre az arab íráshoz hasonló ákombákomokat vésett. Hamisítói mivolta inkább csak halála után derült ki, ekkor Mátray Gábor, a Nemzeti Könyvtár igazgatója úgy igyekezett megszabadítani a tudományos életet és a gyűjteményeket Literáti fantomrégiségeitől, hogy megpróbálta fölvasároltatni őket. Azt, hogy a túróci fakönyv valóban Literáti „műhelyéből” került ki, nem igazolták egyértelműen, de létrehozását általában az ő nevéhez kötik.

Pontosan az sem derült ki, mi lehetett a hamisító szándéka. A családi krónikák gyártása kedvelt elfoglaltság volt a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben – legismertebbé az ún. *Csíki székely krónika* vált közülük⁶¹ –, de a Raksányi-család esetében erre nem volt szükség, hiszen a család „ősiségét” a Túróci Regestrum már igazolta. Úgy tűnik, a „fakönyv” létrehozásának célja inkább a székely írás ősiségének bizonyítása volt. Jerney idejében Bél Mátyás széles körben elterjedt munkáinak köszönhetően jóval többen ismerték meg a székely betűket, mint korábban bármikor, ugyanakkor Telegdi *Rudimentá*-ján, illetve az akkorra már közzétett Csík-szentmihályi Feliraton kívül még nem volt ismeretes valóban fennmaradt székelyföldi emlék. Sebestyén szavaival: a hamisítók ezt az „égető” szük-

⁵⁹ Idézi Kelecsényi 1998 – Literáti működésének összefoglalása ugyanezen tanulmány alapján készült.

⁶⁰ Jankovich Miklós (1772–1846) húszéves korában vette meg az első nagyobb magánkönyvtárat, s onnantól kezdve egyre több kéziratot, oklevelet, rézmetszetet, kódexet, könyvet vásárolt. Első gyűjteményének része volt nyolc-tíz ezer külföldi kötet, benne háromszáz ősnymtatvánnyal, Melanchton leveleivel, Luther eredeti végrendeletével. A *Bibliotheca Hungarica* anyaga talán még ennél is értékesebb volt: a benne lévő húsz kódex között volt két Corvina, számos térkép, ebből a gyűjteményből ismerjük a Margit-legendát. Egy ideig Jankovichnak hasonló tervei voltak, mint Széchényi Ferencnek: a magyar nemzeti könyvtár létrehozása. Közvetve véghez is vitte a nemzeti gyűjtemény gyarapítását: gyűjteményeit a nádornak – végső soron a magyar államnak – adta el, így ezek ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában vannak. (Jankovich könyvgyűjteményéről l. Berlász 2009.)

⁶¹ Hermann 2007.

ségletet” akarták kielégíteni, „így tért le az igaz útról a székely betűrovás néhány meghibbant elméjű rajongója is.”⁶²

A „nép között élő” rovásírás

A 19. században nemcsak családi krónikákat hamisítottak nagy kedvvel, hanem más „régiségeket” is. Néhány évtizeddel a túróci fakönyv fölbukása után, 1873-ban jelentkezett Somogyi Antal a *Régi magyar énekek* című, több füzetben kiadott gyűjteménnyel. Somogyit 1848-ban – Dorozsmához képest – Szeged másik oldalán, Tápén választották országgyűlési képviselővé, Deák Ferenc és több nemesi család barátja volt. 1849 után emigrációban élt, s bár csak 1881-ben telepedett végleg haza, 1855-től többször töltött Magyarországon rövidebb-hosszabb időt, többek között Karacsay Clemence grófnő vendégeként. A *Régi magyar énekek* című kötet darabjait Somogyi állítása szerint egy általa 16. századinak mondott könyv üres lapjaira jegyezték be székely betűkkel. Somogyi a kötetet Karacsay grófnőnek ajándékozta, ezért gyakran Karacsay-kódeksként hivatkoztak rá – a grófnővel egyébként levelezésben állt, egyik hosszú, *Emlékezzünk régiekről* című tanító levelében a székely írás titkait magyarázta neki. Több „régí emléket” ajándékozott a szegedi könyvtárnak is.

A Somogyi által kiadott „pogány énekek” a hun–magyar ősök történetéről, istenükről, valamint a földről, tűzről, vízről, levegőről szólnak. Egy, pontosabban Arany János szerint két baj volt velük: az egyik, hogy e „régiségeket” Somogyi egytől-egyig maga költötte, a másik, hogy igen csapnivaló költői művek. Mint Arany a *Somogyi Antal humbugja* című gúnyversében írta 1873-ban:

Ál verset költesz, de rosszul: így kétszeres a bűn;
Egy az, hogy rosztat írsz; más, hogy akarva hazudsz.
Somogyi! könyvednek mégis fele bűn, fele mentség:
Bűn, hogy csalni akar; menti, hogy arra silány.

Somogyi először Bél Mátyás gömbölyded betűit használta hamisítványai elkészítéséhez, később azonban megismerte a Csíkszentmihályi Felirat jóval régiesebb, szögletesebb betűformáit, s ezeket fölhasználva is jegyezt be szöveget egy régebbi nyomtatványba – itt a tartalom is csaknem teljesen azonos a Csíkszentmihályi Felirat mondataival. Ezt a szöveget 1554-re datálta, mert nagy igyekezetében nem vette észre, hogy a kötet előszavában az 1723-as évszám szerepel.

⁶² Sebestyén 1909, 294.

A csalásokra ugyan gyorsan fény derült, mégsem kételkedett Somogyi hamisítványainak hitelében Király Pál, a budai tanítóképző igazgatója, sőt lehetőségei szerint minél több embert megismertetett velük. Király egyik tanítványa, Szabó Sándor 1901-ben, a karácsonyi szünetben meglátogatta a Temes megyei Omoron a helyi református tanítót, s afelől kérdezősködött, vannak-e a faluban régi könyvek. A tanító egy Tar Mihály nevű földművest ajánlott figyelmébe, ő mutatott is Szabónak néhány régi könyvet, s azt is elmesélte, hogy apjától s annak néhány ismerősétől egykor látott olyan írást, melynek betűit régen botokra rótták. Néhány nap múlva megküldte az ábécét Szabónak, ő pedig továbbadta Király Pálnak. Király nyomban levelezésbe kezdett Tar Mihállyal: kérdésére, hogy az omori gazda honnan ismeri a „rovásírást”, Tar azt válaszolta, hogy az apjától, öreg bojtáruktól s még egy harmadik, velük egykorú férfitől látta gyermekkorában. Tar székely betűkkel írta válaszát, s mivel a levél elküldött példánya és piszkozata is fennmaradt, jól látható, hogy a kettő megírása között eltelt egy nap alatt is jelentős előrelépést tanúsított például a betűk összekapcsolásában.

A levelezésben májusban újabb fordulat következett be: Tar új betűkészlettel írta levelét, s ennek okát úgy magyarázta, hogy ezek „rovás szerénti” betűk, ahogyan az öregektől látta, korábban pedig „írás szeréntiekkel” írt, amint a Történelmi Könyvtár egyik füzetéből tanulta. Tar lelkiismeretesen teljesítette Királynak azt a kérését, hogy rokonaitól érdeklődjön, nem ismeri-e még közülük valaki a rovásírást. Ezt tudakoló levelében írta meg azt is, hogy Király Pál hat „táltoséneket” hagyott nála a Somogyi által kiadott „régie énekek”-ből, s megkérte, írja őket át „rovás szerént”. A székely betűkkel leírt énekeket Fadrusz János Zilahon állítandó Tuhutum-szobrának talapzatára szánták. Ez pedig nagy dolog volt: Fadrusz a 19. századi magyar történeti szobrászat egyik legismertebb alakja. Egyik leghíresebb munkája a Feszület, de ő volt az alkotója többek között Mátyás király kolozsvári lovasszobrának, az elpusztított pozsonyi Mária Terézia-szobornak, Tisza Lajos szegedi szobrának, a zilahi Wesselényi-emlékműnek. Az ünnepelt, lánglelkű magyar művész szobrához hozzájárulni nagy dicsőség volt, az átírás elkészült, a versek kőbe vésve büszkélkedtek a szobron az 1902 őszén történt leleplezéskor.

Az újságok lelkesedtek, és mindenki az „élő rovástudást” kezdte keresni – végül Szily Kálmán, az MTA főtitkára és a Nemzeti Múzeum is vizsgálatot rendelt annak érdekében, hogy kiderüljön: „él-e a rovásírás a magyar nép közt”. A vizsgálat lefolytatására a múzeum Sebestyén Gyulát kérte föl.⁶³

⁶³ A Tar Mihály és fia „rovásírástudásának” valódi eredetéről és a Tuhutum-szobor székely betűkkel írt énekeinek történetéről szóló összefoglalás Sebestyén Gyula (1909, 299–325) alapján készült.

Ekkor derült ki, hogyan tett szert Tar Mihály „rovástudására”: apjától, aki számadó juhász volt, öreg bojtárunktól, s a harmadik öregtől, aki szintén juhász volt, nem betű-, hanem számrovást látott egykor, a székely betűket pedig a Történelmi könyvtár 30. füzetéből, Toldy László *A régi magyarok műveltségének története* című munkájából tanulta, az ott föllelhető tévedésekkel együtt. A „rovásírást” aztán asztaloskodó István fiának is megtanította, aki kis műhelyében nemcsak legyalulta, hanem feketére égette vagy vörösre is festette a fadarabok felületét, hogy minél élesebben látsszanak rajta a rótt betűk.

A vizsgálat megcáfolhatatlan eredménye ellenére Fadrusz nem törődött bele, hogy a „rovásírás becsülete” elveszen, végül odáig jutott, hogy kifejtette: a székely írás a legősibbek közül való, s a leginkább mutatja a hieroglifák nyomait. Azt remélte, hogy a „rovásírás” magyar nemzeti írássá válik – ezzel Baranyai Decsit követte és a 20. század végén jelentkező mozgalmakat előlegezte meg: „Látom jönni az időt, a mikor iskoláinkban tanítani fogják gyermekeinket őseink betű rendszerére. Az építőművészet (magyar) stílusát megrekonstruálják lelkes mestereink és a középületek homlokán rovasírásban fogjuk olvasni egy-egy intézet rendeltetését. Mert hiszen az idegenre nézve nem egészen mindegy-e, hogy a magyar szöveg minemű betűvel van a ház homlokára írva, holott érteni úgy sem érti, de legalább látja őseink őseinek legsajátosabb kezeírását. Ellenben minden magyar büszkén fönndobogó szívvel fogja az idegennek mutatni a rovott fölírást és magyarázni, hogy őseink évezredek óta ... ezekkel a betűkkel írtak... És ez a mienk volt, mi föntartottuk és föntartjuk immár mindörökre a magunkénak, magyarnak.”⁶⁴

Tar Mihályék történetének nemcsak Fadrusz makacs hitében volt folytatása. Az 1920-as évek elején a margitszigeti kápolna melletti romos falban egy írást tartalmazó követ találtak, nem sokkal később már üveg-lap védte a vésett betűket a további kopástól, esőtől, fagytól. A követ két oldalt, függőlegesen olvashatók a betűk – már amennyire olvashatók, mert az egyik oszloppal sehogy sem sikerült boldogulniuk a megfejtéssel próbálkozóknak. Csallány Dezső szerint elképzelhető, hogy Kun Erzsébet állíttatta a követ fia, András számára, így az emlék igen régi, s lehet, hogy a „kun rovasírásra” megy vissza. Pataky László, békéscsabai mérnök szerint a magyarországi kunok fejedelmének, Kötönynek lehet a síremléke.

E megfejtések az 1960-as években születtek, annak ellenére, hogy az első híradások után nem sokkal Ligeti Lajos megállapította, hogy a kő nem volt eredetileg a falban, csak később építették bele, s hogy a jeleket – szokatlan módon – alulról fölfelé kell olvasni. Így az egyik oldalon a *Szabo Jocsef* nevet

⁶⁴ Idézi Sebestyén 1909, 325.

találjuk, azaz kis hibával, a felirat készítője nyilván a **Ű** <z>-vel való hasonlóság miatt írt a <zs> helyett **Ű** <cs>-t. A másik betűoszloppal Ligeti nem tudott mit kezdeni, csak annyit állapított meg, hogy a betűsor: PIUFSICH, a feliratot pedig egyértelműen Tar Mihály ábécéjével írták.⁶⁵

A romantikus ábrándok kedvelőit ez persze nem tántorította volna el, az 1970-es években azonban az élet végső csapást mért a kőbe Árpád-kori történelmet álmodókra. Minthogy a margitszigeti kő kezdett újra népszerűvé válni a székely és avar emlékekkel foglalkozó írásokban, László Gyula megpróbálta föl kutatni egykori iskolatársát, akivel a Képzőművészeti Főiskolán ismerkedett meg, s emlékezett, hogy diáktársa beszélt valamilyen kőről, amelybe egy barátjával betűket vésett a szigeten.

A keresés eredménnyel járt, így kiderült, hogy a felirat 1920-ban vagy 1921-ben készült, két lelkesült piarista gimnazista jóvoltából: A *láthatatlan ember* elolvasása után, egy romantikus Attila-történetből – Palik Ferenc *Attila sírja* című írásából – tanult módon (alulról fölfelé), s az ott látott ábécével vésték nevüket a kőtömbbe, egyikük egy rohamkésből kialakított törrel, másikuk egy bicskával. Egyiküket Szabó Józsefnek hívták, s mint kiderült, tudatosan írt sajátos <zs>-t: úgy tartotta logikusnak, ha a <z> és <zs> formailag közel állnak egymáshoz. A másik nevet azért nehéz kiolvasni, mert egy bizonyos Piufszich Gábor farigcsálta a betűket a kőbe. A két fiú még „antikolta” is a feliratot egy kis vízzel és homokkal – mindezt Szabó írta meg egy levélben László Gyulának, mikor kiderült, hogy a becses „középkori emléket” múzeumba vitték megőrzésre.

László ellenőrizte a forrást is, Palik Ferenc regényét: a történet szerint a főhősök fölfedezik Attila sziklasírját, és a sír feliratának megfejtéséhez fölkeresik Tar Mihály fiát, Andrást, aki megtanítja nekik az „ősi” ábécét – azaz Fadrusz jeleit.⁶⁶

Fadrusszal és az Attila-lázban égő diákfiúkkal, az ősi kincsnek álmodott friss felirattal el is érkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a székely írás története egészen új fordulatot vesz: a 20. század elején cserkészek, turanisták, művészek kezdik használni, s próbálják föléleszteni, egy idő után új ábécéi születnek – és ezzel tulajdonképpen végképp megszűnik a történeti székely írás használata.

⁶⁵ Ligeti 1925b.

⁶⁶ A margitszigeti kőre írt betűk megfejtési kísérleteiről az irodalmat és Szabó József levelét l. László 1975.

EGY KIS KUTATÁSTÖRTÉNET

Kétségtelen, hogy a *kutatástörténet* kifejezés nem a legerősebb olvasómágnes: kevés lelombozóbb dolog volt, mint amikor valamelyik tanárunk a világ fölfedeztetése helyett belekezdett a „már a régi görögök is” kezdetű szellemi nádpcázásba. A kutatástörténet többnyire nem valami vidám olvasmány, és valljuk be, elkészítése sem különösebben szórakoztató. Vagy legalábbis először még nem az. Mert mégis lehet érdekes, csak kell hozzá egy kis trükköt alkalmazni: fogjuk föl úgy, mint művelődéstörténeti leírást arról, hogyan alakult a szakma és a nagyközönség gondolkodása egy-egy tudományos problémával kapcsolatban. A székely írás eredetéről alkotott elképzelések sora, „valódiságának” elismerése vagy tagadása szoros kapcsolatban van a magyar és a székely identitással, a magyar etnogenezis és a székelyek eredetének kérdésével, és azzal, hogy a székely írás koronként változó jelentőséggel kapott szerepet a magyar történeti tudat fölépítésében. Ezért aztán a székely írás kutatásának eredményei a nagyközönség érdeklődését is kiváltják, hullámmzó intenzitással: olykor heves, széleskörű vitákat keltettek, máskor csend volt körülötte, néha talán nem is különösebben illet beszélni róla; volt, hogy nagy műveltségű humanisták népszerűsítették, volt, hogy szélsőséges politikai csoportok próbálták kisajátítani.

A nagyközönség, szintén változó lelkesedéssel, nemcsak olvassa, hanem írta, írja is a székely írás irodalmát: hol csak egy híradást, hol okoskodó levelet a barátoknak, hol tankönyveket, mesekönyveket és hosszú monográfiákat, vagy rövid, de rengeteg internetes publikációt: se szeri, se száma a gondolati kalandorkodás és delírium termékeinek. Mindennek az a következménye, hogy a székely írással kapcsolatos írások tömege mára lényegében emészthetetlen betűkásaheggyé vált, ha beleértjük az összes – a tudományos és a csak antropológiai–szociálpszichológiai kutatások nyersanyagaként érdekes – publikációt.

Az alábbi rövid összegzésben ilyen elérhetetlen teljességre természetesen nem törekszem, sőt a saját korukban tudományosnak számító művek közül is csak a legfontosabbakat, s csak igen vázlatosan mutatom be. Annak a korábban saját magam által megfogalmazott kíváncsi-

nak sem fogok itt most eleget tenni, amely szerint a kutatástörténetnek széles eszmetörténeti keretbe kell illeszkednie – ahhoz, ez esetben is, külön könyv kellene. Az itt következő összegzés azt a célt szolgálja, hogy bemutassa a kutatás tendenciaváltásait, azt, hogyan változott a különböző korokban a székely írás jelentőségének megítélése. Nem lesz nehéz észrevennünk: sokáig tulajdonképpen nem is nagyon volt mit kutatni, mert a székelyföldi emlékek jelentős része csak az utóbbi évtizedekben került elő.

Rugaszkodjunk neki.

A hőskor: a kezdetektől a kiegyezésig

Korszakolni sosem könnyű – még ilyen egyszerűnek látszó esetben sem, mint amikor azt akarjuk megmondani, mikor kezdődött a székely írás kutatása.

A hőskor kezdete lehetne Kézai Simon krónikájának megszületése – ez esetben nyilván helyet kellene itt kapniuk azoknak a további híradásoknak is, amelyek a 15–16. században említették a székelyek betűit – Thuróczy, Bonfini és a többi történetíró. Van olyan összefoglalás, amely ezeket a megjegyzéseket az emlékek közé sorolja, és nem a kutatástörténet nyitányának tartja – ilyen Cornides Dániel, Szabó Károly, Németh Gyuláé. Mások szerint a krónikairódalom része is, meg nem is a kutatásnak – így dolgozta föl az anyagot Sebestyén Gyula.¹

Lehetne a kutatástörténet kezdete Telegdi János 16. század végi „ábécéskönyve”, amely óriási lendületet adott a székely írás terjedésének, és alapvetően megváltoztatta a székely írás történetét. Sebestyén a kutatástörténetben és az emlékek között is tárgyalta, Vásáry szintén kiemelte a *Rudimenta* rendkívül fontos szerepét.² Elvileg valóban lehetne „tudományos munka” Telegdi füzetkéje, de még az is kérdéses, mennyire tükröz autentikus ismereteket. Kétarcúságát annak köszönheti, hogy maga a tankönyv csak közvetve befolyásolta a kutatás történetét, nagyobb hatása magának a székely írásnak az életére volt, a hozzá írt előszó viszont – a kor elismert tudósának, Baranyai Decsi Jánosnak a munkája –, teljes joggal minősíthető a tudományos érdeklődés megmutatkozásának.

Mégis: ha azt tekintjük a legfőbb szempontnak, hogy mikor léptek túl az ilyesfajta, inkább alkalmi érdeklődésen, s mikor kezdődött a székely írás – korabeli szempontok szerint – tudományos vizsgálata, akkor egyértelműen Bél Mátyás 1718-ban megjelent művével indult a székely

¹ Cornidest Hájos (1777) idézi, Szabó 1866a, 1866b, Németh 1934, Sebestyén 1915a.

² Sebestyén 1915a, Vásáry 1974.

írás kutatásának első szakasza. Itt most a tudományos érdeklődés madártávlati föltérképezése a célunk, válasszuk tehát ezt kiindulópontnak.

A félig magyar, félig szlovák származású Bél Mátyás (1684–1749), halála után kapott titulusa szerint „Magyarország nagy ékessége” a 18. század első felének legjelesebb, itthon és külföldön is elismert polihisztor tudósa volt. Munkáját, szellemiségét mindvégig meghatározta többkultúrájú környezete: egyformán fontosnak tartotta a magyar, a szlovák és a német kultúrát. Mindhárom nyelvet jól beszélte, alkalmi versekben használta is őket, de írásait a kor szokásainak megfelelően latinul írta. Ő is, mint a soknemzetiségű Magyarország értelmiségének java a 18. század utolsó harmadáig, anyanyelvétől függetlenül *hungarus*-nak nevezte magát, és fontosnak tartotta a magyar nyelv minél teljesebb elsajátítását, használatát.³

Más magyarországi diákokhoz hasonlóan Halléban ismerkedett meg a pietizmussal, az elsősorban az evangélikus egyházon belüli eszmeáramlattal, amely a személyes vallásosságot és a szeretetre alapuló keresztényi életet, s nem a teológiai tudást állította a középpontba, ezért a hitviták helyett vallási türelmet javasolt. Követői az anyanyelvi oktatás hívei voltak, pedagógiájuk erre épült. Központja a hallei egyetem volt, az ott tanuló magyar diákok honosították meg Magyarországon – Bél hazatérve az irányzat legjelentősebb alakjává vált, 1714-től a pozsonyi evangélikus iskola rektoraként az intézményt a pietista pedagógiai elvekre építve a kor szak legkorszerűbb oktatási intézetét hozta létre.

Bél tudósként is méltán szerzett hírnevet: az ország teljes, politikai, történeti, közjogi, népességi viszonyainak leírására dolgozott ki részletes programot, több vármegye leírását meg is valósította. Szintén részletes tervekkel készített a magyar irodalom és nyelv történetének összefoglalására is – ennek része lett volna a székely írásról szóló testes tanulmánya.⁴

Bél Mátyás már 1713-ban, amikor a gyulafehérvári Kaposi Sámuelről megismerte a székely betűsort, fölhívással fordult a magyar – elsősorban erdélyi – tudóstársakhoz, hogy segítsenek föl kutatni a székely írás lappangó emlékeit.⁵ Kérésére nemigen mozdultak a kollégák, ő viszont öt évvel később, 1718-ban Lipcsében megjelentette a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* (Értekezés az ősi hun-szkíta írásról) című könyvét.⁶ Ebben a „hun-szkíta” írás valódisága mellett foglalt állást, és hevesen elutasította azt az akkoriban már föl-fölbukkanó nézetet, hogy a hunok-

³ A *hungarus*-tudatról l. Tarnai 1969, Soós 2007.

⁴ Bél Mátyás munkáinak áttekintése: Szelestei N. 1984, Tóth 2006.

⁵ Sebestyén 1915a, 8.

⁶ Bél 1718.

nak nem volt saját írásuk. Közölte és tüzetesen összevetette a héber betűkkel a Kapositól kapott ábécét. Hosszasan fejtegette, hogy a székely írás tanúsága szerint a magyar nyelv keleti eredetű, s igen közel áll a Bábel előtti nyelv tisztaságát legjobban őrző héberhez.

A székely írásra vonatkozó nézetei tehát a magyar nyelv és nép eredetéről vallott gondolataihoz illeszkedtek: Bél szerint a magyarok a szkíták és a hunok utódai, azaz Noé fiai közül Jáfet rokonságába tartoznak, és mivel szkíta őseik nem vettek részt a bábeli torony építésében, nyelvük – és magyar utódaik nyelve is – közelebb állt a legősibb, legtisztább nyelvhez, mint más népeké. Bél tehát nem egyszerűen a héberből, hanem az őshéberből vezette le a magyart, s tézisei igazolására egy több száz címszóból álló héber–magyar etimológiai szótárt is írt.⁷

A magyarok szkíta örökségét és a székely betűket kapcsolta össze azzal is, hogy a Jáfet dédunokájának tartott szkíta őst, a legenda szerint az írást megalkotó Fenesius (Fenisius) nevét a magyar *fényes* szóval azonosította: ez bizonyította egyrészt a szkíta–magyar leszármazást, másrészt megvolt a székely írás elődjének tartott szkíta írás feltalálója is.⁸

Különösen foglalkoztatta, miért tűnt el az ősi írás. Láttuk, Csécsi Jánost követve úgy vélte, hogy már Géza fejedelem korában elkezdődhetett a magyarok eredeti (hun–szkíta) írásának betiltása, merthogy az ősi betűk a régi valláshoz kapcsolódtak – és a tilalom folytatódott az utódok alatt is.⁹

Bél Mátyás számára a székely írás egyértelműen a magyar nemzeti identitás része, büszkélkedésre alapot adó hagyomány volt. Munkája és az általa közölt ábécé nyomán elsősorban tudós papok, piarista és jezsuita szerzetesek figyelmét keltette föl a székelyek írása.

A székely írás korai kutatásának következő kiemelkedő alakja a szintén nagytekintélyű tudós Bod Péter (1712–1769) volt, számos teológiai munka szerzője, történész, irodalomtörténész és Bethlen Kata udvari papja. Bod először Nagyenyeden tanult, majd Leidenben hallgatott teológiát és keleti nyelveket. Az első magyar irodalomtörténetnek tekintett *Magyar Athenas* előszavában 1766-ban teljes hosszában közölte Baranyai Decsi *Rudimenta*-előszavát, s azt is hírül adta, hogy könyvet készül írni a székely írásról.¹⁰ Bár a könyv végül nem született meg, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őriznek Bod Pétertől egy székelyekről szóló kézira-

⁷ Kiadása: Komlóssy 2010.

⁸ Bél őstörténeti nézeteinek elemzése: Tóth 2012. *Fenisius* nevében a görögöket az írásra tanító legendabeli *Phoinix* nevét ismerhetjük föl.

⁹ Bél munkájának külföldi forrásairól Komlóssy (2006), a magyar előzmények felsorolásában több pontatlansággal (haszonlóan: Komlóssy 2008).

¹⁰ Bod 2003, 21.

tot, amely a *Siculico Hunno-Dacica* címet viseli,¹¹ ennek 14. fejezetében a szerző a székelyek írásának eredetével, a szkíták és hunok írásbeliségével foglalkozott terjedelmes leírásban.¹²

Úgy tűnik, Bod az eredetről szóló értekezés megírása mellett további anyaggyűjtést is folytatott a székely írásról szóló könyvéhez: Telegdi János munkájáról szólva emlegettük már a marosvásárhelyi Tékában lévő két, egymással csaknem megegyező kézirategyűjtést. Mindkettő kilenc – különböző utakon, de Telegdi könyvéből másolt – ábécét tartalmaz, valamint Telegdi János ábécéskönyvének hiányos másolatát és a Csíkszentmihályi Felirat két-két másolatát és megfejtését. Azért gondolhatjuk, hogy Bod tervezett könyvének nyersanyagát őrizte meg a Téka, mert az egyik másolatra készítője, a saját nevét is megörökítő Bardócz Pál ráírta: „Bod Péter ur írásából minden Változtatás nélkül”. A másik kéziratban Teleki Sámuel kézírása ismerhető föl.¹³ A gyűjtemény szerzője – tehát vélhetően Bod – már ekkor fölhívta a figyelmet a nem sokkal korábban ismertté vált orhoni feliratok betűinek és a székely ábécének a hasonlóságára. A két marosvásárhelyi másolat forrása, erről is volt szó, Bod Péter Nagyenyeden őrzött *Rudimenta*-másolata lehetett.

Bod Péternek saját készítésű székely betűs felirata is volt: a fogarasi templom oldalán, a Bethlen Kata emléktáblájára faragott vers alá székely betűkkel vésette: „Bod Péter készítette Igenben”.¹⁴

Bod a Csíkszentmihályi Felirat megfejtésével Cornides Dániel kérésére próbálkozott meg 1768-ban. A történész Cornides (1732–1787) Bél Mátyás tanítványa volt Pozsonyban, később a kolozsvári református kollégium tanára, majd Bod Péter egykori tanítványának, a koronaőr és nagy könyvgyűjtő Teleki József grófnak (1738–1796) lett a titkára, aztán heraldikát és diplomatikát tanított a pesti egyetemen. Hagyatékában több levél is fennmaradt, melyet kortársaihoz intézett a székely írás valódiságát bizonygatva. Erre azért volt szükség, mert a 18. század második harmadától erősödtek a kétkedő hangok arról, hogy a székelyek írása csak kései koholmány – beszéltünk már arról, hogy erre gyanakodott a jezsuita Timon Sámuel, és a glagolita betűk rovásra szögletesített változatának tartotta a székely ábécét Schwarzwald Godfréd. A székely írással kapcsolatban kételyeket megfogalmazó legnagyobb tekintélyű tudós Pray György (1723–1801) volt. Szerinte a székely betűsor sokkal inkább a gótok betűihez hasonlít,

¹¹ Tf-1028 Ms. 18. sz. Köszönöm a Téka munkatársainak, hogy elküldték a kézirat digitális másolatát. Kovács Bánya Rékának külön köszönöm a tájékoztatást, amely szerint a kéziratot tartalmazó vegyes kötetet Teleki Sámuel idejében, minden bizonnyal az ő megrendelésére másolták, sok más kézirattal együtt.

¹² Sándor és Szabó 2014.

¹³ Ferenczi 1992, 1997; 1988. L. még *A székelyek betűi, amelyeket fába rónak* című fejezetben.

¹⁴ Szabó 1866a, 1866b, Sebestyén 1909, 265.

erősen különbözik viszont, tette hozzá, a Strahlenberg által közzétett „scythia-mongol” betűktől – Pray itt a keleti türk írásról beszélt, azaz épp az ellenkezőjét gondolta, mint Bod Péter, nézete pedig azért különösen érdekes, mert az ő köréhez tartozott a székely írás egyik legszorgalmasabb támogatója, Cornides Dániel.¹⁵

Cornides azért kérte Bod Pétertől, hogy próbálkozzon a csíkszentmihályi templom feliratának megfejtésével, mert megpróbálta egybegyűjteni azokat a korábban is létező emlékeket vagy akár addigra elveszett emlékek másolatait, melyeket hite szerint székely írással írtak. Tervezett munkáját végül nem nyomtatták ki, de listája szerencsére fennmaradt a piarista Hájos István Gáspárhoz (1724–1785) írt levelében. (Ugyanebben a levélben szerepelt a Csíkszentmihályi Felirat másolata és az a megfejtés is, amelyet Bod Péter készített a felirathoz Cornides kérésére.)

Hájost szintén igen foglalkoztatta a székely írás. Bélhez hasonlóan arra kérte kortársait, kutakodjanak környezetükben, tud-e valaki olyan írásról, mely a székelyek betűivel készült. Kérésére-kérésére nemigen kapott biztató választ, de egy akkor már Kassán élő ferences szerzetes, Blahó Vince küldött neki egy ábécét, melyet korábban a székelyudvarhelyi konvent jegyzőkönyvéből másolt ki – az ábécé Telegdi betűsorát követi, és a csíksomlyói *Historia Domus* megjegyzése szerint Gyalakutai Lázár Imre kéziratai között találták.¹⁶ Ez volt az a betűsor, amelyet már Kájoni Jánossal kapcsolatban emlegettünk: Kájoni is ezt másolta le. Erre egyébként – hogy Kájoni Lázárt, Lázár Telegdőt másolta – a csíksomlyói kolostor történetírója, Losteiner Leonárd (1747–1826) is fölhevítve a figyelmet 1777-ben készített kéziratában, amelyben a székely írásról szóló ismereteket foglalta össze az utódok kedvéért, hogy ne kelljen bajlódniuk a majdan előkerülő feliratok kibetűzésével.¹⁷

Hájos kéziratára visszatérve: Cornides levelét Hájos 1781-ben összeállított, *Litteraturae Scythico-Magariae Monumentum* (A szkíta-magyar írás emlékműve) című terjedelmes tanulmányába építette be, s nemcsak Cornides székely írásra vonatkozó nézeteit idézte, hanem egy másik, szintén kéziratban maradt munkát is, Horváth Benedekét.

Az ő nevével is többször találkoztunk már korábban: székely származású piarista tanár volt, Batthyány Lajos nádor fiainak nevelője.¹⁸ Ő mesélte el kéziratban maradt magyar nyelvtanának előszavában, hogy anyai

¹⁵ Timon és Schwarz véleményét l. Szabó 1866b, 240–241; Pray vélekedését szintén Szabó (1866b, 248–249) ismerteti; mindhármuk nézeteiről bővebben esett szó *A magyar nyelvet írni kezdik* című fejezetben.

¹⁶ Szabó 1866a, 139.

¹⁷ Sebestyén 1915a, 130, Benkő 1996b, 33.

¹⁸ Szabó 1866b, 137.

nagyatyja, aki valamikor a 17. század közepe táján születhetett, még iskolában tanulta a székely betűket. Ugyanebben a kéziratban található a Csíkszentmihályi Felirat másolata, valamint az a bizonyos három székely ábécé, amelyből kettőt Kájoni János Szárhegyen őrzött hagyatékában talált meg Horváth Benedek, s a harmadikat is Gyergyóban másolta.

Horváth volt az, aki a Csíkszentmihályi Feliratot továbbküldte rendtársának, Dezsericzky József Incének. Dezsericzky (1702–1763) révén 1753-ban így végre nyomtatásban is megjelent a székely írás elsőként megismert emléke, a fametszetes nyomtatnak köszönhetően a szélesebb közönség is megismerhette magát a feliratot. Dezsericzky újra kiadta Bél ábécéjét is, a székely írásról kialakított véleményében részben szintén hozzá kötődött: szerinte is egyszerre a hun örökség és a héber rokonság bizonyítéka a székely ábécé, a magyar királyok sora Noéra és Jáfetre vezethető vissza, és a királyok rendjét a székelyeknél megmaradt ősi írással jegyezték le az egykori magyarok. Dezsericzky úgy vélte, Attila udvarában is használták a székelyek által megőrzött „szkíta” írást, sőt maga a fejedelem is élt vele.¹⁹

Wallaszky Pál (1742–1824) valamivel kritikusabban viszonyult Bél Mátyáshoz, aki egész fejezetet szentelt a székely írásnak 1785-ben, majd 1808-ban kiadott irodalomtörténeti összegzésében (*Conspectus rei publicae literariae in Hungaria* – kb. *A magyarországi írástudók köztársaságának tükré*). Elsősorban Bél Mátyás és Hájos István Gáspár műveiből merített, de nevetségesnek minősítette Bél Fenisiusra vonatkozó gondolatait. Azt sem találta bizonyosnak, hogy Bél a „valódi” székely betűket közölte, azt viszont átvette tőle, hogy a székely írás kiveszett az idegen keresztény papok miatt, akik latinnal helyettesítették.²⁰

A 18. században nem véletlenül szorgalmazták többen is, hogy a kortársak keressenek, kutassanak föl feliratokat, emlékeket: az egyetlen ismertté vált felirat eltűnt a csíkszentmihályi templomból, csak a másolata maradt meg, s az emlékhiany nem kis fejtörést okozott az adatokra, forrásokra egyre érzékenyebb 18. századi tudományos gondolkodásnak. A lelkesült tudós kezdeményezések ellenére a székely írás körül nem szűntek a kételyek. 1794-ben jelent meg Gyarmathi Sámuel (1751–1830) *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*-e a Bél-féle ábécével és a Csíkszentmihályi Felirattal – ez utóbbival, reményei szerint, végleg bizonyítva, hogy a székelyek ábécéje nem valamiféle koholmány. Szavai szerint azért közölte a feliratot, „hogy legalább bédughassuk – úgymond – szájokat azoknak az idegen nyelvű, magyarok ócsárlóinak, a kik méltatlanul azt csevegik (minthogy ők nem látták az efféleket), hogy a régi magyaroknak tulajdon ősi betűjök sohasem lett volna.”²¹

¹⁹ Dezsericzky 1753.

²⁰ Szabó 1866b, 246–247.

²¹ Gyarmathi 1794.

Cornidesnek sem véletlenül kellett annyit hadakoznia leveleiben a kételkedőkkel: a század második felében föllett és kiadott történeti források, az izmosodó forráskritika, az összehasonlító történeti nyelvészet kialakulása a következő századra lassacskán kidöntötte a székely írást támogató, egykor robusztus pilléreket. Igaz, a hun származásban még a 19. század elején is sokan hittek, a székely írás hun eredetét azonban többen olyanok is kétségesnek kezdték gondolni, akik egyébként a székely írás létezésében nem kételkedtek. Ráadásul a történeti érdeklődés egy időre némiképpen hanyagolta Attilát, és a nem sokkal korábban föllett Anonymus-gesta bővületében inkább Árpád felé fordult.²² A héber nyelvrokonságnak ugyan maradt még néhány híve, de már nem lehetett komolyan venni.²³ Igazi, megnézhető székelyföldi emlék pedig továbbra sem volt.

Mindez magyarázza, hogy a székely írás iránti tudományos érdeklődés a 19. század elejére jócskán lanyhult, és a székely írás a frissen formálódó magyar nemzeti identitásnak sem vált részévé. Hiába kapcsolódott szorosan a továbbra is vonzó hunhagyományhoz, az idejétmúlt héber rokoni-tással való bensőséges viszonya csak fokozta a vele kapcsolatos kételkedést. Így aztán a tudományos szemlélet gyökeres megváltozása miatt paradox módon éppen azok korábbi munkái ébreszthettek gyanút iránta, akik néhány évtizeddel korábban a leglelkesebben védelmezték.

Álmodozások kora

A 19. század első felében a székely írás kérdése a Bod Péter által megnyitott hagyományt követve egyrészt átkerült a nyelvtanokból a magyar irodalom történetébe, másrészt visszakerült a művelődéstörténeti orientációjú történettudományba – hol inkább, hol kevésbé összegubancolódva romantikus történeti álmokkal.

Révai Miklós (1750–1807), piarista szerzetes, akit magyar történeti nyelvészet egyik első képviselőjeként tartanak számon – de írt verseket, szerkesztett újságot, a nyelvújítás meghatározó egyénisége volt, és fontos szerepet játszott a Magyar Tudós Társaság létrehozásában és a helyesírási alapelvek kialakításában –, 1808-ban adta ki *Elaboratior Grammatica Hungarica*, azaz *Tüzetes magyar nyelvtan* című munkáját, benne Bél Mátyás és Kájoni János két betűsorát. Tette ezt annak ellenére, hogy a székelyek betűit Révai „koholmány”-nak tartotta, amelyet szerinte a székelyek elég

²² Árpád és a honfoglalás kultuszának kialakulásáról l. Mikos 2010.

²³ A történeti nyelvészet kialakulásáról és a nemzettudat, valamint a hunhagyomány összefüggéseiről l. Sándor 2011. A magyar nyelv héberből való származtatásának fázisairól l. Hegedűs 2003.

régen, de már a Kárpát-medencében élve alakítottak ki. A szintén akkoriban írt *Magyar literatúra*-ban²⁴ ezt részletesebben is kifejtette: a hunmagyar rokonságot nem vonta kétségbe, s azt sem, hogy a hunoknak volt írásuk, de szerinte ismert ábécéjüket csak azért gyártották a székelyek, mert „ez a régi és magát a többi magyaroktól megkülönböztető nemzet különös betűk nélkül sem akart lenni”, a jobbról balra haladó írásirány pedig semmiféle keleti eredetet nem bizonyít, mert csak a rovó kényelmét szolgálta.²⁵ Mindezzel együtt a kételkedő Révainak óriási szerepe volt Kájoni ábécéinek megmentésében, s a székely írás emlékeit illetően levelezésben állt a székely emlékekért lelkesedő rendtársával, Simonchicz Incével.

A reformkor ábrándos lelkű őskeresőinek munkáiban a magyar nép ősiségének bizonyítására fölhozott érvek közül természetesen a székely írás sem maradhatott ki. Horvát István (1784–1846) 1819-ben még erősen kétségesnek találta, hogy a kereszténység fölvétele előtt a magyaroknak lett volna írásuk, s azt sem látta bizonyítottnak, hogy a magyarok a hunok és szkíták utódai lennének. Azt nem tagadta, hogy a székelyek saját betűikkel írtak, de írásuk eredetét bizonytalannak látta. Hat évvel később kiadott hírhedt könyvében, az 1825-ben megjelent *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* címűben viszont már az egész világot magyarokkal népesítette be, s azt fejtegette, hogy a szittyá betűk azonosak a legszebb római nagybetűkkel, s eredetileg vásznakba szőtték, azaz *be-tűzték* a betűket... Az egyiptomi hieroglifák szerinte könnyedén elolvashatók a székely betűk segítségével.²⁶

Horvátnak természetesen voltak hűséges követői, nem is kevesen – ilyen volt Perger János (1791–1838), aki korábbi kételkedésében is, későbbi szittyá-tanaiban is visszhangozta mestere nézeteit.²⁷ Kiss Bálint (1772–1853) református lelkész, akit a néprajz mellett az őstörténet szintén igencsak érdekelt – ez irányú munkásságáért a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává is fogadta –, 1839-ben *Magyar régiségek* című kötetében a főnóciái, héber, szír, arab és görög betűkkel egyeztetve a székely, pontosabban a „honos-madjar” írást: Kiss szerint ugyanis a magyarok Madajtól, Jáfet harmadik fiától származnak, s egyben a madaj-arok, vagyis médek utódai.²⁸

²⁴ *Magyar literatúra, vagy is: A' magyar déli történet* címmel Horvát István adta ki 1833-ban, a Tudományos Gyűjteményben.

²⁵ Révai 1806, 1833.

²⁶ Horvát 1819, 1825. A *betű be-tűz*-ből való értelmezése már Jankovich Miklósnál föltűnt, l. Szabó 1866b, 265.

²⁷ Szabó 1866b, 270–271.

²⁸ Kiss 1839.

A botlásokat még a jobbak sem tudták elkerülni. 1840-ben adta ki az őshazakereső történész Jerney János (1800–1855)²⁹ az akkor ismert székely írásos emlékeket – már nemcsak a Csíkszentmihályi Feliratot, hanem Telegdi *Rudimentá*-ját is.³⁰ A gyanakvók meggyőzését nem segítette, hogy e két emléket és a székely írás ismertetését az általa fontos emlékeknek vélt túróci fakönyv bemutatásához és „szövegkiadásához” készítette, ezért írta meg „kalauzúl a’ hún-scitha literatúra történetének vázlatát”. Jerney és a valódi emlékek hitelét is rombolta, hogy a túróci fakönyvről kiderült, hamisítvány. Ráadásul 1844-ben még egy ide nem tartozó emlékekkel, a „rohonci kódexszel” akarta gazdagítani a székely írás emlékeinek listáját.

A századelőt egy másik „gazdag lelet” is izgalomban tartotta, annak ellenére, hogy évtizedekkel korábban, a 18. században az akkoriak nemigen törődtek vele: a gellei imádságoskönyvnek nevezett „régiség”.³¹ Toldy Ferenc (1805–1875), korának egyik kiemelkedő tekintélye az 1851-ben megjelent *A magyar nemzeti irodalom története*-ben szintén önálló fejezetben foglalkozott az ősi magyar írásbeliséggel *A hún-magyar törzsök írásmesterségéről* címmel. Toldy szerint semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a széke-lyek a hunok utódai, s írásukat is Ázsiából hozták, hiszen Attila udvarában voltak írástudók. Ő is megerősítette, s művének népszerűségével széles körben terjesztette azt a mára általánossá vált, de az okoskodáson kívül semmilyen forrással alá nem támasztható nézetet, hogy azért nem maradt ránk több emléke a hun-magyarok ősi írásának, mert a kereszténység erőszakkal tiltotta. Toldy kritikai hajlama egyszerűen nem működött, ha a székely írásról volt szó: azt hirdette, hogy eredetileg fölülről lefelé írták a betűket, kétkedett a Csíkszentmihályi és az Énlaki Felirat valódiságában, de habozás nélkül a becses emlékek közé sorolta az ún. gellei imádságoskönyvet s a túróci fakönyvet.³²

Pár évtizeddel később a romantikára jellemző múlt felé fordulás historizmussá alakult, s különösen erőteljesen jelentkezett a millenniumot megelőző, nemzeti érzéssel túlfűtött időszakban – és újabb hamisítványok is születtek, igény szerint. De a székely írás kutatását ez már kevésbé érintette, mert a kiegyezést közvetlenül megelőző években ebben nagy fordulat következett be.

²⁹ Jerney életéről és munkásságáról l. Gyárfás 1883 és Péter 1988.

³⁰ Jerney 1840.

³¹ A túróci fakönyvről és a gellei imakönyvről esett már szó; a rohonci kódex egy ismeretlen írásjeleket tartalmazó kódex, amelyet részleteiben talán már megfejtettek, de a teljes megfejtés még várat magára (a korábbi, sikertelen kísérletekről l. Láng 2011).

³² Toldy 1851.

Kételyek és bizonyosságok

Orbán Balázs (1829–1890) keresztül-kasul bejárta Székelyföldet, hogy anyagot gyűjtsön grandiózus munkájához, a *Székelyföld leírása*-hoz,³³ és közben 1864-ben az énlaki unitárius templom egyik mennyezeti kazettájában végre talált egy valódi, a helyén lévő székely írásos feliratot. Az emléket Szabó Károly (1824–1890) publikálta, két évvel később ugyancsak ő rostálta meg a székely írásról szóló ismereteket.³⁴

Szabó jogot végzett ugyan, de vérbeli történész volt. A *Hunyadiak kora* című többkötetes nagy történeti munka szerkesztője, 1855-től Arany János tanártársa a nagykőrösi református gimnáziumban, 1859-től az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka és a református gimnázium görögstanára Kolozsváron, 1873-tól az egyetem magyar történeti tanszékén tanított. Foglalkozott a székelyek és a magyar középkor történetével, számos forrást adott ki (Anonymust, Rogeriust, Kézait, a székely oklevéltárat), jelentős volt könyvtártörténeti munkássága, fordított Szophoklész és Euripidész, ő ültette magyarra Henri Thierry Arany János által is használt, Attiláról és a hunokról szóló művét.

Háromrészes, a *Budapesti Szemlé*-ben megjelent tanulmánya mérföldkő a székely írás kutatásának történetében. Az első és a harmadik közlemény tartalmazza az irodalom ismertetését és kritikáját – világosabban, mint ötven évvel később Sebestyén munkája –, célja az irodalmi áttekintéssel többek között az volt, hogy szétválassza, „kik jártak az igazság s kik a tévedés útján”.³⁵ A második részben az általa hitelesnek tartott emlékeket ismertette, ezeket az emlékeket be is mutatta, saját megfejtésével együtt. Lényeges előrelépés volt a korábbi, sokszor csetlő-botló próbálkozásokhoz képest, hogy Szabó csak azokat az emlékeket tartotta valódinak, amelyek hitelességét azóta sem cáfolták meg: az Énlaki és a Csíkszentmihályi Feliratot, valamint Telegdi János tankönyvét. Szintén a második közleményben leplezte le a hamisítványokat. Szabó a székelyeket hun eredetűnek tartotta, és a hun származás bizonyítékának vélte a székely írás meglétét, melynek eredete szerinte „fajunk ősi, éjszaknyugoti ázsiai honába helyezendő”.³⁶ Fölhívta a figyelmet arra, hogy a Strahlenberg által közölt türk síremlékek feliratainak, illetve a székely ábécének „jellembe, betűinek alakja, a betűk közti pontok használata föltűnőleg hasonlít” –

³³ A *Székelyföld leírása* kötetei 1868 és 1873 között jelentek meg. Orbán Balázsról és munkásságáról l. *Ki volt Orbán Balázs?* 1929, valamint az Orbán 1971 és Orbán 1995 kötetekben; rövid összefoglalás róla l. Sándor 2011, 374–376.

³⁴ Szabó 1864; 1866a, 1866b.

³⁵ Szabó 1866b, 233.

³⁶ Szabó 1866b, 277.

akkor is fontos közlés volt ez, ha az ötlet talán Bod Péter marosvásárhelyi kéziratmásolatából származott, amelyet Szabó is tanulmányozott.³⁷

Hasonlóképpen a hunok írásaként említette a székely írást Karl Faulmann is különböző írástípusokat bemutató könyvében. Mivel csak székely ábécéről tudott, emlékekről nem, az írás hitelességét kétségesnek tartotta ugyan, de nem tagadta. Faulmann valószínűleg nem ismerte a magyar szakirodalmat, hiszen 1880-ban már tudnia kellett volna a székely írás addig kiadott emlékeiről. Talán George Hickes korábbi könyvéből indult ki, amely egy székely ábécét is tartalmazott.³⁸

Hunfalvy Pál (1810–1891) nem pusztán kételkedett a székely írás hitelében, hanem erőteljesen tagadta. Beszéltünk már róla: több munkájában is elutasította, hogy a székelyek hun eredetűek lennének, s mivel a hun eredet mellett szóló egyik legfőbb érv épp a székelyek írása volt, Hunfalvy ezt is csak kései szerkesztménynek titulálta. Arról is esett szó, hogy Réthy László és Moldován Gergely is hamisítványnak vélte a székely ábécét.³⁹

Hunfalvy nem volt egyedül azzal a véleménnyel, hogy a székely írás nem régen keletkezett: a 19. század utolsó évtizedeiben már korántsem volt olyan magától értődő a székelyek hun eredete, mint korábban, s ezzel összefüggésben sokan a székely írás hitelében is kételkedni kezdtek. Sajátos logikájuk szerint, ha a hun eredet egyik legfőbb bizonyítéka a székelyek sajátos ábécéje volt, akkor a székelyek hun eredetének elvetésével hiteltelenné válik a bizonyítéku használt írás is.

Hódoly László nem kételkedett ugyan a székely írás hitelében, ellenkezőleg, a régi magyar történelemből örökölt ereklyének tartotta, de mindezt egy zavaros elmélet keretében fejtette ki. Ebben a székely ábécét a föníciai, az arameus és a moábita betűkkel hozta közvetlen kapcsolatba, a magánhangzókat pedig a glagolita ábécéből származtatta.⁴⁰

A kusza elméletek évtizedének végén újabb összefoglaló munka jelent meg, Fischer Károly Antal könyve – de nem sokat segített a székely írás hitelének visszaszerzésében.⁴¹ Fischer összegzése nem kis mértékben Szabó tanulmányorozatára épült, megtartotta annak fölépítését, hosszú részeket idézett tőle, sokszor idézés nélkül is kísértetiesen hasonló mondatokat fedezhetünk föl benne. Szintén Szabó szerkesztését követve sorolta föl a hamisítványokat, de kevésbé sikeres ítéletekkel: Fischer hite-

³⁷ Szabó 1866b, 276. Szabó az egyik marosvásárhelyi kéziratból dolgozott, vö. 1866a, 124, első jegyzet.

³⁸ Faulman 1880, 504–505; Hickes *Antiquae litteraturae septemtrionalis libri duo* című, 1703-ban Oxfordban kiadott könyvéről van szó – idézi Sebestyén 1915a, 7.

³⁹ Hunfalvy, Moldován és Réthy véleményéről *A magyar nyelvet írni kezdik...* című fejezetben volt szó.

⁴⁰ Hódoly 1884.

⁴¹ Fischer 1889.

les emlékeknek vélte például Dadai Király Pál hamisítványait, és a székely emlékek között szerepeltette a Nagyszentmiklósi Kincset, sőt az orhoni feliratokat is.

A székely írás eredetének kutatásában az első, mai értelemben is komolyan vehető elmélet megalkotója Nagy Géza (1855–1915) volt – Németh Gyula szerint ő alapozta meg a székely írás eredetének kutatását, Sebestyénre saját bevallása szerint szintén nagy hatással voltak a Nagy Gézával folytatott beszélgetések.⁴² Nagynak sikerült először túllépnie az áldatlan „vagy hun eredetű, vagy hamis” polémián. 1890-ben, egy akadémiai felolvasáson mondta el először azt a véleményét, amely szerint a székely írás jegyeinek nagyrésze a „köktörök” (azaz keleti türk) ábécéből származik. *Betű, írás és könyv* szavunk akkoriban elfogadott, egyes részleteiben ma is helytálló török származtatására alapozva Nagy úgy foglalt állást, hogy a latin betűk átvétele előtt már volt a magyarságnak egy türk eredetű írása. Nézeteit csak öt évvel később publikálta írásban is, azt követően, hogy Vilhelm Thomsen 1893-ban megfejtette az Orhon mellett talált türk feliratokat.⁴³

Érdekes, hogy Thomsen viszont nem osztotta Nagy nézeteit. A dán nyelvész az orhoni feliratok megfejtésekor a székely írásnak is szánt egy jegyzetet, s ebben kétségét fejezte ki a türk és a székely írás rokonságát illetően. Összegyűjtött műveiben Thomsen már enyhítette valamelyest korábbi ítéletét, de álláspontját alapvetően nem változtatta meg. Németh szerint az vezethette félre, hogy csak Király Páltól (1841–1902) ismerte a székely ábécé egy torz változatát – Király más értelemben sem számított a leg-hitelesebb forrásnak, ő volt a 19. század végi „rováshamisító”-botrány egyik főszereplője. Ekkortájt került ugyanis a nagyközönség érdeklődésének homlokterébe a „hun–székely írás”, és azonnal igény támadt szenzációkra is. Először Fadrusz János zilahi Tuhutum-szobrának leleplezése után mámorosodott meg az ország az „ősi dics” nagyszerűnek hitt maradványától: a szoborra székely betűkkel írt, hamisított „pogány éneket” gondolták annak. Aztán a Tar Mihály és fia leleplezése utáni botránytól volt minden hangos.⁴⁴ Az orhoni és a székely ábécékre vonatkozó kétkedései ellenére Thomsen nagy szerepet játszott az Isztambuli Felirat megfejtésében: ő ismerte föl először, hogy a feliratot székely jelekkel írták.⁴⁵

A hamisítási ügyek némiképpen elbizonytalanították a kortársakat. Réthy László cikkének megjelenése után tizenöt évvel csatlakozott nézete-

⁴² Nagy előadásáról, illetve hatásáról l. Németh 1945, 23 és Sebestyén 1915a, 23.

⁴³ Nagy 1895.

⁴⁴ L. az előző fejezetet.

⁴⁵ Thomsen 1896, 54, 1. j., illetve 1922, 82, 1. j., Németh 1932a, 84, 1. j.

ihez, legalábbis részben, Herman Ottó (1835–1914): szerinte is csak számrovásról beszéltek a krónikások, mert csak ezzel lehet „kevés jeggyel sok értelmet” kifejezni, és úgy vélte, Telegdi volt az első, aki valóban betűrovásról beszélt. Herman nem vitatta viszont el a Csíkszentmihályi és az Énlaki Felirat hitelességét. Összességében véleménye nem volt elutasító: „e rovott írás »aktái még nincsenek lezárva«” – írta.⁴⁶

A székely írás korai irodalmának legtermékenyebb írója kétségtelenül Sebestyén Gyula (1864–1946) néprajzkutató volt. Munkássága korszakhatár: elméletei még nem illenek a harmadik, kritikusabb szakaszban kifejtett nézetek közé, de az ő munkálkodása teremtette meg a további kutatások lehetőségét.

Maga többször is összefoglalta saját eredményeit, legrészletesebben 1918-ban. Az akkor leírtak szerint legfontosabbnak a következőket tekintette: Tar Mihály és fia leleplezése, a busztrofedon, azaz a váltakozó írásirány eredetének megfejtése, annak bebizonyítása, hogy nem adták ki nyomtatásban a *Rudimentá*-t, a Csíkszentmihályi Felirat hitelességének igazolása, annak bebizonyítása, hogy a székely írás nem belső fejlemény, hanem idegen betűsort alkalmaztak a magyar nyelvre, a székely írás türk eredetének bizonyítása, a *Rovás és rovásírás* című munka létrehozása, az Isztambuli Felirat megfejtése, a Marsigli-féle naptár és Szamosközy István székely írásos sorainak fölfedezése és megfejtése, az emlékek kiadása *A magyar rovásírás hiteles emlékei*-ben.⁴⁷

Nemcsak terjedelmes, hanem mindenképpen tiszteletet érdemlő lista, akkor is, ha Sebestyén a fegyelmezett, alapos és pontos ítéletű Szabó Károlyhoz képest körülményeskedő, írásmodora itt-ott dagályos, vitastílusú sértődékeny s nem egyszer vérmes, és állításai, ötletei közül nem egy igazolhatatlannak bizonyult, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* színvonala pedig egyenetlen.

Sebestyénnek a székely írással kapcsolatos első hosszú tanulmány-sorozata, a *Rovás és rovásírás* című, folytatásokban jelent meg az *Ethnographiá*-ban 1903-tól 1906-ig. Ebben foglalkozott először a busztrofedon eredetével, a ró szócsaládjával és a rovás előfordulásaival különböző oklevelekben, a számrovással, a tulajdon- és mesterjegyekkel, a rovásírás technikájával, az orhoni és a székely írás emlékeivel, a székely betűk eredetével és a hamisítványokkal. A tanulmány-sorozat aztán könyv alakban is megjelent 1909-ben. 1913-ban fedezték föl az Isztambuli Felirat másolatát és ekkor érkeztek meg a fényképek a Bolognai Rovásemlék kéziratáról: mindkettőről Sebestyén adott hírt először.⁴⁸

⁴⁶ Herman 1903, 266.

⁴⁷ A fölsorolás: Sebestyén 1918.

⁴⁸ Sebestyén 1903b, 1904, 1906, 1909; 1913a; 1913c.

Legnagyobb érdeme azonban kétségtelenül az volt, hogy 1915-ben kiadott monográfiájában fényképekkel tette hozzáférhetővé az addig fölfedezett hét emléket, közülük kettő – a bolognai naptár és Szamosközy följegyzései – akkor jelent meg először.⁴⁹ Csakúgy, mint Szabó, Sebestyén is biztos kézzel választotta el a hiteles emlékeket a hamisítványoktól és a nem székely írással írt feliratoktól. Az emlékekkel foglalkozó, igen részletes fejezetek, ha nehézkesen is, de ma is használhatóak, a szakirodalom áttekintése viszont kevésbé sikerült neki, mint Szabónak. Zavarosra sikeredett a székely írás egyetemes írástörténetbe illesztése is. Mégis: az emlékek fényképes kiadása által, és mert sok más kutató figyelmét ez a könyv hívta föl a székely írásra, Sebestyénnek alapvető szerepe volt abban, hogy a két háború közötti korszak fénykorra vált a székely írás kutatásában.

A *magyar rovásírás hiteles emlékei* után Sebestyén kisebb közleményeken⁵⁰ kívül lényegében csak vitairatokat publikált a székely írás tárgyában. Vitái meglehetősen hevesek és kiterjedtek voltak: összecsapott Franz Babingerrel, Munkácsi Bernáttal,⁵¹ könyvének bírálata miatt pedig Németh Gyulával és Erneyi Józseffel.⁵²

Szorgos évek

Németh Gyula (1890–1976) éppen a Sebestyénnel való csatározással lépett be a székely írás kutatásába: 1915-ben alaposan megbírált a turkológus Mészáros Gyulának a Nagyszentmiklósi Kincsről írt cikkét, Sebestyén pedig védelmébe vette Mészárost a fiatalemberrel szemben. A következő évben jelent meg Németh bírálata Sebestyén monográfiájáról. A *magyar rovásírás hiteles emlékei* érdeként elismerte ugyan, hogy immár senki nem kételkedhet a székely írás hitelességében, de erős kritikával illette az írás eredetéről írt részeket. Sebestyén élesen válaszolt, s hiába volt békülékenyebb Németh viszontválasza, egy évvel később Sebestyén keményen megbírált Némethnek a székely írás eredetéről készült tanulmányát.⁵³

⁴⁹ Sebestyén 1915a. A könyv bemutatásaként a megjelenés után önállóan is megjelent a munka igen részletes tartalomjegyzéke (Sebestyén 1916c). Lényegében a kötet tartalmának rövid ismertetése Sebestyénnek a Szily Emlékkönyvbe írt cikke (1918) is.

⁵⁰ Sebestyén 1915b, 1916a, 1917a.

⁵¹ Babinger 1913, Sebestyén 1913b, Munkácsi 1913–14b. Sebestyén e cikkeit a válaszokkal együtt összegyűjtve is megjelentette (1914).

⁵² Erneyi 1917a, Sebestyén 1917b, Erneyi 1917b, Sebestyén 1917–20. Sebestyén monográfiájáról csak dicséretekkel teli ismertetést írt viszont Trócsányi Zoltán (1916).

⁵³ Mészáros 1915, Németh 1915, Sebestyén 1915c, Németh 1916a, Sebestyén 1916b, Németh 1916b, 1917–20, Sebestyén 1917–20.

Kritika ide vagy oda, a módszertani és szemléleti váltás megtörtént, éppen a Sebestyén emlékkiadásától kapott lendületnek köszönhetően a kutatás virágzó szakasza következett. A kétes hírű székely írás fokozatosan vált elfogadottabbá a tudományos közéletben. Németh a korszak első éveiben még ezt írta: „Nem nagyszerű [nagyszabású] elméletek lesznek azok, a mik a magyar írás kérdésének tudományos hitelét biztosítják; ezt a feladatot egyedül a minél aprólékosabb részletmunka lesz képes elvégezni. Bár eltűnnék az a bizalmatlanság, mely tudományos köreinket a magyar írással szemben jellemzi; kevesebb romantikát, több kritikát – s azt hiszem, a jövőben még szép eredményeket fogunk elérni ezen a téren.”⁵⁴ Németh óhaja aztán lassan mégis valósággá vált. A következő években jelentős előrelépés történt az írás eredetének tisztázásában, és a megnövekedett figyelemnek köszönhetően újabb és újabb emlékeket fedeztek föl: a Nikolsburgi Ábécét, a Homoródkarácsonyfalvi, a Bögözi és a Derzsi Feliratot.

A kutatás egyik meghatározó alakjává ebben az időszakban éppen Németh Gyula vált. Németh korai recenziójában nem véletlenül nem bánt kesztyűs kézzel idősebb pályatársával: legerőteljesebben Sebestyén könyvének az írás eredetével foglalkozó fejezeteit támadta annak módszertelensége és elemi hibái miatt. Nyilván összefüggött ez azzal, hogy már készült erről a témáról a tanulmánya: kevésbé a könyvkritika után jelent meg Némethnek a székely írás eredetét vizsgáló írása. A hiteles és hamis emlékek szétválasztása a 20. század első évtizedeire megtörtént, az eredetre vonatkozó kérdések azonban még megválaszolatlanok voltak, vagy – Nagy Géza munkáját kivéve – csak egészen elhibázott javaslatok születtek. Munkácsi Bernát és Melich János egy-egy tanulmánya kivételével lényegében minden tudományos módszert nélkülöző írások jelentek meg erről a kérdésről, s ők ketten sem átfogóan tárgyalták a székely írás eredetét, hanem csak egy-egy rész kérdést emeltek ki.⁵⁵

Németh Gyula volt az, aki Nagy Gézát követve megfelelő ismeretekkel és módszertani fölkészültséggel visszaterelte a kutatást a tudományos szempontok szerint értékelhető területre – nem véletlen, hogy Melich János, aki korábban „afféle középkori koholmánynak” tartotta a székely írást, amellyel „komolyan foglalkozni nem érdemes”, éppen Németh tanulmányát megismerve vált, mint maga írta, „Saulusból Paulussá”.⁵⁶

Németh jelentősége akkor is elvitathatatlan, ha később nem minden megállapítása bizonyult igazolhatónak. Nézete szerint a székely írás „köktörök” (keleti türk) eredetű, és egykor a teljes magyarság ismerte. Miután

⁵⁴ Németh 1917–20, 44.

⁵⁵ Németh 1917–20, Munkácsi 1913–14a, Melich 1925.

⁵⁶ Munkácsi 1925, 153.

a törököktől a magyarokhoz került, görög és glagolita elemekkel bővült. Németh jelentős eredménye volt, hogy tisztázta a Csíkszentmihályi Felirat származási helyét. Az általa *magyar*-nak nevezett írás türk kapcsolatairól vallott nézeteinek megfelelően a Nagyszentmiklósi Kincsről írt német nyelvű tanulmányának egyik függelékében 1932-ben olvasatukkal együtt bemutatta a székely írás emlékeit, felsorolta az írás rovástechnikából következő sajátosságait, és közölte véleményét az írás eredetéről. Két évvel később magyarul is megjelent ugyanez a tanulmány, de ekkor már kiegészítve az időközben fölfedezett Nikolsburgi Ábécéről írottakkal.⁵⁷ Németh 1945-ben jelentette be a Karácsonyfalvi Felirat fölfedezését. Ez után már mindössze egyetlen publikációja jelent meg a székely írásról, élete alkonyán, 1971-ben, de valószínűleg tervezett még más írásokat is: ezt igazolják azok a bejegyzések, amelyeket a Nagyszentmiklósi Kincsről írt tanulmányának székely írásról szóló függelékébe írt saját példányában.⁵⁸

Érdekes, hogy Ligeti Lajos (1902–1987) viszonylag kevés figyelmet szentelt a székely írásnak, noha széles körű orientalisztikai munkássága közép-pontjába a magyarság keleti kapcsolatainak kutatását állította. Németh 1934-es munkájának elismerő, csak egy-két részletben helyesbítő recenzióján kívül⁵⁹ mindössze részkérdésekhez szólt hozzá: ő kapcsolta össze a székely írás zárt Ǻ «ë» jelét a keleti türk ábécé jenyiszeji feliratokban található, azonos hangértékű 𐰽 jelével. Mubarak Šah Londonban előkerült, a kazárokról szóló perzsa kéziratának ismertetésekor azt fejtette ki, hogy a kazár írás lehet a kapocs, amely a magyar és a jenyiszeji betűket összeköti; és egy rövid cikkével segített leleplezni, hogy a Margitszigeten talált, ünnepelt „emléket” valójában cserkészek készítették a 20. században.⁶⁰

A kutatás két háború közötti szakaszának másik meghatározó alakja Jakubovich Emil (1883–1935) volt. Jakubovich előbb a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárát, majd levéltárát, aztán az Országos Széchényi Könyvtárt igazgatta. Több, latin betűkkel írt magyar nyelvemléket ő fedezett föl és adott közre. Szintén az ő nevéhez kapcsolódik a székely írás három emléke: a Bögözi és a Derzsi Felirat, valamint a Nikolsburgi Ábécé. Közülük kettőt ő mutatott be először. A Nikolsburgi Ábécét ismertető írásában, 1935-ben említette elsőként a *Rudimenta* fogarasi kéziratát is, valamint Miskolczi Csulyak István – valószínűleg Telegdire visszamenő – két ábécéjét. Ugyanebben az időszakban jelentkezett egy rövidebb írással Musnai

⁵⁷ Németh 1926–32, 1932b; 1934.

⁵⁸ Németh 1945, 1971. Németh Gyula hagyatéki könyvtárát a szegedi egyetemi könyvtár Keleti Különgyűjteményében őrzik, ott található Németh saját példánya is.

⁵⁹ Ligeti 1935. Szintén elismeréssel írt róla Cs. Sebestyén Károly (1935), ő ebben a cikkében egyben részletesen ismerteti a rovás technikáját.

⁶⁰ Ligeti 1925a, 1927; 1925b.

László (1888–1967) művelődéstörténész. A *Rudimenta* két, újonnan föllelt nagyenyedi kéziratát ismertette, aztán évtizedekkel később még egyszer összefoglalta a korábban írottakat, kiegészítve az Énlaki Feliratról szóló néhány adalékkal.⁶¹

Az első alapos emlékelemzés a kolozsvári egyetem régészének, Ferenczi Sándornak (1894–1945) az Énlaki Feliratról 1936-ban megjelent kis könyve. Írásában a többi emlékről is tett rövidebb megjegyzéseket, s bár könyve nem mentes a téves megállapításoktól sem, joggal ösztökélhette volna kortársait arra, hogy a többi emlékkal is alaposabban foglalkozzanak – de nem volt követője. Ferenczi valamivel később részletesen foglalkozott a székely írás «r» grafémájának eredetével is.⁶²

1937-ben újabb 18. századi ábécé előkerüléséről adtak hírt, majd a török írások emlékei között Orkun gyűjtötte egybe a székely írás emlékeit, Németh 1934-ben megjelent munkájának fölépítését követve.⁶³ Sőt, az 1930-as években a derzsin és a bögzin kívül két további felirat is fölbukkant – ezek azonban sajnos nem sokkal előkerülésük után elvesztek. K. Sebestyén József beszámolója szerint az egyiket a nagykászoni római katolikus templom szentélyének falán találták 1935-ben, ezt K. Sebestyén 15. századnak vélte. A másik Gelencén került elő, szintén katolikus templomból. Sorsuk hasonlóan alakult: megtalálásuk idején figyelmen kívül hagyták őket, s azóta mindkettő eltűnt, K. Sebestyén kéziratai között sem találták meg a följegyzéseket.⁶⁴ Szerencsére fennmaradt viszont a valamivel később fölfedezett Karácsonyfalvi Felirat – mint említettem, erről Németh Gyula adott hírt 1945-ben. Némethnek ezzel az írásával zárul a kutatás számos új eredményt hozó, és kiváló kutatókat fölvonultató szakasza.

Csendes kor

A második világháborút követő kor kutatástörténetének legsokatmondóbb jellemzője a több évtizedes csönd. A politikai és társadalmi környezet finoman szólva nem kedvezett a székely írás kutatásának. Noha a magyar nyelv uráli rokonságát ebben az időben már senki nem kérdőjelezte meg az akadémiai életben, elvileg régen vége volt a „törökpártiak” és „ugorpártiak” közötti torzsalkodásnak,⁶⁵ mégis maradtak néhányan, akik magukban

⁶¹ Musnai 1936, 1967.

⁶² Ferenczi 1936, 1939. Ferenczi 1936-os könyvéről Michaelis (1938) írt elismerő kritikát.

⁶³ A 18. századi ábécét Kun (1937) ismertette; Orkun 1940.

⁶⁴ K. Sebestyén 1941; Gelencén később előkerült egy másik felirat (Sándor 1996b).

⁶⁵ Ráadásul az „ugor–török háború”-nak nevezett vita korántsem volt olyan fekete-fehér, mint amilyennek a későbbi történetalkotások láttatják l. Sándor 2011, 416–420.

hordozták elődeik – vélt vagy valós – sérelmeit, legalábbis „nem szerették” a honfoglalás előtti török kölcsönszavakat, és jól érzékelhetően próbáltak minél kisebb szerepet tulajdonítani az egykori török–magyar kapcsolatoknak,⁶⁶ márpedig a székely írás – amely az addigra heroizálódott Hunfalvy Pál szerint nem is létezett – par excellence „turkofil” kutatási téma volt. Tiltani nyilván nem tiltották a székely írás kutatását, de észrevehetően nem is nagyon szorgalmazták. Nehéz volna a pusztá véletlennel magyarázni, hogy az 1945 előtti sűrű időszak után hirtelen minden érdeklődés kiveszett, s a hetvenes évekig mindössze egyetlen komolyan vehető írás jelent meg a székely írásról, az is külföldön: Dán Róbert elemzése a Nikolsburgi Ábécé héber részéről 1964-ben. Ha nagyvonalúak vagyunk, akkor másodiknak hozzáadhatjuk Györffy György nagyközönségnek szánt ismeretterjesztő cikkét ugyanabból az évből.⁶⁷ A székely írás potenciális szakemberei még a hetvenes-nyolcvanas években is csak egy-egy cikkel jelezték: nem hagyták teljesen figyelmen kívül a székely írást.

1971-ben Király Péter az írásrendszer eredetéről, lehetséges szláv kapcsolatairól közölte nézeteit, évekkel később egy 18. századi ábécé előke-rüléséről adott hírt.⁶⁸ Szintén 1971-ben jelent meg angolul Németh Gyula már említett, a Nagyszentmiklósi Kincsről szóló, korábban németül publikált írásának bővített változata. Az új verzióban a közben előkerült leletek nyomán Németh kiegészítette a székely írás eredetére vonatkozó korábbi véleményét azzal, hogy a székely írást a kazár és a „besenyő írással” együtt (ez utóbbin a Nagyszentmiklósi Kincs feliratainak írását értette) a türk írások európai csoportjába sorolta.⁶⁹

Nyilván nem véletlen, hogy éppen Németh tanítványa, Vásáry István jelentkezett hamarosan két publikációval, 1973-ban egy rövid ismeretterjesztő írással, 1974-ben egy részletesebb összefoglaló tanulmánnyal.⁷⁰ Ebben a kutatástörténeti előzmények rövid ismertetése után megemlített néhány 1915 után (azaz *A magyar rovásírás hiteles emlékei* óta) fölfedezett emléket is, és elsőként hívta föl a figyelmet Zakarjás János jezsuita hit-térítő Peruból haza írt, a székely írást titkosírásként használó levelére, s néhány más kéziratra, melyek Bél és Hájos értekezéseiből másolt kivonatok. Vásáry foglalkozott a székely jelek eredetével, Ligetivel összhangban fölhívta a figyelmet arra, hogy a székely írás a nyugati ótörök írások

⁶⁶ Ezt magáról mondta el egy vezető magyar nyelvtörténész egy magyar őstörténeti konferencián Szegeden az 1990-es évek első felében – hozzátéve, hogy szerinte a „turkofil” turkológusok „szeretnek” mindent a törökből magyarázni. A sértettségből fakadó attitűdökről l. Domokos 1998, 127, 200.

⁶⁷ Dán 1964, Györffy 1964.

⁶⁸ Király 1971a, 1971b, 1982.

⁶⁹ Németh 1971.

⁷⁰ Vásáry 1973, 1974.

csoportjába tartozik, és „a lehető legnagyobb óvatosságra” intett az akkoriban nagy szenzációként bejelentett, Felsőszemeréden talált felirattal kapcsolatban. A felsőszemerédi római katolikus templom kapuzata fölött már a 19. században fölfedeztek egy ismeretlen jelsorral írt feliratot, de korábban a latin, illetve a glagolita írásból próbálták megfejteni. Püspöki Nagy Péter szerint azonban székely betűkkel írták, s szerinte ez azt is bizonyítaná, hogy a „rovásírás” az egész magyarság „ősi kulturális hagyatéka”. Vásáry meggyőzően cáfolta, hogy a feliratnak köze volna a székely íráshoz.⁷¹ Hasonlóan kritikusan érdemes viszonyulnunk Püspöki Nagynak a székely írás eredetéről kifejtett nézeteihez is.

Óvatosságra nem csak a felsőszemerédi jeleket illetően volt ok. Az akadémiai csöndben teremni kezdtek a romantikus lelkesedés kábító gyümölcsei: jó szándékú, de csapongó fantáziájú és olykor ezen a területen hiányos képzettségű kutatók közölték írásaikat. Ennek a vonulatnak Csallány Dezső volt a legtermékenyebb szerzője.⁷² A székely írásról 1960-ban közölt először cikket: összegyűjtötte az emlékeket, és kimeríthetetlen fantáziával javasolt új olvasatokat a régiek helyett. Sok olyan tárgyat is felsorolt a székely írás emlékei között, amelyeken nem székely jelek olvashatók, ráadásul kései betűkarcolásokat – többek között a Ligeti által korábban már leleplezett margitszigeti kövön lévő is – hiteles emlékeknek tekintett.

A magyarországi szórványos tudományos érdeklődést szerencsére kompenzálta valamelyest, hogy Erdélyben új lendületet kapott a székely írás kutatása az 1970-es években. Két újabb feliratot találtak, egyet Aranyosszentmihályon, egyet Dálnokon; mindkettőt Benkő Elek publikálta. A dálnokiról korábban röviden hírt adott Kónya Ádám, Ferenczi Géza és Ferenczi István, illetve a dálnoki templom lelkésze, Mike Bálint és Kósa Ferenc kolozsvári nyelvtörténész.⁷³

Az Énlaki Feliratról részletes tanulmányt megjelentető Ferenczi Sándor fia, Ferenczi Géza később igen sok publikációval gyarapította a székely írás kutatását. Ferenczi két évtizeden át a székelyudvarhelyi múzeum igazgatója volt, s a székelyek erdélyi megtelepedésére irányuló kutatómunkája mellett édesapja, Ferenczi Sándor örökségét átvéve foglalkozott a székely írással, időnként bátyjával, a szintén régész Istvánnal közös publikációkban. Néhány kisebb közlemény után⁷⁴ 1979-ben éppen egy ilyen közösen megjelentetett hosszabb lélegzetű tanulmányban listázták a székely emlé-

⁷¹ Püspöki Nagy 1972–74; 1968, 1971a, 1971c; a székely írás eredetéről: Püspöki Nagy 1977, 1984.

⁷² Csallány 1960, 1966, 1969–71, 1970.

⁷³ Benkő 1972a, 1981; Kónya 1978, Ferenczi és Ferenczi 1979, Mike és Kósa 1971.

⁷⁴ Ferenczi 1971a, 1971b, 1972, 1979.

keket. Áttekintésük hasznos, segítséget nyújt az emlékek közötti eligazodásban, bár a tanulmánynak vannak gyengébb részei is, például az írás egykori szerepét elemző vonatkozások, vagy hogy Csallányt követve ők is a székely írás emlékei között sorolták föl a „rovásfeliratos gyűrűket”. Az irodalomban korábban nem szereplő emlékek közül fölhívták a figyelmet az egykori, megsemmisült középjaitai és erdőszentgyörgyi feliratra, valamint a bonyhai feliratra – ez utóbbi ma is létezik, de törölnünk kell a székely írás emlékei közül.

Az 1980-as években nem történt lényeges változás a megelőző évekhez képest. Erdélyben Ferenczi Géza kisebb közleményekben közölte vizsgálódásai eredményeit, és Kósa Ferenc végre a magyar nyelvtörténet szempontjából is számba vette a székely írással készült emlékeket.⁷⁵ Magyarországon kevés kivétellel továbbra is inkább lelkes, mint értékelhető eredményt fölmutató munkák születtek. Ezek közé tartozott a székely írás fölélesztésén lankadatlanul szorgoskodó Forrai Sándor 1985-ben kiadott könyve – ebben sorra vette a székely írás emlékeit, kiemelten foglalkozott a bolognai naptárral, és fényképeket is közölt, de az emlékek olvasataiban többnyire Csallány megalapozatlan javaslatait követte. Forrai gyorsírástanárként figyelt föl a székely írás ligatúráira – ahogyan ő nevezte, „rövidítéseire” –, elsősorban a bolognai naptár foglalkoztatta, később azonban egyre kritikátlanabban sorolt a székely emlékek közé mindenféle írást és karcolásokat.⁷⁶ Későbbi munkáiban a tudományos követelmények maradványát is teljesen fölvaltotta átszellemültsége, tevékenységét nem a kutatástörténeti összefoglalásban, hanem a székely írás mai kultuszának kialakításában kell majd értékelnünk.

Magyarországon ebben az időszakban lényegében egyetlen, akadémiai értelemben fontos tanulmány jelent meg: Róna-Tas András mutatott rá, hogy a magyarországi humanistáknak számottevő szerepük lehetett a székely írás 15. századi hirtelen fölvirágzásában.⁷⁷ Az 1980-as évek közepén az igazi szenzációt az avar kori írást tartalmazó Szarvasi Tűtartó fölbukkanása jelentette – elsősorban azért, mert ugyanazzal az ábécével írták, mint a megfeytési törekvéseknek csaknem két évszázada masszívan ellenálló, Nagyszentmiklóson talált aranykincs jelsorait. Az avar kori tárgyak feliratainak írása vezette Vékony Gábort a székely íráshoz, hiszen ebben az időszakban már tudományos közhelynek számított, hogy a székely betűsor a Kelet-Európában a nyolcvanas évekig nagy számban talált rejtélyes ábécékkel lehet valamiféle rokonságban. Vékony ezért szentelt néhány rövidebb fejezetet a székely írásnak is 1987-ben megjelent köny-

⁷⁵ Ferenczi 1981a, 1981b, 1988, 1990; Kósa 1983, 1987.

⁷⁶ Forrai 1974, 1976, 1981a, 1981b, 1985a, 1986, 1987, 1988.

⁷⁷ Róna-Tas 1985–86.

vében. Munkája ellentmondásos: a sikerültebb első részben a keleti és nyugati török területeken talált emlékekről adott áttekintést, ezek között szerepeltette a székely emlékeket. A második részben nehezen védhető megfejtési kísérleteket mutatott be a nagyszentmiklósi, a szarvasi és a jánoshidai lelet írását illetően. Monográfiája egyfajta előtanulmányként is értelmezhető csaknem két évtizeddel későbbi, posztumusz megjelent kötetéhez.⁷⁸

Új idők, új emlékek

A rendszerváltás a dilettantizmus előtt is szélesre nyitotta a kapukat: a kitaruló könyvpiacra korábban soha nem látott mértékben elszaporodtak a minden tudományos módszertant nélkülöző munkák. A nemzeti szimbólumokhoz való viszony és a nemzetfelfogások közötti választás kezdettől az újraformálódó politikai színtér egyik legfontosabb törésvonalát képezte, érthető, hogy a székely írás kérdése is áldozatul esett ennek a szakadásnak, hiszen mint „magyar specifikum” jól illett a szentimentális magyarságelképzelésekbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kilencvenes években kivirágzó új kultuszban részt vevők mindegyike politikai céllal vagy akár politikai háttérrel törekedett volna az írás népszerűsítésére és újraélesztésére. Ellenkezőleg: a kezdeti időszakban sokkal inkább a – néha már a megszállottságot súroló – elkötelezettség vitte arra a „rovásírás” terjesztésének pionírjait, hogy ábécét hozzanak létre (azaz modernizálják a történeti székely ábécét), tankönyveket írjanak, szakköröket és rovasírásversenyeket szervezzenek. Kétségtelen, hogy később sokan közülük könnyen sodródtak bele a politikába, vagy legalábbis a környékére, éppen mert ott örömmel fogadták sokkal inkább érzelmeken, mint érveken alapuló, nem egyszer ezoterikus nézeteiket, és könnyebben találtak támogatást – szemben a tudományos élet érthető tartózkodásával.

A székely írásról szóló irodalom szerkezete már ekkor jelentősen megváltozott: az arányok végképp a komolytalan találgatások javára tolódtak el. Ugyanakkor abszolút értelemben tudományos módszertannal is jóval több írás született 1990 után, mint az azt megelőző évtizedekben. Különösen az 1990-es évek első két harmadában, s aztán a 2000-es évek közepétől volt tapasztalható élénk pezsgés.

Örvendtetesen gyarapodott az emléktár: 1991-ben a középkori Erdély történetével foglalkozó régész, Benkő Elek adott hírt a Rugonfalvi Felirat

⁷⁸ Vékony 1987, 2004.

előkerüléséről, később ő közölte rajzzal együtt az 1992-ben talált Dályai Feliratot, és Magyarországon a Vargyasi Feliratot is. Szintén Benkő számolt be három kéziratoss emlékek megtalálásáról: ebből kettő Csulyak István peregrinációs albumából való, egy pedig a csíksomlyói ferencesek könyvtárából került elő. Mindemellett több összefoglalást is írt a székelyföldi feliratokról, egy rövidebb népszerűsítőt és három terjedelmesebbet, ezek közül az egyiket a középkori Székelyföld régészeti emlékeit tárgyaló monográfiájában olvashatjuk.⁷⁹

Furcsa élmény, de kénytelen vagyok magamat is beleírni a kutatástörténeti összefoglalásba – élvezve ráadásul azt az előnyt, hogy e könyv előszavában személyesebbé tehettem az itt szárazon felsorolt kutatástörténeti tényeket. Egy rövid általános összefoglalót követően 1991-ben jelent meg a Bolognában őrzött székely írásos kézirat filológiai és nyelvtörténeti földolgozása – sok apró filológiai részlet tisztázásán túl ennek legfontosabb megállapítása talán az volt, hogy a naptárt magyar ferencesek készíthették valamikor a 15. század második felében. A naptár és más korabeli naptárak összevetését külön tanulmányban végeztem el. 1992 tavaszán szerveztem azt a konferenciát, melyen a székely írást a többi Kárpát-medencei írás kontextusába helyezve – az avar kori és a honfoglalás kori emlékekkel együtt – tárgyaltuk, az előadásokat tartalmazó kötet 1992-ben jelent meg Róna-Tas András, Juhász Irén, Vékony Gábor, Harmatta János, Dienes István, Ferenczi Géza, Kósa Ferenc és a magam dolgozatával. Néhány írásban a székely írás lehetséges eredetével foglalkoztam, két nagyobb összefoglaló tanulmányt készítettem, és publikáltam a szerencsés véletlen folytán föllelt Gelencei Feliratot.⁸⁰ Némi szünet után 2010-től a székely írás tulajdonságairól, emlékeiről, identitásjelző szerepeinek és használatának változásairól, a koholmányelméletről, illetve az Isztambuli Feliratról tartottam konferenciaelőadásokat, ezek közül írásban eddig egynek az anyaga jelent meg.⁸¹

Az 1990-es évek első felében Kósa Ferenc két újabb írást tett közzé: az egyikben a székelyföldi feliratok módszeres föl kutatásának szükségességét hangsúlyozta, a másikban a Vargyasi Felirat megfejtéséhez szólott hozzá – akkori javaslatait másfél évtizeddel később, 2008-ban tovább pontosította.⁸² A székely írás történetéhez tett hozzá adalékokat Róna-Tas András a honfoglaló magyar népről szóló könyvében: néhány (elsősorban a cirill vagy a glagolita írásból származó) grafémával foglalkozott. A Nagyszentmiklósi Kincs feliratairól írt tanulmányában igen röviden említi a székely

⁷⁹ Benkő 1991, 1996a, 1994c; 1994a, 1996c, 1997, 1994b, 1996b, 1997, 2013, 2014.

⁸⁰ Sándor 1989–90, 1991, 1993a; 1992b; 1992a, 1993b, 2002; 1996a; 1996b, 1990, 2010.

⁸¹ Sándor 2014b.

⁸² Kósa 1992, 1994 (némiképp módosítva 2003), 2008.

írást, de eredetéről új nézettel állt elő. Vásáry István szintén a székely írás eredetéhez szólt hozzá sajnos csak nehezen hozzáférhető török nyelvű cikkében – ez orosz fordításban is megjelent, de ehhez sem könnyebb hozzájutni.⁸³

Három évtizednyi szünet után ismét megszólalt a székely írás kérdésében Györffy György, ezúttal Harmatta Jánossal közösen írt cikkében, az általuk a teljes magyarság egykori tulajdonának vélt írás eredetéről. Írásokban meghökkentő kijelentések seregével találkozunk, ez az írás nem tartozik a két tekintélyes professzor legsikerültebb munkái közé.⁸⁴

Ferenczi Géza folytatta korábban megkezdett munkáját: kisebb módosításokat javasolt az Énlaki, a Derzsi, a Karácsonyfalvi, a Csíkszentmihályi és a Vargyasi Felirat olvasatában, sok rövid ismeretterjesztő és több összegző tanulmányt készített, ezekben nemcsak a feliratokat, hanem a kéziratos emlékeket is leltárba vette. Írásai többnyire megbízható forrásnak számítanak akkor is, ha egy-két olvasati javaslata gyengébb lábakon áll, hiányok inkább csak akkor mutatkoznak, ha turkológiai tárgyú megjegyzéseket tett.⁸⁵

Míg Ferenczi Géza elsősorban az egykori Telegdiszék területén talált emlékekkel foglalkozott, a szintén igen sok írást közlő Ráduly János főképp Marosszék emlékeit kutatta. Ő adott először hírt a Berekeresztúri Feliratokról – összességében tíznél is többről, de ezek közül valójában csak néhányról mondhatjuk biztonsággal, hogy valóban székely jelekkel íródtak. Részletesebben foglalkozott az Isztambuli Felirattal, és jelentős számú ismeretterjesztő cikket közölt a székely írásról, munkáit kisebb kötetekbe gyűjtve is megjelentette, sőt írt „rovásírástankönyvet” is. Írásai a nagyközönségnek sok szempontból megfelelő, bár olykor kissé elnagyoltan megrajzolt tájékozódásul szolgálhatnak, sok apró megfigyelése pontos, de a székely emlékek körét szintén indokolatlanul szélesen húzza meg. Igaz ez a feliratokat számba vevő, Erdélyi Istvánnal közösen írt kötetükre is: hasznos óvatosan kezelni, mert az emlékek közé tulajdonjegyek, karcolások, meglehetősen bizonytalanul rögzíthető vonalakat tartalmazó „feliratok” is keveredtek. Megjelent viszont a könyvben egy újabb, egyszavas, évszámmal ellátott felirat Karácsonyfalváról. Szintén Ráduly publikálta a legutóbb, 2013 májusában talált Bágyi Feliratot.⁸⁶

⁸³ Róna-Tas 1996, 335–341; 2002, 127; Vásáry 1993, 1998.

⁸⁴ Györffy és Harmatta 1997.

⁸⁵ Ferenczi 1990, 1991a, 1991b, 1992a, 1992b, 1994a, 1994b, 1994c, 1996, 2000a, 2000b, 2000c, 2000d, 2000e, 2001, 2002a, 2002b, 2004; 1997, 2002c, Ferenczi és Ferenczi 2006.

⁸⁶ Ráduly 1995, 1998a, 2008; 1998b; 2004a; 2007; 2004b; 2013; Erdélyi és Ráduly 2010. Itt kell megemlítenem, hogy mind Ferenczi Géza, mind Ráduly János sok rövidebb írását, de könyvét is eljuttatta hozzám, s ez különösen az igen nehezen hozzáférhető helyi lapokban publikált írásaik megismerésében segített sokat. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom szívességükért – Ferenczi Géza sajnos itt már nem olvashatja a köszönetet.

Az ábrándos irodalom egyik kedvence a székely írás néhány furcsa formájú jele, mert szokatlan, egyáltalán nem betűszerű alakjuk miatt könnyedén lehet kozmikus üzenetnek értelmezni őket. 2001-ben Máté Zsolt végleg megfosztotta az álmodozókat ettől a játékszerüktől, mert megoldotta a misztikus „féregszerű jelek” rejtélyét – az <mb> 𐀓 𐀔 és az <nt> 𐀕 𐀖 régebbi és újabb jeleiről van szó.⁸⁷ Vékony Gábor 2004-ben, már halála után megjelent könyvének címe – *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története* – félig-meddig megtévesztő, mert a kötet írásainak nagyobbik része nem a székely, hanem a honfoglalás kori, avar kori és más kelet-európai írásokkal készített emlékekről szól. Ugyanakkor Vékony Gábor fölfogására mindvégig jellemző volt, hogy a székely írást a kelet-európai írások kontextusába helyezve szemlélte. Érdeklődésének fókuszában, noha ezzel is foglalkozott, elsősorban nem is a székely írás eredete állt – úgy tűnik, sokkal inkább a megfejtetlen feliratok elolvasása izgatta. Avar kori, honfoglalás kori és székely emlékeket is próbált megfejteni mind magyar, mind török olvasatokkal. Az emlékek létrejöttére és a székely írás eredetére vonatkozóan is sok eredeti gondolatot olvashatunk a kötetben – de mintha az ötletességet, újdonságot és a kerekké formált történeteket Vékony fontosabbnak tartotta volna minden másnál. Érvelésében a művelődéstörténeti erudíció a hiányzó részletek nagyvonalú gondolati kipótlásával párosult, nagy kedvvel épített egész hipotéziskatedrálisokat, de a kellő alap és alátámasztás híján ezek könnyen összeomlanak.

A következő évek sem teltek eseménytelenül a székely írás kutatásában: Tánczos Vilmos, a csángó folklór kutatója egy gyűjtőútja során bukkant rá a moldvabányai ferences templomban egy rövid felíratra; ő és Ráduly publikálták.⁸⁸ Komlóssy Gyöngyi Bél Mátyás székely írásról szóló munkájának előzményeit ismertette röviden.⁸⁹ Horváth Iván 2006-ban jelentkezett annak a 19. századi ötletnek a fölújításával, amely Róna-Tas Andrásnak a humanisták kiemelt szerepére vonatkozó nézeteit vitte tovább még egy – vagy több – lépéssel, fölvetve, hogy a székely írást a humanisták talán nemcsak egyszerűen népszerűsítették, hanem ők maguk alkották. Ebben a munkában Horváth még lehetségesnek tartotta, hogy esetleg a Nikolsburgi Ábécé is lehet hamisítvány, 2011-ben azonban, munkatársaival írt tanulmányában már határozottan elvetette ezt a lehetőséget, miután azonosították azt az ősnymotatványt, amelyből az ábécét tartalmazó pergament kiemelték. Kicsivel előttük járt az ősnymotatvány kézre kerítésében Szelp Szabolcs – ő viszont nemcsak az ősnymotatványra talált rá, hanem

⁸⁷ Máté 2001.

⁸⁸ Tánczos 2006, Ráduly 2006.

⁸⁹ Komlóssy 2006, 2008.

az ábécé lejegyzőjét is azonosította, s ezzel lényeges új ismeretettel bővítette a Nikolsburgi Ábécéről összegyűjtött tudásunkat.⁹⁰

Az új eredmények és a székely írás növekvő ismertsége ellenére a magyar nyelvű írástörténeti könyvek székely írásról szóló fejezetei sajnos sok évtizedes lemaradást mutatnak – némelyik esetében érthetően, hiszen régebbi könyv újrakiadása, némelyik viszont azért, mert túlságosan a korábbi elődöt követi.⁹¹ Három fontos kézikönyvbe bekerült viszont a székely írás önálló szócikként.⁹²

Az elmúlt évtizedek két vonatkozásban jelentenek fontos előrelépést a székely írás kutatásában. Az egyik a sok új emlék fölfedezése – a ma ismert emlékek száma sokszorososa a néhány évtizeddel ezelőtt ismert emlékek számának. A másik a nyugati törökség egykori területeiről előkerülő írásos leletek megszorodása – előbb-utóbb talán megfejtésükhöz is megtaláljuk a kulcsot. Mind a székely írásnak, mind az archaikus és a nyugati ótörök írásoknak hiányzik azonban a korpuszuk, égetően fontos tehát az emlékek alaposan megrostált, átgondolt kiadása, használható, jó minőségű képekkel és rajzokkal.

Jó hír, hogy a székely írás sokáig fájóan hiányzó új emléktára már készül. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának nemrégiben alakult Magyar őstörténeti témacsoportja az akadémiai tudományosság hosszas intézményes hallgatása után végre reagált a székely írás iránti, soha nem tapasztalt társadalmi érdeklődésre. 2011 júniusában a székely írással foglalkozó ülést rendezett, a 2013 áprilisában rendezett akadémiai őstörténeti konferencián is helyett kapott a téma, és elkezdődtek a teljes korpusz kiadásának munkálatai.⁹³

⁹⁰ Horváth 2006 (=2007), 2010; Horváth et al. 2011, Szelp 2011.

⁹¹ Kéki 2000, Várkonyi 2001, Lacza 2004 – ez utóbbi legnagyobb mértékben Várkonyi szövegét vette át.

⁹² A Magyar Néprajzi Lexikonba (Vásáry 1981), a Korai magyar történeti lexikonba (Róna-Tas 1994) és a Magyar művelődéstörténeti lexikonba (Sándor 2008).

⁹³ A kötet főszerkesztője Vásáry István, szerkesztője Benkő Elek és Sándor Klára. Az említett konferenciát *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés* címmel rendezték 2013. április 17–18-án az Akadémián. A konferencián elhangzott előadásokból készült kötetben l. Benkő 2014 és Sándor 2014b.

IDÉZETT IRODALOM

- Altheim, Franz 1948. *Hunnische Runen. Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. Halle: Max Niemeyer.
- Altheim, Franz 1952. Türkstudien. *La Nouvelle Clio* 1–2, 32–56.
- Amanžolov, Sarsen 2003. *Istorija i teorija drevnetjurskogo pis'ma*. Almaty: Izdatel'stvo Mektep.
- Anonymus 1999. *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László. Budapest: Osiris.
- Babinger, Franz 1913. Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia* 24, 129–139.
- Babinger, Franz 1913–14a. Ein schriftgeschichtliches Rätsel. *Keleti Szemle* 14, 1–14.
- Babinger, Franz 1913–14b. Des Rätsels Lösung? *Keleti Szemle* 14, 14–19.
- Babinger, Franz 1914. Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. *Ungarische Rundschau* 3, 41–52.
- Bajčorov, Soslanbek 1989. *Drevnetjurskije runičeskije pamjatniki Evropy*. Stavropol.
- Bayçarov, Soslanbek 1996. *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balázs János 1980. Levédia, Nyék ... és a székek eredete. In: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*, 245–274. Budapest: Magvető.
- Bálint Csanád 1994. A 9. század magyar régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 39–46. Budapest: Balassi.
- Bálint Csanád 1995. *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Bálint Csanád 2002. A nagyszentmiklósi kincs. *História* 2002/3, 3–7.
- Bálint Csanád 2004. *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Balassi.
- Bálint Csanád 2008. A történeti genetika és az eredetkérdés(ek). (A közös kutatás szükségessége és lehetőségei.) *Magyar Tudomány* 169, 1170–1187.
- Bálint Sándor 1973. *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bálint Sándor 1977a. *Ünnepi kalendárium 1.*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bálint Sándor 1977b. *Ünnepi kalendárium 2.*. Budapest: Szent István Társulat.
- Banner János és Jakabffy Imre 1954. *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időkől a XI. századig*. Budapest: Akadémiai.

- Barbier, Frédéric 2006. *A könyv története*. Budapest: Osiris.
- Bárczi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bartók István 2002. *Grammatica Hungarolatina – Poetica Hungarolatina*. Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 485–501.
- Bartók István 2004. *Sylvester János grammatika-meghatározásának jelentősége és forrásai*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108, 405–422.
- Bartók István 2006. *Ioannes Sylvester: Grammatica Hungaro-Latina*. Budapest: Akadémiai –Argumentum.
- Bartók István 2007. „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Budapest: Universitas.
- Bartók István 2011. Egy legenda születése, halála és újjászületése (Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: *Wi grammatica*, Buda, 1490). *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 174–180.
- Baski Imre 2009. Madijar: magyar eredetű néptörredék a kazakoknál? In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 189–208. Budapest: Molnár.
- Bél Mátyás 1729. *Ungarischer Sprachmeister*. Pozsony.
- Beliczay Jónás 1881. *Marsigli élete és munkái*. A Történettudományi Osztály Köreiből, 9. füzet.
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Budapest: Trezor.
- Bene Sándor 2006. *Acta Pacis*. Béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili tervei a karlócai béke iratainak kiadására. *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 329–372.
- Benedek Fidél 2000. *Csíksomlyó*. Tanulmányok. Kolozsvár: Erdélyi Ferences Rendtartomány.
- Benedek Fidél 2005. *Ferences kolostorok*. Csíkszereda: Pallas Akadémia.
- Benits Péter 2001. Bevezető. In: Istvánffy 2001, 7–23.
- Benkő Elek 1972a. Rovásírás az Aranyos mentén. *Utunk* 1972. július 28., 10.
- Benkő Elek 1972b. Egy újabb rovasírási emlék Erdélyből. *Magyar Nyelv* 68, 453.
- Benkő Elek 1981. Középkori feliratok Dálnokon. *Korunk* 40, 138–145.
- Benkő Elek 1991. Rugonfalva középkori emlékei. *Erdélyi Múzeum* 53, 15–28.
- Benkő Elek 1992. *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája*. Budapest: az MTA Régészeti Intézete.
- Benkő Elek 1993. A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas* 1993/3, 5–20.
- Benkő Elek 1994a. Rovásírási bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában. *Erdélyi Múzeum* 56, 81–83.
- Benkő Elek 1994b. Régészeti megjegyzések székelyföldi rovasfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90, 157–168.

- Benkő Elek 1994c. Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90, 487–489.
- Benkő Elek 1996a. A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92, 75–80.
- Benkő Elek 1996b. A székely rovásírás. *História* 18/3, 31–33.
- Benkő Elek 1996c. A siménfalvi rovásemlék és köre. In: Kovács A., Sipos G. és Tonk S. (szerk.), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, 55–64. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Benkő Elek 1997. Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Gézának. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41, 177–183.
- Benkő Elek 2013. *A középkori Székelyföld I–II*. Budapest: MTA BTK.
- Benkő Elek 2014. A székely írás emlékei. In: Szentpéteri József és Sudár Balázs (szerk.), *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK, Budapest, s. a.
- Benkő Loránd 1949. *Leurenci*. *Magyar Nyelv* 45, 77–78.
- Benkő Loránd 1950. *Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben*. *Magyar Nyelv* 46, 230–233.
- Benkő Loránd 1967. A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: Bárczi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*, 21–80. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1990. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1, 109–122.
- Benkő Loránd 1991. Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum* 1, 52–61.
- Benkő Loránd 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 221–247. Budapest: Balassi.
- Benkő Loránd 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231, 7–68.
- Berlász Jenő 1984. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmány. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Berlász Jenő 2009. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. In: Boka L. és Ferenczyné Wendelin L. (szerk.), *Gyűjtők és gyűjtemények*. A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük, 22–39. Budapest: Kossuth – OSZK.
- Bernhard, Jan Andrea 2001. *Petrus Dominicus Rosius a Porta peregrinációs albuma*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Berrár Jolán és Károly Sándor 1984. *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Berta Árpád 2004. *Szavaimat jól halljátok...* Szeged: JATEPress.

- Berta Árpád és Károly László 2007. A szertő-tetői kő rovásírásos feliratai. *Magyar Nyelv* 103, 300–310.
- Berzeviczy Albert 1820. Magyar hazánkat illető és a' külföldi könyvtárakban található jelességekről. *Tudományos gyűjtemény* 4/1, 37–69.
- Bibliothek Fürst Dietrichstein Schloss Nikolsburg*. Wertvolle Manuskripte mit Miniaturem des 9.-15. Jhdts. Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg, 21 novembre 1933.
- Blazovich László és Galántai Erzsébet 1985. Bevezető. In: Ransanus 1985, 7–32.
- Blazovich László és Szakály Ferenc 1993. Középkor. In: Blazovich L. (szerk.), *Makó története a kezdetektől 1849-ig*, 145–199. Makó: Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete.
- Bod Péter 1982. *Magyar Athenas*. Budapest: Magvető.
- Bod Péter 2003. *Magyar Athenas*. Sepsiszentgyörgy: T3.
- Bollók János 1984. Kézai Simon. In: V. Kovács S. (szerk.), *A magyar középkor irodalma*, 115–163. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Bóna István 1984. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (szerk.), *Magyarország története I. A kezdetektől 1242-ig*, 265–373. Budapest: Akadémiai.
- Bóna István 1991. A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. In: Ujváry Z. (szerk.), *Történelem, régészet, néprajz. Tanumányok Farkas József tiszteletére*, 9–18. Debrecen: Ethnica Alapítvány.
- Bóna István 1992. A székelyek eredete. *Rubicon* 1992/3, 27.
- Bóna István 1993a. Attila és legendája. *Rubicon* 1993/6, 4–22.
- Bóna István 1993b. *A hunok és nagykirályaik*. Budapest: Corvina.
- Bóna István 1994. Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és eredmények. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 67–75. Budapest: Balassi.
- Bóna István 1995a. A vad hunok. *História* 1995/7, 5–7.
- Bóna István 1995b. Attila és a nyugati világ. *História* 1995/8, 3–6.
- Bóna István 1996. Attila sírja. *História* 1996/1, 14–16.
- Bóna István et al. (szerk.) 1993. *Hunok - Gepidák - Longobárdok*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Bonfini, Antonio 1995. *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi.
- Borovszky Samu 1894a. A hunn–magyar rokonságról. *Ethnographia* 5, 96–102.
- Borovszky Samu 1894b. *A honfoglalás története*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Borsa Gedeon 1978. *A magyar csízió kialakulásának története*. Az OSZK Évkönyve 1974–1975, 265–347. Budapest.
- Borsa Gedeon 1998. *Könyvtörténeti írások*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Böröcz Marcell 1911. *Ferencesek a középkori magyar irodalomban*. Pécs: Katolikus hírlapkiadó és nyomda részvénytársaság.

- Coulmas, Florian 1989. *The Writing Systems of the World*. Oxford: Basil Blackwell.
- Coulmas, Florian 1999. *The Blackwell Encyclopedia of Writing System*. Oxford: Basil Blackwell.
- Coulmas, Florian 2003. *Writing Systems: An Introduction to their Linguistic Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulmas, Florian és Konrad Ehlich (szerk.) 1983. *Writing in Focus*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton.
- Cruden, Alexander 1980. *Complete Concordance to the Bible. With Notes and Biblical Proper Names under one Alphabetical Arrangement*. Cambridge: Lutterworth Press.
- Cziráki Zsuzsanna 2006. *Az erdélyi szászok története: Erdélyi szász irodalomtörténet*. Kozármisleny: Imedias Kiadó. 2006.
- Csallány Dezső 1960. A székely-magyar rovásírás emlékei. *A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve* 3, 39–137.
- Csallány Dezső 1966. A székely-magyar rovásírás történetéhez. *Archeológiai Értesítő* 93, 36–45.
- Csallány Dezső 1969–71. Rovásírási emlékek a Kárpát-medencében. *A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve* 12–14, 135–161.
- Csallány Dezső 1970. Székely rovásírási szövegek megfejtése. *Korunk* 29, 604–613.
- Csapodi Csaba 1973. A „magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K31–K114). Budapest: az MTA Könyvtára.
- Csapodi Csaba 1984. *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Budapest: az MTA Könyvtára.
- Csécsi János 2009. *Helyesírási-grammatikai megjegyzések*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Cs. Sebestyén Károly 1935. A magyar rovásírás betűrovásáról. *Népünk és Nyelvünk* 7, 59–67.
- Cs. Sebestyén Károly 1952. A székely-derzsi rovásírási tégla kora. *Magyar Nyelv* 48, 86–88.
- Dán Róbert 1964. Cursive Hebrew alphabet from the fifteenth century. *Studies in Bibliography and Booklore* 6, 150–152.
- Dán Róbert 1973. *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Dankanits Ádám 1970. Rovásírási sorok 1624-ből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 12, 378–379.
- Deák Antal András 2004. *A Duna felfedezése*. Budapest: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény.
- Deák Antal András 2005. *Térképek a félhold árnyékából*. CD. Budapest.
- Deér József 1938. *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

- Dernschwam, Hans 1984. *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* (Közreadja Tardy Lajos.) Budapest: Európa.
- Dezsericzky Ince 1753. *De initiis ac majoribus hungarorum liber III. Qui est exegeticon de scythis, amazonibus, hunnis, atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorialibus chronologiis, ac genealogiis, nec non inscriptione et alphabeto scythico haud ingratum futurum.* Pest.
- Dienes István 1962. Nemzetségi jegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton. *Folia Archaeologica* 14, 95–107.
- Dienes István 1992a. A Kalocsa Környéki Rováslemlékről. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 31–40. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Dienes István 1992b. Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon. *Életünk* 29, 537–541.
- Dienes István 1994. Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa. *Folia Archaeologica* 43, 167–180.
- Diós István 1984. *A szentek élete.* Budapest: Szent István Társulat.
- Eckhardt Sándor 1926–32. Az új rováslemlékhez. *Kőrösi Csoma Archívum* II., 378.
- Eckhardt Sándor 1944. *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről.* Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete.
- Eisenstein, Jacques 1910. Der Antiquariatsbuchhandel in Österreich und Ungarn. In: *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens I*, 62–69. Vienna.
- Emődi Tamás 1998. A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyékben. *Művészettörténeti Értesítő* 47/3–4, 177–198.
- Emődi Tamás 2005. A beregszentmiklósi Telegdi-Rákóczi-kastély. *Korunk*, 2005/12, 38–42.
- EMSzT I. Szabó T. 1976.
- Engel Pál 1986. Thuróczy János és krónikája. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, 409–420. Budapest: Helikon.
- Engel Pál 1990. *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig.* Magyarok Európában I. Budapest: Háttér.
- Engel Pál 1997. A kettős honfoglalás. *Ómagyar kultúra* 10, 54–10.
- Entz Géza 1952. XV–XVIII. századi bekarcolások falfestményeken. *Archaeologiai Értesítő* 79, 131–132.
- Erdal, Marcel 2007. The Khazar Language. In: P. Golden, H. Ben-Shammai és A. Róna-Tas (szerk.), *The World of the Khazars*, 75–108. Leiden – Boston: Brill.

- Erdélyi István 1999. Erdélyi István írja. *Magyar Nyelv* 95, 511–512.
- Erdélyi István és Ráduly János 2010. *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei*. Budapest: Masszi.
- Erdélyi László 1904. *A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása*. *Nyelvtudományi Közlemények* 34, 389–416.
- Erney József 1917a. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. *Századok* 51, 165–176.
- Erney József 1917b. A rovásírás kritikája. *Századok* 51, 406–408.
- EtSz I. Gombocz és Melich János 1914–1930, 1930–44.
- Fabian, Bernhard 2003. *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa*. Digitalisiert von Günter Kükenshöner. Hildesheim: Olms Neue Medien 2003. <http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Mikulov>
- Faulmann, Karl 1880. *Illustrierte Geschichte der Schrift*. Wien – Pest – Leipzig.
- Fehér Géza 1926–27. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61–62, 1–20.
- Fehér Géza 1931. A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 152–157.
- Ferenczi Géza 1971a. Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez. *A Székelykeresztúri Múzeum Évkönyve. Tanulmányok, közlemények* 1971. október, 270–281. Csíkszereda.
- Ferenczi Géza 1971b. Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez I. *Keresztény Magvető* 77, 200–206.
- Ferenczi Géza 1972. Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez II. *Keresztény Magvető* 78, 49–54.
- Ferenczi Géza 1979. A homoródkarácsonyfalvi rovásírási felirat. *Korunk* 13, 273–281.
- Ferenczi Géza 1981a. Adalékok a marosvásárhelyi rovásírási szöveg megfejtéséhez. *Művelődés* 34/1, 45–46.
- Ferenczi Géza 1981b. A székelyderzsi rovásírási téglák kora s felirata. *Keresztény Magvető* 87, 108–120.
- Ferenczi Géza 1988. Székely rovásszövegek megfejtéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 32, 51–56.
- Ferenczi Géza 1989. Runaic Signs from Magyarózd. *Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve* 1989, 145–148. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Ferenczi Géza 1990. A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár rovásírási emléke. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 34, 63–65.
- Ferenczi Géza 1991a. Elmefuttatás a magyar rovásírásról I. *Székely Útkereső* 2/3, 16.

- Ferenczi Géza 1991b. Elmefuttatás a magyar rovásírásról II. *Székely Útkereső* 2/4, 16.
- Ferenczi Géza 1992a. Gondolatok az énlaki rovásírásos feliratról. *Hazanézó*, 3/1, 18–19.
- Ferenczi Géza 1992b. A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 51–67. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Ferenczi Géza 1994a. A vargyasi rovásemlék. *Romániai Magyar Szó* 1994. október 8–9.
- Ferenczi Géza 1994b. A vargyasi székely rovásírásos emlék. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38, 147–150.
- Ferenczi Géza 1994c. Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 39, 181–186.
- Ferenczi Géza 1996. Jegyzetek a székely rovásírás köréből. 1. „Írtáq(eszt)” vagy „irattáq(eszt)”? 2. A Székelyderzsi Rovásemlék új megfejtéséről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 40, 49–52.
- Ferenczi Géza 1997. *Székely rovásírásos emlékek*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat.
- Ferenczi Géza 2000a. Bod Péter és a székely rovásírás. *Udvarhelyi Híradó Kalendárium* 2000, 117–120. Székelyudvarhely.
- Ferenczi Géza 2000b. Az énlaki „titokzatos” dakó-diakon szó magyarázatához. *Hazanézó* 11/1, 23–24.
- Ferenczi Géza 2000c. A székely (magyar) rovásírásról. In: Gazda J. (szerk.), *Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete*, 408–418. Kovászna: Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület.
- Ferenczi Géza 2000d. A Vargyasi Rovásemlék. *Romániai Magyar Szó*, Új sorozat, 1460–1461.
- Ferenczi Géza 2000e. Még egyszer a Homoródkarácsonfalvi Rovásírásos Emlékről. In: Cseke P. és Hála J. (szerk.), „A Homoród füzes martján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*, 110–114. Csíkszereda.
- Ferenczi Géza 2001. Az Énlaki Rovásemlékkel kapcsolatos „bonyodalmak” I. *Hazanézó* 12/2, 28–30.
- Ferenczi Géza 2002a. Az Énlaki Rovásemlékkel kapcsolatos „bonyodalmak” II. *Hazanézó*, 13/1, 17–20.
- Ferenczi Géza 2002b. Az Énlaki Rovásemlékkel kapcsolatos „bonyodalmak” III. *Hazanézó*, 13/2, 28–33.
- Ferenczi Géza 2002c. *A székely rovásírás az idő sodrában*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat.
- Ferenczi Géza 2004. Bod Péter és a székely rovásírás. In: Tüskés T. (szerk.), *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, 101–106. Budapest: Universitas.

- Ferenczi Géza és Ferenczi István 1978. Rovásírás Dálnokon. *Fórum. A Megyei Tükör melléklete* 1978. április, 22–23.
- Ferenczi Géza és Ferenczi István 1979. Magyar rovásírásos emlékek. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 9–32. Bukarest: Kriterion.
- Ferenczi Géza és Ferenczi István 2006. *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat.
- Ferenczi Sándor 1936. *Az énlaki rovásírásos felirat*. Kolozsvár: Minerva.
- Ferenczi Sándor 1939. Rovásírásunk r jegye. *Erdélyi Múzeum* 44, 179–198.
- Fischer Károly Antal 1889. *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*. Budapest: Heisler J. Könyvnyomdája.
- Fisher, Steven R. 2004. *A History of Writing*. London: Reaktion Books.
- F. Molnár Mónika 2007. *Luigi Ferdinando Marsigli: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. Budapest: Históriaantik Könyvesház.
- Fodor István 1980. A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti háttéréről. In: Dankó I. (szerk.), *Bolgár Tanulmányok III*, 9–46. Debrecen.
- Fodor István 1999. Vélemény a bodrog-búí rovásleletről. *História* 1999. augusztus, 31–32.
- Forrai Sándor 1974. A székely rovásírásos naptár rövidítési rendszere és a gyorsírás. *Gyorsírók és Gépírók Lapja* 24, január, 13–16.
- Forrai Sándor 1976. Rovásírásos nyelvm emlékeink. *Magyar Nemzet* 1976. január 9., 5.
- Forrai Sándor 1981a. A bolognai rovásbot. *Magyar Nemzet* 1981. január 9., 9.
- Forrai Sándor 1981b. Középkori székely kalendárium. *Élet és Tudomány* 1981. január, 95–96.
- Forrai Sándor 1985a. *Küskarácsontól Sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Budapest: Múzsák.
- Forrai Sándor 1985b. *Második Magyar Rovásírás Kiállítás*. Gödöllő.
- Forrai Sándor 1986. A rejtélyes tűtartó titka. *Népszava* 1986. március 12.
- Forrai Sándor 1987. Kőbe véselt középkori nyelvm emlékek. *Népszava* 1987. szeptember 26., 9.
- Forrai Sándor 1988. *Az írás bölcsője és a magyar rovásírás*. Gödöllő.
- Fрати, Luigi 1928. *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli conservati nella biblioteca universitaria di Bologna*. Firenze: Olschki.
- Funke, Fritz 2005. *Könyvismeret*. Budapest: Osiris.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Gatz, Erwin 1996. *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon*. Berlin : Duncker & Humblot.
- Gaur, Albertine 1984. *The History of Writing*. London: The British Library.

- Gecser Ottó 2007. Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a középkori Európában. *Vigília* 72, 490–497.
- Geleji Katona István 1906. *Magyar gramatikatska: a'vagy az igaz magyar írásban, és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiok*. Budapest: Athenaeum.
- Gerézdi Rabán 1960. Kísérőtanulmány. In: Székely, 1960.
- Gianola Alberto 1931. *Marsili Alajos Ferdinánd és Erdély*. (Ford. Gander Andor.) *Erdélyi Múzeum* 36, 156–169.
- Glatz Ferenc 1999. A „székely rovásírásról”. *História* 1999. augusztus, 29.
- Golb, Norman és Omeljan Pritsak 1982. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca: Cornell University Press.
- Golden, Peter B. 1980. *Khazar Studies I-II*. Budapest: Akadémiai.
- Golden, Peter B. 1984. A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. *Harvard Ukrainian Studies* 8/3–4, 474–486. Cambridge: Ukrainian Research Institute, Harvard University.
- Golden, Peter B. 2007. Khazar Studies: Achievements and Perspectives. In: P. Golden, H. Ben-Shammai és A. Róna-Tas (szerk.), *The World of the Khazars*, 7–57. Leiden – Boston: Brill.
- Gombocz Zoltán 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.
- Gombocz Zoltán 1917. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. Scythia. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 129–194.
- Gombocz Zoltán 1923a. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. Magna Hungaria. *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 1–33.
- Gombocz Zoltán 1923b. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány III. Jugria. *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 168–193.
- Gombocz Zoltán és Melich János 1914–1930, 1930–1944. *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Goodrick-Clarke, Nicolas 2004: *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*. London: Tauris Parke.
- Göbl, Robert és András Róna-Tas 1995. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Göckenjan, Hansgerd 1996. A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 131–141. Budapest: Balassi.
- Göckenjan, Hansgerd 2001. Felderítő és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 57–66. Budapest: Balassi.
- Gömöri János 2000. Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 16, 163–216.

- Grexa Gyula 1922. *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Budapest: magánkiadás.
- Gróf László 1992–2000. Marsili gróf élete. *Cartographia Hungarica* 2, 19–23; 3, 25–29; 4, 46–50; 5, 12–17; 6, 18–24; 7, 31–36.
- Gyárfás István 1883. *Jerney János emlékezete*. Budapest: MTA.
- Gyarmathi Sámuel 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester I*. Kolozsvár.
- Györffy Pál 1989. *Az erdélyi ferences kuztódia története*. Fordította Domokos Pál Péter. Budapest.
- Györffy György 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről: A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig; Kurszán és Kurszán vára*. Budapest: Akadémiai.
- Györffy György 1964. A magyar rovásírás. *Élet és Tudomány* 19, 272–275.
- Györffy György 1986a. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1986b. *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1990. *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996a. Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 181–191. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996b. Anonymus *Geste Hungarorum*. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 193–213. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1997. A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 221–234. Budapest: Balassi.
- Györffy György és Kovács László szerk. 1994. *Honfoglalás és régészet*. Budapest: Balassi.
- Györffy György és Harmatta János 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 145–162. Budapest: Balassi.
- Hadrovics László 1994. *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Nyelv-tudományi Értekezések 138. Budapest: Akadémiai.
- Hájos István Gáspár 1777. *Monumentum literarium Hunno-Scythicum*. Kézirat.
- Harmatta János 1992. Rovásírási feliratok avar szíjvégeken. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 21–30. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Harmatta János 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 71–83. Budapest: Balassi.
- Hegedűs Antal 1983. *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Újvidék: Forum.

- Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai.
- Heinrich Gusztáv 1880a. *A magyar csíziók*. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 4, 287–288.
- Heinrich Gusztáv 1880b. *A Peer-codexbeli cisióhoz*. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 4, 287–288.
- Hellwig, BarbaraWalter és Matthey 1970. *Inkunabelkatalog des Germanischen Nationalmusuems Nürnberg*. Wiesbaden: Otto Harransowitz.
- Herceg Gyula 1982. *L'autobiografia di F. Marsili e l'Ungheria: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*.
- Herepei János 1935. A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. *Ethnographia* 46, 60–65.
- Herman Ottó 1903. Az ősszám és az ősbetű viszonya irodalmunkban. *Archaeológiai Értesítő* 23, 250–267.
- Hermann Gusztáv Mihály 2007. *Az eltért múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Hitseker Mária (szerk.) 2009. *A Képes krónika könyve*. Budapest: Kossuth – OSZK.
- Hódoly László 1884. *A székely vagy régi magyar írás eredete*. Pozsony.
- Hóman Bálint 1921. A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17, 90–107.
- Hóman Bálint 2010. *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Gödöllő: Attraktor.
- Horger Antal 1909–1910. *Udvarhely megye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai*. *Nyelvtudományi Közlemények* 39, 275–293, 383–417.
- Horger Antal 1925. István. *Magyar Nyelv* 21, 56–57.
- Horger Antal 1934a. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Kókai.
- Horvát István 1819. Bíráló Schwartner Márton Diplomatikájáról. *Tudományos Gyűjtemény* 9, 75–83.
- Horvát István 1825. Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből. Pest.
- Horváth Ciryll 1921. *Középkori magyar verseink* (RMKT I. 2.). Budapest: MTA Könykiadó-Hivatala.
- Horváth Iván 1979. Telegdy Kata verses levele. In: Komlovszki T. (szerk.), *A régi magyar vers*, 161–180. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Iván 2006. *Gépeskönyv*. Budapest: Balassi.
- Horváth Iván 2007. A székely rovásírás és a latin-magyar ábécé. In: Szegedy Maszák M. (főszerk.), *A magyar irodalom története I.*, Budapest: Gondolat.
- Horváth Iván 2010. *Rovásírás: fel nem tett kérdések*. Előadás a Történelemtanárak Országos Konferenciáján. <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/7117-rovasiras-fel-nem-tett-kerdesek> (Letöltés: 2012. május 7.)
- Horváth Iván et al. 2011. A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: előzetes közlemény. In: Boka László és P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szöveg - emlék - kép*. 76–90. Budapest: OSZK – Gondolat.

- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Hosszú Gábor 2011. *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. First Edition. Budapest: Rovas Foundation.
- Houston, Stephen D. szerk. 2004. *The First Writing: Script Inventions as History and Process*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hovdhaugen, Even. 1974. The relationship between the two Orkhon inscriptions. *Acta Orientalia Havnia*, 55–81.
- H. Tóth Imre 1980. A szláv írások. In: Hajdú P., Kristó Gy. és Róna-Tas A. (szerk.), *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* 3, 35–48. Budapest: Tankönyvkiadó.
- H. Tóth Imre 1996. Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 75–84. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- H. Tóth Imre 1997. Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 61–69. Budapest: Balassi.
- Hunfalvy Pál 1880. *A székelyek. Felelet a székelyek scythia-hun eredetűségére*. Budapest: Franklin.
- Hunfalvy Pál 1881a. *Die Ungern oder Magyaren*. (Die Völker Oesterreich-Ungarns V. Bd.) Wien – Teschen: Prochaska.
- Hunfalvy Pál 1881b. A székely kérdéshez. *Századok* 15, 97–114, 193–206.
- Husztai József 1931. Janus Pannonius. Pécs: Janus Pannonius Társaság.
- Ipolyi Arnold 1854. *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Istvánffy Miklós 2001. *Magyarok dolgairól írt históriája*. Táillyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest: Balassi.
- Jakab Elek 1881. *A kalendáriumok történeti és politikai tekintetben*. Értekezések a történettudomány köréből 9/4. Budapest.
- Jakab Elek és Szádeczky-Kardoss Lajos 1901. *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Budapest: Athenaeum.
- Jakubovich Emil 1931. A bögözi székely rovásbetűs felirat. *Magyar Nyelv* 27, 81–84.
- Jakubovich Emil 1932. A székely-derzsi rovásírásos téglá. *Magyar Nyelv* 28, 264–274.
- Jakubovich Emil 1935. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. *Magyar Nyelv* 31, 1–17.
- Jankovics József 1998. Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez. In: Tusor P. (szerk.), *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, 427–432. Budapest: ELTE BTK.
- Jankovics József és Kőszeghy Péter 2009. Telegdi Kata? verses? levele? In: Gábor Cs., Luffy K. és Sipos G. (szerk.), *Erdélyi reneszánsz*, 118–140. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Jankovics József et al. (szerk.) 2000. *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*. Budapest: Balassi.

- Jankovits László 2006. *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetéről*. Budapest: Balassi.
- Jászay Magda 1999. Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle* 41/1–2, 31–52.
- Jerney János 1840. Közlemények a' hún-scita betűkkel írott Turócz vármegyei régiségről. *Tudománystár* 8, 109–129.
- Jerney János 1844. Némi világosítások az ismeretlen jellemű rohonczi írott könyvre. *Tudománystár* 15, 26–36.
- Johanson, Lars 2001. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.
- Johanson, Lars & Éva Agnes Csató (ed.). 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge.
- Juhász, Irén 1983. Ein Awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35, 373–377.
- Juhász Irén 1985. A szarvasi avar kori rovásírástól. *Magyar Tudomány* 30, 92–95.
- Juhász Irén 1992. Újabb rovásírástól Szarvasról. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 15–19. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Jung Károly 2007. Szerb családi legenda a nagyszentmiklósi kincs megtalálásáról. *Híd* 2007/9, 58–63.
- Kakuk Zsuzsa 1985. *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig*. Budapest: Európa.
- Kakuk Zsuzsa 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest: Akadémiai.
- Kálmán Béla 1949. *Latinos szavaink s-ezése*. *Magyar Nyelv* 45, 280–285.
- Karácsony Sándor Zsigmond 1954. *Személyneveink 1500-tól 1600-ig. A humanizmus és reformáció korának névadása*. *Magyar Nyelv* 50, 379–387.
- Karácsonyi János 1923. *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig 1*. Budapest: MTA.
- Karácsonyi János 1924. *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig 2*. Budapest: MTA.
- Karácsonyi János, György József és Boros Fortunát 1927. *Az erdélyi ferencrendiek*. Cluj-Kolozsvár: Szent Bonaventura Nyomda.
- Kazinczy Gábor 1863. *Martius Gelot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről*. Pest: Ráth Mór.
- Kázmér Miklós 1965. *Helynévazonosítások egy új forrás adataival*. *Magyar Nyelv* 61, 338–339.
- Kázmér Miklós 1970. *A „falu” a magyar helynevekben. XIII-XIX. század*. Budapest: Akadémiai.
- Kéki Béla 2000. *Az írás története (a kezdetektől a nyomdabetűig)*. Budapest: Vincze.
- Kelecsényi Gábor 1998. *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Budapest: Gondolat.

- Képes Géza 1982. *Kőbe vésett eposzok*. Budapest: Helikon.
- Képes krónika 1986. Budapest: Európa.
- Képes krónika 2004. Budapest: Osiris.
- Kézai Simon 1999. *A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János. Budapest: Osiris.
- Király, Péter 1971a. K voprosu o glagoličeskikh pis'menah v sisteme drevne-vengerskikh runičeskikh znakov. In: *Konstantin Kiril filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišninata ot smartta mu*, 205–213. Sofia.
- Király, Péter 1971b. Cyrillské litery v staromadarské runové abecede? *Studia Právoslávica*, 165–167. Praha.
- Király Péter 1996. A Konstantín- és Metód-legenda magyar részletei. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 113–118. Budapest: Balassi.
- Kisari Balla György 2005. *Marsigli tábornok térképei. Le mappe del Generale Marsigli*. Budapest: Kisari.
- Kis Magdolna 2000. *Jordanes: Getica*. Budapest: L'Harmattan.
- Kiss Bálint 1839. *Magyar régiségek*. Pest.
- Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kiss Lajos 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Lajos 1988a. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Lajos 1988b. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 2*. Budapest: Akadémiai.
- Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre születésének századik évfordulóján. Székelykeresztúr : Kaszinó. [1929]
- Klima László 2001. A székelyek nevééről. In: Márton A. (szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*, 148–160. Budapest: Balassi.
- Kljaštornyj, Sergej és István Vásáry 1987. A runic inscription on a bull-skull from the Volga Region. In: Kara Gy. (ed.), *Between the Danube and the Caucasus*, 171–179. Budapest: Akadémiai.
- KMTL 1994. *Korai magyar történeti lexikon*. (Főszerk. Kristó Gy.) Budapest: Akadémiai.
- Knauz Nándor 1868. *A magyar egyház régi szokásai VII. Régi misekönyveink*. *Magyar Sion* 6, 801–812, 856–891.
- Knauz Nándor 1876. *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Budapest: Akadémia.
- Kniezsa István 1941. Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: Mályusz E. (szerk.), *Erdély és népei*, 21–35. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin-Társulat.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai.
- Kohn Sámuel 1881. *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest: Zilahy Sámuel. (Reprint: Budapest: Akadémiai, 1990.)

- Kohn Sámuel 1884. *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Athenaeum.
- Komáromi Csipkés György 2008. *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Komlóssy Gyöngyi 2006. Ősi betűk – mitikus történelem. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110, 529–538.
- Komlóssy Gyöngyi 2008. Ősi betűk, mitikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai. In: Szörényi L. és Lázár I. D. (szerk.), *Varietas gentium. A XIII. Neolatin Világkongresszus előadásai*, 137–146. Szeged: k.n.
- Komlóssy Gyöngyi 2010. *A különös magyar nyelv*. Budapest: Universitas.
- Komoróczy Géza 2012. *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony: Kalligram.
- Kononov, Andrej Nikolajevič. 1980. *Grammatika jazyka tjurskih runičeskih pamjatnikov VII–IX vv.* / A. K. Kononov. Leningrad: Leningradskoe otdelenie.
- Kónya Ádám 1978. A későgótika feltárult emlékei Dálnokon. *Megyei Tükör* 1978. febr. 28.
- Kordé Zoltán 1991. *A székelykérdés története*. (Múzeumi Füzetek 4.) Székelyudvarhely: Haáz Rezső Múzeum.
- Kordé Zoltán 1992. Székelység a középkorban. *Rubicon* 1993/2–3, 7–8.
- Kordé Zoltán 1993a. A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas* 1993/3, 21–39.
- Kordé Zoltán 1993b. A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben. In: Békési et al. (szerk.) *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, 134–139. Budapest – Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft.
- Kordé Zoltán 1995. Székelyek, örök és lövők. In: Koszta L. (szerk.), *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, 221–232. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kordé Zoltán 1996. Néhány gondolat a Csaba-problémáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 103, 57–65. Szeged: JATE BTK.
- Kordé Zoltán 1997. Gondolatok a székely eredetkérdésről. *Aetas* 1997/2–3, 7–31.
- Kordé Zoltán (szerk.) 2001a. *A középkori székelység*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Kordé Zoltán 2001b. A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig. In: Márton A. (szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*, 161–172. Budapest: Balassi.
- Kordé Zoltán 2009. A székelység eredetéről. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 61–76. Budapest: Molnár.
- Kordé Zoltán 2012. A középkori székelység és a határőrzés. In: Sófalvi A. (szerk.), *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, 31–42. Énlaka – Székelyudvarhely: Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum.

- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss J. és Pusztai F. (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 281–300, 579–595, 697–709. Budapest: Osiris.
- Korompay Klára 2006. Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv* 102, 204–209.
- Kósa Ferenc 1983. A székely rovásfeliratok nyelvtörténeti tanulsága. In: B. Gergely P. (szerk.), *Nyelvészeti Tanulmányok*, 84–98. Bukarest: Kriterion.
- Kósa Ferenc 1987. A székelyderzsi felirat újabb megfejtési kísérleteiről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 31, 59–61.
- Kósa Ferenc 1992. Gondolatok a székely rovásírás kutatásának lehetőségeiről és módjairól. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 69–77. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Kósa Ferenc 1994. Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtésére. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38, 153–155.
- Kósa Ferenc 2003. Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtésére. In: Gazda J. (szerk.), *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar nyelv*, 155–159. Sepsiszentgyörgy: T3.
- Kósa Ferenc 2008. Megjegyzések a vargyasi rovásfelirat újabb megfejtéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 52, 72–80.
- Kovács István 1914. A tászoktetői sziklakarczolatok. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 5, 229–276.
- Kovács István [é.n.] *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen.
- Kovács I. Gábor 1989. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai.
- Kovács Tibor (főszerk.) 2002. *Az avarok aranya*. Budapest: Helikon.
- K. Palló Margit 1982. *Régi török eredetű igéink*. Szeged: JATE BTK.
- Kristó Gyula 1980. *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető.
- Kristó Gyula 1996. *A székelyek eredetéről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula et al. (szerk.) 1995. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- K. Sebestyén József 1941. Régi székely népi eredetű műemlékeink. *Erdélyi Múzeum* 46, 36–50.
- Kulcsár Péter 1987. *Kapisztrán János*. Budapest: Gondolat.
- Kulcsár Péter 1987–88. A magyar ősmunda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 523–545.
- Kulcsár Péter 1995. Antonio Bonfini és műve. In: Bonfini 1995, 1009–1019.
- Kulcsár Péter 2000. Utószó. In: Oláh 2000, 131–143.
- Kyzlasov, Igor 1990. *Drevnetjurskaja runičeskaja pis'mennost' Evrazii*. Moskva.
- Kyzlasov, Igor 1994. *Runičeskije pis'mennosti evrazijskih stepej*. Moskva: Vostočnaja literatura.
- Lacza Tihamér 2004. *Az ókor emlékezete: a sziklarajzoktól az ábécéig*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

- Láng Benedek 2011. *A Rohonci kód*. Budapest: Jaffa.
- László Gyula 1944. *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Magyar Élet.
- László Gyula 1970. Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság* 1970/1, 48–64.
- László Gyula 1975. Két hamis rovásszövegről. *Magyar Nyelv*, 143–149.
- László Gyula 1981. *Őstörténetünk*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- László Gyula és Rácz István 1977. *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Corvina.
- Le Coq, Albert August von 1972. *Köktürkisches aus Turfans: Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*. Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908–1938. Band I, 532–546. Leipzig. [Reprint.]
- Ligeti Lajos 1925a. A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21, 50–52.
- Ligeti Lajos 1925b. Újabb magyar rovásírásos „emlékek”. *Magyar Nyelv* 21, 218–219.
- Ligeti Lajos 1927. A kazár írás és a magyar rovásírás. *Magyar Nyelv* 23, 473–476.
- Ligeti Lajos 1935. Németh Gyula: A magyar rovásírás. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 59, 94–96.
- Ligeti Lajos 1940a. *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest: Athenaeum.
- Ligeti Lajos 1940b. Attila hunjainak eredete. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 11–30. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Ligeti Lajos 1981. The Khazarian letter from Kiev and its attestation in runiform script. *Acta Linguistica* 31, 5–18.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai.
- Lovarin, Emilio 1930. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano*. Bologna: Nicola Zanichelli.
- Lukcsics Pál 1930. Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén. *Irodalomtörténet* 19, 95–99.
- Madas Edit 1991. *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuztódia története. Kájoni János kézírata 1684*. Szeged: Scriptum Kft.
- Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. I–IV. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1967–1994. Online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>.
- Magyar Kálmán 2000. A Bodrog-alsóbüi nemzeti központ régészeti kutatása (1979–1999). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14, 115–161.
- Makkai László és Mócsy András (szerk.) 1988. *Erdély története I–III*. Budapest: Akadémiai.
- Malov, Sergej 1936. Talasskije epigrafičeskije pamjatniki. *Materialy Uzkomstara* 6–7, 17–38.
- Malov, Sergej 1959. *Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva – Leningrad: Izdat. Akad. Nauk SSSR.

- Mályusz Elemér 1942. A székelység eredetéről. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*, 254–282. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Mályusz Elemér 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest: Akadémiai.
- Mamül. 2003–2009. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor I–IX*. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi.
- Mándoky Kongur István 1993. *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Marjalaki Kiss Lajos 1929. *Anonymus és a magyarság eredete*. Miskolc: Miskolci Könyvnyomda.
- Markó Anita 2011. Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi-e az első magyar költőnő. In: Bartók Zs. Á. et al. (szerk.), *Mű & Szerző*, 53–64. Budapest: A Mű & Szerző konferencia szervezői.
- Marosi Ernő 2002. Utóélet vagy újjáélesztés? Kísérletek a nagyszentmiklósi kincs beillesztésére a magyar művészet történetébe. In: Kovács T. (szerk.), *Az avarok aranya*, 134–142. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Márton Péter 2000. Jelentés a Somogy megyében feltárt koraközépkori vasolvasztó műhelyek archeomágneses keltezésének eredményeiről. *Somogi Múzeumok Közleményei* 14, 227–228.
- Máté Zsolt 2001. A székely rovásírás latin rejtélye. *Nyelvtudományi Közlemények* 98, 186–192.
- Mátray Gábor 1873. *A' magyar naptárakról a' közelebb lefolyt négy század alatt*. Új Magyar Múzeum 3/2, 177–188.
- McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest: Trezor.
- McLuhan, Marshall és Robert K. Logan 1977. Alphabet, Mother of Invention. *Etcetera* 34, 373–383.
- Melegdi János 1918. *A legrégebb magyar csízió*. *Magyar Nyelv* 14, 133–139.
- Melich János 1925. Néhány megjegyzés a székely írásról. *Magyar Nyelv* 21, 153–159.
- Mészáros Gyula 1915. A nagy-szent-miklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. *Ethnographia* 26, 1–21.
- Mészáros Ildikó 1997. Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán. *Budapesti Negyed* 1997/2–3, 145–162.
- Michaelis, Franz 1938. Sándor Ferenczi: Az énlaki rovásírásos felirat. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 1938, 139–140.
- Mike Bálint és Kósa Ferenc 1981. A dálnoki református templom és rovásfelirata. *Korunk* 15, 214–219.
- Mikos Éva 2010. *Árpád pajzsa*. Budapest: L'Harmattan.
- Moldován Gergely 1887. A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál. *Budapesti Szemle* 52, 67–90.

- Monok István 2009. Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz. *Magyar Könyvszemle* 125, 88–95.
- Montague, Rhodes James 1932. *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the University Library Aberdeen*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moór Elemér 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged: Szegedi Múzeum.
- Moór Elemér 1972. A betű-től a könyv-ig. *Magyar Nyelv* 68, 150–160, 274–285.
- Munkácsi, Bernhard 1913–14a. Zum Problem der Székler Runenschrift. *Keleti Szemle* 14, 225–239.
- Munkácsi Bernát 1913–14b. Glossza az Ethnographia „újabb glosszáihoz”. *Keleti Szemle* 14, 336–339.
- Musnai László 1936. Székely rovásírásos emlékek. *Magyar Nyelv* 32, 229–233.
- Musnai László 1967. Rovásírásos emlékeink. *Magyar Nyelv* 63, 73–76.
- Musnai László 1999. Az énlaki rovásemlékről. *Hazanéző* 1999/1, 20.
- Nádasdy Ádám 2006. Nyelv és írás. In: Kiefer, F. (főszerk.), *Magyar nyelv*, 907–931. Budapest: Akadémiai.
- Nagy Géza 1895. A székely írás eredete. *Ethnographia* 6, 269–276.
- Nagy Géza 1908. A honfoglalók és a turkok. *Ethnographia* 19, 65–80, 257–271.
- Nagy Levente 2006. Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 33–328.
- Nagy Levente 2007. Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték. In: Bitskey I. és Fazakas G. L. (szerk.), *Humanizmus, religió, identitástudat*. 252–273. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Nagy Levente 2009a. Apafi, Bethlen, Marsili. In: Császtrvay T. és Nyerges J. (szerk.), *Humanizmus és gratuláció. Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, 277–284. Budapest: Balassi.
- Nagy Levente 2009b. Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak). *Magyar Könyvszemle* 125, 30–46.
- Nagy Levente 2011. *Határok, vándorok, képek*. Budapest: Lucidus.
- Négyessy László 1915. Coniectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékhöz. *Ethnographia* 26, 159–160.
- Németh Gyula 1915. A nagyszentmiklósi feliratokhoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 39, 495–497.
- Németh Gyula 1916a. Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40, 560–570.
- Németh Gyula 1916b. A bíráló felelete. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40, 675–679.
- Németh Gyula 1917–1920. A régi magyar írás eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 21–44.
- Németh Gyula 1926–1932. A csíkszentmihályi felirat. *Kőrösi Csoma Archivum* II., 434–436.

- Németh Gyula 1932a. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. *Magyar Nyelv* 28, 83–84.
- Németh, Julius 1932b. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*. (Anhang II: Die ungarische Kerbschrift, 60–84.) Budapest – Leipzig.
- Németh Gyula 1934. *A magyar rovásírás*. Budapest: a Magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2. füzet.
- Németh Gyula 1935. A székelyek eredetének kérdése. *Századok* 69, 129–156.
- Németh Gyula 1945. A székely írás új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. *Magyar Nyelv* 41, 11–16.
- Németh, Gyula 1971. The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. *Acta Linguistica Hungarica* 21, 1–72.
- Németh Gyula 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Nyíri Antal 1971. *A Müncheneri Kódex 1466-ból*. Budapest: Akadémiai.
- Oklsz. 1902–1906. L. Szamota István és Zolnai Gyula 1902–1906.
- Oláh Miklós 2000. *Hungária – Athila*. Budapest: Osiris.
- Orbán Balázs 1868–1873. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeji szempontból*. Pest: Ráth Mór.
- Orbán Balázs 1971. *Székelyföld képekben*. Bukarest: Kriterion.
- Orbán Balázs 1982. *A Székelyföld leírása I–II*. (Hasonmás kiadás.) Budapest: Helikon.
- Orbán Balázs 1995. *Sztambultól Szejkéig*. Budapest: Bukarest: Kriterion.
- Orkun, Hüseyin Namik 1940. *Sekel türk eserleri*. In: *Eski Türk Yazıtları* 3. Istanbul: Kiral Basımevi.
- Pais Dezső 1932. Derzs apa-pap. *Magyar Nyelv* 28, 274–277.
- Pais Dezső 1935. A konstantinápolyi rovásfelirat <h> jeléről. *Magyar Nyelv* 31, 184–185.
- Pais Dezső 1952. A székelyderzsi rovásírástól téglakora. *Magyar Nyelv* 48, 88–89.
- Pais Dezső 1967. A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak. A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. *Magyar Nyelv* 63, 71–73.
- Pál Judit 1995. Die Herkunft der Szekler in der Geschichtsschreibung (bis 1848). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 37/2, 19–32.
- Pál Judit 2004. Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza. In: Jankovics J. és Nyerges J. (szerk.), *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II.*, 186–189. Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- Pál Judit 2008. A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. In: Bessenyei József et al. (szerk.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, 394–403. Miskolc: Miskolci Egyetem.
- Perger János 1821. *Bevezetés a diplomatikába* I. Pest.
- Péter László 1988. *Jerney János: 1800–1855*. Szeged: Jerney János Általános Iskola.

- Prohászka Péter 2002. A nagyszentmiklós kincs megtalálásának és a bécsi császári és királyi Régiségtárba kerülésének története. In: Kovács Tibor (főszerk.), *Az avarok aranya. A nagyszentmiklói kincs*, 47–56. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Prohászka Péter 2005. A nagyszentmiklói kincs a hivatali akták fényében. In: *Kincsek a levéltárból II.*, 43–62. Budapest: Martin Opitz.
- P. Takács Ince 1927. *A Szent Ferenc-rend hierarchiája és a ferences szentek és boldogok*. Budapest: Pesti K.
- Pusztai István 1988. *Winkler-Kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői* (Codices Hungarici IX). Budapest: Akadémiai.
- Püspöki Nagy Péter 1968. A felsőszemerédi rovásemlék. *Irodalmi Szemle* 8, 731–741.
- Püspöki Nagy Péter 1971a. A felsőszemerédi rovásemlék. *Magyar Nyelv* 67, 1–17.
- Püspöki Nagy Péter 1971b. Adalék a felsőszemerédi rovásemlék történetéhez. *Magyar Nyelv* 67, 205–207.
- Püspöki Nagy Péter 1972–74. Rovásírásos emlékeink olvasásának és egy ismeretlen írásrendszer megfejtésének elvi kérdései 1. *A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve* 15–17, 36–54.
- Püspöki Nagy Péter 1977. A magyar rovásírás eredetéről. *Magyar Nyelv* 73, 303–313.
- Püspöki Nagy Péter 1984. A „rovásírás” írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében. In: Kállay I. (szerk.), *Magyar Herold*, 9–22. Budapest: ELTE Történeti Segédtudományok Tanszék.
- Rácz Endre 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62, 408–420.
- Rácz Tibor Ákos 2003. Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum* 2003/1–2, 1–15.
- Radó Polikárp 1941. Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. *Magyar Könyvszemle* 65, 132–149.
- Radó Polikárp 1973. *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et Limitropharum regionum*. Budapest: Akadémiai.
- Ráduly János 1994. A vargyasi rovásemlék olvasata. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2, 151–152.
- Ráduly János 1995. *Rovásíró őseink*. Korond: Firtos Művelődési Egylet.
- Ráduly János 1998. *A rovásírás vonzásában*. Korond: Firtos Művelődési Egylet.
- Ráduly János 2004. *Titkok a rovásírásban*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat.
- Ráduly János 2006. A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei. *Erdélyi Múzeum* 67/3–4, 145–149.
- Ráduly János 2007. *Az isztambuli székely (magyar) rovásemlék*. Székelyudvar-

hely: Erdélyi Gondolat.

Ráduly János 2008. *Beszélő rovás emlékek*. Marosvásárhely: Hoppá.

Ráduly János 2013. A bágyi rovásfelirat. *e-Népújság.ro*. <http://www.e-nepuj-sag.ro/op/article/bagy-i-rovasfelirat>

Ransanus, Petrus 1985. *A magyarok történetének rövid foglalata*. Fordította Blazovich László és Galántai Erzsébet. Budapest: Európa.

Rásonyi László 1979. Bulaqs and Oguzs in mediaeval Transylvania. *Acta Orientalistica Hungarica* 33, 129–151.

Rásonyi László 1981. *Hidak a Dunán*. Budapest: Magvető.

Réthy László 1888. Az úgynevezett hun-székely írás. *Archaeológiai Értesítő* 8, 54–60.

Révai Miklós 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica I*. Pest.

Révai Miklós 1833. A magyar literatura vagyis: a magyar deáki történet. *Tudományos Gyűjtemény II*, 51–60.

Révész László 1994. Vezéri sírok a Tisza-vidéken. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 139–150. Budapest: Balassi.

Robinson, Andrew 2003. *Az írás története*. Budapest: József Attila Műhely.

Rogers, Henry 2005. *Writing Systems: A Linguistic Approach*. Oxford: Blackwell.

Róna-Tas, András 1976. A runic inscription in the Kujbyšev region. *Acta Orientalia Hungarica* 30, 267–271.

Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Budapest: Gondolat.

Róna-Tas András 1985a. A szarvasi tűtartó rovásírási feliratról. *Magyar Tudomány* 30, 95–98.

Róna-Tas András 1985b. A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 225–248.

Róna-Tas András 1985–86. *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 173–179.

Róna-Tas, András 1987. On the development and origin of the East Turkic „runic” script. *Acta Orientalia Hungarica* 41, 7–14.

Róna-Tas, András 1988. Problems of the East European scripts with special regard to the newly found inscriptions of Szarvas. In: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 34. *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 23–29 aprile 1987., 483–506. Spoleto.

Róna-Tas, András 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Uralaltaische Jahrbücher Neue Folge* 9, 1–34.

Róna-Tas, András 1991. *An introduction to turkology*. Szeged: JATE BTK.

Róna-Tas András 1992. A magyar írásbeliség török eredetéhez. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 9–14. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.

Róna-Tas András 1994. Székely rovásírás. In: Kristó Gy. (főszerk.), *Korai magyar történeti lexikon*, 625–626. Budapest: Akadémiai.

- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi.
- Róna-Tas András 2002. A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: Kovács T. (főszerk.), *Az avarok aranya*, 120–129. Budapest: Helikon.
- Róna-Tas, András és Árpád Berta 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rozsnyói Zsuzsanna 2000. Szótárkísérletek a XVII. századból. In: L. Tassoni és Fóris Á. (szerk.), *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből*, 179–191. Pécs: Iskolakultúra.
- Sándor István 1801. *Sokféle VII*. Győr.
- Sándor Klára 1990. A székely rovásírás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 33, 65–79.
- Sándor Klára 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Sándor Klára 1992a. A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 79–91. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Sándor Klára (szerk.) 1992b. *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Sándor Klára 1993a. A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok. In: Békési et al. (szerk.) *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, 322–331. Budapest – Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft.
- Sándor Klára 1993b. Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic script. In: Bethlenfalvy et al (eds.), *Altaic Religious Beliefs and Practices, 1990.*, 295–299. Budapest.
- Sándor Klára 1996a. A székely rovásírás megíratlan története(i?). *Erdélyi Múzeum* 58, 83–93.
- Sándor Klára 1996b. A gelencei rovásírási felirat. *Magyar Nyelv* 92, 80–82.
- Sándor Klára 1997. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák I. és Szabó Mihály G. (szerk.), *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*, 7–26. Pozsony: Kalligram.
- Sándor Klára 2002. Nekatoryje grafo-taktičeskije rasšifrovki sekejskoj i vos-točno-tjurskoj runičeskoj pic'mennostej. In: *Hungaro-Rossica. Bjulleten' 9.*, 272–281.
- Sándor Klára 2010. A székely rovásírás. *Magyar művelődéstörténeti lexikon X.*, 167–169. Budapest: Balassi.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest.
- Sándor Klára 2013. Európai magyarság. In: Kántor L. (szerk.), *Párbeszéd nemzetről, nemzetköziségről*, 151–177.
- Sándor Klára 2014a. Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcseré. *Iskolakultúra* 24/2, 77–86.
- Sándor Klára 2014b. A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kez-

- detei. In: Szentpéteri J. és Sudár B. (szerk.), *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*. Budapest: MTA BTK. s.a.
- Sándor Klára és Szabó Ádám 2014. Bod Péter könyvetskéje. s.a.
- Sebestyén Gyula 1899. Az avar-székely kapcsolat emlékei. *Ethnographia* 10, 1–25.
- Sebestyén Gyula 1903a. Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata. *Magyar Könyvszemle* 11, 247–280.
- Sebestyén Gyula 1903b. Rovás és rovásírás. *Ethnographia* 14, 1–29, 81–125, 273–287, 313–340.
- Sebestyén Gyula 1904. Rovás és rovásírás. *Ethnographia* 15, 241–255, 289–311, 337–422.
- Sebestyén Gyula 1906. Rovás és rovásírás. *Ethnographia* 17, 265–284, 343–355.
- Sebestyén Gyula 1909. *Rovás és rovásírás*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. [reprint: 2002, Budapest: Tinta]
- Sebestyén Gyula 1913a. A konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Vasárnapi Ujság* 60, 336.
- Sebestyén Gyula 1913b. Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez. *Ethnographia* 24, 139–146.
- Sebestyén Gyula 1913c. A bolognai rovásírásos magyar naptár. *Vasárnapi Ujság* 60, 992.
- Sebestyén Gyula 1914. Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez. *Ethnographia* 25, 1–13, 65–80.
- Sebestyén Gyula 1915a. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sebestyén Gyula 1915b. Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben? *Ethnographia* 26, 325–327.
- Sebestyén Gyula 1915c. Az „Attila-kincs” feliratainak ügye. *Ethnographia* 26, 216–227, 218–220.
- Sebestyén Gyula 1916a. A húnok rovásírása Arany szerint. *Ethnographia* 27, 315.
- Sebestyén Gyula 1916b. Válasz Németh Gyulának. *Egyetemes Philológiai Közlemények* 40, 668–675.
- Sebestyén Gyula 1916c. Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. *Ethnographia* 27, 109–110.
- Sebestyén Gyula 1917a. Gaillet Vitus a székely rovásírásról. *Ethnographia* 28, 141.
- Sebestyén Gyula 1917b. Kritikai tévedések a rovásírás körében. *Századok* 51, 318–324.
- Sebestyén Gyula 1917–20. A magyar rovásírás eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 292–302.
- Sebestyén Gyula 1918. Rovásírásos nyelvemlékek. In: *Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapja alkalmából*, 60–68. Budapest: Hornyánszky.

- Simon Péter 1984. A magyar „rovásírás” történelmi jelentősége és eredete. In: Kállay I. (szerk.), *Magyar Herold*, 23–71. Budapest: ELTE Történeti Segédtudományok Tanszék.
- Simonyi Zsigmond 1878. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 14, 71–94.
- Sinkovics Balázs 2001. Megjegyzések a székelyek volgai bulgár származásáról. In: Márton A. (szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*, 137–147. Budapest: Balassi.
- Soós István 2007. Értelmisségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1, 25–35.
- Stoye, John 1994. *Marsigli's Europe 1680–1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso*. New Haven – London: Yale University Press.
- Strahlenberg, Philip Johan von 1730. *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tataren in sich begreiffet, In einer Historisch-Geoographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten ... vorgestellt, Nebst einer ... Tabula polyglotta ... und einem Kalmuckischen Vocabulario ... einer ... Land-Charte von den benannten Ländern*. Stockholm. [Reprint: 1975, Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.]
- Szabó Flóris 1989. Huszita-e a huszita biblia? *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 118–126.
- Szabó Károly 1862. *Kézai Simon mester magyar krónikája*. Pest.
- Szabó Károly 1864. Az enlakai egyház ős székely betűkkel irt felirata. *Koszorú* 2, I., 522–523.
- Szabó Károly 1866a. A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/5, 114–143.
- Szabó Károly 1866b. A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/6, 106–130, 233–277.
- Szabó Károly 1882a. A kolozsvári magyar polgárok összeírása 1453-ban. *Századok*, 71–74.
- Szabó Károly 1882b. A kolozsvári magyar polgárok összeírása 1453-ban. *Történeti Tár*, 525–541, 729–745.
- Szabó Károly 1884. *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?* Marosvásárhely: Imre S.
- Szabó Miklós és Tonk Sándor 1992. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Szabó T. Attila 1944. *Annasszon*. *Magyar Nyelv* 40, 378.
- Szabó T. Attila 1949. A Sylvester családnév változatai az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelv* 45, 264–269.
- Szabó T. Attila 1959. *Annasszony és asszonytársai*. *Magyar Nyelv* 55, 397–400.
- Szabó T. Attila (főszerk.) 1976–1984. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–4. Bukarest: Kriterion.

- Szabó T. Attila 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és naptára*. Budapest: Európa.
- Szádeczky Lajos 1905. *A csíki székely krónika*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szádeczky Lajos 1911. *Még egyszer a csíki székely krónikáról*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szádeczky Kardoss Lajos 1927. *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest: Franklin Társulat.
- Szakács Béla Zsolt 2009. Szent László a XIV. századi kódexfestészetben. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 111–123. Budapest: Molnár.
- Szalay László 1857. *Verancsics Antal összes munkái. I.* Pest.
- Szalontai Csaba 2001. Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 106–129. Budapest: Balassi.
- Szalontai, Csaba és László Károly 2013. Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia Hungarica* 66, 365–396.
- Szamosközy István 1593. *Analecta lapidum vetustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum*, Padova, 1593. [Reprint: 1992, Szeged: Scriptorum. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.]
- Szamosközy István 1981. *Erdély története (1598–99), (1603)*. Budapest: Európa.
- Szamosközy István 1991. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szamota István és Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István; a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest: Hornyánszky. [Reprint: 1984, Budapest: ÁKV.]
- Szegfű László 1996. A pogány magyarok hitvilága. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 85–93. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Székely György 1984. Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: H. Balázs É., Fügedi R. és Maksay F. (szerk.), *Mályusz Elemér Emlékkönyv*, 331–339. Budapest: Akadémiai.
- Székely István 1960. *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Budapest: Akadémiai.
- Szelestei N. László 1984. *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*. Budapest: az MTA Könyvtára.
- Szelp Szabolcs 2011. A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107, 407–428.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Budapest: Akadémiai.
- Szenci Molnár Albert 1968. *Nova grammatica Ungarica*. (Az 1610. évi hanai kiadás fakszimile kiadása; a bevezetést írta Décsy Gyula.) The Hague: Mouton.

- Szentjóni Sándor 1918. *A legrégebb magyar csízió*. *Magyar Nyelv* 14, 184–187.
- Szentpétery Imre 1985. *A kronológia kézikönyve*. *A Chronológia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette Érszegi Géza, Raj Tamás és Szögi László, Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.
- Szigethy Béla 1930. Rovásírás a bögyözi freskón. *Erdélyi Múzeum* 35, 368–369.
- Szilády Áron 1868. Szilády Áron jelentése bolognai útjáról. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 2, 128–142.
- Szilády Áron 1877. *Középkori magyar költői maradványok* RMKT I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szilády Áron 1880. *XVI. századbeli magyar költők művei* RMKT II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szilágyi Sándor 1876–1880. *Szamosközy István történeti maradványai* I–IV. Budapest: MTA.
- Szily Kálmán 1905. Barla. *Magyar Nyelv* 1, 36–37.
- Szily Kálmán 1907. A Münchener Codex kora. *Magyar Nyelv* 3, 201–207.
- Szinnyei József 1980. *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Budapest: Magyar Könyvkiadók Egyesülete.
- Szinnyei József 1913. A magyar magánhangzók történetéhez 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 42, 1–35.
- Szinnyei József 1914. A magyar magánhangzók történetéhez 2. *Nyelvtudományi Közlemények* 43, 102–125.
- Szovák Kornél 2004. Utószó. Irodalom. In: *Képes krónika* 2004, 233–278.
- Szörényi László 1993. *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest: AmfipressZ.
- Szörényi László 2009. *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*. Budapest: Lucidus.
- Szűcs Jenő 1972. Nép és nemzet a középkor végén. *Valóság* 15/6, 14–31.
- Szűcs Jenő 1973. Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). *Századok* 3–4, 569–643, 823–878.
- Szűcs Jenő 1974. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- Szűcs Jenő 1982. A középkori Magyarország népei. *História* 1982, 4–5/3.
- Szűcs Jenő 1992. *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Tagányi Kálmán 1913. Gyepű és gyepűelve, *Magyar Nyelv* 9, 97–104.
- Tagliavini, Carlo 1930a. *Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica” dei siculi (székelyek) di Transilvania*. Bologna: Il Comune di Bologna.
- Tagliavini, Carlo 1930b. *Luigi Ferdinando Marsigli*. Bologna: Il Comune di Bologna.
- Taksonyi József. 1905. Barla. *Magyar Nyelv* 1, 144.

- Tánczos Vilmos 2006. A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről. *Erdélyi Múzeum* 67/3–4, 150–156.
- Tardy Lajos 1983. *Régi magyar követjárások Keleten*. Budapest: Akadémiai.
- Tardy Lajos 1984. Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból. In: Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. (Közreadja Tardy Lajos.) Budapest: Európa.
- Tarnai Andor 1969. *Extra Hungariam non est vita...: egy szállóige történetéhez*. Budapest: Akadémiai.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest: Akadémiai.
- Tauber, Werner 1983. „Hundert Jahre Gilhofer Wien”. In: *Gilhofer Buch- und Kunstantiquariat Wien. Catalogue* 132, 4–10.
- Tekin, Talat 1968. *A grammar of Orkhon Turkic*. Uralic and Altaic series 69. The Hague.
- Tevan Andor 1984. *A könyv útja*. Budapest: Gondolat.
- Thaly Kálmán 1893. Erdélyi costume-képek a XVII. századból. *Akadémiai Értesítő* 47, 659–661.
- Thomsen, Vilhelm 1896. *Inscriptions de l’Orkhon. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 5. Koppenhága.
- Thomsen, Vilhelm 1922. *Samlede Afhandlinger III*. Köbenhavn: Nordisk Förlag.
- Thorndike, Lynn 1923. *A History of Magic and Experimental Science* II. New York: Columbia University Press, 401–435.
- Thuróczy János 1986. *A magyarok krónikája*. Budapest: Helikon.
- Thuróczy János 2001. *A magyarok krónikája*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest: Osiris.
- Tímár Kálmán 1931. *Legrégibb bibliafordításunk eredete. Pécsi Tamás és Újlaki Bálint biblijája-e?* Kalocsa: Árpád Rt.
- Toldy Ferenc 1851. *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest: Emich és Eisenfels.
- Tonk Sándor 2001. Előszó. In: Bernhard, Jan Andrea, *Petrus Dominicus Rosius a Porta peregrinációs albuma*, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Tóth Gergely 2006. *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában* (Katalógus). – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Budapest: Nemzeti Téka.
- Tóth Gergely 2012. „Civilizált” őstörténet. *Történelmi Szemle* 54, 219–246.
- Tóth Sándor László 1996. A honfoglalás. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 43–54. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Trócsányi Zoltán 1916. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. *Irodalomtörténet* 5, 295–297.
- Tryjarski, Edward 1985. Alte und neue Probleme der Runenartigen Inschriften Europas. In: Röhrborn et al. (szerk.), *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, 58–80. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Tryjarski, Edward. (2002–2004): Runes and Runelike Scripts of Eurasian Area 1–3. *Archivum Ottomanicum* 20, 5–80, 21, 5–90, 22, 173–212.
- Turčaninov, Georgij 1971. *Pamjatniki pis'ma i jazyka narodov Kavkaza i Vostočnoj Evropy*. Leningrad.
- Vándor Anna 1999. Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság. *Magyar Nyelv* 95, 364–375.
- Várkonyi Nándor 2001. *Az írás és a könyv története*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Vásáry, István 1972. Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th–8th cc. A.D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 335–347.
- Vásáry István 1973. A török és a magyar rovásírás. *Élet és Tudomány* 28, 51–55.
- Vásáry István 1974. A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 1974, 159–171.
- Vásáry István 1981. Rovásírás (székely rovásírás). In: Ortutay Gyula (főszerk.), *Magyar Néprajzi Lexikon*, 376–378. Budapest: Akadémiai.
- Vásáry 1988. Hozzászólás Róna-Tas András előadásához. In: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 34. *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 23–29 aprile 1987, 508–510. Spoleto.
- Vásáry István 1993. *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Vásáry, István 1995. Doğu Avrupa'nın runik alfabe sistemleri üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1993, 51–59.
- Vásáry, István 1998. O runičeskix sistemax pis'ma Vostočnoj Evropy. *Altaica* 2, 32–45.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 1983a. *Grafičeskij fond pamjatnikov tjurkskoj runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala*. Moskva: Izdat. Nauka.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 1983b. *Korpus tjurkskih runičeskih pamjatnikov bassejna Eniseja*. Leningrad: Nauka.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 1992. Hozzászólás Dienes István előadásához. *Életünk* 29, 547–548.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 1994. Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen. *Folia Archaeologica* 43, 181–191.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 2005. The Eurasian Areal Aspect of Old Turkic Written Culture. *Acta Orientalia Hungarica* 58, 323–330.
- Vékony Gábor 1985a. Késő népvándorláskori rovásfeliratok I–II. *Életünk* 22, 71–84, 147–168.
- Vékony Gábor 1985b. A szarvasi felirat és ami körülötte van. *Életünk* 22, 1133–1145.
- Vékony Gábor 1987. *Késő népvándorlás korabeli rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely: Életünk.

- Vékony Gábor 1992a. Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 41–49. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Vékony Gábor 1992b. A halomi honfoglalás kori tegezfelirat. *Életünk* 29, 542–546.
- Vékony Gábor 1997. A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században 1–2. *Nyelvünk és kultúránk* 10, 1145–1170, 11–12, 1317–1340.
- Vékony Gábor 1999a. 10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában. *História* 1999. augusztus, 30–31.
- Vékony Gábor 1999b. A székely írás legkorábbi emléke Bodrog-Alsóbűn. *Nyelvünk és Kultúránk* 107/3, 36–47.
- Vékony Gábor 2000. A Bodrog-Alsóbűi felirat. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14, 219–225.
- Vékony Gábor 2002. *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest: Nap Kiadó.
- Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest: Nap Kiadó.
- Vékony László 1982. Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai. *Hungarológiai Közlemények* 1982, 485–535.
- Velledits Lajos 1912. Az ünnepnapok magyar neve. *Magyar Nyelv* 8, 204–209, 249–255, 343–346.
- Verbényi István és Arató Miklós 1989. *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*. Budapest.
- Veress Endre 1906. A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 14, 109–130, 211–231.
- Veress Endre 1907. Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-i ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *Budapest Régiségei* 9. Budapest.
- Veress Endre 1930. A Marsili-centenárium kiadványok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 27, 264–269.
- Veszprémy László 1999. Utószó. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, 73–78, 155–161. Budapest: Osiris.
- Veszprémy László 2006. Az Anonymus-kutatás ma. In: Molnár Á. (szerk.), *Cso-daszarvas II.*, 117–137. Budapest: Molnár.
- Veszprémy László 2009. A Képes krónika a nemzet könyvtárában. In: Hitse-ker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 11–33. Budapest: Kossuth – OSZK.
- Viski Károly 1929. Sylvester. *Magyar Nyelv* 25, 221–222.
- Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin-magyar nyelvtana* (1539). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Volf György 1876a. *Régi magyar codexek: Érdy Codex I.* Nyelvemléktár IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Volf György 1876b. *Régi magyar codexek: Érdy Codex 2.* Nyelvemléktár V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Wehli Tünde 2009. A Képes krónika könyvfestészeti szempontból. In: Hitseker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 37–194. Budapest: Kossuth – OSZK.
- Zay Ferenc 1982. *Az Lándor Fewrwar el wezessenek oka e woth es így esewth 1535 k.*). Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közzéteszi Kovács István. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Zichy István 1939. *Magyar őstörténet*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Zimonyi István 1990. *The Origins of the Volga Bulghars*. *Studia Uralo-Altaica* 32. Szeged: JATE.
- Zimonyi István 1996. A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 49–59. Budapest: Balassi.
- Zolnai Gyula 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Zolnai Gyula 1895. A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei. *Magyar Könyvszemle* 3, 106–116.
- Zolnai Gyula 1905. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. *Magyar Nyelv* 1, 29–36.
- Zolnai Gyula 1944. Szótörténeti adalékok és észrevételek. *Magyar Nyelv* 40, 283–289, 354–359.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlet-történet. In: Kiss J. és Pusztai F. (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823. Budapest: Osiris.
- Zsoldos Attila 1997. *Az Árpádok és alattvalóik*. Debrecen: Csokonai.
- Zsupos Zoltán 2012. *Rovásírás az anyakönyvekben*. Magyar Országos Levéltár. http://www.mnl.gov.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=730

ÁBRÁK ÉS FORRÁSAIK JEGYZÉKE

1. ábra:	A keleti türk írás változatai (forrás: Türk Bitig. A Kazak Köztársaság Kulturális és Információs Minisztériumának Nyelvi Bizottsága: http://irq.kaznpu.kz/?lang=e&mod=2&bid=2&les=7)	72
2. ábra:	A Róna-Tas szerint piktogramokból kialakított grafémák a keleti türk írásban (forrás: Róna-Tas 1987)	74
3. ábra:	A Nagyszentmiklósi Kincs Boyla-felirata (forrás: Németh 1932)	85
4. ábra:	A Nagyszentmiklósi Felirat öt tárgyon is olvasható jelsora (forrás: Göbl és Róna-Tas 1995)	85
5. ábra:	A Szarvasi Tűtartó felirata (forrás: Göbl és Róna-Tas 1995)	86
6. ábra:	A nagyszentmiklósi és a szarvasi grafémakészlet összevetése (forrás: Göbl és Róna-Tas 1995)	87
7. ábra:	A Kiskundorozsmai Felirat (forrás: Szalontai és Károly 2013)	89
8. ábra:	Az egyik szertő-tetői felirat (forrás: Berta és Károly 2007)	91
9. ábra:	A Halomi Felirat (forrás: Vasil'ev 1994)	100
10. ábra:	Őskohókhoz használt cserépfúvóka (forrás: Gömöri 2000)	105
11. ábra:	Az Alsóbúri Felirat (forrás: Magyar 2000)	106
12. ábra:	Az Alsóbúri Felirat rekonstruált helye a fúvókán (forrás: Gömöri 2000)	108
13. ábra:	A Nagy Géza által keleti türk eredetűnek tartott székely jelek (forrás: Nagy 1895)	144
14. ábra:	Székelyek és lövők (határőrök) telepei (forrás: Györffy 1990)	160
15. ábra:	A Homoródkarácsonyfalvi Felirat (forrás: Benkő 1994b)	179
16. ábra:	A Vargyasi Felirat (forrás: Benkő 1996a)	181
17. ábra:	A felirat elhelyezkedése a dályai templomon (forrás: Benkő 1996a)	183
18. ábra:	A Székelydályai Felirat (forrás: Benkő 1996a)	183
19. ábra:	A Székelyderzsi Felirat (forrás: Benkő 1994b)	185
20. ábra:	A Gelencei Felirat (forrás: Sándor 1996)	188
21. ábra:	A Bágyi Felirat (forrás: Ráduly 2013)	189
22. ábra:	A Csíkszentmihályi Felirat Szilágyi Sámuel által készített másolata (forrás: Németh 1926–1932)	191
23. ábra:	A Dálnoki Felirat Benkő Elek rajza alapján (forrás: Benkő 1994b)	194
24. ábra:	A Dálnoki Felirat Mike és Kósa alapján (forrás: Mike és Kósa 1981)	194

25. ábra: A Bögözi Felirat (forrás: Jakubovich 1931)	195
26. ábra: A berekesztúri jelsorok (forrás: Ráduly 1995 és 2008)	197–198
27. ábra: A második Homoródkarácsonyfalvi Felirat (forrás: Ráduly 2008)	199
28. ábra: A Rugonfalvi Felirat (forrás: Benkő 1997)	199
29. ábra: Az Énlaki Felirat (saját felvétel)	201
30. ábra: Az Erdőszentgyörgyi Felirat (forrás: Ráduly 1998)	203
31. ábra: Az Alsószentmihályi Felirat (forrás: Benkő 1994b)	204
32. ábra: A Moldvabányai Felirat (forrás: Ráduly 2006)	206
33. ábra: A Kilyéni Felirat (forrás: Ráduly 1995)	207
34. ábra: A bolognai ábécé (forrás: Sándor 1991)	213
35. ábra: A székely naptár első oldala (forrás: Sándor 1991)	216
36. ábra: A Nikolsburgi Ábécé (forrás: OSZK)	221
37. ábra: Az Isztambuli Felirat (forrás: Sebestyén 1915a)	227
38. ábra: Szamosközy István magyar nyelvű bejegyzése (forrás: Sebestyén 1915a)	233
39. ábra: Szamosközy István latin nyelvű bejegyzése (forrás: Sebestyén 1915a)	234
40. ábra: Telegdi János ábécéje a giesseni kéziratban (forrás: Sebestyén: 1915a)	237
41. ábra: A „rövidítések” Telegdinél (forrás: Sebestyén 1915a)	237
42. ábra: A Miatyánk a <i>Rudimenta</i> hamburgi kéziratában (forrás: Sebestyén 1915a)	238
43. ábra: Farkaslaki Mátyás bejegyzése (forrás: Dankanits 1970)	247
44. ábra: Moga Mihály első bejegyzése (forrás: Benkő 1996c)	249
45. ábra: Moga Mihály második bejegyzése (forrás: Benkő 1996c)	250
46. ábra: Moga Mihály harmadik bejegyzése (forrás: Benkő 1996c)	251
47. ábra: Moga Mihály negyedik bejegyzése (forrás: Benkő 1996c)	252
48. ábra: Kájoni János Telegdi-féle ábécéje (forrás: Hájos István Gáspár kézirata)	254
49. ábra: Kájoni János „eredeti” ábécéje (forrás: Hájos István Gáspár kézirata)	255
50. ábra: Németi Sámuel bejegyzése (forrás: Bernhard 2001)	273

MUTATÓ

- A, Á
 á Porta, Petrus Dominicus Rosius 272, 274
 Ákos mester 261
 Al-Fadl ibn Szahl 79
 alsóbbú lelet 19, 105–114, 129, 143, 174, 182
 Alsósztmihályi Felirat 203, 204
 Alsósztmihályfalvi Felirat lásd Alsósztmihályi Felirat
 Altheim, Franz 179
 II. András, magyar király 167
 Anonymus 161–165, 167, 261, 263, 296, 299
 Apáczai Csere János 272
 Arany János 284, 299
 Árpád fejedelem 7, 83, 91, 97, 101, 130, 147, 152, 162, 168, 263, 278, 287, 296
 Árkosi János 200
 Asóka 54
 Attila 82, 90, 123, 151, 154, 161–163, 165, 262, 264, 266, 287, 295–296, 298–299
 Aventinus, Joannes 164
- B
 Babinger, Franz 209, 225–226, 230
 Badeni Lajos őgróf 211
 Bálint Csanád 112 83
 Baranyai Decsi János lásd Decsi
 Bardócz Pál 242, 293
 Bartakovics József 279
 Bartholomeus Anglicus 221, 223
- Báthori Gábor 253
 Báthori István 232
 Báthori Kristóf 232
- Báthori Zsigmond 232, 233
 Batthyány Boldizsár 215
 Batthyány Lajos 190, 270, 294
 Bebek Imre 282
 Bekes Gáspár 244
 Bél Mátyás 267, 275 190, 206, 241, 275–276, 278–280, 282–284, 290–293, 295–296, 307, 313
 Bélay Barnabás 229
 Benczédi Székely István 242, 267
 Benkő Elek 30, 114, 153, 173, 178, 184, 193–196, 199, 203–204, 253, 256, 259, 308, 310
 Benkő József 208
 Benkő Loránd 108 154, 158, 161
 berekeresztúri 197–198, 260, 312
 Berkesi Gyula, 109
 Bernhard, Jan Andrea 272
 Berta Árpád 91
 Berzeviczy Albert 241
 Bethlen Gábor 274
 Bocskai István 231
 Bocskai Erzsébet 233
 Bod Péter 123, 190, 242–243, 274, 292–294, 296, 300
 Bögözi Felirat 195–196, 259–260, 304–305
 Bolognai rováslelék 11, 14–15, 32, 110, 119, 121–122, 127, 131, 140, 176, 196, 225, 256–257, 302
 Bóna István 83, 154
- Bonfini Antonio 265, 268, 290
 Boráros József 82
 Borbás Ignác 280
 Borberek István 242, 272
 I. Borisz 59
 Borovszky Samu 154
 Boskovič, Protasius 223
 Burada, Theodor 133
 de Busbecq, Oghier Ghiselin 226
- C
 Cetto Benedek 280–281
 Chadwick, John 56
 Champollion, Jean-François 67
 Chevren Tamás 282
 Cirill 27–29, 35, 51, 59, 80, 110, 126–130, 140, 143, 145, 205, 259, 311
 Civrani, Pietro 211
 Cornides Dániel 34, 190, 223, 240, 281, 290, 293–294, 296
- CS
 Cs. Sebestyén Károly 185, 305
 Csallány Dezső 286, 308
 Csécsi János 274–275, 278, 292
 Csíksztmihályi Felirat 15, 133, 176, 189, 191–193, 242, 254, 259, 270, 274–275, 279, 283–284, 293–295, 298–299, 302, 305
 Csulai György 271, 277

- D
 Dadai Király Pál 301
 Dályai Felirat lásd Székely-
 dályai Felirat
 Dán Róbert 307
 Dankanits Ádám 246, 248
 Darnell, Deborah és John 52
 Dávid László 197
 Deák Ferenc 284
 Debreczeni László 177,
 202–203, 208
 Decsi János 236, 241–243,
 245–246, 268–271, 275,
 277, 286, 290, 292
 Deé Nagy Anikó 242
 Dernschwam, Hans 209,
 225–228, 230
 Derzsi Felirat lásd Székely-
 derzsi Felirat
 Dezsericzky Ince 190–191,
 270, 295
 Dickens, Charles 23
 Dienes István 97–101, 311
 Dietericus, Conrad 240
 Dobai Székely Sámuel 240
 Dosztojevszkij, Fjodor
 Mihajlovics 63
 Dzsajháni 156
- E, É
 Emődi Tamás 244
 Engel Pál 152, 168, 173
 Énlaki Felirat 132, 134,
 200–202, 236, 298, 302,
 306, 308
 Entz Géza 260
 Erasmus, Rotterdami 117
 Erdélyi István 208
 Erdőszentgyörgyi Felirat
 198, 203, 309
 Erneyi József 303
 II. Erzsébet, angol
 királynő 202
 Euripidész 299
 Evans, Arthur 55–56
- F
 Fadrusz János 285, 301
 Farkaslaki Mátyás 29,
 246–248
 Faulmann, Karl 300
- Fehér Géza 139
 Fejérvízy Mihály 246
 I. Ferdinánd, német-római
 császár és magyar
 király 226
 Ferenczi Géza 30, 90–91,
 178–179, 185, 186, 196,
 202, 204, 229, 248, 280,
 308–309, 311–312
 Ferenczi István 30, 178, 185,
 187, 196, 204, 308
 Ferenczi Sándor 90, 201,
 230, 306, 308
 Fettich Nándor 98
 Filipec János 223–224, 266
 Fischer Károly Antal 34, 300
 Fodor István 110–112, 154
 Forrai Sándor 309
 Fülöp Sándor 91
- G
 Galeotto, Marzio 117
 Gálfi János 232
 Geleji Katona István 274, 277
 Gelencei Felirat 188, 197,
 208, 260, 311
 Géza fejedelem 292
 Gödri Ferenc 280
 Gödri János 279, 280
 Gombocz Zoltán 148
 Gömöri János 103, 110–113
 Gönczi György 277
- GY
 Gyalakutai Lázár Imre 254,
 279, 294
 Gyarmathi Sámuel 148, 190,
 208, 275
 Györffy György 131, 154,
 156, 164, 179, 307, 312
- H
 Haáz Ferenc Rezső 184
 Hájos István Gáspár 190,
 280–281, 294–295, 307
 Halomi Felirat 19, 92,
 98–103, 107, 112, 129, 131
 Harmatta János 100, 108,
 131, 179, 311–312
- Harsányi János 275
 Herman Ottó 302
 Hickes, George 275, 300
 Hódoly László 139, 300
 Hóman Bálint 153
 Homoródkarácsony-
 falvi Felirat 14, 135,
 177–182, 198, 304–306,
 312
 Horvát István 297
 Horváth Benedek 190, 253,
 254, 255, 270, 294, 295
 Horváth Iván 30, 134, 231,
 313
 Horváth M. Attila 98
 Hunfalvy Pál 132, 154–155,
 157, 173, 300, 307
 Huszka József 12, 188, 195
 Huszti Zsigmond 271
- I
 Ilia Mihály 14
 III. István, moldvai vajda 205
 Isztambuli Felirat 28, 34,
 121, 135, 176, 227–231,
 248, 256, 258, 301–302,
 311–312
- J
 Jadrincev, Nyikolaj 65–66
 Jakob ben Hanukkah 79
 Jakubovich Emil 27,
 184–186, 196, 220, 222,
 240, 242, 270, 271, 305
 Jankovich Miklós 283, 297
 Janus Pannonius 117, 222,
 223, 265
 jenyiszeji feliratok 64–65,
 67, 68, 71, 75, 102, 123,
 125, 145, 305
 Jermak, kozák atamán 63
 Jerney János 190, 236, 239,
 243, 281–283, 298
 Jeddi Miklós 200, 248
 Jezernicky István 282
 Joachim, szebeni ispán 167
 Jordanes 165, 262
 Juhász Irén 86, 88, 311

- K
 K. Palló Margit 148
 K. Sebestyén József 12, 187, 306
 Kájoni János 176, 206, 217–218, 248, 249, 253–256, 266, 270–271, 277, 279, 281, 294–297
 Kalló Antal 280, 281
 Kapisztrán János 210
 Kaposi Sámuel 206, 241, 291, 292
 XII. Károly, svéd király 64
 Károly László 91
 Karacsay Clemence 284
 Karácsonyfalvi Felirat lásd Homoródkarácsonyfalvi Felirat
 kászonaltízi felirat 208, 306
 Katanchich Mátyás Péter 190
 Kedei Székely Tamás 28, 34, 228, 230, 248
 Ketei Székely Tamás lásd Kedei Székely
 Kémenes Antal 90
 Kézai Simon 128, 134–135, 161–167, 172, 261–265, 290, 299
 Kilyéni Felirat 207, 260
 Király Pál 285, 301
 Király Péter 141
 Királyfalvi Róth István 280
 Kirchhoff, Adolf 58
 Kiskundorozsmai Felirat 89
 Kismarjai Veszelin Pál 272
 Kiss Ágota 109
 Kiss Bálint 297
 Klima László 155
 Komáromy József 99
 Komáromi Csipkés György 272, 275
 Komlóssy Gyöngyi 313
 Konsztantin lásd Cirill
 Kónya Ádám 193, 207, 308
 Kordé Zoltán 151, 154, 163–164, 167, 172
 Korompay Klára 28
 Kőrösi Csoma Sándor 281
 Kósa Ferenc 182, 186, 308–309, 311
 Kovács Bányai Réka 293
 Kovács István 90
 Kovács Sára 280
 Kovács Zsuzsa 241
 középjaitai felirat 208, 309
 Kristó Gyula 82, 154, 162–163, 168–170, 172–173, 232, 259
 Kriza János 200
 Kun Erzsébet 286
 Kunits Ferenc 190–191
 L
 Lányi József 198
 IV. (Kun) László 261
 Lakatos István 277
 László Gyula 83, 98, 125, 140, 152–153, 168, 287
 Lázár István 201
 Lázár János 279
 Ligeti Lajos 76, 125, 145, 150, 286–287, 305, 307–308
 I. Lipót német-római császár és magyar király 210–211
 Lisznai Kovács Pál 277, 30
 Literáti Nemes Sámuel 282–283
 Losteiner Leonárd 254, 294
 Lugossy József 240
 M
 Maginus, Antonius 231
 Magyar Kálmán 103, 111–113
 Mályusz Elemér 154, 262
 Mani 54
 Marjalaki Kiss Lajos 130, 171
 Marsigli, Luigi Ferdinando 111, 209–214, 217–220, 225, 256, 302
 második Homoródkarácsonyfalvi Felirat 199
 Máté Zsolt 313
 Mátray Gábor 283
 I. Mátyás, magyar király, 117, 205, 209, 223, 224, 260, 264–266
 McLuhan, Marshall 49
 Melich 27, 125, 140–141, 304
 Mengyelejev, Dmitrij 63
 Messerschmidt, Daniel Gottlieb von 65
 Meszrop Mastoc 58
 Metód 59, 126–127
 Mihály György 280
 Mike Bálint 193, 308
 II. Miklós, orosz cár 63
 Mikszáth Kálmán 80
 Miskolczi Csulyak István 248, 271, 305, 311
 Miskolczi Csulyak Gáspár 271
 Moga Mihály 248–253, 255, 256, 267
 Moldvabányai Felirat 205–207, 267, 313
 Moldován Gergely 133–134, 300
 Monok István 14
 Móra Ferenc 47
 Mubarak Šah 305
 Muckenhaupt, Erzsébet 249
 Müller, Konrad 125
 Munkácsi Bernát 130, 149, 303–304
 Musnai László 202, 241, 243, 305
 Muzsnai György 200–202
 N
 Nagy Géza 118, 123–124, 129, 130, 139, 142–144, 147, 149, 156, 301, 304
 Nagyszentmiklósi Kincs 10, 80, 82, 84–85, 95, 101, 125, 301, 303, 305, 307, 311
 Nákó Kristóf 82
 Németh Gyula 10, 21, 30, 124–125, 134, 139–143, 145, 149, 154–155, 178, 185–186, 192, 196, 214–215, 230, 259, 290, 301, 303–307
 Németi Sámuel 273
 Neumann abbé 82

- Nikolsburgi Ábécé 14–15,
119, 122, 134–135,
140, 143, 176, 184, 211,
218–219, 221–222,
224–225, 266–267,
304–305, 307, 313–314
Nitta, Naum 81
- O
Oertelius, Abraham 280
Ohridi Kliment 59
Oláh Miklós 30, 267
Omurtag, bolgár fejede-
lem 92
Orbán Balázs 134, 200, 208,
299
orhoni feliratok 9, 68, 123,
145, 225, 293, 301
Osváld Farkas 270
Otrokocsi Fóris Ferenc 132–
133, 241, 276, 279
- P
Pais Dezső 27, 151, 185–186
IV. Pál pápa 218
Pál Judit 151, 279
Palik Ferenc 287
Pápay Sámuel 133
Pataky László 286
Pencsicei Fülöp 224
de Penczicz, Philippi lásd
Pencsicei Fülöp
Perger János 297
I. Péter, orosz cár 59, 64
Petrie, Flinders 51
Piufszich Gábor 287
Pray György 133, 280,
293–294
Puskin, Alekszandr Szerge-
jevics 63
Püspöki Nagy Péter 130–
131, 134, 263, 308
- R
Radloff, Wilhelm 66
Ráduly János 229 179, 181,
184, 186, 189, 197–198,
202, 205–208, 228, 229,
241, 248, 312–313
I. Rákóczi György, erdélyi
fejedelem 253
I. Rákóczi Zsigmond, erdélyi
fejedelem 245
Ransano, Pietro lásd
Ransanus, Petrus
Ransanus, Petrus 265, 266
Ranschburg Gusztáv 220
Ranschburg György 220
Rasztiszláv, morva fejede-
lem 59
Réthy László 30, 132, 134,
300–301
Rétyi Péter 242, 270
Révai Miklós 132, 281,
296–297
Révay Tivadar 235
Rhédey Klaudia 202
Rhenanus, Beatus 117
Rogerius 299
Róna-Tas András 9–10, 73–76,
100, 108, 111, 125, 129,
134, 141, 145, 149–150,
223, 309, 311, 313
Róth István 280
II. Rudolf, német–római
császár, I. Rudolf néven
magyar király 233, 235
Rugonfalvi Felirat 199, 236,
246, 260, 310
- S
I. Sándor, moldvai fejedelem
205
Sándor István 132
Sántha Tibor 12, 188
Schwarz Godofréd 133, 293
Sebestyén Gyula 10, 18–19,
27, 34, 153, 154, 175, 176,
192, 209, 225, 226, 230,
235, 239, 242, 243, 285,
290, 302
Simonchich Ince 190
Smith, George 57
Somogyi Antal 284, 284
Stamler Imre 103
Strahlenberg Philip Johan
von 64–65, 294, 299
Szabó Károly 18, 34, 123,
134, 171, 175, 190–191,
200, 239, 243–244, 258,
281–282, 290, 299–300,
302–303
Szabó József 287
Szabó Sándor 285
Szamosközy István 34,
121–122, 231–235,
241, 268–269, 275, 279,
302–303
Szarvasi Tűtartó 10, 80,
86–88, 95, 98, 101, 309
Szádeczky Kardoss
Lajos 153, 228
Szálasi Ferenc 25
Szanchi László 240
Szász András 200
Szász Tibor András 91
I. (Vad) Szelim 10, 229
Szent László 153, 165, 166,
188, 198
Székely Bertalan 82
Székelydályai Felirat 135,
182–183, 192, 259, 311
Székelyderzsi Felirat
184–185, 187, 260,
304–306, 312
Székely Mózes 253
Székely Tamás lásd Kedei
Székely Tamás
Szelp Szabolcs 224, 313
Szenci Molnár Albert
270–271
Szentesi György 279
Szigethy Béla 195–196
Szilády Zoltán 184
Szilágyi Sámuel 190–193,
254, 274, 279
Szily Kálmán 285
I. (Nagy) Szimeon, bolgár
cár 59
Szinyei József 243
Szőke István 178–177
Szokoly Miklós 245
Szűcs Jenő 151, 154, 262
I. (Nagy) Szulejmán,
oszmán–török szultán
226

T

Tabbert, Philip Johan 64
talaszi emlékek 71–72,
76–78, 125
Tánczos Vilmos 205–206,
313
Tar Mihály 176, 285–287,
301–302
Telegdi János 8, 35, 122,
134, 136, 158–159, 169,
172–173, 175–176,
190, 199–200, 206–207,
236–246, 249, 254, 256,
258–259, 271–275, 277,
279, 283, 290, 293–294,
298–299, 302, 305, 312
Telegdi Borbála 245
Teleki József 293
Telegdi Kata 244, 245
Telegdi Mihály 244–245
Telegdi Miklós 243, 245
Telegdi Pál 244
Teleki Sámuel 242, 293
Thierry, Henri 299
Thököly Imre, erdélyi
fejedeleme 11, 211
Thomsen, Vilhelm 66–67,
124, 225, 301
Thuróczy János 21, 133,
166, 223–224, 238, 246,
264–267, 290
Timon Sámuel 132, 293
Toldy Ferenc 240, 281–282,
298
Toldy László 286
Tornyosnémeti Sámuel lásd
Németi Sámuel
Török István (apa) 279–280
Török István (fiú) 280
Török Mária 280

Tröster, Johannes 132–133
Turóczi lásd Thuróczy

U

II. Ulászló 224, 229

V

Vargyasi Felirat 14, 135, 178
181, 311–312
Varró Dániel 42
Vasil'ev, Dmitrij 75, 77, 92,
101–102, 144, 146
Vásáry István 30, 76, 100,
125, 145, 204, 254, 280,
290, 307–308, 312
Ventris, Michael 56
Vékony Gábor 97, 99–101,
106–111, 113, 125–129,
140, 152, 168, 179, 182,
203–204, 222–223, 309,
311, 313
Verancsics Antal 226,
229–230, 246, 267–268
Vladimircov, Borisz 70
Vujin, Neca 81

W

Wallaszky Pál 239, 295
Wulfila 58

Z

Zakarjás János 34, 248, 279,
280, 307
Zay Ferenc 226
Zvara Edina 14
Zsádon Béla 14
I. Zsigmond, magyar
király 282
Zsirai Miklós 63

Gyenge Zoltán

Kép és mítosz

Képfilozófiák sorozat

A mítosz, szemben a fogalmi gondolkodással, képekben, történetekben beszél, és a már idegölően és dögletesen unalmassá vált fogalmi gondolkodásnak egy olyan alternatíváját kínálja, amellyel – ha valós élménynek fogjuk fel a létünket – mindazt felmutathatjuk, amit felmutatni érdemes. Ezért önkéntelenül és természetesen adódott, hogy egy mítosz lényegéről szóló beszéd maga is képi (vagy képes) legyen, a történetek mellé helyezze a képzőművészet legfontosabb alkotásait.

A köntös maga a művészet. Az ismeret nem képes ezen áthatolni, ezért magát a rejtekező köntöst kell látnunk és láttatnunk, hogy megsejtsünk valamit abból, amit Isten elrejt a fürkésző tekintet előtt. Az ismeret, a megismerés a nagyra törő ember vágya, hogy Istent játsszon. A megismerés csak úgy törekedhet az abszolútum felé, ha szem előtt tartja, hogy azt el nem érheti. A tekintet lát, de maga a tekintet nem látható. Vagy, ahogy Platón írja, a fény nem látás, de látás csak általa van. Az embernek ismernie kell a helyét ebben a világban.

Ezért ez a könyv csak kérdez, miközben felvázolja a mitológiáról való elmélkedést, egy konkrét mítosz tükrében elemez, láttat, láttatni akar és elmesél; bemutatja a lehetséges mítoszügyelmelmezések közül a történeti és a filozófiai felfogást, sok-sok képpel alátámasztva.

Konklúzióként: talán nem mond semmit. Hiszen az embernek ismernie kell a helyét ebben a világban.

Gyenge Zoltán filozófus, író, Kierkegaard és Schelling több művének fordítója. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének tanszékvezető professzora.

Mikal Hem

Kezdő diktátorok kézikönyve

Ki nem álmodott még arról, hogy saját országát igazgassa? Az álomból sokkal könnyebben válhat valóság, mint képzelnénk. A *Kezdő diktátorok kézikönyve* feltárja előttünk az összes olyan trükköt és fogást, melyet az egykori és jelenlegi diktátorok bevetettek, hogy megszerezzék az első helyet – és meg is tartásák azt.

Tíz pofonegyszerű lépésben te is megtanulhatod, hogyan kell választásokat nyerni, személyi kultuszt építeni, divatot és építészeti stílusirányzatot teremteni, egyáltalán hogyan kell a luxusban megmártózni, élet-halál urának lenni. Olyan mesterektől tanulhatunk, mint François „Papa Doc” Duvalier, Moammer Kadhafi, Nicolae Ceaușescu, Szaparmurat „Türkmenbasi” Nyijazov vagy Robert Mugabe.

Ez a könyv az elmúlt évek legviccesebb politikai szatírája, mely 2012-ben jelent meg Norvégiában, ahol a világon a legerősebb a demokrácia. A szerző a világ legkülöncebb vezetőinek vérfagyasztó és mulatságos történeteivel szórakoztatja az olvasót, s közben gyarapodnak történelmi, politikai ismereteink is.

Mikal Hem az oslói egyetem filozófia szakán szerzett diplomát. Újságíróként és politikai kommentátorként dolgozott a *Dagbladet* és a *Verdens Gang* folyóiratoknál. Legfőképp a nemzetközi politika és a nemzetközi kapcsolatok foglalkoztatják. Utazásai során szinte az egész világot bejárta, többször látogatott el afrikai országokba, illetve a volt Szovjetunió területére. Gyermekkorában több évet töltött Zimbabwében, Robert Mugabe diktátorsága alatt.

Sándor Klára

Nyelvrokonság és hunhagyomány

Rénszarvas vagy csodaszarvas?

„Sándor Klára jól ír. Stílusa könnyed és szellemes, szövege olvastatja magát. Bizonyítja, hogy álmodozásmentesen is hihetetlenül izgalmas az a történeti tábló, amely az olvasó elé tárul.”

(Dr. Kincses-Nagy Éva, a Szegedi Tudományegyetem adjunktusa)

Sokan nem szívesen mondanak le az „Attila-örökségről”, bár elfogadják a finnugor nyelvészeti érveket. Igazuk van: a nyelvészet és a művelődéstörténet tényei nemhogy kizárják, sőt, kiegészítik egymást. Egy nyelv története nem azonos a nép történetével, s a nyelv csupán az egyik, de nem feltétlen a legfontosabb ismérve az etnikumnak.

„Ezt a könyvet azért írtam, hogy megmutassam: a nyelvtörténet valósága és a mondák igazsága megfér egymás mellett. Összhangba hozható, hogy a magyar nyelv az urálinak (ezen belül finnugornak) nevezett nyelvekkel mutatja a legtöbb közös vonást, hogy a magyarok »török népként« érkeztek a Kárpát-medencébe, s hogy évszázadok óta hun eredetűnek tartják magukat. Azért is írtam ezt a könyvet, mert érdekes megfigyelní, milyen forrásból származik egy-egy motívum, gondolat, hogyan alakult át, esett részekre, alakult újra, de már más hangsúlyokkal egészzé, hogyan szótték bele a darabkákat más történetekbe. Úgy tűnik, a magyar csodaszarvasmondák több mitológiai réteget, több nép meséit ötvözték magyarrá – ahogyan sok nép keveredése hozta létre azt a népességet és azt a kultúrát is, amit magyaroknak nevezünk. E történeti rétegződésnek szintén megtaláljuk a nyomát a csodaszarvas mondájában. Egész történelmünk erről szólt: népek, kultúrák sokszínű egységbe olvasztásáról.

És azért is írtam ezt a könyvet, mert nem szeretem, hogy csínbe került a mi szarvasunk: az ország egyik fele áhítattal kitömött bálvánnyá merevíti, a másik meg nevet rajta – mindkét viselkedés képes halálos sebet ejteni a halhatatlannak hitt agancsoson. És túlságosan szeretem én ezt a szarvast ahhoz, hogy csöndben figyeljem, miként válik a megosztottság prédájává.”

Sándor Klára